

**Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського**

В.В. Корнієнко

КОРПУС ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

(XI – початок XVIII ст.).

Частина V:

**Приділ свв. Іоакима та Анни
(південна сторона)**

КИЇВ 2015

УДК 75.052(477-25)"10/17"

ББК 85.14(4 - Укр-2К)

К67

Корнієнко В.В.

Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К.: Горобець, 2010. – . ISBN 978-966-2377-01-9

Ч. 5: Приділ свв. Іоакима та Анни (південна сторона). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2015. – 440 с.: іл.

ISBN 978-966-02-6964-4.

П'ята частина „Корпусу графіті Софії Київської” присвячена науковій публікації виконаних у південній частині приділа свв. Іоакима та Анни 672 написів та малюнків. Публікація епіграфічних пам'яток здійснена з детальним розбором текстів, палеографічним аналізом та датуванням. Цьому присвячений перший розділ книги. У другому висвітлюються попередні результати дослідження опублікованих написів та малюнків. Складовою частиною книги є таблиці фотографій та прорисовок кожного графіті, додаток з вказівкою координат їх розташування, словник слів, що зустрічаються в текстах.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Марія Федорівна Дмитрієнко**

доктор історичних наук, професор **Ірина Борисівна Матяш**

доктор історичних наук, професор **Василь Іринархович Ульяновський**

доктор філологічних наук, професор **Микола Іванович Зубов**

Відповідальний редактор

доктор історичних наук, професор **Надія Миколаївна Нікітенко**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 4 від 21.06.2011)

ISBN 978-966-2377-01-9

ISBN 978-966-02-6964-4

© В.В. Корнієнко, 2015

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2015

ПЕРЕДМОВА

Книга є п'ятою частиною багатотомного „Корпусу графіті Софії Київської”, що має на меті ввести до наукового обігу всі доступні для вивчення епіграфічні пам'ятки XI – початку XVIII ст. Заплановане видання структуроване за архітектурними об'єктами храму, однак величезна кількість виявлених у приділі свв. Іоакима та Анни графіті змусили нас розбити матеріал на дві частини, в четвертій [Корнієнко 2014] опубліковано епіграфічні пам'ятки північної сторони приділа, до п'ятої увійшли написи та малюнки, що знаходяться на фресках його південної сторони. Отже, до книги включено 672 графіті.

Хоча ми неодноразово наголошували на цьому в попередніх частинах „Корпусу”, вважаємо за необхідне знову навести у вступній частині декілька зауважень щодо особливостей вживаної термінології, методики дослідження та структури подачі матеріалу.

Термін „графіті” нами не відмінюється, незважаючи на вживання у науковій літературі відмінку однини цього терміну „графіто”. Адже, згідно правил сучасного українського правопису, це слово не має відмінку однини. Терміни „напис” та „запис”, „малюнок” та „зображення” застосовуються нами як синоніми з метою уникнення частого повторювання.

Вивчення графіті Софійського собору здійснювалось автором під керівництвом доктора історичних наук, професора Н. Нікітенко, яка брала особисту участь у дослідженні ряду написів давньоруського часу. Вивчення записів XVI – XVII ст., переважно виконаних латиницею, відбувалось за участю кандидата історичних наук Н. Сінкевич, а грекомовних графіті XI – XIII ст. – кандидата історичних наук Д. Гордієнка.

Сучасні дослідження софійських графіті проводились за суттєво вдосконаленою нами методикою, особливості якої ретельно викладені в одній з монографій [Никитенко, Корнієнко 2012, с. 52-80]. Саме тому ми тільки коротко зупинимось на основних позиціях.

Сучасні дослідження передбачають ретельне обстеження поверхні стіни з метою виявлення всієї кількості графіті, фотографування кожного з бічним освітленням, друк фотографії та виконання по ній прорисовки безпосередньо під час вивчення оригіналу епіграфічної пам'ятки. Така робота дозволила врахувати всю сукупність факторів, які могли вплинути на вигляд каналів прорізів: форма леза інструменту (голка, ніж, шило, писало), стан вологості тиньку в момент виконання, структура тиньку в місці видряпування, подальше руйнування під дією чинників антропогенних (затирання складових, виконання по вже існуючому напису та малюнку інших, наслідки реставраційних робіт) та природних (вивітрювання під дією сезонних коливань температурно-вологісного режиму, випадіння мінеральних та органічних домішок). Саме тому на різних етапах дослідження ми консультувались із реставратором-монументалістом вищої категорії А. Остапчуком та художником-реставратором Л. Колодницьким.

Після того, як під час дослідження оригіналу графіті враховані всі можливі нюанси, прорізи на фотографії наводяться тушшю та переносяться на чистий аркуш паперу, потім скануються, піддаються інверсії (це краще підкреслює

форму прорізів) та з'єднуються в тому ж масштабі з електронною версією фото-графії. Всі фотографії та прорисовки зводяться в окремі блоки й подаються наприкінці першого розділу книги. Така форма подачі матеріалу надаватиме змогу читачеві співставити наявне на фресці графіті та його „чисті” контури.

У першому розділі книги всі виявлені на одній фресці епіграфічні пам'ятки об'єднуються в окремі підрозділи. На початку кожного ми наводимо інформацію щодо розташування досліджуваної ділянки в межах архітектурного об'єму храму, критерії визначення образів святих та зображення на фресці, стан збереження стародавнього тиньку, загальну кількість та номери наявних графіті. Потім наводиться опис кожної епіграфічної пам'ятки в порядку нумерації за усталеною структурою, що містить кілька основних пунктів.

Номер надається кожному графіті, відображаючи порядок дослідження та складання облікової картки. Нами прийняте рішення продовжити нумерацію С. Висоцького, тому всі опубліковані ним графіті зберігають попередні номери. За необхідності, наприклад, коли під час публікації під один номер потрапили кілька різночасових графіті, номери можуть отримувати додаткові позначення, наприклад, № 1, № 1а, № 1б тощо. Це спеціально оговорюється.

Історіографія. У цій частині опису зазначається, ким опубліковане графіті, хто пропонував відкориговані його прочитання чи реконструкцію, аналізуються спірні моменти.

У частині *прочитання напису* текст наводиться в тому вигляді, в якому він зберігся на фресці, з показом втрачених складових, які передаються знаком „—”. Слід наголосити, що, зважаючи на неможливість інколи впевнено встановити точну кількість втрачених літер, кількість знаків „—” не завжди може відповідати кількості відсутніх знаків. Стосовно малюнків-графіті, то в цій частині ми наводимо їх стислий опис.

Пропонуючи *реконструкцію* наявного тексту ми використовуємо чотири види дужок: [], (), / /, { }. У *квадратних* вказуються знищені через пошкодження тиньку літери, у *круглих* – пропущені авторами написів навмисно під час скорочення слів або ненавмисно помилково, у *скісних* – випадкові подвоєння літер, обумовлене випадінням шматків тиньку в момент виконання літери, що призвело до її пошкодження і необхідності прокреслити її знову, у *фігурних* – реконструйовані за змістом частини та закінчення слів у незавершених написах.

Варто наголосити, що важливою рисою сучасних досліджень софійської епіграфіки є те, що побудові реконструйованого тексту передують аналіз чітко ідентифікованих літер та тих, визначення яких не зовсім впевнене. На підставі цих фактів будується модель реконструйованого тексту, правильність якої перевіряється повторним вивченням чи, за необхідності, повторними дослідженнями оригіналу напису. І лише після цього остаточно пропонується авторський варіант реконструкції наявного на стіні тексту.

Кожен наведений в описі текст обов'язково супроводжується перекладом сучасною українською мовою. При цьому всі умовні позначення втрачених чи пропущених літер не передаються.

Наступним моментом опису графіті є встановлення вірогідних *хронологічних меж* його появи. Під час проведення такої роботи ми спираємось на максимально можливу кількість критеріїв.

Вивчення форми каналів прорізів, чому іншими дослідниками увага практично не приділялась, дозволяє в переважній більшості визначити три різні часові етапи виконання графіті:

- друге десятиліття XI ст., тобто, часи зведення та декоративного оздоблення собору, що підкреслює згладжена форма каналів прорізів, нерідко зі слідами фарби в них;

- друга чверть XI – кінець XVI ст., форма каналів прорізів нерівна, що свідчить про їх видряпування по сухому тиньку, однак краї плавні, що обумовлене їх руйнуванням під дією факторів вивітрювання;

- кінець XVI – кінець XVII ст., форма каналів прорізів подібна до попереднього, однак фактори вивітрювання майже не позначились на краях прорізів, тому вони виглядають дещо розірваними.

Звісно, датування за таким критерієм є умовним, адже середній проміжок часу охоплює близько шести століть, проте, нажаль, для багатьох епіграфічних пам'яток, насамперед, малюнків, він залишається наразі єдиним можливим.

Певну допомогу для встановлення відносної хронології графіті може надати вивчення їх стратиграфії. Адже в багатьох випадках напис чи малюнок виконувався по іншому, що дозволяє визначити гранично можливу верхню або нижню хронологічну межу їх появи. Втім, застосування цього критерію буде продуктивним лише тоді, коли визначений відносно точний проміжок часу появи хоча б одного з графіті.

Саме тому наразі найбільш точним критерієм, якщо, звісно, у текстах не вказаний час виконання або написи не датуються за згаданими в них історичними особами, є палеографічний аналіз його складових.

Для датування графіті XI – XV ст. ми спираємось на результати дослідження А. Залізняка корпусу датованих за стратиграфією новгородських берестяних грамот XI – XV ст. [Зализняк 2000], як додаткові залучаються спостереження Б. Рибаківа над палеографією датованих епіграфічних пам'яток XI – XIV ст. [Рыбаков 1964]. Однак варто зауважити, що напрацювання А. Залізняка не зведені нами до абсолюту як єдиний метод встановлення часу появи та зникнення певних палеографічних ознак. Це обумовлене тим, що методика позастратиграфічного датування розроблена А. Залізником на основі даних новгородських берестяних грамот, тобто, на північноруських матеріалах. Звісно, її застосування для датування епіграфічних пам'яток Софії Київської цілком допустиме і має певний позитивний результат [Зализняк 2004, с. 237-239], однак при цьому варто зважати, що північноруські палеографічні ознаки мають певні відмінності порівняно з південноруськими.

Ці відмінності були виявлені під час вивчення прямо датованих графіті Софії Київської та інших епіграфічних пам'яток, що мають стратиграфічне датування. Ми на цьому неодноразово наголошували, наводячи декілька характерних прикладів, що розглядаються нижче.

Так, форма ІС-подібної розімкненої **к** в новгородських берестяних грамотах з'являється з першої чверті XII ст. [Зализняк 2000, с. 172-173], однак у софійській епіграфіці вона виникає на сто років раніше, її можемо бачити в датованих написах 1018/1021 р. (№ 1684 [Корнієнко 2011, табл. LI, 2]), 1052 р. (№ 3 [Высоцкий 1966, табл. III, 1; IV, 1]) та 1078 р. (№ 9 [Высоцкий 1966, табл. XI; XII]).

Інший приклад – напис на пірофілітовому біконічному пряслиці, виявленому в 1996 р. у Вишгороді [Орлов, Козюба 2008, с. 35-39]. За стратиграфією розкопу верхньою хронологічною межею археологізації пряслиця є остання чверть XI ст., однак для літер **▲** (без перекладини) та **Ъ** (петля з двома заломами) нижньою хронологічною межею палеографічних ознак є, відповідно, друга чверть XII ст. та друга чверть XIII ст. [пор.: Зализняк 2000, с. 204-205, 216-217; Орлов, Козюба 2008, с. 38, 35]. Отже, в першому випадку відмінність становить чверть століття, в другому – більше ніж століття.

Тож з усією очевидністю постає необхідність врахування специфіки написання окремих літер в південноруських писемних та епіграфічних пам'ятках. Ігнорування цього факту є грубою методологічною помилкою, що призводить до помилкового встановлення хронологічних рамок виконання графіті.

Саме тому для уточнення часу появи тих чи інших форм написання літер в південноруській епіграфіці ми залучаємо зібрані Я. Запаском описи рукописних книг XI – XVII ст., де автор наводить фотографії сторінок рукописів [Запаско 1995], а також факсимільні видання самих рукописів, аналізуємо форми написання літер у легендах на монетах початку XI ст. Володимира, Святополка та Ярослава [Сотникова, Спасский 1983] та матеріалах сфрагістики, залучаючи і результати власних досліджень над особливостями палеографії софійських датованих графіті.

Фактично палеографічне датування відбувається по двом шкалам, які співвідносяться між собою та аналізуються, що, за браком місця, спеціально у книзі не оговорюється. Завдяки цьому ми отримуємо більш точні дані щодо вірогідного часу виконання того чи іншого напису. Датуючи палеографічні матриці за браком місця не наводяться, ми обмежуємось описом найбільш важливих для визначення хронології записів ознак. Така форма подачі матеріалу, на нашу думку, є кращою для сприйняття читачем.

У подальшому ми плануємо скласти зведені палеографічні таблиці для більш об'єктивного визначення хронології київських епіграфічних пам'яток.

Для встановлення часу виконання графіті XVI – початку XVIII ст. застосовуються напрацювання Є. Карського [Карский 1928], Л. Черепніна [Черепнин 1956], а також виконані В. Панащенко порівняльні таблиці скоропису урядових документів та магістратських книг Гетьманщини середини – другої половини XVII ст. [Панащенко 1974].

Ще одним застосовуваним для датування графіті критерієм є типологічний аналіз.

Зокрема, виявлені в соборі *глаголичні* написи датуються нами в межах другої чверті XI – кінця XIII ст., що спирається на дані А. Мединцевої [Мединцева 1978, с. 30] та Л. Столярової [Столярова 1998, с. 56-69].

Грекомовні написи, спираючись на напрацювання О. Євдокімової [Євдокимова 2008а, с. 23], ми датуємо в межах другої чверті XI – кінця XIII ст. Втім, підписи до фрескових образів, навіть грецькою мовою, як свідчать форми літер, виконувались здебільшого русичами, тож датування таких графіті здійснюється на підставі даних кириличної палеографії.

Щодо виконаних *латиницею* написів, то вони видряпувались, як показують сучасні дослідження, протягом останньої чверті XVI – кінця XVII ст. [Сінкевич, Корнієнко 2009]. Тобто, якщо в тексті не міститься додаткової інформації

для встановлення часу виконання (рік, історична особа), цими хронологічними рамками визначаємо час появи таких графіті.

Хронологічний діапазон *вірменомовних* графіті Софії Київської, як показують наші дослідження [Корнієнко 2012г, с. 54], охоплює проміжок часу від початку XVI до початку XVII ст.

За типологічним методом також датується більшість записів обчислення кількості проведених поминальних служб, хронологічні рамки побутування яких охоплюють проміжок часу від другої чверті XI до кінця XIV ст. [Корнієнко 2010, с. 418; Корнієнко 2009, с. 102].

Окрім того, певну допомогу у визначенні відносної хронології написів надає спостереження над структурою формули. Наприклад, традиційна молитва „*Господи, помози рабу своєму*” зустрічається протягом XI – XV ст. Тож, якщо в тексті відсутні чіткі палеографічні ознаки, виконаний за усталеною формулою запис може бути датований на підставі його побутування.

В останньому пункті опису графіті під назвою „*категорія*” вказується, до якої групи віднесений напис або малюнок. Назвам категорій відповідають назви підрозділів другого розділу „Коментарі та дослідження графіті південної сторони приділа свв. Іоакима та Анни”, в якому ми намагаємось визначити вірогідні мотиваційні чинники появи епіграфічних пам’яток, аналізуємо закладену в них історичну інформацію, а також прагнемо встановити можливий змістовний контекст того чи іншого малюнка, його можливі аналогії та прототипи. Слід зауважити, що, оскільки на цьому етапі дослідження написи цікавлять нас як цілісний текст, вони в цьому розділі наводяться без дужок, якими ми позначаємо втрачені чи пропущені літери.

До книги включені плани Софійського собору з вказівкою місць розташування графіті, додаток із зазначенням їх площинних координат, а також вказівник слів, що зустрічаються в текстах.

Розділ І.

ГРАФІТІ ПІВДЕННОЇ СТОРОНИ ПРИДІЛА СВЯТИХ ІОАКИМА ТА АННИ

І.1. Фреска на південній стороні апсиди

Досліджувана ділянка (табл. II, 1) умовно може бути поділена на чотири композиції. У нижньому та у верхньому біля ребра регістрах виконані орнаментальні композиції. В східній частині під вікном зображено хрест, обабіч якого знаходяться два кипариси. Умовна лінія поділу приділа на північну та південну частини проведена нами по щоглі цього хреста. Між вертикальною смугою орнаменту та композицією з хрестом зображено сцену зустрічі Марії та Єлизавети. Переважна більшість графіті зосереджена саме на цій ділянці, причому їх автори намагались обходити постаті, видряпуючи записи на фоні. В цілому мусимо визнати, що стан збереженості стародавнього тиньку північної сторони апсиди поганий, трапляються ділянки, щільно вкриті численними дрібними вибоями, слабо розчищеними від шпаклівки. В нижній частині композицій з зображенням хреста наявна нерівна ділянка втрат первісного фрескового тиньку. Втім, незважаючи на складнощі, на південній стороні апсиди нами виявлено сто тридцять три графіті, що отримали порядкові номери від 2994-го по 3126 (табл. II, 2). Написи № 2994 та № 3009 досліджувались спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 2994 (табл. III, 1)

Поверхня фрескового тиньку в місці розташування напису пошкоджена вибоями, нижній рядок, а також закінчення верхнього та середнього, практично повністю знищений:

κ̅ε̅β-
η̅θ̅ει̅ τον̅ - - ν

Структура формули та наявні фрагменти літер дозволяють впевнено реконструювати два верхні рядки:

Κ(υρι)ε β[ο]η̅θ̅ει̅ τον̅ [σο]ν...

Κύριε βοήθει τὸν σὸν...

Господи, поможи своєму...

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2995 (табл. III, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, внаслідок чого були майже повністю знищені дві останні літери верхнього рядка та одна остання літера нижнього:

κ αν--
π α τ
ο ο ο ο -

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Кан[он](ъ) пѣт(ъ) о о о о [о].

Канон п'ятий: о о о о о.

Датування. За формою написання **а** з видовженою вгору спинкою, розімкненої ІС-подібної **к**, **п** з виступом зверху та **т** без засічок графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті – кінця XII ст.

Категорія: напис музичного змісту.

Графіті № 2996 (табл. III, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці простежуються літери **КЗ**. Через вибій остання втратила хвіст.

Датування. За формою розімкненої **к** з верхньою засічкою на щоглі графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – початку XIV ст.; за типовістю розповсюдження такої ознаки літери верхня вірогідна межа може бути обмежена початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2997 (табл. IV, 1)

Поверхня стіни в місці обведеного квадратною рамкою напису надзвичайно сильно пошкоджена, наявні значні втрати верхнього шару тиньку. Його складові сильно затерті, більшість закрита шпаклівкою, внаслідок чого ідентифікуються не зовсім впевнено:

а-----нѣ
-а-----мѣ-им---
и павл-т-ас-----а
-гн-----надоу

Повна реконструкція тексту неможлива через значні втрати. Втім, закінчення другого та початок третього рядка можуть бути реконструйовані наступним чином:

... {на} [па]мѣт(ъ) [Ѣ]им[она] и Павл[а] ...

...на пам'ять Симона і Павла ...

Датування. За формою написання **а** з покриттям або з видовженою спинкою, **Δ**-видної **д** та **оу** зі зменшеним **о** час появи графіті найвірогідніше окреслити кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2998 (табл. IV, 2)

Праворуч у нижньому куті рамки попереднього напису голкою дописане:

ниѣлѣ
ъ

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Нил(ъ) ѣ(а)лъ.

Ніл писав.

Таке розташування дозволяє припустити, що автором був не Ніл, а третя особа, яка засвідчила виконання запису № 2997 Нілом.

Датування. За особливостями розташування – літери втиснуті між рамкою та нижнім рядком напису № 2997, а також можливим смисловим зв'язком

цих двох текстів вірогідний час появи графіті може бути окреслений кінцем XI – кінцем XII ст.; такому датуванню не суперечать палеографічні особливості виконання його складових, насамперед, форма написання **Ѣ** з виступом зверху.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2999 (табл. V, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, особливо постраждав початок та закінчення рядка, внаслідок чого частина його складових не простежується:

КЛ----ОМНИНГД-

Незважаючи на втрати, структура формули та наявні літери дозволяють впевнено реконструювати текст:

Кл[има п]омини Г(оспо)д[и].

Клима пом'яни, Господи.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною або діагональною перемичками, **м** з високою петлею, **н** з горизонтальною перемичкою, а також за формою прорізів графіті найвірогідніше датувати початком XV – кінцем XVI ст.; такому датуванню не суперечить структура формули.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3000 (табл. V, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, що складається з шістнадцяти розташованих у стовпчик горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3001 (табл. V, 3)

Поверхня стіни в місці розташування запису пошкоджена, проте можемо встановити, що він складався з п'яти літер. У верхньому та середньому рядках це буквосполучення **Ю**, у нижньому – **М** під коротким горизонтальним титлом.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3002 (табл. VI, 1)

У верхньому рядку пошкодженого вибоями напису простежується невеликий фрагмент літери на початку, вірогідно, спинка літери **А**, та склад **ЛО**. У нижньому збереглась лише літера **Л**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3003 (табл. VI, 2)

На поверхні фрескового тиньку частково збереглося дієслово-прохання **[по]мози** 'поможі'.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **з** з переломом хвоста графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – середини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3004 (табл. VI, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, залишилось тільки закінчення слова **ОВЮ**.

Датування. За формою написання **в** з переломом при щоглі та **ю** з високою перемичкою графіті вірогідно датувати кінцем XIII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3005 (табл. VI, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена та затерта, його початок та закінчення не простежуються:

--помози равоу своє---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... **помози равоу своє[моу]**.

... *поможи рабу своєму.*

Характер пошкодження тиньку наприкінці рядка вказує, що вибоєм знищено не більше трьох літер. Це дозволяє зробити висновок, що напис було виконано за скороченою формулою, без зазначення імені людини.

Датування. За формою написання **в** з петлею кутом вперед, вертикальної **з** з переломом хвоста, криволінійної **р** з округлою петлею та **оу** зі зменшенням **о** час появи графіті визначається кінцем XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3006 (табл. VI, 5)

На фресці простежуються чотири літери **СТЕФ**, які є початком імені **СТЕФ(анъ)**. Літери знаходяться поруч з іншим записом обрахунку кількості проведених поминальних служб. Ця обставина, а також свідоме скорочення слова, робить більш вірогідною інтерпретацією графіті буде розгляд його як текстової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **є** з довгим язичком графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – другої чверті XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3007 (табл. VII, 1)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглися двадцять дві вертикальні засічки, в середньому – сімнадцять, у нижньому – п'ятнадцять. В кожному рядку була прокреслена горизонтальна лінія, від якої вниз виконувались засічки. З особливостей розташування слід зазначити, що автор змушений був оминати запис № 3006, що добре помітно при співвідношенні горизонтальної лінії та вертикальних засічок в середньому рядку.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3008 (табл. VII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглась тридцять одна вертикальна засічка. Причому остання

набагато довша за інші. Особливості розташування вказують, що спочатку була прокреслена горизонтальна лінія, від якої вниз виконувались засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3009 (табл. VIII)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, його складові затерті та закриті шпаклівкою. Тож ідентифікуються лише окремі з них:

```

----υο--
νυυκκ- ηνο--
τυσ-τη-εο--
τ- νπη-- ην--
--проф-----
--π--ο-----τ-
ο-ζ-----
-ρο--ε-ο-----σο
ουτο-
    
```

Через значні втрати повна реконструкція тексту неможлива. У четвертому рядку можемо реконструювати слово в знахідному відмінку τ[η]ν πη[στ]ην ‘віри’. В останньому рядку читається слово ουτο[ς] ‘оцей’.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3010 (табл. IX, 1)

Тиньк в місці розташування малюнка сильно пошкоджений вибоєм та затертий. Проте, можемо встановити, що тут подвійними рисками був прокреслений шестикінецьний проквітлий хрест з розширеними кінцями, який складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Над табличкою обабіч щогли прокреслені складові теонімограми **ΧΘ ΙΘ**, під табличкою – **ΝΙ ΚΔ**.

Датування. За формою написання **α** з опуклою петлею та розімкненої ІС-подібної **κ** графіті може бути датоване в межах середини XII – кінця XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3011 (табл. IX, 2)

На фресці простежуються п'ять дуже пошкоджених вибоями знаків. Перший вірогідно розглядати як **Λ** або, радше, **Μ**. Наступні три літери відносно чітко можуть бути ідентифіковані як **Β**, **Ρ** та **Τ**. Останній знак може бути інтерпретований як написана в дзеркальному відображенні **Λ** або **Ρ**.

Датування. За формою написання прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору та **τ** з виступом зверху час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3012 (табл. IX, 3)

Перша літера напису пошкоджена ерозією тиньку, однак наявні фрагменти дозволяють ідентифікувати її як **Γ**. Друга впевнено читається як **Ι** з пря-

ним титлом над лівою щоглою. Відтак, перед нами скорочена до одного слова-звернення традиційна молитва **Г(оспод)и** ‘Господи’.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3013 (табл. IX, 4)

На фресці одна над одною прокреслені літери **Г** та **К**.

Датування. За формою написання широкої **к** зі збільшеним верхом графіті датується другою чвертю XV – початком XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3014 (табл. X)

Незважаючи на пошкодження тиньку, практично всі складові добре простежуються. Знаки умовно можуть бути згруповані у три групи.

У першій їх нараховується п’ять. З них перший може бути ідентифікований з літерою **А**. За нею знаходиться вертикальна риска, від середини якої праворуч відходить скісний відрізок. Над обома знаками прокреслена довга лінія. В основу третього знаку покладений розділений чотирма горизонтальними лініями трикутник з „вушками” у нижніх частинах. Праворуч прокреслена аналогічна другому знаку вертикальна риска з відгалуженням праворуч. Далі, праворуч, знаходиться фрагментарно збережена вертикальна риска.

Знаки другої групи розташовані праворуч – шість вертикальних засічок, одна горизонтальна та три округлі лінії.

Під першою групою знаходяться знаки третьої: розділені скісною рисою дві літери **Х** та невелика дугова лінія під останньою.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3015 (табл. XI, 1)

Складові однорядкового напису повністю знищені вибоями, збереглась лише одна літера **О**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3016 (табл. XI, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **ІW**. В рахунковій наявні сорок вертикальних засічок, причому кожна десята більша за інші.

Датування. За формою написання округлої **w** вірогідний час появи графіті може бути визначений в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3017 (табл. XII, 1)

На поверхні фрески виконана скорочена до одного дієслова прохання молитва **помѧн(и)** ‘пом’яни’.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів час появи графіті окреслюється в межах кінця XVI – кінця XVII ст.; таке датування підтверджують великі розміри літер та структура формули.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3018 (табл. XII, 2)

Складові дворядкового напису сильно затерті та закриті шпаклівкою, що перешкоджає реконструкції тексту.

Наприкінці верхнього рядка умовно можемо ідентифікувати лише склад **ТИ**. Жоден знак у нижньому не читається. Запис був обведений квадратною рамкою, відкритою ліворуч.

Датування. За особливостями розташування – автор № 3019 змушений був ominати № 3018 – графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3019 (табл. XII, 3)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглося двадцять вертикальних засічок, через середину яких була прокреслена горизонтальна лінія. Нижній рядок зсунутий праворуч через запис № 3018. Тут можемо виділити фрагменти чотирнадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3020 (табл. XIII, 1)

Над попереднім записом обрахунку кількості проведених поминальних служб виконано ще один. Його текстова частина містить пошкоджені літери **ВЛГ**, рахункова – сімнадцять видимих вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3021 (табл. XIII, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому збереглося двадцять вісім вертикальних засічок, у нижньому – дев'ять. Через середину вертикальних рисок в обох рядках було прокреслено по горизонтальній лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3022 (табл. XIV)

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2013].

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, внаслідок чого частина його складових не простежується. Закінчення п'ятого, шостий та сьомий рядок практично повністю знищені:

ѿ
 мѣл
 иѣл
 въ-ѣ ··· манѣл-
 монито-----лѣлѣ
 приотѣстра-----и-ог
 -----на-----и-
 -----да-----тор-
 семісот-рь--нѣ

Початкові рядки вказують на традиційну формулу пам'ятного напису, тому реконструюються без труднощів: м(ѣ)с(л)ѣл иѣл въ [··] Ѣ ··· Манѣл[ѣ] 'місяця червня у 7-ме Мануїл'. Структура фрази, а також відсутність дієслова **престависѣ**, вказують, що в написі повідомлялось не про смерть людини, а про певну подію, пов'язану з ім'ям згаданого в ньому Мануїла.

Подальше спостереження над організацією тексту четвертого та збереженої першої половини п'ятого рядків дозволяє встановити, що тут наводяться та уточнюються відомості щодо особи Мануїла.

Перше слово четвертого рядка зберегло шість добре збережених літер **монито**. Наступна пошкоджена вибоєм, однак за збереженою частиною може реконструюватись як **н** або криволінійна **р** з петлею кутом донизу. Інші п'ять або шість літер знищені вибоєм. Реконструювати та встановити зміст цього слова допомагає аналіз наступних збережених складових тексту.

За означеною вибоїною зберігся фрагмент слова – **лѣл**. Наступне слово, що займає закінчення четвертого та початок п'ятого рядків чітко читається: **ѣлприотѣ**. Чотири збережені літери **стра** в цьому контексті правильно реконструювати як іменник **стра[ны]**. За такої реконструкції словосполучення **ѣлприотѣ стра[ны]** отримує логічну структуру і перекладається як фраза *Kipriotів землі*.

Звертає на себе увагу позначення терміну країни кіпріотів латиничним *Zupriot*, а не грецьким *Κῆπριος*. Зважаючи на палеографічне датування напису, така назва є цілком логічною. Адже в цей час на теренах острова існувало латинське Кіпрське королівство династії Лузиньянів (1192 – 1489 рр.), де доволі сильні позиції займали генуезці та венеціанці [Близнюк 1991], які вели жваву торгівлю у районах Середземного та Чорного морів. Ймовірно, через одну з таких розташованих у Криму північнопричорноморських факторій Мануїл, подібно візантійцям, дістався Києва. На те, що мешканці острова відвідували генуезькі факторії Криму, вказує факт згадки у 1289 р. в Кафі кіпріота як свідка по справі [Близнюк 1991, с. 68-69].

За наведеної вище реконструкції фрази знищене слово найбільш вірогідно розглядати як назву поселення або місцевості, з якого походить Мануїл та яке знаходиться в межах країни Кіпріотів. У означеному тексті назва міста із закінченням **-лѣл** в родовому відмінку буде правильною лише в тому випадку, коли в називному відмінку воно матиме закінчення **-ѣи** і буде чоловічого роду. Таким вимогам задовольняє назва міста **Василѣи**. По-перше, в родовому відмінку воно складається з семи літер, три з яких збереглися, а чотири, місця для реконструкції яких достатньо на стіні, були знищені вибоєм. По-друге, в родовому відмінку місто **Василѣи** матиме таке саме закінчення, як і в графіті. Насе-

лений пункт з такою назвою на Кіпрі згадує у своїх подорожніх нотатках паломник Василь Григорович-Барський, поруч з цим містом знаходився давній монастир св. Параскеви [Григорович-Барський 2000, с. 385-386]. Відтак, фразу слід реконструювати наступним чином: [Васи]лѣа Цѣприотѣ стра[ны]. Відповідно, пошкоджене перше слово, зважаючи на відмінок, пов'язує особу Мануїла з містом на острові Кіпр.

За наведеної вище реконструкції назви міста, зважаючи на наявність місця для відновлення втрачених літер, перше слово четвертого рядка мало складатись з восьми літер. З огляду на вживані автором латинізми (точніше, італізми) в тексті та морфологію самого слова, не притаманне давньоруській мові, його слід розглядати як транслітерацію італійського слова.

У разі ідентифікації пошкодженої передостанньої літери як **н**, слово може бути відновлене як **монито[нѣ]** або, з уваги на заокруглену форму вибою останньої літери, **монито[нѣ]**. За такої реконструкції його варто розглядати як прізвисько Мануїла, утворене від італійського **montone**, яке вживалось як в прямому значенні 'баран', так і в переносному 'таран'. Однак слабким місцем такої реконструкції буде кирилична транслітерація, яка, у такому випадку, мала б мати вигляд **монѣто[нѣ]** чи **монто[нѣ]**. Тобто, поява **и** під час транслітерації кирилицею італійського слова нічим не обгрунтована.

В разі ж ідентифікації передостанньої літери як криволінійної **р**, слово читатиметься як **монито[ре]**, що є прямою транслітерацією італійського **monitore** 'наставник, керівник'. За такої реконструкції слова ми не наштовхуємось на жодні протиріччя.

Відтак, зважаючи на початковий текст графіті, можемо встановити, що згаданий в ньому Мануїл займав керівну посаду (щоправда, автор не уточнив яку саме) в Кіпрському місті Васілей. Втім, доволі вірогідно, що в цьому випадку ми маємо справу не з конкретною посадою, а з наслідком лінгвістичного запозичення, приклади чому відомі [див., напр.: Лукин 2010].

Нажаль, наступний текст практично повністю знищений, тож впевнено відтворити зміст повідомлення ми не маємо змоги. Однак у загальних рисах це можливо, чому сприяє збереженість восьмого рядка, в якому впевнено читається словосполучення **семісот[ѣ] рѣ[за]нѣ** 'сімсот різан'.

У більш ранньому софійському написі на фресці з образом св. Онуфрія у південній зовнішній галереї (нині – Апостольський приділ) про купівлю княгинією Всеволожою Боянкової землі вказано, що до Софійського собору нею була складена пожертва: **а вѣдала на нѣи семѣдесатѣ гривнѣ соболѣи а вѣ томѣ драгнѣи семѣстѣ гривнѣ** [Высоцкий 1966, с. 60-71, табл. XXVII, XXVIII].

Спираючись на аналогію з цим текстом, можемо з великою долею вірогідності припустити, що в графіті у вівтарі Софії Київської теж йшлося про внесок у сімсот різан до храмової скарбниці, здійснений Мануїлом. Зважаючи на таке тлумачення, закінчення сьомого рядка найвірогідніше реконструювати як фразу **[в]да[ша] {изѣ} тор[га]** 'дав з торгу'.

Відтак, наявний текст напису з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів виглядає наступним чином:

М(ѣ)с(а)ца иѣна вѣ [·] Z · Манѣилѣ монито[ре] Васи]лѣа Цѣприотѣ стра[ны] ... [в]да[ша] {изѣ} тор[га] семісот[ѣ] рѣ[за]нѣ.

Місяця червня у 7-ме Мануїл моніторе {міста} Васілея Кіпріотів країни ... дав з торгу сімсот ризан.

Датування. За формою написання нахилених ліворуч є з язичком донизу та з з переломом, прямолінійної ρ з петлею кутом донизу, ц з платформою по низу рядка та ђ з коромислом, що торкається петлі графіті найвірогідніше датувати в межах середини XIII – кінця XV ст. Згадка в тексті грошової одиниці „різана” дозволяє обмежити верхню хронологічну межу появи напису першою чвертю XIV ст., після якої цей термін виходить з ужитку. На таку думку наштовхують, перш за все, матеріали новгородських берестяних грамот, у яких це слово вже не зустрічається в текстах, пізніших за першу чверть XIV ст. [Зализняк 2004, с. 527].

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3023 (табл. XV, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці читається ім’я в називному відмінку **Акеџима** ‘*Акепсіма*’.

Датування. За формою написання вертикальної є, розімкненої к та широкої округлої џ графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3024 (табл. XV, 2)

Складові напису сильно пошкоджені та затерті, втім всі вони, за винятком п’ятого знаку в нижньому рядку можуть бути визначені. Отже, у верхньому рядку виконано літери **МΠΕΡΙ**, у нижньому – **ΙΒΠ-ΜΟΣ**.

Датування. За формою написання вертикальної є, п з виступом зверху та прямолінійної ρ з округлою великою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3025 (табл. XV, 3)

Трохи нижче виконано запис обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з хрестика та дев’яти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3026 (табл. XV, 4)

Дворядковий запис обчислення кількості поминальних відправ. У верхньому рядку, незважаючи на пошкодження тиньку, можемо відчитати текстову частину в складі літер **ΙΩ** під хвилястим титлом та десять вертикальних засічок рахункової. В нижньому простежується одинадцять вертикальних засічок. Через середину вертикальних рисок була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3027 (табл. XVI, 1)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось двадцять дві вертикальні засічки, через середину яких була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3028 (табл. XVI, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку міститься текстова частина, що містить ім'я **Євпраѣна** 'Євпраксія', та сімнадцять вертикальних засічок рахункової. В нижньому рядку було виконано дев'ять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та покриттям, **п** з виступом зверху та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3029 (табл. XVII, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з поставлених під дугове титло пошкоджених літер **ИОУ** та надрядкової **Л**. Рахункова містить двадцять шість вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; зважаючи на явне намагання автора розташувати запис якомога ближче до № 3028, вірогідну верхню хронологічну межу можемо обмежити кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3030 (табл. XVII, 2)

Дещо нижче знаходиться ще один дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок складають текстова частина та початок рахункової. Перша містила ім'я **Аг[а-ѡн]а** 'Агафья', проте середня частина не збереглась через пошкодження. Далі можемо виокремити двадцять вертикальних засічок рахункової частини. Через їх середину була прокреслена горизонтальна лінія. Аналогічним чином був виконаний нижній рядок, тут збереглось п'ятнадцять вертикальних засічок. Рядки нерівні, що обумовлене прагненням автора оминати запис № 3029.

Датування. За типологічним методом графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; зважаючи на явне намагання автора розташувати запис якомога ближче до № 3028 та № 3029, ймовірну верхню хронологічну межу можемо обмежити кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3031 (табл. XVIII, 1)

Чотирирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У першому рядку простежується дев'ять вертикальних засічок, в другому – вісім, в третьому – шість, в четвертому – вісім. Через середину засічок в кожному рядку була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3032 (табл. XVIII, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок становить рахункова частина, від якої збереглось двадцять три вертикальні засічки. В нижньому простежуються дві літери **ZA**, проте характер пошкоджень тиньку вказує, що на початку знаходилося ще дві літери. Тож, за аналогією з іншими софійськими графіті [див.: Корнієнко 2010, с. 389], вірогідніше буде реконструювати текстову частину як **[AA]ZA**.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **z** з переломом хвоста графіті може бути датоване другою чвертю XII – початком XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої ознаки ймовірна верхня хронологічна межа може бути обмежена кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3033 (табл. XIX, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось тридцять дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3034 (табл. XIX, 2)

Поверхня стіни пошкоджена вибоями, у двох верхніх рядках простежуються лише окремі літери, а складові двох нижніх сильно затерті:

мѣа---
 ---в---
 дньпо
 ювеслѣе

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

М(ѣсѧ)ца ... д(ь)нь пою вес(є)л(ь)ѣе.

Місяця ... день співаю весело.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед та А-подібної **д** графіті датуються в межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3035 (табл. XX)

Восьмирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Перший рядок складає текстова частина, яка містить поставлені під кутове титло літери **ГЄ** з надрядковою **О**. Праворуч помітна вертикальна риска, вочевидь, елемент рахункової частини. В другому рядку простежуються вісім вертикальних засічок, у третьому – п'ять, в четвертому п'ять, у п'ятому – чотири, в шостому – сім, у сьомому – п'ять, у восьмому – дві. Через середину вертикальних рисок у другому-сьомому рядках було прокреслено по горизонтальній лінії.

Датування. За формою нахиленої ліворуч **є** з сильно видовженим язичком графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3036 (табл. XXI, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення поминальних служб. У верхньому збереглось сорок вертикальних засічок, у нижньому – дев'ять.

Датування. За типологічним методом графіті датуються в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3037 (табл. XXI, 2)

Текстова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **ММ** та надрядкової **Р**. Від рахункової частини залишилась тридцять одна вертикальна засічка.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **р** з округлою петлею час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3038 (табл. XXI, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з двадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датуються другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3039 (табл. XXII, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок містить одну літеру **М** текстової частини. Інші два рядки є рахунковою частиною. В середньому знаходиться сорок одна вертикальна засічка, у нижньому – тринадцять. Автор напису змушений був оминати № 3040.

Датування. За особливостями розташування графіті датуються другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3040 (табл. XXII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений. На початку рядка помітні **ОУ** та, вірогідно, **А**. Наступний знак повністю знищений, далі простежуються літери **ОНКАР**, причому над передостанньою прокреслений склад **ТА**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **р** з округлою петлею час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3041 (табл. XXIII, 1)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина складалась з чотирьох або п'яти літер, поставлених під трикутне титло. Збереглись дві останні **РИ** та надрядкова **А**. Найбільш вірогідно, в залежності визначення кількості первісних літер, реконструювати текст як ім'я **[М](а)риа** або **[Ма]риа** 'Марія'. Рахункова частина запису містить сорок вертикальних засічок.

Датування. За формою написання криволінійної **р** з округлою петлею час появи графіті визначається другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3042 (табл. XXIII, 2)

Однорядковий запис лічби виконаний за повною формулою. На початку бачимо малюнок рівнораменного хреста, за ним – літери **ОА** текстової частини, далі – тридцять вертикальних засічок рахункової. Над ними прокреслена довга горизонтальна лінія. Рядок дугою вигинається вгору, тому деякі засічки перетинають останню.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3043 (табл. XXIV, 1)

П'ятирядковий запис обчислення кількості поминальних служб. Перший рядок є дуже пошкодженою текстовою частиною у вигляді трьох поставлених під скісне титло літер **ИОА**. Інші рядки фіксують кількість проведених поминальних відправ. У другому рядку збереглося дев'ять вертикальних засічок, в третьому – десять, в четвертому та п'ятому – по дев'ять. Через вертикальні риски третього та п'ятого рядків було прокреслено по горизонтальній лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3044 (табл. XXIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, внаслідок чого простежуються лише окремі складові:

----и**т**о**в**е**р**а
-а-оа-----
-----в-----

Через значні втрати повна реконструкція тексту неможлива. Лише закінчення першого рядка та початок можуть бути реконструйовані як словосполучення **тoвe рa[в]a** 'тобі, раба'.

Датування. За формою написання **а** з опуклою петлею, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **Е**-подібної **є**, **и** з високою перемичкою та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується кінцем XIII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 3045 (табл. XXV, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, проте можемо встановити, що тут було виконано малюнок, який складався з вертикальних, горизонтальних та хвилястих рисок. Зміст зображення лишається нез'ясованим.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3046 (табл. XXV, 2)

У верхньому рядку простежуються фрагменти двох щогл літери, яка за контекстом може бути реконструйована як **И** – складова слова-звернення **[Г](оспод)[и]** 'Господи'. На цю думку наштовхує наявний в нижньому рядку склад **ПО**, який слід розглядати як початок дієслова-прохання **по[мози]** 'поможі'.

Датування. Структура формули дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3047 (табл. XXV, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось шість вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3048 (табл. XXV, 4)

Текстова частина пошкодженого вибоями однорядкового запису лічби складалась з трьох літер. Перша не збереглась, за контекстом вона може бути реконструйована як **Ф** або **Ѡ**, дві останні чітко читаються як **ЄД**. Від рахункової частини залишилось вісім вертикальних засічок.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **є** та **д** з видовженими ніжками вірогідні хронологічні межі появи графіті окреслюються другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3049 (табл. XXVI, 1)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. На фресці збереглись дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3050 (табл. XXVI, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних відправ, від якої збереглось вісім горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3051 (табл. XXVI, 3)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб виконаний за повною формулою. На початку рядка прокреслений рівно-раменний хрестик, за ним – літера **А** текстової частини та двадцять чотири видимі вертикальні засічки рахункової. Через їх середину була прокреслена горизонтальна риска.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, округлою петлею та покриттям графіті датується серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3052 (табл. XXVII, 1)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому залишилось шість вертикальних засічок, в нижньому – вісім.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3053 (табл. XXVII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, що має вигляд рядка з дванадцяти вертикальних засічок, через середину яких була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3054 (табл. XXVII, 3)

Текстова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літери **ВАР**, рахункова – тринадцять видимих вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3055 (табл. XXVIII, 1)

Однорядковий запис обчислення кількості поминальних служб виконаний за повною формулою. На початку рядка прокреслений рівнорамений хрестик, за ним – літери **WG** текстової частини та двадцять три видимі вертикальні засічки рахункової.

Датування. За формою написання **W**-подібної **w** графіті найвірогідніше датувати початком XII – кінцем XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3056 (табл. XXVIII, 2)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина складається з однієї літери **Ф**, рахункова містить шістнадцять вертикальних засічок. Причому автором спочатку були виконані шість засічок, далі він побачив, що заходить на літеру іншого напису (№ 3057), тому переніс рядок вище.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3057 (табл. XXVIII, 3)

На фресці прокреслена літера **Р**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з великою округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3058 (табл. XXVIII, 4)

Перша літера знищена вибоєм, за збереженою частиною її можна реконструювати як **Г** або **Т**. Дві наступні літери читаються чітко – **ОТ**. Вигляд поверхні тиньку навколо них вказує, що текст з самого початку містив лише три знаки.

Датування. За формою написання **т** з нижньою засічкою графіті вірогідно датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3059 (табл. XXVIII, 5)

Напис складається з літер **ГИ**, що є традиційним скороченням слова-звернення **Г(оспод)и** ‘Господи’.

Датування. За формою написання **г**, довжина перекладки якої дорівнює довжині щогли, а також **и** з низькою горизонтальною перемичкою, вірогідний час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – початком XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3060 (табл. XXIX, 1)

Рахункова частина однорядкового запису обчислення кількості поминальних служб, від якої збереглось тридцять дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3061 (табл. XXIX, 2)

Трохи нижче знаходиться інший однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних відправ, в якому збереглась текстова частина у вигляді літери **А** та тридцять чотири видимі вертикальні засічки рахункової.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею та за аналогією з подібними записами графіті датується в межах середини XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3062 (табл. XXIX, 3)

Нижче за два попередні графіті знаходиться ще один однорядковий запис обчислення кількості поминальних служб, він виконаний за повною формулою. На початку рядка прокреслений рівнораменний хрестик, за ним – літери **ВИ** текстової частини та тридцять три видимі вертикальні засічки рахункової.

Датування. За формою написання **в**, верхня петля якої скісна до кута щогли й основи, а також за аналогією з іншими подібними записами, графіті найвірогідніше датувати серединою – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3063 (табл. XXX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, проте можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками був прокреслений чотириконечний хрест. Обабіч щогли над та під перекладною збереглись складові теонімограми **IG XG** та **[H]I KA**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3064 (табл. XXX, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений. У верхньому рядку ідентифікуються літери **СОТ** на початку та **Ц** наприкінці. В нижньому збереглись літери **ИЛИ**.

Датування. За формою написання **т** без бічних засічок та **ц** з платформою по низу рядка графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XII – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3065 (табл. XXX, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, збереглось дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3066 (табл. XXXI, 1)

Текстова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **ИЄР**, рахункова – з двадцяти вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **є** з засічкою на язичку та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XII – початком XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3067 (табл. XXXI, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з дуже пошкодженої вибоями літер **В** та, вірогідно, повністю знищеної **А**. Від рахункової частини залишилось двадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3068 (табл. XXXII, 1)

Трохи вище тим же автором прокреслений інший запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина містить літеру **Г**, рахункова – двадцять одну вертикальну засічку.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3069 (табл. XXXII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, по ньому прокреслений запис лічби № 3068. У верхньому рядку ідентифікується лише одна літера **W**, в середньому – склад **ОВ** та, вірогідно, фрагмент **И**. У нижньому рядку визначається ймовірна **А**, **П** (або **Н** чи **И**) та **М**. Через великі втрати реконструкція тексту неможлива.

Датування. За формою написання округлої **w** графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3070 (табл. XXXII, 2)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, збереглось дев'ять вертикальних засічок. Рядок дугою вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3071 (табл. XXXIII, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що має вигляд стовпчика, який складається з п'ятнадцяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3072 (табл. XXXIII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з п'яти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3073 (табл. XXXIII, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що має вигляд стовпчика з десяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3074 (табл. XXXIII, 4)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У лівому стовпчику простежується десять горизонтальних засічок, у центральному – шістнадцять, у правому – п'ятнадцять.

Датування. За типологічним методом графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3075 (табл. XXXIV, 1)

Як і в попередньому випадку, на фресці простежується рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У лівому стовпчику знаходиться дванадцять видимих горизонтальних засічок, у центральному – дев'ять, у правому – чотири.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3076 (табл. XXXIV, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що має вигляд стовпчика, який складається з сорока однієї видимої горизонтальної засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3077 (табл. XXXV, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Рядки горизонтальних засічок мають дугоподібну форму, очевидним є прагнення автора слідувати за орнаментом фрески. У лівому стовпчику простежуються двадцять вісім засічок, у правому – двадцять одна.

Датування. За типологічним методом графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3078 (табл. XXXV, 2)

Поруч простежується ще одна рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб. Вочевидь, вона виконана тим же автором, адже і в цьому випадку виразно простежується прагнення автора слідувати за орнаментом як основою для виконання рядка. Збереглося двадцять шість засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3079 (табл. XXXVI, 1)

Рахункова частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді стовпчика з шістнадцяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3080 (табл. XXXVI, 2)

Трохи нижче простежуються п'ять горизонтальних засічок рахункової частини іншого запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3081 (табл. XXXVI, 3)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У лівому та правому стовпчиках збереглося по чотири вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3082 (табл. XXXVI, 4)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних відправ. Всі рядки дугою вигинаються вгору. У середньому та нижньому рядках прокреслювалась горизонтальна лінія, а від неї вниз – вертикальні засічки. В середньому їх залишилось дев'ятнадцять, у нижньому – двадцять дві. Потім виник верхній рядок: автор прокреслив дві вертикальні засічки над початком середнього рядка, а потім – ще дев'ять наприкінці.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути визначений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3083 (табл. XXXVI, 5)

Фрагмент (закінчення) дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку залишилось шість вертикальних засічок, у нижньому – тринадцять. Засічки прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3084 (табл. XXXVII, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літери **ГЄ** під хвилястим титлом, рахункова – двадцять п'ять видимих горизонтальних засічок.

Датування. За формою написання г, перекладаина якої однієї довжини зі щоглою, а також вертикальної є з довгим язичком, графіті найвірогідніше датувати у межах другої чверті XI – початку XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3085 (табл. XXXVII, 2)

Праворуч виконано ще один запис обчислення кількості проведених поминальних служб, який складається лише з рахункової частини – двадцяти трьох горизонтальних засічок. Не виключено, що напис є продовженням № 3084, хоча повної впевненості в цьому немає, оскільки різною є форма прорізів. Втім, обидві частини могли виконуватись різними людьми.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути визначений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3086 (табл. XXXVII, 3)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб виконаний за повною формулою. На початку помітний рівнораменний хрестик, за ним літери **ФЄО** текстової частини та дев'ять збережених вертикальних засічок рахункової.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3087 (табл. XXXVIII, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді рядка з сімнадцяти вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3088 (табл. XXXVIII, 2)

Текстова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з імені **Лоука** 'Лука', рахункова – з двадцяти двох вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, розімкненої ІС-подібною **к** та злитого диграфа **оу** з повним **у** графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3089 (табл. XXXVIII, 3)

Трохи нижче простежується рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних відправ. У верхньому рядку збереглося вісімнадцять вертикальних засічок, у нижньому – дванадцять. Засічки прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3090 (табл. XXXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та затерта, з-поміж його складових простежуються літери **ОВЪ** та, на деякій відстані, **М**.

Датування. За формою написання **в**, верхня петля якої більша за нижню, а також **ъ** з петлею кутом вперед, графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3091 (табл. XXXIX, 2)

На поверхні фрескового тиньку простежується невеликий фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб в складі трьох вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути визначений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3092 (табл. XXXIX, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, який зберіг сім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3093 (табл. XXXIX, 4)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої залишилось шість вертикальних засічок. Через їх середину була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3094 (табл. XXXIX, 5)

На фресці прокреслені літери **МЄ**.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **є** з довгим язичком та засічкою на ньому (про це свідчать контури пошкодження останнього) графіті датується другою чвертю XI – серединою XIV ст.; при цьому, відповідно

до типовості поширення такої палеографічної ознаки, верхня хронологічна межа може бути окреслена першою третиною XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3095 (табл. XXXIX, 6)

Закінчення рядка знищене обвалом тиньку, а складові напису пошкоджені вибоями. Тим не менш, за наявними фрагментами запис може бути реконструйований наступним чином:

Г(оспод)и по[мози].

Господи, помози.

Датування. Структура формули дозволяє датувати запис в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3096 (табл. XL, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок становить текстова частина – літери **ПАУ** з нарядковою **Л**. У середньому та нижньому міститься по дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3097 (табл. XL, 2)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних відправ. Як і в попередньому випадку, верхній рядок є текстовою частиною, він містить дві літери **ЛА**. В середньому рядку збереглося п'ять вертикальних засічок, в нижньому – сім.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею та видовженою спинкою графіті датується серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3098 (табл. XL, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді стовпчика з п'ятнадцяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3099 (табл. XLI, 1)

Рахункова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб в складі тридцяти восьми вертикальних засічок. Останні прокреслювались під горизонтальною лінією.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3100 (табл. XLI, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Нижній рядок є текстовою частиною, він складається з чотирьох літер **ГЕОР**. Верхній рядок є рахунковою частиною, тут збереглося тридцять вісім

вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Рядок дугою вигинається вгору.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3101 (табл. XLII, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У лівому стовпчику збереглась двадцять одна горизонтальна засічка, у правому – сім.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3102 (табл. XLII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді стовпчика, що зберіг двадцять горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3103 (табл. XLIII, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб зберегла три літери **РИА**, а також фрагмент скісної, вочевидь, спинки літери **А** перед ними. Відповідно, ім'я може бути реконструйоване в його повній формі як **[Ма]риа** 'Марія'. Від рахункової частини залишилось тридцять чотири вертикальні засічки. Форма прорізів та манера виконання свідчать, що записи № 3103 та № 3104 були виконані одним автором.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею (№ 3104), вертикальної **є** з коротким язичком та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору на весь рядок (№ 3103) час появи графіті може бути окреслений в межах середини XIII – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3104 (табл. XLIII, 2)

Нижче тим же автором виконаний ще один запис. Його текстова частина пошкоджена, збереглась щогла літери на початку та літери **ЄПА** за ними. Зважаючи на збережені складові, вірогідним буде відновлення повного імені у формі **[Ст]єпа(нъ)** 'Степан'. Рахункова частина налічувала сорок вертикальних засічок (одна втрачена через пошкодження тиньку). Кожна десята засічка довша за інші. Наприкінці рядка під засічками була прокреслена горизонтальна лінія.

Оскільки два написи виконані одним автором у безпосередній близькості один від одного, маємо всі підстави припустити, що згадувані Марія та Степан були подружжям.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею (№ 3104), вертикальної **є** з коротким язичком та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору на весь рядок (№ 3103) час появи графіті може бути окреслений в межах середини XIII – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3105 (табл. XLIV, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок становить літера **З** текстової частини та тридцять дев'ять вертикальних засічок рахункової. Закінчення дугою вигинається вгору. У нижньому рядку виконано ще двадцять три вертикальні засічки.

Датування. За формою написання вертикальної **з** з розвилкою вірогідний час появи графіті може бути окреслений в межах початку XII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3106 (табл. XLIV, 2)

Текстова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **ІА**, рахункова – з одинадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3107 (табл. XLV, 1)

Рахункова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних відправ, що складається з тридцяти шести вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Закінчення рядка дугою вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3108 (табл. XLV, 2)

Рахункова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних відправ. На його початку прокреслена велика вертикальна риска. Далі збереглися тридцять вертикальних засічок. Закінчення рядка дещо піднімається вгору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3109 (табл. XLVI, 1)

На фресці прокреслена літера **М**.

Датування. За формою написання **м** з покриттям графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3110 (табл. XLVI, 2)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб виконаний за повною формулою. На початку рядка виконаний малюнок рівнораменного хреста, за ним знаходяться літери **ММ** текстової частини та шість видимих вертикальних засічок рахункової.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею графіті датується в межах середини XI – кінця XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3111 (табл. XLVI, 3)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглося тридцять дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3112 (табл. XLVI, 4)

Фрагмент рахункової частини однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з тринадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3113 (табл. XLVII, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок складають літери **ИО** текстової частини та сорок сім видимих вертикальних засічок рахункової. В нижньому рядку було прокреслено ще десять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3114 (табл. XLVII, 2)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина містить літери **ОЛ**, рахункова – тридцять чотири вертикальні засічки. Спочатку рядок піднімався вгору майже під кутом у 45°, а після того, як автор вперся в засічки № 3113, лінія рядка набула горизонтального положення.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3115 (табл. XLVIII, 1)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглися двадцять вісім вертикальних засічок, в нижньому – двадцять дві. Через середину засічок в обох рядках було прокреслено по горизонтальній лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3116 (табл. XLVIII, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літери **З**, рахункова – з сорока однієї видимої вертикальної засічки, які прокреслювались під горизонтальною рисою (збереглась наприкінці). Закінчення рядка дугою вигинається вгору.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч $\mathfrak{z}$ з розвилкою та за аналогією з іншими записами лічби графіті найвірогідніше датувати останньою чвертю XIII – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3117 (табл. XLIX, 1)

Текстова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літери **ГРГ** під хвилястим титлом. Рахункова – двадцять сім вертикальних засічок.

Датування. За формою написання криволінійної $\mathfrak{p}$ з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3118 (табл. XLIX, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось тридцять шість вертикальних засічок. Через їх середину була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3119 (табл. L, 1)

Текстова частина однорядкового запису обчислення кількості поминальних служб зберегла п'ять літер **МИТРО** та фрагмент ще однієї на початку. Найвірогідніше реконструювати повну форму як ім'я в називному відмінку [Д]митро 'Дмитро'. Від рахункової частини залишилось двадцять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання прямолінійної $\mathfrak{p}$ з петлею кутом вгору та $\mathfrak{t}$ без бічних засічок вірогідний час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3120 (табл. L, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, від якої залишилось двадцять шість вертикальних засічок. Через їх середину була прокреслена горизонтальна лінія. Закінчення рядка дугою вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3121 (табл. LI, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить дві дуже пошкоджені літери **ГЄ**, рахункова – сімнадцять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3122 (табл. LI, 2)

На фресці прокреслені чотири літери **ІДПП**. Третя літера реконструюється нами як **П** на тій підставі, що тиньк у верхніх частинах щогл пошкоджене

ний, а жодних слідів перекладини посередині, які б дозволили реконструювати літеру як **Н** або **И** немає.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3123 (табл. LII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Запис було виконано в три етапи. Спочатку у верхньому рядку автор видряпав шістнадцять вертикальних засічок, потім у нижньому – дев'ятнадцять. Далі, праворуч, між обома рядками – сім.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3124 (табл. LII, 2)

На фресці прокреслені літери **ВИК**. Від останньої збереглась лише нижня частина.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається кінцем XV – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3125 (табл. LII, 3)

Перша літера напису пошкоджена, від неї збереглись лише нижні частини двох щогл, які дозволяють реконструювати її як **И**, **Н** або **П**. Дві наступні літери збереглись повністю – **ОС**. Вигляд поверхні тиньку довкола літер вказує, що напис з самого початку включав лише їх.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3126 (табл. LII, 4)

На фресці прокреслений чотириконечний хрест св. Андрія. Втім, не виключена можливість розглядати знак як літеру **Х**. Однак перший варіант інтерпретації нам видається більш вірогідним.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.2. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться в південно-східному куті виступу апсиди, на його західній стороні (табл. II, 1). Фресковий тиньк пошкоджений дрібними вибоями, в середній частині наявний великий вивал, нині закритий шпаклівкою. На досліджуваній ділянці виявлено два графіті, № 3127 та № 3128 (табл. II, 2).

Графіті № 3127 (табл. LIII, 1)

Біля ребра стіни простежуються розташовані у стовпчик шістдесят шість горизонтальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3128 (табл. LIII, 2)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб виконаний за повною формулою. На початку прокреслений малюнок рівнораменного хреста, за ним – літери **ПА** текстової частини, далі – десять вертикальних засічок рахункової.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **п** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

І.3. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться в південно-східному куті виступу апсиди, на його північній стороні (табл. II, 1). Тиньк пошкоджений дрібними вибоями, місцями слабо розчищений від олійної фарби. На фресці виявлено два графіті, яким надано номери 3129 та 3130 (табл. II, 2).

Графіті № 3129 (табл. LIV, 1)

На фресці простежуються літери **ПА**.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею та **п** з діагональною перемичкою графіті датується в межах середини XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3130 (табл. LIV, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що має вигляд стовпчика з тридцяти видимих горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

І.4. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться в південно-східному куті віми (табл. II, 1). Фресковий тиньк пошкоджений численними дрібними вибоями, місцями сильно затертий. На фресці виявлено чотирнадцять графіті, яким надано номери від 3131-го по 3144-й (табл. II, 2).

Графіті № 3131 (табл. LV, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежуються дев'ятнадцять вертикальних засічок, в нижньому – чотирнадцять. В обох рядках вони прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3132 (табл. LV, 2)

Під нижнім рядком попереднього запису прокреслений шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над голо-

вою Ісуса Христа. Особливості виконання обох графіті – автор запису лічби оминав малюнок – вказують, що спочатку на фресці був виконаний хрест, а через деякий час – запис лічби.

Датування. За особливостями розташування графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3133 (табл. LV, 3)

На фресці простежуються доволі затерті літери **КА**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3134 (табл. LVI, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що зберіг тридцять чотири горизонтальних засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3135 (табл. LVI, 2)

Фрагмент дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У лівому збереглась двадцять одна горизонтальна засічка, у правому – тридцять. В кожному рядку через їх середину була прокреслена вертикальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3136 (табл. LVI, 3)

Фрагмент дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Лівий рядок становить рахункова частина, від якої залишилось двадцять горизонтальних засічок. Правий рядок складає текстова частина, яка зберегла лише дві літери закінчення **РЪ**, причому обидві літери написані в горизонтальному положенні в стовпчик. Така форма написання літер в подібних записах зустрічається вперше.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею, як можемо судити за збереженими контурами, час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3137 (табл. LVI, 4)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглося дев'ять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3138 (табл. LVII, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок складається з текстової частини у вигляді літер **GA**. Середній та нижній рядки є рахунковою частиною. Відповідно, в них збереглося шістнадцять та тринадцять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3139 (табл. LVII, 2)

Середній рядок попереднього запису прокреслений по рахунковій частині іншого, від якого збереглося п'ять горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3140 (табл. LVII, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3141 (табл. LVII, 4)

Ліворуч від попереднього малюнка також зображений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3142 (табл. LVII, 5)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, збереглась лише літера **P** та скісна іншої літери (**A**, **L** або **M**) перед нею. Вигляд поверхні тиньку довкола них вказує, що напис складався лише з двох або трьох знаків.

Датування. За формою написання прямолінійної **p** з округлою петлею час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3143 (табл. LVII, 6)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглося дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3144 (табл. LVII, 7)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена. Збереглась літера **Z** та фрагменти двох інших літер обабіч, далі знаходиться трикутної форми вибій та літери **AA**. Вигляд поверхні тиньку довкола цих літер вказує, що напис складався з семи знаків.

Наявні складові та збережені фрагменти втрачених літер дозволяють реконструювати текст наступним чином:

[А]з[ъ ѱ]алъ.

Я писав.

Датування. За формою написання **а** з верхньою засічкою, нахиленої праворуч **ъ**-подібної **з** з виступом праворуч та **ъ** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

І.5. Фреска з образом св. Васіана

Знаходиться в південно-східному куті віми (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований завдяки інформації напису № 3147. Фреска суттєво пошкоджена, в середній та нижній частинах біля ребра наявні значні смуги втрат первісного тиньку. В тих місцях, де він зберігся, поверхня вкрита численними дрібними вибоями, місцями слабо розчищена від олійної фарби та пізнішого тиньку. С. Висоцьким було опубліковано чотири графіті: № 88, № 140 та № 255. Під останнім номером опинились два графіті – напис та малюнок, вони виконані різними авторами, тож перший отримав номер 255а. Окрім цих графіті, на фресці виявлено ще тридцять один напис та малюнок, що одержали номери від 3145-го по 3175-й (табл. II, 2).

Графіті № 88 (табл. LVIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 114-115, табл. LXXVII].

Під час публікації дослідником було допущено помилку, зокрема, через обрізання знімку „зникла” ліва частина зображення.

Автор зобразив двох вояків в конічних шоломах та підперезаних поясами кольчугах, зі списками і щитами у руках. Обидва вони готуються кинути списи у тварин, що нагадують птахів. Вони мають крила, пташині лапи та голови на довгій шії, довгі хвости, які зображені таким чином, що надають тваринам певної схожості зі зміями.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.; втім, більш вірогідним буде датувати малюнок давньоруським часом.

Категорія: сюжетні зображення.

Графіті № 140 (табл. LIX)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 55, табл. XLIX, 1; L, 1].

Невелику корекцію останнього рядка запропонував В. Колесов [Колесов 1978, с. 151], вважаючи за вірогідне наявність двох слів **жъ** та **намъ**, а не одного, як подавав публікатор.

Поверхня стіни в місці розташування обведеного рамкою напису сильно пошкоджена, особливо постраждав середній рядок. Втім, за наявними фрагментами майже всі складові можуть бути ідентифіковані.

Між запропонованим С. Висоцьким прочитанням та оригіналом спостерігаються певні розбіжності, які торкаються кількох моментів:

гн¹ и вже наш[ъ] | тѣ² — — ³д⁴а | жънамъ

1) друга літера верхнього рядка має розглядатись як А-подібна д, адже у верхній частині обидві „зюгли” змикаються, що не притаманне и;

2) друга літера середнього рядка чітко ідентифікується як **в**, такий варіант її ідентифікації як можливий розглядав і С. Висоцький;

3) в позначеній як втрачена частині, незважаючи на пошкодження тиньку, чітко ідентифікуються п'ять літер: третя **о**, п'ята-восьма **миръ**;

4) передостання літера має бути визначена як Δ-подібна **д**, адже такий тип пошкоджень, який можемо спостерігати в її нижній частині, міг виникнути лише за умови наявності тут перемички.

Враховуючи наведені зауваження текст виглядає наступним чином:

Г̄ДНВЖЕНАШ-
тво-миръда
жънамъ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспо)ди Б(о)же наш[ъ] тво[и] миръ дажъ намъ.

Господи Боже наш, твій мир дай нам.

Датування. С. Висоцький відніс графіті до XII ст. За формою написання **а** з покриттям, **в** з покриттям та петлею кутом вперед, Δ-подібної або Δ-подібної **д**, написаної у три змахи зіркоподібної **ж**, **р** з петлею кутом вперед, **ъ** з виступом зверху графіті датується першою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 255 (табл. LX)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 119, табл. CXXXIX; CXL].

На фресці подвійними замкненими рисками прокреслений шестикінецьний проквітлий хрест, який складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. В основі щогли хрест розширюється пишними пагонами, які піднімаються вгору до рівня перекладки.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 255а (табл. LXI)

Опубліковане С. Висоцьким спільно з малюнком проквітлого хреста [Висоцький 1976, с. 119, табл. CXXXIX; CXL]. Дослідник помилково вважав їх виконаними одним автором, проте форма прорізів різна, тож це два окремі графіті.

Запропоноване С. Висоцьким прочитання не викликає заперечень, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

Г̄ИПОМО
џИРАВОМА
свонма
ПЕТРИЛОВИ
-арнаве

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспод)и помози рабома свонма Петрилови [В]арнаве.

Господи, помози рабам своїм Петрілові {та} Варнаві.

Датування. С. Висоцький датував напис в межах XI – XIII ст.; втім, за формою написання **а** з видовженою спинкою, **в** з петлею кутом вперед, **в** з ниж-

ньою петлею кутом вперед або з округлою, нахиленої ліворуч з з переломом, прямолінійних ρ з петлею кутом вгору, вперед або округлою, графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3145 (табл. LXII, 1)

Міститься на опублікованій С. Висоцьким фотографії та прорисовці № 255 [Висоцкий 1976, табл. СXXXIX; CXL], проте в тексті не згадувалось.

На фресці подвійними рисками прокреслений чотириконечний хрест на прямокутній Голгофі.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3146 (табл. LXII, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості поминальних служб. У верхньому рядку міститься малюнок рівнораменного хреста й три вертикальні засічки. Нижній рядок складається лише з однієї вертикальної риски. Перенесення рахункової частини у другий рядок зумовлене наявністю на фресці напису № 3147.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3147 (табл. LXII, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями. У верхньому рядку можемо ідентифікувати літери **ΘΑΓ**, вертикальну щоглу та невеликі фрагменти літер за ними. Наявні складові дозволяють реконструювати текст як **οαγ[нос]** ‘ὁ ἅγιος, *святий*’. В нижньому рядку зберігся початок слова **ΒΑΣΙΑ** та щогла ще однієї літери за ними. Наявні складові дозволяють впевнено реконструювати слово як ім’я **Βасиа[нос]** ‘Βασιανός, *Васіан*’.

Датування. За особливостями розташування графіті слід датувати у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3148 (табл. LXII, 4)

На фресці голкою прокреслені доволі дрібні літери **ΓΙ** під горизонтальним титлом та **ΠΟΜΟ**, причому від передостанньої залишилась лише ліва частина. Рівна поверхня тиньку за ними дозволяє визначити, що напис залишився незавершеним. З відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає так:

Γ(οσποδ)ι πομο{ζι}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання ο з прямою правою стороною замість дуги та ο з пласким верхом графіті датується початком XII – серединою XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3149 (табл. LXIII, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось вісімнадцять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3150 (табл. LXIII, 2)

Тиньк в місці розташування трирядкового напису сильно пошкоджений. У верхньому рядку помітні літери **ZWAETOEP**. В середньому збереглись лише перші дві **ДБ**, причому по останній прокреслені три вертикальні риски. Їх зв'язок з написом не встановлений. У нижньому з чотирьох літер залишились три **НАС**.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **з** з переломом, **Δ**-подібної **Д**, прямолінійної **р** з округлою петлею та **т** без засічок графіті вірогідно датувати другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3151 (табл. LXIV, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб. В обох рядках вертикальні засічки прокреслювались вгору та вниз від горизонтальних ліній. У першому рядку знаходиться п'ять вертикальних рисок вгору та одинадцять унизу. В другому, відповідно, шість нагорі та сім унизу.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3152 (табл. LXIV, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літеру **А**, рахункова – вісім вертикальних засічок.

Датування. За формою написання дзеркальної **а** ймовірний час появи графіті окреслюється в межах середини XII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3153 (табл. LXIV, 3)

Фрагмент рахункової частини однорядкового запису обчислення кількості служб. Як і у випадку з № 3151 вертикальні засічки прокреслювались вгору та вниз від горизонтальної лінії. Вгорі їх збереглось дев'ять, внизу – вісімнадцять.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3154 (табл. LXV, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3155 (табл. LXV, 2)

По фресковому тиньку прокреслені літери **ІА**. Праворуч тиньк не зберігся, тож тут могло знаходитись ще кілька літер.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути визначений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3156 (табл. LXV, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з шести вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3157 (табл. LXV, 4)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось шість вертикальних засічок. Закінчення рядка опускається донизу.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3158 (табл. LXV, 5)

На фресці прокреслене коло, а в ньому – чотири літери. Перша за контурами розпізнається як **А**, друга за контекстом реконструюється як **В**, дві останні чітко читаються як **ГД**. Відповідно, напис є числовим рядом: **а, в, г, д** (=1, 2, 3, 4).

Датування. За формою написання Δ-подібної **д** графіті вірогідно датувати кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3159 (табл. LXV, 6)

Праворуч від попереднього напису прокреслений подібний. Проте коло тут більш приземкувате, а в ньому виконано лише дві літери. Перша за контурами може бути визначена як **А** чи **Д**, друга чітко читається як **Г**.

Датування. Обидва написи прокреслені одним автором, на що вказує однакова форма прорізів та особливості написання літери **г** з нахиленою праворуч щоголю; відтак графіті слід датувати кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3160 (табл. LXVI, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось тридцять п'ять горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3161 (табл. LXVI, 2)

Праворуч від попереднього запису простежуються дві літери **КА**.

Датування. Оскільки одна з вертикальних засічок попереднього напису пошкодила першу літеру, час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3162 (табл. LXVI, 3)

На фресці простежуються літери **МА**. Вірогідно, їх слід розглядати як текстову частину запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Рахункова частина не збереглась через обвалення тиньку.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3163 (табл. LXVII, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок є текстовою частиною, він складається з дуже пошкодженої літери **А**. В нижньому збереглося сім вертикальних засічок рахункової частини. Рядок опускається донизу, адже автор прагнув оминати напис № 3162.

Датування. За особливостями розташування графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3164 (табл. LXVII, 2)

Чотирирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Перший рядок є текстовою частиною, він складається з літер **МА** та надрядкової **Р** під дуговим титлом. Вертикальні засічки рахункової частини в кожному рядку прокреслювались від горизонтальної лінії. У другому їх збереглося тридцять сім, в третьому – тридцять одна. В четвертому було виконано лише вісім вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **р** з маленькою голівкою час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3165 (табл. LXVIII, 1)

Подвійними замкненими рисками на фресці прокреслений чотириконечний хрест, нижня частина щогли якого вдвічі довша за верхню.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3166 (табл. LXVIII, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений, проте можемо встановити, що тут подвійними замкненими рискам був прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3167 (табл. LXVIII, 3)

Праворуч від двох попередніх малюнків знаходиться зображення відкритої долоні лівої руки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3168 (табл. LXVIII, 4)

На фресці великими літерами прокреслене слово **азъ** 'я'. Вочевидь, перед нами початок незавершеної фрази „я писав”, представлене, наприклад, у написі № 3144.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та розкритою петлею, а також нахиленої ліворуч **з** з розвилкою, графіті датується серединою XII – початком XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3169 (табл. LXIX, 1)

Під літерою **а** попереднього напису простежуються літери **МОСАИН**. З-поміж них літера **а** зберегла лише частину петлі, адже інша її частина була знищена спинкою **а** напису № 3168.

Датування. За особливостями розташування графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3170 (табл. LXIX, 2)

На фресці прокреслені літери **АКО**, праворуч знаходиться ділянка з нерозчищеним пізнішим тиньком, тож вірогідно тут містились ще декілька літер. Відтак ймовірним буде реконструкція слова як імені в називному відмінку **Ако[въ]** 'Яків'.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3171 (табл. LXIX, 3)

Трохи вище попереднього напису прокреслені більші за розмірами літери **ДІХО**. Ліва ніжка **д** перерізала щоглу **к** запису № 3170.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3172 (табл. LXIX, 4)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку знаходяться літери **А** та сильно пошкоджена вибоями **Г** текстової частини. У нижньому виконано сімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3173 (табл. LXX, 1)

На фресці прокреслена літера **Х**, виконана по прорізах обведеного колом напису № 3158.

Датування. За формою написання **х** з верхніми засічками та особливостями розташування час появи графіті окреслється кінцем XI – кінцем XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3174 (табл. LXX, 2)

На фресці прокреслені три групи літер: лігатура **АГ**, де спинка першої виконує роль щогли другої, **Г** під горизонтальним титлом та склад **ПО**. Першу частину можемо розглядати як скорочену форму **аг(носъ)** 'свѣтъ, святий'. Друга частина може бути інтерпретована як скорочена форма слова **Г(осподь)** 'Господь', або, більш імовірно, як позначення числа **три** (**г** = 3). Наступну, третю

групу слід визначати як скорочену форму дієслова-прохання **по(мози)** ‘поможи’. Таким чином, вірогідний текст може бути реконструйований наступним чином: **агнось агнось агнось помози** ‘свят, свят, свят, помози’.

Датування. За формою написання **а** з опуклою петлею та **г** з перекладиною, що за довжиною дорівнює щоглі, графіті датується серединою XI – початком XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3175 (табл. LXX, 3)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Текстова частина містить ім'я **Варвара**. Рахункова зберегла одинадцять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **а** з покриттям та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: запис лічби.

І.6. Фреска з образом св. Єрміла

Знаходиться в арці-переході між вітами приділів свв. Іоакима та Анни й архангела Михаїла на західній грані лопатки (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований нами завдяки інформації напису № 3176 та за іконографією. Поверхня стіни пошкоджена численними дрібними вибоями, місцями вона слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. Біля лівого ребра наявна смуга втрат первісного тиньку. На фресці виявлено сорок чотири графіті, яким надано номери від 3176-го по 3219-й (табл. II, 2). Окрім них, на фресці знаходиться сучасний напис (його пізніший характер впевнено визначається за прорізами), до корпусу не включений.

Графіті № 3176 (табл. LXXI, 1)

Незважаючи на дрібні пошкодження тиньку, всі складові напису впевнено читаються: **Єрмѣлос** ‘*Ερμολος*, Єрміл’.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею та вертикальної **є** з видовженим язичком графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3177 (табл. LXXI, 2)

На фресці виконана літера **Н** з горизонтальною видовженою праворуч перекладиною. Втім, літера прокреслена таким чином, що може бути ідентифікована як **κ** або **И**. Проте, зважаючи на загальні форми щогл та час виконання напису, більш вірогідним виглядає перше визначення літери.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3178 (табл. LXXI, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, частина його складових знищена обвалом тиньку.

У верхньому рядку простежується літера **И**, в середньому – фрагмент петлі **М** та вертикальна риска за нею, яку вірогідно визначати як **І**. В нижньому рядку відносно добре читається слово **раба**.

Зважаючи на наявні фрагменти текст напису може бути реконструйований наступним чином:

[Г](оспод)и [пом]і[лоуи] раба.

Господи, помилуй раба.

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3179 (табл. LXXII, 1)

Складові напису сильно пошкоджені вибоями, внаслідок чого ідентифікується лише незначна їх частина:

м̄ц̄-----▲ρσλα--
-а--▲г-
--ο---ρϕ-в-

По тексту прокреслені дві довгі горизонтальні риси, їх зв'язок з написом не встановлений. Значні втрати перешкоджають реконструкції тексту. У верхньому рядку можемо ідентифікувати лише початкове слово м(ϕσα)ц[а] 'місяця' та останнє ▲ρσλα[въ] 'Ярослав'.

Датування. За формою написання г з виступом зверху, прямолінійної ρ з округлою петлею та ϕ зі зменшеним ο час появи графіті вірогідно визначати в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3180 (табл. LXXII, 2)

Трохи нижче попереднього кириличного напису виконаний грекомовний. На початку рядка читаються великі літери КЄ, за ними Г та над нею маленька надрядкова Ϝ. Далі, на невеликій відстані, простежуються літери В, під нижньою петлею якої виконана лігатура ΔЄ, наприкінці рядка – ΙΛ.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів наявний текст можна представити наступним чином:

Κ(υρι)ε ϜϜ Βασιλ.

Κύριε σου Βασιλ.

Господи, своєму Василю.

Зважаючи на скорочену структуру напису, цілком вірогідним буде розглядати його як приписку до № 3181.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3181 (табл. LXXIII, 1)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2008, с. 611-612; 2008а, с. 467-468].

В цілому пропонуване в публікації прочитання не суперечливе, хоча й мають місце дві незначні неточності у визначенні окремих літер:

κε¹ βοηθη των² δδλο^ν ϜϜ μηχ^αηλ

1) на місці вказаних перших двох літер насправді існує лише одна, яка є пошкодженою є; саме пошкодження в нижній частині надали літері схожості з κ; власне ж остання знищена обвалом тиньку;

2) зазначена дослідницею як рядкова літера ν насправді є надрядковою. Наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

̅εβοηθιτῶδδλῶσδμῆλ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

[Κ](υρι)ε βοηθ(ε)ι των δδλῶν σδ Μηχαήλ.

Κύριε βοήθει τὸν δούλον σου Μιχαήλ.

Господи, помози рабу своєму Михайлу.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3182 (табл. LXXIII, 2)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2008, с. 643; 2008а, с. 500-501]. Між пропонованим дослідницею варіантом прочитання та оригіналом розбіжностей не виявлено:

ησ την κυρεκυ
θεοδоруδουλη

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Ησ την κυρεκυ Θεοδору υ δουλη.

Εἰς τήν κυριακή Θεοδῶρη ἡ δούλη.

У неділю Федора раба.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3183 (табл. LXXIV, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку, майже всі складові обведеного рамкою напису впевнено ідентифікуються:

-ιπομοζιραβοῦσβο
γεμῖπετρωιγρεш
ъника--

Звертає на себе увагу написання $\sigma\upsilon$ в другому рядку: автор пропустив σ , тому вимушений був написати цю літеру між рядками.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

[Γ](οσποδ)ι πομοζι ραβοῦ σβο γεμῖ Πετρωι γρεшъника[ви].

Господи, помози рабу своєму Петрові грішникові.

Датування. За формою написання α з опуклою петлею та видовженою спинкою, вертикальної ζ з переломом, прямолінійної ρ з округлою петлею, π з виступом зверху та $\sigma\upsilon$ зі зменшеним σ графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми α (спинка видовжена вгору) ймовірну нижню хронологічну межу слід окреслити кінцем XI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3184 (табл. LXXIV, 2)

Трохи нижче на фресці простежуються дуже пошкоджені вибоями літери **ГИПОМ**, причому остання була виконана автором не зовсім вправно, тож її права щогла зімкнулась з петлею. Напис залишився незавершеним.

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и пом{ози}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери ймовірна верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3185 (табл. LXXV, 1)

На поверхні стіни прокреслена літера **В**, нижня петля якої розімкнена.

Датування. За формою написання **в**, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3186 (табл. LXXV, 2)

Праворуч іншим автором прокреслена криволінійна **Р**.

Датування. За формою написання криволінійної **р** з округлою петлею та засічкою на щоглі графіті датується другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3187 (табл. LXXV, 3)

На фресці простежується z-подібна літера **Z**, виконана по сирому тиньку.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах 1014/1015 – 1018 рр.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3188 (табл. LXXV, 4)

На фресці простежується погрудний малюнок людини, права рука якої піднята на рівні грудей в жесті благословення. Обличчя її знищене, як засвідчує характер прорізів – навмисно. За загальним виглядом малюнок скидається на зображення святого, однак німб над головою відсутній.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: антропоморфні зображення.

Графіті № 3189 (табл. LXXV, 5)

Ліворуч від попереднього малюнка прокреслене слово **Ареи**. Значення його та співвідношення з малюнком встановити складно. Можливо, це слово слід розглядати як підпис до малюнку, автор якого зобразив відомого єресіарха Арія, чим може бути пояснена відсутність німбу та подальше пошкодження обличчя.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **є** з направленим донизу довгим язичком та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XII – початку XIV ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3190 (табл. LXXVI, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, перша літера знищена вибоєм, решта закреслені кількома горизонтальними рисками. Тим не менше, практично всі вони чітко ідентифікуються **ИПОМОЗИ**.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

[Г](оспод)и помози.

Господи, помози.

Датування. За формою написання ζ з плавним поворотом хвоста графіті датується в межах середини XIV – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3191 (табл. LXXVI, 2)

На фресці виконана літера Θ з видовженою праворуч перемичкою.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті окреслюється широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3192 (табл. LXXVI, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, тож частина складових не може бути впевнено ідентифікована:

-- ιροθ-- τα ν

π ρ - ξ --

Через значні втрати реконструювати текст не виявляється за можливе.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3193 (табл. LXXVII, 1)

На фресці прокреслений малюнок птаха, якого найвірогідніше слід визначати як голуба.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 3194 (табл. LXXVII, 2)

Трохи нижче попереднього малюнка прокреслена фігура, яка за контурами дещо нагадує зображення птаха.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 3195 (табл. LXXVII, 3)

Складові напису пошкоджені вибоями та закриті шпаклівкою. Перша літера не може бути впевнено визначена. За обрисами вона нагадує **Λ**. Наступна впевнено читається як **Τ**, далі, менш вірогідно, **Λ**. Наприкінці рядка добре збереглися більші за розмірами **Θ** та **Ζ**.

Датування. За формою написання **т** без бічних засічок та нахиленої ліворуч **з** з переломом вірогідні межі появи графіті визначаються останньою чвертю XIII – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3196 (табл. LXXVII, 4)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці читається ім'я [Π]ετρος 'Πέτρος, Петро'. За своєю структурою текст нагадує підпис до фрескового образу, що не співпадає з іконографічними даними. Помилка автора графіті щодо визначення постаті святого також мало ймовірна. Відтак, найвірогідніше, запис слід розглядати як виконаний грецькою мовою „автограф” Петра.

Датування. За формою написання **т** без бічних засічок та **ρ** з маленькою голівкою графіті слід датувати в межах другої чверті XI – початку XIII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми **т** нижня вірогідна хронологічна межа може бути піднята до другої чверті XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3197 (табл. LXXVIII, 1)

Тиньк в місці розташування тиньку значно пошкоджений вибоями, не виключено, що це було зроблено навмисно. Внаслідок цього частина складових повністю знищена:

κλημυςκαλοп-δι---

Відтак, реконструювати можна тільки верхній рядок напису Κλημυς Καλοп[ε]δι[ς] 'Κλήμης Καλοπεδης, Климент Калопедис'.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3198 (табл. LXXVIII, 2)

Напис практично повністю знищений вибоями, причому це було зроблено навмисно. В результаті відчитані можуть бути тільки окремі літери. Так, у верхньому рядку розпізнається **Т** в середній частині рядка та ім'я **Φομα** 'Φομα' наприкінці. На початку середнього рядка залишились три літери **ΔΟΒ** та **Β** посередині. В нижньому рядку на його початку знаходиться **Κ**, а наприкінці – **Ε**.

Датування. За формою написання **α** з видовженою спинкою, **β** з відкритою петлею та **δ** з покриттям найвірогідніше датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XII ст.; втім, відповідно до типовості поширення такої форми **α** з сильно виступаючою вгору спинкою ймовірна нижня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3199 (табл. LXXIX, 1)

Під згаданим вище написом прокреслені шість засічок. Перша пряма, чотири наступні вигинаються ліворуч, а остання – праворуч. В цілому вони нагадують записи обчислення кількості проведених поминальних служб, однак мають дещо відмінний вигляд порівняно з такими графіті. Тож важко встановити, що саме підлягало обрахунку.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3200 (табл. LXXIX, 2)

На фресці голкою прокреслена фігура, яка має вигляд кола з окремим овальним виступом у нижній частині. Вигляд прорізів свідчить, що спочатку було виконано верхнє, більше за розмірами півколо, а потім – нижнє менше.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3201 (табл. LXXIX, 3)

По фресковому тиньку прокреслені літери **ВЛ**. Втім, перша прокреслена таким чином, що нагадує також розімкнену **К** або буквосполучення **ІЗ**.

Датування. За формою написання **л** з виступаючою вгору та вниз спинкою та округлою петлею графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3202 (табл. LXXIX, 4)

Трохи нижче від попереднього напису виконана літера **Н**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3203 (табл. LXXIX, 5)

Праворуч від двох описаних вище записів прокреслений склад **ВЛ** більших розмірів. Однак, як і у випадку з № 3201, перша літера нагадує розімкнену **К** або буквосполучення **ІЗ**.

Датування. За формою написання **л** з видовженою спинкою графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3204 (табл. LXXX, 1)

На фресці прокреслене зображення руки у жесті благословення.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3205 (табл. LXXX, 2)

Трохи вище за попередній малюнок реалістично прокреслена кисть руки у благословляючому жесті: з випростаними вперед вказівним та середнім пальцями, зігнутими та притиснутими до великого безіменним та мізинцем.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3206 (табл. LXXX, 3)

Потрапило до корпусу О. Євдокімової [Євдокимова 2008а, с. 501] як складова одного грекомовного напису, що насправді є одним з кількох написаних поруч графіті (№№ 3206, 3208-3211).

На фресці голкою прокреслені літери **ЄТР**.

Датування. За формою написання прямолінійної **ρ** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3207 (табл. LXXX, 4)

На поверхні стіни доволі чітко читаються літери **Νηκολ**. В нижній частині останньої міститься вибій, форма якого дозволяє припустити наявність невеликої літери **α**, що змикається з основою правої скісної **λ**. Текст найвірогідніше розглядати як скорочене (з відсіченим закінченням) ім'я автора напису **Νηκολ[α](ος)** ‘*Νικόλαος, Микола*’.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3208 (табл. LXXX, 5)

Присутнє в корпусі О. Євдокімової [Євдокимова 2008а, с. 501] як складова одного грекомовного напису, однак насправді його „зібрано” дослідницею з кількох написаних поруч графіті (№№ 3206, 3208-3211).

Складові сильно пошкоджені вибоями, внаслідок чого ідентифікуються не зовсім впевнено. У верхньому рядку можемо вірогідно ідентифікувати склад **Π**. В нижньому рядку за контурами визначаються літери **ЄΑΤΡ**.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3209 (табл. LXXX, 6)

Включене до корпусу О. Євдокімової [Євдокимова 2008а, с. 501] як складова одного грекомовного напису, однак є самостійним записом, одним з кількох написаних поруч графіті (№№ 3206, 3208-3211).

Збереженість складових доволі непогана, хоча передостання літера пошкоджена вибоєм, вона впевнено ідентифікується за контурами та контекстом. Текст найімовірніше розглядати як запис імені **Κοζιμα** ‘*Κοζύμα*’.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **ζ** з переломом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3210 (табл. LXXXI, 1)

Як складова великого грекомовного напису опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2008а, с. 501], однак насправді є самостійним записом, штучно об'єднаним дослідницею з кількома іншими (№№ 3206, 3208-3211). Збереженість тиньку досить добра, всі літери впевнено читаються: **ΑΡΕΤΡΑ**.

Датування. За формою написання **α** з округлою петлею та прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору графіті датується серединою XI – першою чвертю XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3211 (табл. LXXXI, 2)

У корпусі О. Євдокімової [Євдокимова 2008а, с. 501] зазначене як перше слово грекомовного напису, однак, як показують наші дослідження, останній

виник внаслідок об'єднання кількох різночасових записів, розташованих близько один від одного (№№ 3206, 3208-3211).

Текст починається словом $\Lambda\alpha\zeta\alpha\rho\omicron\varsigma$ 'Λάζαρος, Лазар', причому дві останні літери написані над рядком у вигляді лігатури. За ними простежуються три не-виразні літери, виконані, як показують форми прорізів, тим же автором. Вони можуть бути ідентифіковані як ТГ та Х.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3212 (табл. LXXXI, 3)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3213 (табл. LXXXI, 4)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2008а, с. 501].

На фресці простежується двічі виконаний запис $\omicron\varphi\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma$. Встановити значення цього слова наразі не виявляється за можливе.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3214 (табл. LXXXII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена ви-боями, він перекреслений кількома горизонтальними рисками, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові:

η
 $\varphi\text{-----}\nu\omicron\nu\text{---}\rho\tau\alpha\nu\omicron\nu$
 $\tau\omicron\nu\mu\alpha\gamma\epsilon\beta\text{-----}\nu\text{---}\alpha\gamma\eta\omicron\varsigma$
 δ

Через значні втрати реконструкція тексту наразі ускладнена.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3215 (табл. LXXXII, 2)

По фресковому тиньку прокреслена фігура з трьох овалів.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3216 (табл. LXXXIII, 1)

На фресці прокреслені літери **КЄ**, що є скороченою формою слова-звер-нення $\text{K}(\varphi\rho\iota)\epsilon$ 'Господи'.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3217 (табл. LXXXIII, 2)

Трохи нижче прокреслений інший напис, всі складові якого впевнено читаються як слово **тишина** ‘*тиша*’.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальними та **н** з діагонального перемичками графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3218 (табл. LXXXIII, 3)

Опубліковане О. Євдокімовою. [Євдокимова 2008а, с. 500].

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, проте всі його складові можуть бути ідентифіковані:

Γενητοκετοδει

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3219 (табл. LXXXIV)

Однорядковий напис виконано у вузькій прямокутній рамці, посередині якої було прокреслене велике коло. З часом тонкі перемички між літерами та складовими рамки зруйнувались, внаслідок чого більшість складових не можуть бути впевнено визначені:

--помози-аб-----кол-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... **помози** [ρ] **аб** [αϕ]... **Ни** **кол** [ε].

... *поможи рабу ... Ніколі.*

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху та нахиленої ліворуч **з** з переломом хвоста час появи графіті окреслюється в межах середини XII – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.7. Фреска з образом св. Стратоніка

Знаходиться в арці-переході між вітами приділів свв. Іоакима та Анни й архангела Михайла на східній грані східної лопатки першого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ ідентифікований завдяки визначенню розташованого навпроти образу св. диякона Єрміла, адже св. мч. Стратонік та св. диякон Єрміл є парними святими. Така ідентифікація підтверджується даними графіті № 3249 та № 3250. Фресковий тиньк пошкоджений дрібними вибоями, більшість з яких закрита шпаклівкою, подряпинами, місцями сильно затертий, нерозчищений від олійної фарби XIX ст., біля правого ребра втрачений. Під час досліджень С. Висоцького були опубліковані два графіті, які знаходяться на цій фресці. Вони отримали порядкові номери 131 та 254. Причому разом з № 131, виконаним кирилицею, згадувались ще два грекомовні графіті, тож останнім надано номери 131а та 131б. До опису графіті № 254, що є малюнком руки у благословляючому жесті, потрапили ще три малюнки рук (№ 254а-в), напис за традиційною молитовною формулою (№ 254г) та „залишки грецьких і давньоруських текстів” (окремої нумерації не отримали). Сучасні до-

слідження дозволили виявити ще шістдесят два стародавні графіті, які отримали номери від 3220-го по 3281-й (табл. II, 2). Окрім того, на фресці виявлено два написи XX ст., які вирізняє форма прорізів, вони до корпусу не включені.

Графіті № 131 (табл. LXXXV)

Текст перших трьох рядків був опублікований Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 62], повністю – С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 48-49, табл. XXXVI; XXXVII]. Між публікацією та оригіналом напису відмінностей немає, за винятком відсутності вказівки С. Висоцьким незавершеної літери г в нижньому рядку (третья з кінця): під час її виконання тиньк викришився, тому автор почав креслити її праворуч знову.

Отже, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

г̃нпомозира
воуcвѡкмоу
василѣви —
грѣшъ-нкоупомѡзник
кмоу г̃гн —

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспод)и помози рабоу свѡкмоу Василѣви грѣшъ[н]нкоу помѡзи /к/кмоу /Г/Г(оспод)и.

Господи, помози рабу своєму Василеві грішнику, помози йому, Господи.

Подвоєння літер к в передостанньому слові обумовлене неухважністю автора запису.

Датування. Б. Рибаків та С. Висоцький відносили час появи напису до першої чверті XII ст., пов'язуючи його з іменем великого князя Володимира Мономаха (1113–1125). За формою написання а, л та ѡ з покриттям, в, в, г, м та п з виступом зверху, н з верхніми засічками, з̣ з переломом, нахиленої ліворуч або праворуч, м з нижніми засічками, криволінійної р з округлою петлею, округлої ѡ з верхніми засічками, ѣ, нижня петля якої опускається під рядок, к з засічкою на язичку графіті датується в межах другої-третьої чверті XII ст., підтверджуючи пропоноване дослідниками датування.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 131a (табл. LXXXVI, 1)

Згадувався під час публікації напису № 131 Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 63] та С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 49], повністю опублікований О. Євдокімовою [Евдокимова 2006, с. 56-57; 2008, с. 613-614; 2008a, с. 469-470].

Між запропонованим дослідницею прочитанням та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

αρ¹+αμν | κε²βουθιτη³ | ο⁴δουλοσ⁵ | υ⁶κυφοροσ | υ⁷κυ⁸φοροσ |
υ⁹κυ¹⁰φορο¹¹σ | υ¹²κ¹³φοροσ¹⁴ | ̣¹⁵κυφοροσ | νηκυφω¹⁶ροσ | νυκυφοροσ | νυκυφοροσ
| νυκυφοροσ | νυκυφοροσ | νηκυφοροσ

1) друга літера визначається як γ, адже жодних слідів петлі ρ немає;

2) під час наведення тексту в орфографії пам'ятки дослідниця подавала літери як κε, однак під час реконструкції тексту – як ισε; на фресці чітко простежується розімкнена ΙС-подібна κ та ε за нею, обидві – під титлом (О. Євдокімова не виключає подібної інтерпретації [Евдокимова 2008a, с. 470, прим. 12]);

3) наприкінці рядка замість вказаних двох літер τη чітко читаються чотири τονσ, з них в другій та четвертій викришилась середня частина, однак вони впевнено розпізнаються за контурами та контекстом;

4) на початку рядка простежується злитий диграф ου, так само він написаний в цьому ж рядку в слові δουλον;

5) остання літера рядка – ν, на фресці добре помітні дві її щогли;

6) дві перші літери рядка повністю втрачені;

7) перша літера рядка повністю втрачена;

8-10) незважаючи на пошкодження, на фресці чітко читається ι, а не υ;

11) за контурами ця літера радше нагадує не ο, а ι, саме так автор пише її в цьому ж рядку; вірогідно, мала місце його помилка, або, менш ймовірно, йому не вдалось зімкнути петлю ο під час виконання літери;

12) літера не збереглась;

13) під час виконання цієї частини напису автор дійсно пропустив літеру, тому видряпав її над рядком, пошкодивши петлю φ; пропущена літера ідентифікується не як υ, а як ι;

14) наприкінці рядка літера σ виконана двічі;

15) літери показані як втрачені, проте на фресці чітко читається склад νι;

16) замість ω слід читати η, адже саме вона чітко простежується.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

αγ+αμν
κ̄εβουθιτον-
ωδωλον
-- κίφορος
-υκίφορος
νικίφορις
ν-κφοροσσ
νικίφορος
νικυφηρος
νυκυφορος
νυκυφορος
νυκυφορος
νυκυφορος
νικυφορος

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Αγ(ιος) + αμ(η)ν Κ(υρι)ε βουθ(ε)ι τον [σ]ου δουλον [Νι]κίφορος [Ν]υκίφορος Νικίφορις Ν[υ]κίφορος/σ/ Νικίφορος Νηκυφηρος Νυκυφορος Νυκυφορος Νυκυφορος Νυκυφ(ο)ρος Νηκυφηρος.

ᾠΑγιος + ἀμήν. Κύριε βοήθει τὸν δούλον σου Νικήφορος, Νικήφορος, Νικήφορος, Νικήφορος, Νικήφορος, Νικήφορος, Νικήφορος, Νικήφορος, Νικήφορος.

Святий, аминь. Господи, помози рабу своєму Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору.

Датування. Б. Рибаків та С. Висоцький відносили час появи напису до першої чверті XII ст., пов'язуючи його з іменем митрополита Никифора (1104 -

1120), таке датування обережно підтримала О. Євдокімова; втім, за типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 1316 (табл. LXXXVI, 2)

Згадувався під час публікації напису № 131 С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 49], повністю опублікований О. Євдокімовою [Євдокимова 2006, с. 57; 2008, с. 612; 2008а, с. 468]. Між запропонованим прочитанням та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

κε βοηθι τ⁻¹ δουλον σ²ου μιχα³λ | το⁻⁴

1) вказані як відсутні літери ον добре збереглися, з них перша – рядкова, друга – надрядкова у вигляді двох скісних паралельних засічок;

2) вказані у вигляді лігатури літери ν та σ насправді написані окремо, з них перша надрядкова у вигляді двох вертикальних засічок, друга – рядкова;

3) вказана як наявна літера ι насправді не збереглась, вона знищена написом № 131;

4) другий рядок відсутній, за літери Ο. Євдокімова прийняла пошкодження тиньку та сучасний напис.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

κεβοηθιτοδουλοσουμιχα-λ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Κ(υρι)ε βοηθ(ε)ι τον δουλον σου Μιχα[ι]λ.

Κύριε βοήθει τὸν δούλον σου Μιχαήλ.

Господи, поможи рабу своєму Михайлу.

Датування. О. Євдокімова датувала напис кінцем XI – початком XII ст.; оскільки передостання літера знищена молитвою Василя (№ 131), за типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – третьою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 254 (табл. LXXXVII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким разом з трьома малюнками та написом [Висоцкий 1976, с. 119, табл. CXXXV, 2].

На фресці прокреслена рука в жесті благословення: вказівний та середній пальці випростані, безіменний та мізинець підігнуті та притиснуті до великого.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 254а (табл. LXXXVII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким разом з трьома малюнками та написом [Висоцкий 1976, с. 119, табл. CXXXV, 2].

Праворуч від згаданого вище малюнка простежується схематичне зображення руки в благословляючому жесті. Права її частина пошкоджена вибоєм.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 254б (табл. LXXXVII, 3)

Опубліковане С. Висоцьким разом з трьома малюнками та написом [Высоцкий 1976, с. 119, табл. CXXXV, 2].

Праворуч від № 254б виконане зображення руки в благословляючому жесті: вказівний та середній пальці випростані, безіменний та мізинець підігнуті й притиснуті до великого.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 254в (табл. LXXXVIII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким разом з трьома малюнками та написом [Высоцкий 1976, с. 119, табл. CXXXV, 2].

На поверхні стіни помітний дуже пошкоджений вибоями малюнок відкритої долоні правої руки.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 254г (табл. LXXXVIII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким разом з трьома малюнками та написом [Высоцкий 1976, с. 119, табл. CXXXV, 2]. Дослідником були прочитані лише верхній рядок та початок середнього, однак на фресці було виконано напис у три рядки:

Г̃НПОМОЗИ
РАВОУСВОЄ--У
ПЕТ-У

Складові нижнього рядка менші за розмірами, проте виконані вони одним автором. На це вказує форма прорізів та ідентичне написання **п** у верхньому та нижньому рядках.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу своє[мо]у Пет[р]у.

Господи, помози рабу своему Петру.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед, нахиленої праворуч **з** з переломом, **п** з виступом зверху, прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3220 (табл. LXXXVIII, 3)

Праворуч від верхнього рядка № 131 простежуються два рядки грекомовного запису. У верхньому перша літера пошкоджена, далі читаються ΛΕΕΛΑΝ. У нижньому рядку простежуються виконані з інверсією літери ΛΑ та Ι. Специфіка розташування рядків вказує, що літери були виконані після появи напису № 131.

Датування. За особливостями розташування та аналогією з подібними написами графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3221 (табл. LXXXVIII, 4)

На фресці помітний малюнок птаха, вочевидь, голуба. Перед ним наявний овал, пошкоджений зображенням кисті руки (№ 254). Його зв'язок з фігурою птаха встановити складно, проте прорізи ідентичні, тож обидва виконані одним автором.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 3222 (табл. LXXXVIII, 5)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3223 (табл. LXXXIX, 1)

По фресковому тиньку голкою прокреслене велике зображення голуба.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 3224 (табл. LXXXIX, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями, його закінчення не збереглося:

κ̅εβονθ-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)ε βονθ[η].

Κύριε βοήθει.

Господи, помози.

Датування. За аналогією з подібними грекомовними написами Софійського собору графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3225 (табл. LXXXIX, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, прорізи майже не розчищені від шпаклівки. Втім, можемо встановити, що текст містив п'ять літер ΚΕΒΟΝ, вписаних у прямокутну рамку, посередині якої прокреслене коло (подібно до № 3219).

З відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)ε βον(θη).

Κύριε βοήθει.

Господи, помози.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3226 (табл. LXXXIX, 4)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У верхньому наявні тринадцять вертикальних засічок, у нижньому – сім.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3227 (табл. ХС, 1)

На фресці прокреслені грецькі літери ΕΤ.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3228 (табл. ХС, 2)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок кисті руки у благословляючому жесті. Зображення пошкоджене, проте добре простежуються випростані вказівний та середній пальці, а також великий, до якого були притиснуті зігнуті безіменний та мізинець.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3229 (табл. ХС, 3)

Трохи нижче ліворуч прокреслений подібний малюнок. Добре помітні випростані вгору вказівний та середній пальці. Безіменний та мізинець, зігнуті та притиснуті до великого, передані більш схематично.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3230 (табл. ХС, 4)

На фресці прокреслене зображення птаха, ймовірно, голуба: добре простежуються голова, тулуб та крило.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 3231 (табл. ХСІ, 1)

На фресці схематично виконано малюнок кисті руки у благословляючому жесті, автор зобразив лише випростані вказівний та середній пальці.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3232 (табл. ХСІ, 2)

Неподалік від попереднього помітний не зовсім вдалий малюнок руки у благословляючому жесті. Автор виконав контури долоні, випростані вказівний та середній пальці. Однак замість того, аби зобразити великий палець праворуч, він намалював його ліворуч, неприродно вигнувши руку. Зрозумівши помилку, не став далі видряпувати безіменний та мізинець.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3233 (табл. ХСІ, 3)

Неподалік від згаданих вище двох малюнків помітно ще одне схематичне зображення кисті руки в жесті благословення. Автор накреслив випростані вгору вказівний та середній пальці, відігнуті безіменний та мізинець.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3234 (табл. ХСІ, 4)

Верхня частина малюнку знищена великим вибоєм. Простежуються три вертикальні засічки, а під двома останніми – горизонтальна. Через пошкодження складно встановити, що саме намагався виконати автор.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3235 (табл. ХСІІ, 1)

Верхня частина малюнка пошкоджена вибоєм, проте можемо встановити, що на фресці був прокреслений малюнок кисті руки у благословляючому жесті, з випростаними вказівним та середнім пальцями, притиснутими до великого зігнутих безіменним та мізинцем.

Датування. За особливостями розташування (лінія малюнку пошкодила № 3226) час виконання графіті визначається в межах середини XIII – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3236 (табл. ХСІІ, 2)

Складові напису пошкоджені лінією згаданого вище малюнка, однак в цілому збереглися і визначаються як літери **Ϟ** та **Ρ**.

Датування. За формою написання прямолінійної **ρ** з округлою великою петлею вірогідний час появи графіті окреслюється в межах середини XIII – початку XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3237 (табл. ХСІІ, 3)

Незважаючи на дрібні пошкодження тиньку, на поверхні стіни чітко читається ім'я **ИВАН(Ъ) 'Іван'**.

Датування. Скорописні форми написання літер та структура прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3238 (табл. ХСІІІ, 1)

Опублікований О. Євдокімовою [Євдокимова 2008а, с. 502].

Вочевидь, саме цей напис згадується С. Висоцьким в коментарі до № 254 як „залишки грецьких і давньоруських текстів” [Высоцкий 1976, с. 119]. Насправді напис виконаний одним автором, він має три рядки, частина його складових не збереглась через пошкодження тиньку:

--σταγω-δαλοσ
οσκαλοπε
δ-σ α-λο-----πε δ--

Реконструювати та встановити зміст тексту не виявляється за можливе.

Датування. За типологічним методом графіті датуються в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3239 (табл. XCIII, 2)

Малюнок сильно пошкоджений вибоями, проте можемо встановити, що автор прокреслив у колі подвійну монограму Ісуса Христа, що складається з двох літер **Х**.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3240 (табл. XCIII, 3)

На фресці простежуються літери **ΒΑΡΥ**. Вочевидь, перед нами прислівник βαρέως ‘**тяжко**’ форми βαρύ – частина кількох складних слів, яка слугує позначенню посилення (напр., βαρυσύμφωρος ‘**найнещасніший**’, βαρύτιμος ‘**найцінніший**’ тощо). Можливо, напис залишився незавершеним.

Датування. За формою написання прямолинійної ρ з петлею кутом вгору вірогідний час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3241 (табл. XCIII, 4)

По фресковому тиньку прокреслена літера **Г**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3242 (табл. XCIV, 1)

На фресці простежуються літери **ΛΤ**.

Датування. За формою прорізів графіті датуються в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3243 (табл. XCIV, 2)

По фресковому тиньку скорописом прокреслені два слова. Перше чітко читається як ім’я **Федоръ** ‘*Федір*’, друге, менш впевнено, як ім’я **Иванъ** ‘*Іван*’.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3244 (табл. XCIV, 3)

На фресці помітний простий чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3245 (табл. XCIV, 4)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці простежуються літери **ГИΠΘ**. Рівна поверхня тиньку за ними вказує, що напис лишився незавершеним.

З відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и по{мози}.

Господи, помози.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та за структурою формули графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3246 (табл. XCIV, 5)

На фресці простежується малюнок простого чотирикінцевого хреста.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3247 (табл. XCV, 1)

Неподалік від згаданого вище малюнка простежується невелика літера **Т**, під якою виконана більша за розмірами **Λ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.; втім, форма написання **т** без бічних засічок дозволяє окреслити вірогідну нижню хронологічну межу другою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3248 (табл. XCV, 2)

На фресці прокреслені літери **ϠϠ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3249 (табл. XCV, 3)

По фресковому тиньку голкою у два рядки прокреслені літери **ϠΤΡΛ** та **ΚΟΘ**. Зважаючи на ідентифікацію образу на фресці, найвірогідніше реконструювати текст як помилково написане автором (з пропущеною середньою частиною слова) ім'я святого **Ϡτρα(т)они**κος ‘**Στρατόνικος**, *Стратонік*’.

Датування. За формою написання прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3250 (табл. XCV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями та малюнками кистей рук у благословляючому жесті, внаслідок чого частину його складових простежити не вдається:

$$\begin{array}{c} \sigma \text{---} \rho \text{---} \tau \text{---} \\ \delta \\ \mu \eta \text{---} \beta \omicron \text{---} \sigma \tau \rho \alpha \tau \text{---} \kappa \omicron \sigma \end{array}$$

Через значні пошкодження реконструкція тексту ускладнена. Лише останнє слово може бути відновлене як ім'я зображеного на фресці святого: **Στρατ[ον]ικος** ‘**Στρατόνικος**, *Стратонік*’.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3251 (табл. ХСVI, 1)

На фресці простежуються літери **ТР**, під ними трохи ліворуч – **А**, ще нижче **О**, **У** та **П**. По напису тим же автором були прокреслені кілька вертикальних ліній, кінці яких вигинаються ліворуч.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця ХVI – кінця ХVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3252 (табл. ХСVI, 2)

По фресковому тиньку прокреслений схематичний малюнок кисті руки.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті ХI – кінця ХVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3253 (табл. ХСVI, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, його закінчення не збереглось:

МИНА-ѦЄѦДОР-ГЄ-----

Напис виконаний доволі чітким впевненим почерком, що видає руку досвідченого писця.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

МИНА-ѦЄѦДОР[ъ] ГЄ[оргин].

Міна, Федір, Георгій.

Датування. За формою написання **Д** з покриттям, нахиленої ліворуч **Є** та прямолінійної **Р** з округлою петлею вірогідний час появи графіті охоплює межі від другої чверті ХII до початку ХIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3254 (табл. ХСVII, 1)

На поверхні фрески простежуються залишки напису, який було знищено навмисно. Можуть бути визначені лише літери **А**, **В** (зберегла нижню частину) та ще одна **А**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті датується другою чвертю ХI – кінцем ХII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3255 (табл. ХСVII, 2)

На фресці простежуються чотири дрібні літери. Перша **М** чітко читається, наступна знищена вибоєм, за контурами вона може бути реконструйована як **И**, далі добре помітні **НО**.

Вірогідно, перед нами клична форма імені Міна: **М[и]но** 'Міно'.

Відсутність прикметника 'святий' не дозволяє визначити графіті як молитовне звернення. Не виключено, що поява напису інспірована виконанням на фресці графіті № 3253, яке знаходиться в кількох сантиметрах. Можливо, саме до згадуваного в тексті Міни і звертається автор.

Датування. За формою написання **н** з діагональною перемичкою графіті датується другою чвертю ХI – кінцем ХV ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3256 (табл. ХСVII, 3)

Під попереднім написом прокреслена велика літера **Т**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.; відсутність бічних засічок у **т** дозволяє окреслити ймовірну нижню хронологічну межу другою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3257 (табл. ХСVII, 4)

Трохи нижче згаданого вище запису голкою прокреслені літери **ГИ** під титлом та склад **ЗЪ**. Дві останні літери пошкоджені № 3256. Ще нижче тиньк також пошкоджений через те, що хтось затирав напис № 3254. Тож цілком вірогідно, що розглядуваний запис мав другий рядок.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Г(оспод)и зъ[бавъ].

Господи, збав.

Датування. За формою написання вертикальної **з** з переломом та **ь** з петлею кутом вперед графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми **ъ** ймовірна нижня хронологічна межа може бути окреслена другою третиною XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3258 (табл. ХСVII, 5)

Опубліковане О. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 612-613; 2008а, с. 468-469].

Між публікацією та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

κε β_η¹θη 'υ² - λον³ σου⁴ θεου⁵ ορ_⁶ν

1) в слові βοηθη вибоєм знищена третя літера η, а не ο;

2) за словом βο[η]θη простежуються щогла τ та залишки дуг ο, а вказана як збережена ν якраз відсутня;

3) в слові [δου]λον остання літера ν, зазначена як збережена, насправді відсутня; скоріше за все, вона, подібно до інших грекомовних молитов в цій частині собору, була винесена у надрядковий простір;

4) за літерами λο та перед складом θε простежуються ще два знаки, перший за контурами може бути ідентифікований як σ, другий, за контекстом – як ο; місця для ν немає, тож вірогідно вона була також винесена у надрядковий простір;

5) прийнята за складову ου літера υ є збереженою нижньою частиною δ;

6) вказана як відсутня ο чітко розпізнається за збереженими контурами.

Відтак, зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

κεβο-θητο---λοσδ θεοδoron

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Κ(υρι)ε βο[η]θη το[ν δου]λο[ν] σο[ν] Θεοδoron.

Κύριε βοήθει τὸν δούλον σου Θεόδωρον.

Господи, поможи рабу своєму Федору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3259 (табл. ХСVIII, 1)

Під згаданим вище молитовним зверненням Федора простежуються сильно затерті та пошкоджені вибоями літери КЕВОІ (остання через подряпини здається схожою на **а**) на початку рядка й щогла ще однієї літери наприкінці.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)ε βοι[θη]...

Κύριε βοήθει...

Господи, поможи...

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3260 (табл. ХСVIII, 2)

На фресці прокреслені дві довгі горизонтальні лінії. Під початком верхньої прокреслена цифра **1**, другої – **2**.

Датування. Застосування цифр (серед софійських епіграфічних пам'яток перший напис з цифрами датується 1551 р. [Корнієнко 2010а, с. 47, табл. LXXV, 2]) та форма прорізів дозволяють датувати графіті другою половиною XVI ст.

Категорія: записи цифр.

Графіті № 3261 (табл. ХСVIII, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, прорізи закриті шпаклівкою.

Однак можемо встановити наявність поставлених під хвилясте титло літер **ГИ**, далі **П** та, на деякій відстані, **МО**.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и п(о)мо[зи].

Господи, поможи.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3262 (табл. ХСIX, 1)

На фресці скорописом виконаний напис, що містить особисте та родове імена автора: **Васили(н) Сүполович(ь)** ‘*Василь Суполович*’. Трохи нижче тим же автором прокреслені літери **ЧА**, які скоріше за все слід розглядати як рік виконання напису {**АХ**} **ЧА** (1691 р.).

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1691 р.; скорописні форми написання літер та форма прорізів не суперечить датуванню графіті кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3263 (табл. ХСIX, 2)

Поверх попереднього напису прокреслений інший, його права частина не збереглась внаслідок обвалу стародавнього тиньку. Літери напису вирізняються певною схематичністю, проте знаходять аналоги серед скоропису XVII ст. Наявний на стіні текст можемо представити наступним чином:

АЗЪ МИТ--
ПСАЛ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

АЗЪ Мит[ли] п(н)сал(ъ).

Я, Митяй, писав.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах середини – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3264 (табл. XCIX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, сильно затерта, закінчення не збереглося через обвал первісного тиньку.

Втім, на фресці простежуються шість літер **ОВОЗЛА** та ліва частина перекладини **Т**. Найбільш вірогідним буде розглядати текст як початок дієслова **ОВОЗЛА[Т]{н}** ‘гнівити, злити’ або **ОВОЗЛА[Т]{нса}** ‘гніватися, злитися’.

Датування. За формою написання **в** з округлою петлею та вертикальної **з** з переломом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3265 (табл. С, 1)

На фресці простежуються прокреслені у стовпчик склади **ВА** та **СИ**. Вірогідно, перед нами початок імені **Васи[ли](н)** ‘Василь’.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли (горизонтальна риска між петлями та щоглою є гніздом від зотлілої соломи), графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3266 (табл. С, 2)

Напис навмисно затертий, внаслідок чого частина його складових не простежується. Втім, можемо встановити, що він містив два слова. Перше за збереженими фрагментами може бути реконструйоване як особове ім'я **Т[н]моо[ти]** ‘Тимофій’. Структура подібних написів передбачає вказівку родового імені автора. В нашому випадку від неї залишився початковий склад **ВА** та остання **ТЬ**.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3267 (табл. С, 3)

Тиньк в місці розташування напису затертий, проте його видряпані скорописом літери, незважаючи на певну схематичність у виконанні через розмашистість почерку, можуть бути ідентифіковані. Запис містить вказівку особового та родового імені автора: **Гаврило Сковорода** ‘Гаврило Сковорода’.

Датування. За формою прорізів виконаний скорописом напис слід датувати в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3268 (табл. CI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнку пошкоджена вибоями, сильно затерта, тому частина його виконаних голкою складових знищена:

о--р----зк
 -----БОГОУКШД--

Диграф **оу** нижнього рядка виконаний таким чином, що права скісна **у** заходить на хвіст **з** верхнього рядка. В результаті ці дві складові набувають схожості з грецькою **λ**. Проте ретельне вивчення форми прорізів та поетапності виконання обох літер підтверджує запропоновану нами ідентифікацію.

Пошкодження початку двох рядків не дозволяє реконструювати весь текст. З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів закінчення другого рядка може бути реконструйоване наступним чином:

... **Богоу к шд[итъ]**

... *Богу, Він береже.*

Датування. За формою написання **в** з петлею кутом вперед, нахиленої ліворуч **з** з переломом, прямолінійної **р** з округлою незамкненою петлею, **оу** зі зменшеним **о** та **ш** з платформою над рядком графіті датується кінцем XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3269 (табл. CI, 2)

Над цим написом простежується малюнок голуба, який був виконаний до появи № 3268, адже прорізи літер останнього пошкодили зображення.

Датування. За особливостями розташування графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 3270 (табл. CI, 3)

На фресці простежуються поставлені під горизонтальне титло літери **КЄ**, що є традиційним скороченням слова **Κ(υ)ριε** ‘*К’уриє, Господи*’.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3271 (табл. CI, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоєм, збереглися лише початкові літери **ТУ**. Зважаючи на розмір цих літер та вибою, знищено ще два або три знаки.

Датування. За формою написання **т** без бічних засічок та **у** з покриттям графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XII – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3272 (табл. CII, 1)

На фресці прокреслена літера **Т**, причому вона аналогічна № 3256 за формою прорізів та манерою виконання

Датування. Вигляд каналів прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.; за відсутністю бічних засічок ймовірна нижня хронологічна межа може бути окреслена другою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3273 (табл. CII, 2)

На фресці прокреслена велика літера **М**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3274 (табл. СII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та затерта, від тексту залишилась лише літера **Є**.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **є** час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – першої третини XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3275 (табл. СII, 4)

По фресці голкою дрібними літерами прокреслене слово Θεος ‘**Θεός**, Бог’.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.; форма написання вертикальної широко розкритої **є** з довгим язичком вірогідна верхня хронологічна межа може бути окреслена початком XII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3276 (табл. СII, 5)

На фресці виконаний склад **ΑΛ**.

Датування. За формою написання **α** з опуклою петлею та видовженою вгору спинкою, а також **λ** з пласким верхом час появи графіті може бути окреслений в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3277 (табл. СIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису навмисно затерта. У верхньому рядку можемо ідентифікувати одну літеру **Г** та ймовірно **И** на початку рядка. В середньому збереглась лише **К** посередині. В нижньому залишилось лише закінчення **ОГ**.

Через значні втрати реконструкція тексту неможлива, лише на початку рядка можемо реконструювати наявність слова **Г(оспод)и** ‘*Господи*’.

Датування. За формою написання **г** з перекладаиною, що за довжиною дорівнює щоглі та ІС-подібної **к** графіті датується другою чвертю XI – початком XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3278 (табл. СIII, 2)

Трохи нижче згаданого вище запису знаходиться інший, що також кимось навмисно знищений.

У верхньому рядку збереглась дуже пошкоджена літера **А** на початку рядка, **О** посередині та щогла літери наприкінці. В нижньому простежуються контури літери на початку рядка, які дозволяють реконструювати її як **Б** або **Г**, та нижня частина **В** посередині рядка.

Датування. За формою написання **α** з покриттям (збереглось фрагментарно) графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки, верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3279 (табл. СІІІ, 3)

По фресковому тиньку досить незграбно видряпане ім'я **Ian** 'Ян'.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3280 (табл. СІІІ, 4)

На фресці в стовпчик прокреслена монограма, яка складається з літер **ΑΣΧΠ**. Зважаючи на наявні складові, найбільш вірогідним буде розглядати текст як запис дати **ΣΧΠΑ**, тобто, 6681 (1173/1174) р.

Датування. В тексті зазначений час виконання напису – 1173/1174 р.; палеографічні особливості його складових не суперечать датуванню графіті 70-ми рр. XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3281 (табл. СІІІ, 5)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений, проте за контурами можемо встановити, що тут була прокреслена кисть руки у жесті благословення.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

І.8. Фреска з образом св. Саверія

Знаходиться в південно-західному куті віми на північній грані східної лопатки першого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. ІІ, 1). Образ ідентифікований завдяки інформації графіті № 3282. Фреска пошкоджена вибоями, більшість з яких закрита шпаклівкою, в багатьох місцях її поверхня закрита шматками олійної фарби XIX ст. Біля лівого ребра лопатки та в нижній частині наявні смуги втрат стародавнього тиньку. На досліджуваній ділянці виявлено шістдесят графіті, їм надано номери від 3282-го по 3341-й (табл. ІІ, 2).

Графіті № 3282 (табл. СІV, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, прорізи закриті шпаклівкою. Однак більшість його складових впевнено ідентифікуються: **Σωβερ[и]ος** 'Σαβέριος, Саверій'.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **ς** та прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору графіті датується в межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3283 (табл. СІV, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку вибоями, складові напису впевнено читаються. Текст складається тільки з одного слова: **περς(ъ)** 'перс'. Розташований неподалік від згаданого вище напису з ім'ям зображеного на фресці святого, цей запис слід розглядати як уточнюючу приписку до попереднього тексту.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху та прямолінійної **ρ** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.; зважаючи на зв'язок між написами № 3282 и № 3283 ймовірні хронологічні межі слід окреслити другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3284 (табл. CIV, 3)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок складає літера **О** текстової частини, середня частина якої викришилась, однак вона впевнено визначається за контурами. В нижньому рядку залишилось п'ять вертикальних засічок рахункової частини.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3285 (табл. CIV, 4)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок є текстовою частиною, її перша літера знищена вибоєм, далі читаються **АГ**. За контекстом втрачена літера найвірогідніше має бути відновлена як **В**. Нижній рядок є рахунковою частиною. Вона починається літерою **А**, далі йдуть сім вертикальних засічок, потім – знову **А**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3286 (табл. CIV, 5)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Текстова частина складається з літер **ОА**, рахункова з двох збережених вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3287 (табл. CV, 1)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних відправ. Текстова частина містить дві літери **АУ**, рахункова – двадцять сім збережених вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **а** з покриттям та відкритою **У** графіті датується другою чвертю XI – першою третиною XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3288 (табл. CV, 2)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок, що є текстовою частиною, зберіг дві літери **ОА**. За контекстом, найвірогідніше, на початку мала знаходитись літера **И**. В середньому рядку було виконано тридцять вертикальних засічок, у нижньому – десять.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3289 (табл. CV, 3)

Трохи нижче згаданого вище знаходиться ще один трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина, що становить верхній рядок, повністю знищена. В середньому рядку збереглося шістнадцять вертикальних засічок, у нижньому – чотири.

Датування. За манерою виконання та формою прорізів запис подібний до № 3288, скоріше за все вони виконані одним автором; тож вірогідний час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3290 (табл. CVI, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглися пошкоджені літери **СА** текстової частини. У нижньому збереглось двадцять вісім вертикальних засічок рахункової.

Датування. За формою написання **а** з виступаючою вгору спинкою графіті найвірогідніше датувати кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3291 (табл. CVI, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Вертикальні засічки, яких нараховуємо сімнадцять, прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3292 (табл. CVI, 3)

На фресці прокреслена невелика літера **М**. Вона знаходиться між вертикальними рисками запису обчислення кількості проведених поминальних служб, причому автор свідомо намагався не зачепити літеру. Тож вона була виконана на фресці до появи запису лічби.

Датування. За особливостями розташування графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3293 (табл. CVII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому простежуються сімнадцять вертикальних засічок, у нижньому – десять. Вони прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3294 (табл. CVII, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось дев'ятнадцять вертикальних засічок, в нижньому – двадцять п'ять. Вони прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3295 (табл. CVIII, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній складають літери **ММММ** текстової частини. Два інші рядки є рахунковою частиною. В нижньому рядку простежуються двадцять одна верти-

кальна засічка, в нижньому – шістнадцять. Вертикальні риси прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За формою написання **а** з опуклою петлею та за хронологією подібних записів графіті датується в межах кінця XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3296 (табл. CVIII, 2)

Згаданий вище запис лічби практично повністю знищив малюнок кисті руки в благословляючому жесті. Фрагментарно збереглися випростані вгору вказівний та середній пальці, зігнуті безіменний та мізинець.

Датування. За особливостями розташування графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3297 (табл. CVIII, 3)

На фресці простежуються три літери **БЛО**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3298 (табл. CVIII, 4)

На поверхні стіни помітна **Б** з прокресленою подвійною рисою щоглою.

Датування. За формою написання **б** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою третьою XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3299 (табл. CIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоями та записом обчислення кількості проведених поминальних служб (№ 3303). Втім, можемо встановити, що тут була прокреслена кисть руки в жесті благословення: випростані вгору вказівний та середній пальці, зігнуті й притиснуті до великого безіменний та мізинець.

Датування. За особливостями розташування час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3300 (табл. CIX, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений вибоями та записом обчислення кількості проведених поминальних служб (№ 3303). Втім, незважаючи на це, можемо встановити, що автор прокреслив на стіні образ Ісуса Христа (Пантократора). Ідентифікувати образ дозволяє хрещатий німб, притиснуте до грудей лівою рукою Євангеліє та піднята для благословення права.

Датування. За особливостями розташування час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 3301 (табл. CX, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, більшість складових затерті та закриті шпаклівкою. Втім, незважаючи на це, вони можуть бути ідентифіковані й текст читається так: **Бмѣтко** 'Смутко'.

Датування. За формою написання **м** з нижніми та верхніми засічками, а також за застосуванням **ж**, графіті датується в межах другої чверті XI – першої третини XIII ст.; відповідно до типовості застосування нижніх засічок **м** нижня вірогідна хронологічна межа може бути окреслена серединою XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3302 (табл. CX, 2)

По фресковому тиньку прокреслена літера **Р**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з маленькою голівкою та відкритою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3303 (табл. CX, 3)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому збереглось двадцять вертикальних засічок, у середньому – дванадцять, у нижньому – двадцять шість. Всі вертикальні засічки прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3304 (табл. CXI, 1)

Двоярядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок, що є текстовою частиною, складається з літери **О**. В нижньому, що є рахунковою частиною, збереглось двадцять чотири вертикальні засічки, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За формою написання літери **о**, в якій замість однієї дуги пряма лінія, графіті датується в межах початку XII – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки нижня ймовірна межа може бути окреслена початком XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3305 (табл. CXI, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості служб в складі тридцяти двох вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3306 (табл. CXI, 3)

Складові напису сильно пошкоджені вибоями, проте можемо ідентифікувати літери **ПОМО** та хвіст літери **З**. Тобто, перед нами фрагмент скороченої до дієслова-прохання молитви: **помо[зи]** ‘*поможи*’.

Датування. За формою написання **м** з широкими плечима та **п** з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3307 (табл. CXII)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, тому його складові простежуються слабо, однак можуть бути визначені:

Г̄ПОМОЗИРАВУ
СВОЕМ҃УНИК---У
БОГЪМУ
БОГАТОМУ
ГРѢХЪ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози раву своєму Ник[оле] (або Ник[он]) убогъму богатому грѣхъ.

Господи, помози рабу своєму Ніколі (або Нікону) убогому, багатому гріхами.

Датування. За формою написання **в**, верхня петля якої скісна до основи, **є** з покриттям, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору, **т** з нижньою засічкою та **ѣ**, щогла якої не виступає над рядком, графіті датується другою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3308 (табл. CXIII, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Від текстової частини, що становить верхній рядок, залишилась лише остання літера **А**. Рахункова частина містить двадцять дві вертикальні засічки, що прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3309 (табл. CXIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями. У верхньому рядку простежуються літери **АКИ**. В нижньому збереглись лише верхня частина літери у вигляді верхньої частини літери „п” та невелика частина дещо нахиленої щогли іншої літери. Збережені фрагменти та контекст дозволяють реконструювати їх як **М** з плечима (збереглось праве) та **Б** (збереглась щогла). Відтак, на фресці виконане ім’я **Аки[мь]** ‘Яким’.

Датування. За формою написання **а** з V-подібним язичком графіті вірогідніше датувати кінцем XIII – кінцем XV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3310 (табл. CXIII, 3)

На фресці простежується стовпчик з тринадцяти прокреслених голкою горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3311 (табл. CXIV, 1)

Верхній шар фрескового тиньку у місці розташування напису викришився, більша частина складових знищена, вибої закриті шпаклівкою:

ВДЬНЬ
КО С-Н--
--А---З---Н

Через значні пошкодження впевнено читається лише верхній рядок напису **в(ъ) днь** „в день”, реконструкція ж решти тексту ускладнена.

Датування. За формою написання **а** з покриттям, **д** з довгими ніжками та **к** з нижньою скісною із заломом час появи графіті окреслюється в межах кінця XIII – першої чверті XIV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3312 (табл. CXIV, 2)

На фресці простежуються одинадцять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3313 (табл. CXV, 1)

Опубліковане В. Корнієнком [Корниенко 2012а, с. 401-402, рис. 5].

Тиньк в місці розташування малюнку сильно пошкоджений дрібними вибоями, сильно затертий. Незважаючи на це, можемо простежити всі його складові. Ліворуч автор зобразив вершника, який лівою рукою тримає вуздечку коня, а правою, тримаючи в руці меч, замахується на тварину, зображену праворуч. Незважаючи на схематичність виконання, можемо ідентифікувати її як дракона. Загальна манера виконання та невисока висота розташування дозволяють встановити, що автором малюнка була дитина.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: сюжетні зображення.

Графіті № 3314 (табл. CXV, 2)

Незважаючи на пошкодження поверхні стіни, всі складові дворядкового напису чітко читаються. У верхньому прокреслена лише одна літера **В**. В нижньому виконані **КАРІЄ** та **ГЄ** під прямим титлом.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **в** з верхньою петлею ширшою за нижню, **г** з виступом зверху та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3315 (табл. CXVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, слабо розчищена від олійної фарби XIX ст., що ускладнює визначення його складових, прорізи яких мають надзвичайно низький рельєф:

Jo-nus
k--synsky
1614

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Jo[a]nus K[ra]synsky 1614.

Іоанн Красінський. 1614.

Датування. В тексті прямо зазначений час виконання – 1614 р., що не суперечить датуванню латиничних написів Софії Київської.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3316 (табл. CXVI, 2)

Збереженість доволі добра, всі ретельно виконані складові впевнено визначаються як блокова хрестоподібна монограма імені **Фѣѡдорос** 'Федір'.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом вгору та **W**-подібної **ѡ** графіті датується початком XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3317 (табл. CXVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка значно пошкоджена. Втім, можемо встановити, що в його основу була покладена велика літера **Р**, щогла та петля якої прокреслені подвійними рисками. Найбільш вірогідно, що автор прокреслив на софійській фресці ініціальну літеру. Менш імовірно, що перед нами блокова монограма.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею графіті може бути датоване другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3318 (табл. CXVII, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Вертикальні засічки прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії. У верхньому рядку їх збереглося двадцять п'ять, у нижньому – чотирнадцять.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3319 (табл. CXVIII, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних відправ, обмежений зверху та знизу горизонтальними лініями. Верхній рядок містить одну літеру текстової частини **А** та вертикальну засічку рахункової. Середній та нижній рядки складають продовження рахункової частини, у них, відповідно, простежуються чотирнадцять та двадцять одна вертикальні засічки. Вони прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3320 (табл. CXVIII, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглося двадцять дві вертикальні засічки, в нижньому – вісімнадцять. В кожному рядку було прокреслено по горизонтальній лінії, від якої вниз видряпувались вертикальні риси.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3321 (табл. CXIX, 1)

Незважаючи на певну затертість тиньку та дрібні вибої, всі складові напису впевнено читаються:

ЩШХ
НЪНАСНХЪ
А
СЪА

Літери напису збільшуються в розмірах, в нижньому рядку вони значно більші за верхні. Проте вивчення каналів прорізів дозволяє встановити, що всі вони виконані однією людиною.

Датування. За формою написання **Ы** без перемички графіті вірогідно датувати в межах початку XII – кінця XV ст.; при цьому за типовістю поширення такої палеографічної ознаки ймовірно нижню хронологічну межу слід окреслити початком XIV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3322 (табл. СХІХ, 2)

На фресці простежуються написані один над одним два склади **СЄ** та **СІ**, між якими знаходиться знак, схожий на велику **И** з далеко виступаючою перемичкою. Над всією групою прокреслена горизонтальна риска.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3323 (табл. СХХ, 1)

По фресковому тиньку виконана велика літера **Б**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3324 (табл. СХХ, 2)

На фресці виконані голкою чотири нахилені праворуч вертикальні засічки.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3325 (табл. СХХ, 3)

По фресковому тиньку видряпані поставлені під пряме титло літери **Θ.Ι.**

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3326 (табл. СХХ, 4)

На поверхні стіни простежується довга горизонтальна лінія, наприкінці якої видряпані дев'ять дрібних вертикальних засічок. Найвірогідніше, перед нами рахункова частина запису обчислення кількості поминальних відправ.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3327 (табл. СХХ, 5)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються як слово **θουρος** 'θούρος, буйний, неукротимий'.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3328 (табл. СХХІ)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок, що є текстовою частиною, складається з літери **Г**. У середньому рядку прокреслено двадцять чотири вертикальні засічки, в нижньому – шістнадцять. Закінчення рядків дугою вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3329 (табл. СХХІІ, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок становить текстова частина в складі літер **АР**. Нижній є рахунковою частиною, що зберегла тридцять одну вертикальну засічку. Вони прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **р** з маленькою голівкою час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3330 (табл. СХХІІ, 2)

Трохи нижче знаходиться інший запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина складається з літер **В/А/А**. Подвоєння літери пов'язане з тим, що авторів не вдалось вдало прокреслити її в перший раз. Далі помітні шістнадцять вертикальних засічок рахункової частини.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, а нижня має залом кутом вперед, час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3331 (табл. СХХІІ, 3)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб. Збереглось тринадцять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Закінчення рядка дугою вигиналося вгору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3332 (табл. СХХІІІ, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості поминальних служб. Верхній рядок є текстовою частиною з літер **ІА** та дуже пошкодженої **К**. У нижньому, що є рахунковою частиною, збереглось шістнадцять вертикальних засічок. Вони прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Рядок пошкодив напис № 3331.

Датування. За формою написання з нахилоною вгору перемичкою та за типологічним методом графіті датується в межах другої чверті – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3333 (табл. СХХІІІ, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді стовпчика з шістнадцяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю ХІ – кінцем ХІV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3334 (табл. СХХІІІ, 3)

Між рядками запису обчислення кількості проведених поминальних служб № 3320 простежуються залишки знищеного ним напису, від якого збереглись літери **ΛΓΘ** на початку та **Є** наприкінці.

Датування. За особливостями розташування графіті датується другою чвертю ХІ – кінцем ХІV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3335 (табл. СХХІV, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, в якому збереглось дванадцять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті ХІ – кінця ХІV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3336 (табл. СХХІV, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось тринадцять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті ХІ – кінця ХІV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3337 (табл. СХХІV, 3)

На фресці простежуються пошкоджені написом № 3336 прокреслені у стовпчик літери **ΓЄ** текстової частини, за якими помітні п'ять пошкоджених літер **α** рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб.

Датування. За формою написання **α** з видовженою спинкою час появи графіті окреслюється в межах другої чверті ХІ – кінця ХІІ ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3338 (табл. СХХV, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення поминальних служб з десяти вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю ХІ – кінцем ХІV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3339 (табл. СХХV, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних відправ. Збереглись чотири вертикальні засічки. Вони прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії.

Датування. За особливостями розташування графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3340 (табл. СХХV, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, від нього залишились тільки дві літери **Т** та **Н**.

Датування. За формою написання **н** з діагональною перемичкою та **т** без бічних засічок графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення таких форм написання **т** нижня вірогідна хронологічна межа може бути обмежена другою чвертю XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3341 (табл. СХХV, 4)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку знаходиться шістнадцять вертикальних засічок, в середньому – п'ятнадцять, в нижньому – чотирнадцять. Закінчення двох верхніх рядків дугою вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

І.9. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться в південно-західному куті віми на східній грані північної лопатки першого від вітваря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Тиньк пошкоджений подряпинами та вибоями, часом доволі значними, сильно затертий. В нижній частині він взагалі втрачений. На досліджуваній ділянці нами виявлено сорок три графіті, їм надано номери від 3342-го по 3384-й (табл. II, 2).

Графіті № 3342 (табл. СХХVI, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку знаходяться літери **МР** з надрядковою **А** текстової частини та шість вертикальних засічок рахункової. В нижньому рядку виконано десять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та прямолінійної **р** з вузькою округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3343 (табл. СХХVI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями. Перед першими двома видимими літерами знаходиться вибій, тож неможливо встановити, були тут літери чи ні. Перші дві літери сильно пошкоджені, за наявними контурами та контекстом, з огляду на подальші знаки, їх вірогідно реконструювати як склад **РѠ** з горизонтальним титлом над ними. Далі читаються поставлені під горизонтальні титла склади **НА** та **БК**.

Датування. За формою написання дзеркальної **а** з видовженою спинкою та **к** з відворотом ліворуч на верхній скісній графіті датується другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3344 (табл. СХХVI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями. У верхньому рядку повністю знищена перша літера, за контурами її односторонньо реконструювати неможливо. Далі читається склад **ТО**. Всі три літери були поставлені під хвилясте титло. В нижньому рядку були виконані дві літери: **Г** та **Д**. Остання розпізнається за контурами. Можлива реконструкція тексту наступна: **[Г](ВА)ТО(Н) Г(ОСПО)Д(Ь)**.

Святий Господь.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3345 (табл. СХХVI, 4)

Над згаданим вище написом простежуються виконані іншим автором трохи більші за розмірами літери **ПГА**.

Датування. За формою написання **А** без перекладини графіті датується другою чвертю XII – серединою XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3346 (табл. СХХVI, 5)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб, слабо розчищений від олійної фарби XIX ст. Верхній рядок складається з літер **ПАН** текстової частини, нижній – з семи вертикальних засічок рахункової.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3347 (табл. СХХVII, 1)

Трохи вище під шаром олійної фарби XIX ст. простежується інший однорядковий запис лічби. Його текстова частина містить літери **ГА**, рахункова – тільки одну збережену засічку.

Датування. За формою написання **А** з округлою петлею та аналогією з подібними написами графіті датується серединою XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3348 (табл. СХХVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, його складові – літери **СОТИНЄ** – ледь простежуються. Перед першою літерою тиньк пошкоджений, тож не виключено, що тут могло бути прокреслене ще декілька літер. Вірогідним буде розглядати напис як форму числівника **сѣтънь**, узгодженого з іменником середнього роду, що знищений вибоями на початку рядка **сотинне** ‘*come*’.

Датування. За формою написання **и** та **н** з верхньою засічкою та **т** без засічок вірогідні хронологічні межі виконання напису можуть бути визначені в межах другої чверті XII – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3349 (табл. СХХVII, 3)

Чотирирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних відправ. Перший рядок є текстовою частиною і складається з літери **А**. Інші три

рядки є рахунковою частиною, вертикальні засічки прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. В другому рядку їх тринадцять, в третьому та четвертому – по дванадцять.

Датування. За формою написання **а** з розкритою петлею графіті датується другою чвертю XII – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3350 (табл. СХХVII, 4)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок становила текстова частина, однак літери не збереглися через вибій, залишилось лише хвилясте титло. Нижній рядок, дещо зсунутий праворуч, містить дев'ять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3351 (табл. СХХVIII, 1)

Тиньк в місці розташування графіті пошкоджений вибоями, особливо постраждав сьомий рядок:

м а м а м
м а м
-І пр ста
в и л с а
г о р р д и
л в
и - - - а
т к а і м а
л и џ н і
м о

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст перших шести рядків відновлюється впевнено:

М(ѣсѧ)ца маѧ маѧ {А-Ѧ}І пр(є)ставилсѧ Го/р/рди лв...

Місяця травня травня 1{1-9}-го приставився Гордило...

Встановити зміст тексту-приписки наразі не виявляється за можливе.

Датування. За формою написання **а** з покриттям, криволінійної **р** з округлою петлею, дзеркальної **ц** та **ѧ** без перемички графіті датується в межах кінця XIII – першої чверті XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3352 (табл. СХХVIII, 2)

Під згаданим вище текстом знаходиться дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його верхній рядок складає текстова частина в складі літер **А** та дзеркальної **Н**. В нижньому знаходиться тридцять сім вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3353 (табл. СХХІХ, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку знаходяться літери **ЄР** текстової частини та чотири вертикальні засічки рахункової. У нижньому рядку їх простежується п'ять.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3354 (табл. СХХІХ, 2)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній складається з текстової частини – літер **ГЄ**, та рахункової, від якої збереглось тринадцять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Таким же чином були оформлені рахункові частини в середньому та нижньому рядках. Тут їх збереглось, відповідно, одинадцять та десять.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху та нахиленої праворуч **є** графіті датується другою чвертю XI – першою третиною XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3355 (табл. СХХХ, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній складається з текстової частини, що є, відповідно до формули, знахідним відмінком імені „Єфім”: **к-ѠИМА**. Середній та нижній рядок є рахунковими частинами, тут збереглось, відповідно, двадцять та дев'ятнадцять вертикальних засічок. Зважаючи на розмір останнього рядка, втрачена ще одна засічка, тож їх загальна кількість – сорок. Вертикальні риси прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3356 (табл. СХХХ, 2)

Трохи нижче прокреслений ще один трирядковий запис обчислення кількості поминальних служб. Його верхній рядок – текстова частина, що є записом імені **АМА** – відділений від попереднього напису горизонтальною лінією. Середній та нижній рядки є рахунковою частиною, в середньому збереглось двадцять вертикальних засічок, в нижньому – вісімнадцять. Закінчення обох знищене обвалом тиньку. Вертикальні риси прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3357 (табл. СХХХІ, 1)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина складається з літер **ѠЄ**, рахункова – з дев'яти вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3358 (табл. СXXXI, 2)

Дворячковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Автор прокреслив велику вертикальну засічку перед обома рядками. Далі у верхньому виконав літери **IW** текстової частини, а в нижньому – довгу горизонтальну риску, від якої вниз ставив засічки в кількості двадцяти.

Датування. За формою написання **w** з гострими петлями та з широким верхом графіті датується другою чвертю XII – серединою XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3359 (табл. СXXXII, 1)

Рахункова частина запису обчислення поминальних служб у вигляді стовпчика з тридцяти восьми горизонтальних засічок. Кожна десята вдвічі довша за інші.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3360 (табл. СXXXII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка складається з дев'яти вертикальних засічок, дещо нахилених ліворуч.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3361 (табл. СXXXIII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді стовпчика з одинадцяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3362 (табл. СXXXIII, 2)

На фресці простежуються п'ять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3363 (табл. СXXXIII, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка складається з трьох вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3364 (табл. СXXXIII, 4)

На фресці простежуються літери **СТА** та фрагменти ще двох або трьох знищених вибоями літер за ними.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3365 (табл. CXXXIII, 5)

По вогкому фресковому тиньку голкою була прокреслена нахилена праворуч овальна фігура. У верхній частині вона не замкнена, лінії ж нижньої перетинаються та виходять за межі фігури. Причому лінія верхнього півовалу заламується праворуч, потім, вгору. Від верхнього півовала на рівні приблизно 1/3 його довжини вниз видряпані дві скісні лінії, які нагадують літеру „л”.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах 1014/1015 – 1018 рр.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3366 (табл. CXXXIV, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості поминальних служб. Верхній рядок містить пошкоджену літеру **Н** текстової частини та п’ять вертикальних засічок рахункової. В нижньому простежуються одинадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3367 (табл. CXXXIV, 2)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок є текстовою частиною, він складається з літери **М**. В середньому рядку було виконано тринадцять вертикальних засічок рахункової частини, причому третя написана дуже високо, так що здається складовою верхнього рядка. У нижньому рядку виконано вісім засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3368 (табл. CXXXIV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, затерта, слабо розчищена від шпаклівки, закінчення рядків знищене обвалом тиньку:

-гнєс - в--
трєпоп---
м

Через втрати реконструювати текст наразі не виявляється за можливе.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед, нахиленої ліворуч **є** з довгим язичком, прямолінійної **р** з відкритою петлею кутом вгору, **п** з виступом зверху графіті датується серединою XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3369 (табл. CXXXV, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Початок верхнього рядка не зберігся, залишилось лише одинадцять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Виняток становить лише сьома, прокреслена вгору. В нижньому рядку знаходиться двадцять дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3370 (табл. СXXXV, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості поминальних служб. Його текстова частина, що є верхнім рядком, прокреслена під довгою горизонтальною лінією. Вона містить літери **НА** та дуже пошкоджену **Т**. В нижньому рядку, що є рахунковою частиною, знаходиться двадцять дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3371 (табл. СXXXVI, 1)

Тиньк в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб сильно пошкоджений, збереглась лише двадцять одна вертикальна засічка. Вони прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3372 (табл. СXXXVI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб пошкоджена вибоями та затерта, залишилась лише його рахункова частина. У верхньому рядку простежуються тридцять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Після її закінчення автор прокреслив ще шість вертикальних засічок. В середньому та нижньому рядках всі засічки прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. В першому їх залишилось сімнадцять, у другому – двадцять одна.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3373 (табл. СXXXVI, 3)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок є текстовою частиною, він складається з літер **ИА**. В нижньому рядку, що є рахунковою частиною, простежуються сорок дев'ять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3374 (табл. СXXXVI, 4)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді рядка з вісімнадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3375 (табл. СXXXVII, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок складається з літери **Г** текстової частини, нижній – з тридцяти видимих вертикальних засічок рахункової, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3376 (табл. CXXXVII, 2)

Чотирирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Перший рядок складає текстова частина в складі літер **ЄТЄ**, решту рядків – рахункова. В них збереглось, відповідно, двадцять п'ять, вісім та дві вертикальні засічки. Всі вони прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. Форма написання **є** з сильно виступаючим язичком та **т** без бічних засічок дозволяють окреслити вірогідний час появи графіті першою чвертю XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3377 (табл. CXXXVII, 3)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина містить літери **ІЄ** та, можливо, ще один знак, знищений вибоєм. Від рахункової збереглось вісім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3378 (табл. CXXXVIII, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок складається з літери **В** текстової частини та восьми вертикальних засічок рахункової. Нижній рядок зберіг сім вертикальних засічок. Запис пошкоджений другим рядком № 3376.

Датування. За особливостями розташування вірогідний час виконання графіті окреслюється другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3379 (табл. CXXXVIII, 2)

На фресці помітна літера **О**. Праворуч від неї жодних знаків не спостерігається, а унизу тиньк відсутній. Найвірогідніше, її слід тлумачити як текстову частину запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка складала верхній рядок. Нижче ж розташовувались вертикальні засічки, знищені обвалом стародавнього тиньку.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3380 (табл. CXXXVIII, 3)

На фресці прокреслена літера **М**, над петлею якої – чотириконецний хрест на одноступінчастій відкритій в основі Голгофі. Під літерою – нерівний чотирикутник, сторони якого в нижній частині виходять далеко за межі кутів.

Датування. За формою написання **м** з прямими короткими щоглами, плечима та провисаючою петлею графіті датується серединою XIV – кінцем XV ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3381 (табл. СXXXVIII, 4)

Дворячковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його верхній рядок є текстовою частиною, він складається з літер **ПО**. У нижньому рядку, який є рахунковою частиною, виконано тридцять сім вертикальних засічок. Вони прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3382 (табл. СXXXVIII, 5)

На фресці видряпана літера **П**, за нею помітні залишки ще однієї, знищеної вибоєм. На деякій відстані знаходяться виконані під горизонтальною лінією ще три літери **ΥΣΠ**.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3383 (табл. СXXXVIII, 6)

Під згаданим вище записом, незважаючи на затертість поверхні тиньку, простежуються дев'ять літер: **ΑΙΟΘΣΟΠΙΝ**. Манера виконання (**π** та **σ**) в обох записах однакові, що видає руку одного автора.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3384 (табл. СXXXIX)

На поверхні фрески по вогкому тиньку були прокреслені лінії, які нагадують елементи граф'ї. Проте фарбою жодних складових орнаменту тут не було наведено. Тож ця обставина примушує розглядати малюнок як окреме зображення.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах 1014/1015 – 1018 рр.

Категорія: емблеми.

I.10. Фреска з образом св. Власія

Знаходиться в арці-переході між вімою та передвівтарним компартиментом на південній грані південної лопатки першого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований завдяки інформації графіті № 3385 та на підставі даних іконографії. В нижній частині стародавній тиньк втрачений, над лівим плечем святого також наявний великий вивал тиньку. По всій поверхні фреска щільно вкрита дрібними вибоями, місцями слабо вичищена з-під олійної фарби XIX ст. та шпаклівки. З правого боку дуже близько до фрески стоїть іконостас XVIII ст., що значно ускладнює фотографування написів та малюнків. Втім, незважаючи на складнощі, нами виявлено п'ятдесят одне наявне тут графіті, що отримали номери від 3385-го по 3435-й (табл. II, 2).

Графіті № 3385 (табл. CXL, 1)

Складові напису закриті шпаклівкою, проте вони чітко читаються, тож текст є записом імені **Власнос** ‘**Βλάσιος**, **Власій**’.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **в** з виступом зверху та нижньою петлею кутом вперед найвірогідніше датувати графіті в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3386 (табл. CXL, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді рядка з одинадцяти вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3387 (табл. CXL, 3)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб сильно пошкоджена. Простежуються залишки шести вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3388 (табл. CXLI, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок є текстовою частиною, він містить літери **ГА**. Нижній рядок є рахунковою частиною, він має шість вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3389 (табл. CXLI, 2)

Згаданий вище запис лічби прокреслений поверх іншого дворядкового напису. У верхньому простежуються маленькі літери **ТА** та, дещо поодаль, **МКА**. Вочевидь, перші дві є надрядковими й мають стосунок до нижнього рядка. Тут простежуються чотири вертикальні риси, з'єднані горизонтальною лінією. Над нею між двома останніми прокреслена горизонтальна риска. Ці дві літери умовно можуть бути визначені як **И** з високою перемичкою та **П**. За ними впевнено читаються літери **АААОР**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **а** з округлою петлею, **к** з засічкою на щоглі, а також за особливостями розташування графіті може бути датоване в межах середини XI – кінця XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3390 (табл. CXLI, 3)

На фресці прокреслені три кола, в першому видряпані літери **НО**. В двох останніх літер не було. Напис доволі подібний до розташованого на протилежній стороні фрески на тій же висоті запису № 3391. Однаково виконана нахилена ліворуч звужена **о** в обох. Тож скоріше за все, обидва графіті були видряпані одним і тим самим автором.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.; зважаючи на можливе виконання написів № 3391 та № 3390 одним автором, верхню хронологічну межу слід окреслити кінцем XIV ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3391 (табл. CXLI, 4)

На поверхні фрески прокреслені три кола, розміри яких зростають від початку до кінця. В другому прокреслений склад **МО**, в третьому – **ЛОГ**. Можливо, в першому також було прокреслено літеру, але тиньк пошкоджений вибоєм. В подальшому останнє коло слугувало лінією, від якої іншим автором прокреслювались засічки запису лічби № 3421.

Датування. За особливостями розташування графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3392 (табл. CXLI, 1)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина складається з літери **И**, рахункова – з п'ятнадцяти видимих вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3393 (табл. CXLI, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних відправ. Верхній рядок є текстовою частиною, він складається з літери **Є**. Нижній є рахунковою частиною, він містить п'ять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3394 (табл. CXLI, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді рядка з двадцяти вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Окрім того, під рядком були виконані ще дві горизонтальні лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3395 (табл. CXLI, 4)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому знаходиться фрагментарно збережена літера **М** текстової частини та дві вертикальні засічки рахункової. У нижньому помітні дві вертикальні засічки, прокреслені вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3396 (табл. CXLIII)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, затерта, слабо розчищена від олійної фабри XIX ст., два передостанні рядки практично повністю знищені записом лічби:

π μοιοτ-----
 ---θα-----ζοφοτι
 πορθ-ε--πυψ--μωοσ
 κεοθα
 ρ---πο-σουντα κ--
 -----α-----υσ---
 -----η
 ουνν--ν--κε

Значні втрати перешкоджають реконструкції тексту.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3397 (табл. CXLIV, 1)

Однорядковий запис обчислення кількості поминальних служб. Його текстова частина складається з літери **И**, рахункова – з двадцяти трьох засічок. Закінчення рядка сильно вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3398 (табл. CXLIV, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3399 (табл. CXLIV, 3)

Трохи нижче від згаданого малюнка хреста простежується початок запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина складається з літери **Θ**, рахункова – з сорока чотирьох засічок. Спочатку вони були вертикальними й прокреслювались вниз від горизонтальної лінії, далі лінія рядка почала сильно вигинатися вгору ліворуч, а потім знову набуває горизонтального положення й засічки стають вертикальними.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3400 (табл. CXLV, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому знаходяться літери **ΠΑ** текстової частини, в нижньому – сорок засічок рахункової. Рядок дугою вигинається вгору, тому вертикальні засічки поступово набувають горизонтального положення.

Датування. За формою написання **α** з видовженою спинкою час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3401 (табл. CXLV, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з п'ятнадцяти засічок. Рядок вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3402 (табл. CXLV, 3)

На фресці прокреслені поставлені під горизонтальне титло літери **КЄ**, що є традиційним скороченням слова К(υρ)ιє ‘*Κύριε, Господи*’.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3403 (табл. CXLVI, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що містить сорок чотири засічки. Закінчення рядка дугою вигинається вгору, останні засічки набувають горизонтального положення.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3404 (табл. CXLVI, 2)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній є текстовою частиною, простежуються літери **ОА**. Перша втрачена, за контекстом її вірогідно реконструювати як **І** або **И**. Середній та нижній рядки є рахунковою частиною, в них, відповідно, збереглися тридцять одна та три вертикальні засічки. Всі вони прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3405 (табл. CXLVII, 1)

По фресковому тиньку прокреслена літера **Λ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3406 (табл. CXLVII, 2)

На поверхні стіни видряпаний склад **НЄ**.

Датування. За формою написання **є** з направленим догори язичком графіті датується початком XIV – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3407 (табл. CXLVII, 3)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось тринадцять вертикальних засічок, у нижньому – одинадцять.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3408 (табл. CXLVII, 4)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, збереглось сімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3409 (табл. CXLVIII, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок, що складається з літери **Λ**, є текстовою частиною. Середній та нижній, в яких, відповідно, збереглось тридцять шість та двадцять п'ять вертикальних засічок, є рахунковою частиною.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3410 (табл. CXLVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та сильно затерта, внаслідок чого більшість літер збереглись фрагментарно. Втім, більшість літер за наявними фрагментами та контекстом ідентифікуються, тож весь текст читається наступним чином:

Jan Grzebsky.

Ян Гржебський.

Датування. За аналогією з іншими латиничними написами Софійського собору графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3411 (табл. CXLIX)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями, його складові збереглись фрагментарно. Напис виконувався ножом, авторові не завжди вдавалось втримати однакову глибину прорізів та напрямок ліній.

Втім, більшість складових напису ідентифікуються, тож текст, з відновленням втрачених фрагментів, виглядає наступним чином:

St[a]nyslaw Porebsky.

Станіслав Поребський.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3412 (табл. CL, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта та пошкоджена кількома вибоями. Однак за збереженими фрагментами практично всі складові запису ідентифікуються, тож текст виглядає наступним чином:

Jedr(z)ei Szolowsky.

Андрій Шоловський.

Датування. За аналогією з латиничними написами Софійського собору графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3413 (табл. CL, 2)

На фресці прокреслене слово ННКА.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 3414 (табл. CL, 3)

По фресковому тиньку прокреслені літери **МІ**.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3415 (табл. CL, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, однак його складові доволі добре простежуються. Відповідно, текст виглядає наступним чином:

Jan Kawecky.

Ян Кавецький.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3416 (табл. CLI, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді стовпчика з вісімнадцяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3417 (табл. CLI, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних відправ, що складається з двадцяти двох горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3418 (табл. CLI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, деякі його складові знищені вибоями:

**вѣд--вѣуьнаа
памать**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Вѣ д(ь)[нь] вѣчнаа памать.

В день вічна пам'ять.

Датування. За формою написання **а** з вертикальною видовженою спинкою, **в**, верхня петля якої скісна до основи щогли, **у**-подібної **ч** час появи графіті окреслюється в межах кінця XV – кінця XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3419 (табл. CLII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування дворядкового напису пошкоджена дрібними вибоями та затерта, особливо постраждав нижній рядок, в середній частині якого збереглися лише декілька фрагментів літер.

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Zofia Seminowna Antoni[a m]a[l]zon[k]a.

Софія Семенівна, Антонія дружина.

Датування. За аналогією з латиничними написами Софійського собору графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3420 (табл. CLII, 2)

Незважаючи на потертість тиньку складові напису простежуються чітко, його текст читається наступним чином:

Katarzina Awedycowna.

Катерина Аведіковна.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3421 (табл. CLIII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що зберегла двадцять засічок. Рядок сильно вигинається вгору ліворуч, причому віссю для цього слугує коло напису № 3391.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3422 (табл. CLIII, 2)

Права частина напису знищена обвалом тиньку, збереглась лише літера **К** під горизонтальним титлом. Найвірогідніше, перед нами фрагмент слова-звернення **Κ(υρ)ι[ε]** 'Ќу́ріє, Госпо́ди'.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3423 (табл. CLIII, 3)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок є текстовою частиною, тат знаходиться літера **Ϡ**. Нижній рядок, що складається з п'ятнадцяти вертикальних засічок, дещо нахилених ліворуч, є рахунковою частиною.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3424 (табл. CLIII, 4)

В місці розташування рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб реставраторами залишений невеликий фрагмент олійного живопису XIX ст. У верхньому рядку простежуються п'ятнадцять

вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. У нижньому помітні п'ять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3425 (табл. CLIV, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок містить літеру **Є** текстової частини та двадцять дев'ять вертикальних засічок рахункової. В нижньому рядку збереглося тридцять дев'ять засічок. Обидва рядки сильно вигинаються вгору, так що спочатку вертикальні засічки набувають горизонтального положення.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3426 (табл. CLIV, 2)

На фресці простежуються великі літери TONONTA. Найвірогідніше розглядати текст як сполучення $\tau\omicron\nu\omicron\nu\alpha$ 'τῷ ὄντι, *насправді, дійсно, по істині*'.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3427 (табл. CLV, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що містить вісімнадцять засічок. Рядок по діагоналі піднімається вгору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3428 (табл. CLV, 2)

На фресці прокреслений чотириконецьний хрест, кінці щогли та перекладини якого завершуються зображеннями лілій.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3429 (табл. CLV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, простежуються чотири літери **НАТА**. Незважаючи на поганий стан збереження тиньку довкола них можемо встановити, що текст з самого початку містив лише чотири знаки. Загальний вигляд літер дозволяє з великою долею вірогідності припустити, що перед нами текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, обрахунок якої так і не розпочався.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3430 (табл. CLV, 4)

По фресковому тиньку прокреслені літери **ДОС**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3431 (табл. CLVI, 1)

На фресці простежується малюнок, що складається з п'яти овальних фігур: чотирьох менших та одної великої, незамкненої в основі.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3432 (табл. CLVI, 2)

Над згаданим вище зображенням простежуються прокреслені в два рядки літери **ΛΣϞϞ** та **ΠΕΒΕ**.

Датування. За формою написання **в** з округлою нижньою петлею та нахиленої ліворуч **є** вірогідні хронологічні межі появи графіті можуть бути окреслені другою чвертю XII – серединою XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3433 (табл. CLVI, 3)

Ліворуч від розглянутого напису помітна літера **Т**.

Датування. За формою написання триногої **т** графіті датується другою чвертю XV – початком XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3434 (табл. CLVI, 4)

На фресці прокреслений простий шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3435 (табл. CLVI, 5)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Нахилені ліворуч засічки прокреслювались вгору та вниз від діагональної лінії. У верхньому рядку їх вісім, у нижньому – сім.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.11. Фреска з образом св. Федора Студита

Знаходиться в південно-східному куті передвітарного компартимента на західній грані південної лопатки першого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ ідентифікований завдяки інформації графіті № 3436 та іконографії. Незалежно від нас визначив постать святого В. Сарабьянов [Сарабьянов 2009, с. 164-165, рис. 4]. В нижній та верхній частинах фресковий тиньк втрачено. На всій поверхні наявні втрати первісного тиньку, закриті шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст. Окрім того, у нижній частині фреска закрита експозиційним ковпаком. На досліджуваній ділянці виявлено сорок сім графіті, які отримали порядкові номери від 3436-го по 3482-й (табл. II, 2).

Графіті № 3436 (табл. CLVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, закінчення другого рядка не збереглося через вибій:

о
а
г
и
о
с
Ѡ Ѡ
о
Д
о о
с р
т о
Ѡ с
Д
и
-

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Ѡ агнос Ѡеодорос о Студит.

’Ο ἁγίος Θεόδωρος ὁ Στουδί[τ].

Святий Феодор Студит.

Датування. За формою написання прямолінійної р з округлою петлею, т без бічних засічок та Ѡ, вуса якої прокреслені окремо від кільця, графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3437 (табл. CLVII, 2)

Прорізи малюнка закриті шпаклівкою та фарбою XIX ст., проте можемо вирізнити контури простого шестикінечного хреста, який складається зі щогли, перекадини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3438 (табл. CLVII, 3)

У верхній частині напису знаходиться округлий зашпакльований вибій, можемо розібрати лише дві вертикальні риси та И за ними. Найвірогідніше, напис складався з малюнку хреста, від якого збереглась частина щогли, літери Г, від якої також залишилась нижня частина щогли, та И. Тобто, перед нами традиційне скорочення слова-звернення [Г](оспод)и ‘Господи’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3439 (табл. CLVIII, 1)

Подвійними замкненими рисками на фресці прокреслений проквітлий чотириконечний хрест, від основи щогли якого прокреслені однолінійні паростки, які піднімаються до кінців перекардини.

Датування. За формою прорізів, частково розчищених від шпаклівки, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3440 (табл. CLVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена декількома вибоями та затерта, проте можемо простежити практично всі складові напису:

т а ѿ ѿ ш к і к и

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Матѿѿ[и] Шкіцкни.

Матвій Шкіцький.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3441 (табл. CLIX, 1)

Збереженість напису досить добра, всі його складові чітко читаються:

г н помъзи

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помъзи.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч з з переломом хвоста, м з верхньою засічкою та п з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XII – третьої чверті XIII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми з верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3442 (табл. CLIX, 2)

Ліворуч від попереднього напису простежуються повністю закриті шпаклівкою велика літера Г та менша А.

Датування. За формою написання а з вертикальною видовженою спинкою графіті вірогідно датувати в межах кінця XIV – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3443 (табл. CLIX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування малюнку пошкоджена вибоями та закрита шпаклівкою й олійною фарбою XIX ст. Втім, простежуються контури чотириконечного „Корсунського” хреста. Зображення пошкоджене графіті № 3446.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3444 (табл. CLIX, 4)

На фресці простежуються залишки прокресленого подвійними замкненими рисками малюнка чотириконечного хреста. Його пошкоджено зображенням іншого хреста (графіті № 3446).

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3445 (табл. CLX, 1)

По фресковому тиньку потрійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3446 (табл. CLX, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. Втім, можемо простежити контури прокресленого подвійними рисками чотириконечного хреста з розширеними у вигляді трапецій кінцями.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3447 (табл. CLX, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи визначається другою чвертю XI – кінцем XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3448 (табл. CLX, 4)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці простежується малюнок прокресленого подвійними рисками чотириконечного хреста з розширеними у вигляді відкритих у верхівці трапецій кінцями.

Датування. Через те, що прорізи закриті шпаклівкою, час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3449 (табл. CLX, 5)

Подвійними рисками на фресці прокреслений шестикінечний хрест, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3450 (табл. CLX, 6)

На фресці простежуються дві вертикальні риси, за якими – літери **ПОМОЗ**. Останнє слово вказує, що перед нами скорочена до слів звернення та

прохання традиційна молитовна формула. Якщо останнє слово **помоз{н}** ‘*поможи*’ не викликає сумнівів, то перше, у вигляді лише двох вертикальних рисок, не може бути реконструйоване як звичне **Г(оспод)и** ‘*Господи*’. Адже жодних слідів г, якщо прийняти вертикальні риси за щогли **и**, на фресці не простежується. В цьому випадку єдино правильною інтерпретацією двох рисок на початку рядка буде давньоєврейське **І(א)і** ‘*Ілї, Боже мій*’.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **з** з розвилкою та **м** з нахиленими щоглами та провисаючою петлею графіті датується останньою чвертю XIII – кінцем XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3451 (табл. CLXI, 1)

Прорізи повністю закриті шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст. Простежуються вертикальні риси, за ними склад **ПО** та нахилена щогла ще однієї літери, вірогідно **М**. Як і в попередньому випадку, перед нами традиційна формула молитви, текст якої може реконструюватись наступним чином:

І(א)і по[м]{озн}.

Боже мій, допоможи.

Датування. Зважаючи на структуру формули графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3452 (табл. CLXI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування дворядкового напису пошкоджена, у верхньому рядку простежуються літери **ПЄЄ**, у нижньому – петля літери, очевидно, **Ь** або **Ъ**, далі – склад **ПО**.

Датування. За формою написання **Ь** або **Ъ** з петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3453 (табл. CLXI, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, а також повністю закриті шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст. прорізи, на фресці простежується фігура, що має вигляд контурного зображення вісімки.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3454 (табл. CLXI, 4)

На фресці простежуються малюнки трьох зірок, дві верхні шестипроменеві, вони нагадують літери **ж**, одна – восьмипроменева. Знаки розташовані півколом, тож не виключено, що їх було більше.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов’язані з землею та небом.

Графіті № 3455 (табл. CLXII, 1)

На фресці прокреслені літери **АНЪ** та надрядкова **Д** над ними, трохи поодаль – **ѣ**. Вірогідно, перед нами запис імені **Анѣд(р)ѣ(и)** ‘*Андрій*’.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3456 (табл. CLXII, 2)

Незважаючи на значну затертість фрескового тиньку, складові напису простежуються доволі чітко:

Г и П о м а н и

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помани.

Господи, пом'яни.

Датування. За формою написання **н** з горизонтальною перекладиною та формою прорізів графіті датується початком XV – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3457 (табл. CLXII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, внаслідок чого ледь розпізнаються окремі його складові:

**В А С И - Н -
Ч Ь - - - - О В - Л И - -
- - В -**

Через значні втрати реконструкція тексту неможлива, можемо реконструювати лише слово **Васи[а]н[ъ]** 'Васіян'.

Датування. За формою написання літери **и** з діагональною перемичкою та **н** з горизонтальною перекладиною, а також за формою прорізів, графіті датується початком XV – кінцем XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3458 (табл. CLXIII, 1)

На фресці прокреслена літера **А**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3459 (табл. CLXIII, 2)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3460 (табл. CLXIII, 3)

Нижня частина малюнка знищена обвалом тиньку, проте помітно, що тут знаходився чотириконечний хрест, кінці якого розширювались у вигляді трикутників.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3461 (табл. CLXIII, 4)

Нижня частина зображення знищена обвалом тиньку, збережена частина має вигляд шестикітного хреста, що складається зі щогли, перекладини та сим-

волічної таблички над головою Ісуса Христа. Всі кінці хреста завершуються розширеннями у вигляді невеликих краплеподібних трикутників.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3462 (табл. CLXIII, 5)

Тиньк в місці розташування дворядкового напису сильно пошкоджений. У верхньому рядку можемо ідентифікувати залишки літери **М**, у нижньому – **О**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3463 (табл. CLXIII, 6)

Верхня частина малюнка пошкоджена вибоєм, залишилась лише трикутна Голгофа та фрагмент щогли хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3464 (табл. CLXIV, 1)

На фресці потрійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3465 (табл. CLXIV, 2)

Нижня частина малюнку знищена обвалом тиньку, проте можемо встановити, що тут було прокреслено шестикінецьний проквітлий хрест, який складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Верхня частина щогли та кінці перекладки мають розширення у вигляді невеликих краплеподібних трикутників. Від основи щогли вгору піднімаються прокреслені подвійними рисками пагони.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3466 (табл. CLXIV, 3)

Верхня частина напису знищена обвалом тиньку, збереглась лише літера **А** та фрагмент петлі іншої літери за нею, можливо **В**. Відігнута форма спинки першої літери дозволяє визначити напис як грекомовний.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3467 (табл. CLXIV, 4)

Ліворуч від попереднього напису простежується малюнок який дещо нагадує пагони проквітлого хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3468 (табл. CLXIV, 5)

Незважаючи на пошкодження тиньку, можемо встановити, що тут потрійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3469 (табл. CLXIV, 6)

На фресці простежуються пошкоджені вибоями та затерті літери **ОВИ**.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3470 (табл. CLXV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від шпаклівки та олійної фарби XIX ст., нижній рядок не зберігся:

—и~~по~~мо~~зи~~ра~~в~~ж~~с~~во~~є~~м~~ж~~ гр
 ---о-----о---и

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

[Г](оспод)и **помози равж своємж гр[ѣшн]о[мж]**...

Господи, помози рабу своєму грішному...

Датування. За формою написання **в** з округлою петлею, **в** з нижньою петлею кутом вперед, **г** з виступом зверху, вертикальної **з** з переломом та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3471 (табл. CLXV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, затерта та слабо розчищена з-під нашарувань олійної фарби XIX ст., початок середнього та нижнього рядків знищені обвалом тиньку:

от~~че~~б~~о~~жи~~и~~о~~у~~го~~д~~ни~~ч~~е~~м~~—
 ---пом-ниповъсак--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Отче Б(о)жи о^угодниче ... пом[ѣ]ни по въсак[ъ]...

Отче, Божий угоднику ... пом'яни по всяк ...

Датування. За формою написання у три змахи зіркоподібної **ж**, ІС-подібної розімкнутої **к** та **ч** з пласкою чашею графіті слід датувати кінцем XI – третьою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3472 (табл. CLXVI, 1)

Тиньк в місці розташування напису затертий, його складові пошкоджені кількома дрібними вибоями, однак в цілому впевнено ідентифікуються:

гипомози

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та розімкненою **м** графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3473 (табл. CLXVI, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3474 (табл. CLXVI, 3)

На фресці простежуються літери **ПЛЕ**.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3475 (табл. CLXVI, 4)

По фресковому тиньку прокреслені літери **АША**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3476 (табл. CLXVI, 5)

Поверхня стіни в місці розташування дворядкового напису пошкоджена, у верхньому рядку збереглась тільки літера **М**, у нижньому – **О**.

Датування. За формою написання **м** з прямими щоглами та провисаючою петлею графіті датується в межах початку XII – кінця XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3477 (табл. CLXVII, 1)

На фресці прокреслене дієслово-прохання **ПОМЛНИ** ‘пом’яни’, причому дві останні літери написані з інверсією.

Датування. За формою написання **о** з прямою замість лівої дуги, **н** з горизонтальною та **и** з діагональною перемичками графіті датується в межах середини XIV – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3478 (табл. CLXVII, 2)

По фресковому тиньку прокреслені літери **ОП**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3479 (табл. CLXVII, 3)

По фресковому тиньку голкою прокреслені літери **СПА**, вочевидь, скорочена форма дієслова-прохання **спа(си)** ‘спаси’.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею та **п** з виступом зверху графіті датується в межах середини XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3480 (табл. CLXVII, 4)

На фресці простежуються фрагменти прокресленого подвійною рискою чотириконечного хреста, кінці якого мають розширення у вигляді незамкнених у верхівці трапецій.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3481 (табл. CLXVII, 5)

Поверхня фрески в місці розташування напису сильно затерта, його прокреслені голкою складові простежуються слабо:

к̅εβοηθηξ

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)ε βοηθη.

Κύριε βοήθει.

Господи, помози.

Значення двох останніх ιξ знаків наразі не встановлене, можливо, це ініціали автора молитовного звернення.

Датування. За аналогією з подібними грекомовними написами Софії Київської графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3482 (табл. CLXVIII)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та затерта, його закриті шпаклівкові складові ледь простежуються:

гипомози^вра^бου
своємоу^ε---
моу

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Γ(οσπδ)ν помози равоу своємоу Ε[φρε]μοу.

Господи, помози рабу своєму Єфрему.

Датування. За формою написання **а** з петлею з двома заломами, **в** та **з** з виступом зверху, вертикальної **з** з переломом, **ε** з язичком кутом донизу та прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.12. Фреска з образом св. Марка Подвижника

Знаходиться в південно-східному куті передвітарного компартимента на північній грані західної лопатки першого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований завдяки інформації графіті № 3483 та іконографії. Нижня частина фрески закрита експозиційним ковпаком, який ускладнює доступ до поверхні стіни, сильно пошкодженій вибоями, закритою шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст. В нижній правій частині знаходиться великий вивал первісного тиньку. На фресці вдалося виявити двадцять вісім графіті, які отримали порядкові номери від 3482-го по 3510-й (табл. II, 2).

Графіті № 3483 (табл. CLXIX, 1)

На поверхні тиньку в стовпчик прокреслений напис:

Ⓢ
м
а
р
к
о
с

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Ⓢ агнос Маркос.

’Ο ἁγίος Μάρκος.

Святий Марк.

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3484 (табл. CLXIX, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест. В лівій частині збереглися складові теонімограми: у верхньому полі – **ΙΓ** під прямим титлом, у нижньому – **Н[И]**.

Датування. За формою написання н з діагональною перемичкою графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3485 (табл. CLXIX, 3)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3486 (табл. CLXX, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, закінчення рядка не збереглось:

пoмoзнpавoуcвoєм--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Помози равоу своєм[оу]...

Помози рабу своєму...

Датування. За формою написання **в** з виступом зверху, **Е**-подібної **є**, **п** з виступом зверху та прямолінійної **р** з округлою петлею час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3487 (табл. CLXX, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, проте в цілому складові напису можуть бути ідентифікованими. Його основний текст складається з особового та родового імен автора **Stanisl[a]us Lochansky** ‘*Станіслав Лоханський*’. Трохи вище родового імені прокреслене: **1611 roku** ‘*1611 року*’.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1611 рік.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3488 (табл. CLXXI, 1)

Над згаданим написом прокреслена літера **Z**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3489 (табл. CLXXI, 2)

Тиньк в місці розташування дворядкового напису сильно пошкоджений, його закінчення знищене. У верхньому рядку простежуються літери **М** та **ИО**, у нижньому – **АМ** та **П**.

Датування. За формою написання **а** та **м** з верхніми засічками графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3490 (табл. CLXXI, 3)

Складові чотирирядкового напису сильно затерті та закриті шпаклівкою, внаслідок чого можемо ідентифікувати лише окремі з них:

и ---
сєм-сот-
 пн---ы^т
та

Повна реконструкція тексту неможлива, лише у другому рядку ідентифікується числівник **сєм[ь]сот[ь]** ‘*сімсот*’.

Датування. За формою написання **є** з направленим донизу язичком графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3491 (табл. CLXXI, 4)

На поверхні фрески простежуються невеликі літери:

кє--ηθει

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

K(υρι)ε [βο]ηθει.

Κύριε βοήθει.

Господи, поможи.

Датування. За аналогією з подібними грекомовними написами Софії Київської графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: МОЛИТОВНИЙ НАПИС.

Графіті № 3492 (табл. CLXXI, 5)

На фресці простежуються поставлені під горизонтальне титло літери **КА**.

Датування. За формою написання ІС-подібної к графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3493 (табл. CLXXI, 6)

Права частина напису знищена обвалом тиньку, залишилися поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ** та склад **НИ** за ними.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст можна представити наступним чином:

Г(оспод)и Ни[колє] (або Ни[кону]) ...

Господи, Миколі (або Никону) ...

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною високою пере-
кладаиною графіті може бути датоване початком XIV – кінцем XV ст.

Категорія: МОЛИТОВНИЙ НАПИС.

Графіті № 3494 (табл. CLXXII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта та пошкоджена дрібними вибоями, проте всі його складові ідентифікуються:

ГІПОМОЗИ
РАБУСВОЄ
МУМІХАЛО
ВН

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози рабѹ своєму Мнѹхалови.

Господи, поможи рабу своєму Михайлові.

Датування. За формою написання в з виступом зверху та петлею кутом вперед, нахилених праворуч є та з з переломом, прямолінійної р з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: МОЛИТОВНИЙ НАПИС.

Графіті № 3495 (табл. CLXXII, 2)

На фресці простежуються літери **ІКО** та, на деякій відстані – **С**. Далі праворуч тиньк пошкоджений, тож вірогідніше, що перед нами фрагмент більшого за обсягом тексту, який починався словом **ікос[ъ]** ‘οἶκος, *ikos*’. Ймовірно, там містився номер пісні.

Датування. За формою написання к зі збільшеним верхом графіті датується другою чвертю XV – кінцем XVI ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 3496 (табл. CLXXIII, 1)

На фресці простежується фігура у вигляді прокресленого подвійними рисками кола ліворуч та незамкненого кола праворуч. Вище праворуч помітна стрічка, зав'язана у вузол. Загалом означені складові малюнка дещо нагадують елементи оздоблення ініціалів.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3497 (табл. CLXXIII, 2)

Подвійними замкненими рисками на фресці прокреслений чотириконечний хрест з розширеними у вигляді незамкнених у верхівці трапецій кінцями. Утворені перетином щогли та перекладини поля слугували для авторів написів № 3498 та № 3499 своєрідною „розліновкою” поверхні стіни.

Датування. За особливостями розташування графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3498 (табл. CLXXIII, 3)

В нижніх полях хреста, утворених перетином перекладини та щогли, обабіч останньої прокреслене дієслово-прохання $\beta\omicron\theta[\eta]$ ‘βοήθει, *поможи*’.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3499 (табл. CLXXIII, 4)

У верхніх полях хреста, утворених перетином перекладини та щогли, обабіч останньої прокреслені літери: в лівому у два рядки склади **ΛΕ** та **ΜΙ**, в правому в один рядок – **ΠΘ**.

Датування. За формою написання **μ** з покриттям та **π** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3500 (табл. CLXXIII, 5)

Праворуч від згаданої вище групи малюнків та написів простежуються пошкоджені великі літери **ΜΙ** та **Α** під титулом та **Α** за ними.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Μ(ΨΑ)ΙΑ Α{ΠΡΙΛ} (або **Α{ΥΓΥΣΤΑ}**).

Місяця квітня (або серпня).

Датування. За формою написання **ι** з платформою по низу рядка та **α** з язичком кутком графіті датується в межах середини XIII – початку XV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3501 (табл. CLXXIV, 1)

Незважаючи на затертість тиньку майже всі складові напису впевнено простежуються:

ΓΙΠΟΜΟΖΙΡΑΒΟΥ

ΣΥΟΕΜΟΥΛΚΟ-Ν

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу своємоу А[ко]в[и].

Господи, помози рабу своєму Якові.

Датування. За формою написання **в** з округлою петлею, **є** з відворотом ліворуч, нахиленої праворуч **з** з переломом, прямолінійної **р** з округлою петлею графіті вірогідно датувати в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3502 (табл. CLXXIV, 2)

Закінчення рядка знищене обвалом тиньку, його складові, прокреслені доволі незграбно та невміло, пошкоджені дрібними вибоями та подряпинами:

г̃ипоморабоуємьл----
зи

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу Ємьл[ану].

Господи, помози рабу Омеляну.

Датування. За формою написання **в** та **ь** з петлями кутом вперед графіті слід датувати в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3503 (табл. CLXXV, 1)

На поверхні стіни простежуються написані у стовпчик ініціальні літери **ТАУ** (або **Ц**), трохи праворуч від них – **Ѕ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3504 (табл. CLXXV, 2)

Закінчення рядка знищене обвалом тиньку, його прокреслені не дуже впевненою рукою складові сильно пошкоджені дрібними вибоями, закриті шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст.:

г̃ипомози-авусам----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози [р]аву Сам[уїлу].

Господи, помози рабу Самуїлу.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **г** з довшою за щоглу перекладаиною графіті вірогідно датувати в межах другої чверті XI – початку XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3505 (табл. CLXXVI, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, закритими шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст., тому частина його складових не простежується:

ґипом-зираву своємүо-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и пом[о]зи раву своємү о...

Господи, поможи рабу своему О...

Датування. За формою написання вертикальної **з** з переломом, **п** з виступом зверху та криволінійної **р** з петлею кутом донизу графіті вірогідно датувати в межах останньої чверті XII – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3506 (табл. CLXXVI, 2)

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2012в].

По фресковому тиньку прокреслене контурне зображення тризуба, середній зубець якого увінчаний хрестиком, кінці перекладини та вершина якого мають розширення у вигляді трикутників. Окрім того, під розширенням на щоглі наявний невеликий горизонтальний відрізок.

Датування. За контекстним аналізом атрибутований як приналежний Брячиславу Ізяславичу тризуб міг бути виконаний в межах другої чверті XI – 1044 р.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3507 (табл. CLXXVII, 1)

На фресці прокреслений ромб, від вершин якого відходять чотири трикутники. Разом вони утворюють чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3508 (табл. CLXXVII, 2)

Більша частина малюнка закрита олійною фарбою XIX ст., простежується півколо та вертикальна й горизонтальна риски всередині. В цілому він нагадує схематичне зображення обличчя людини, можливо, ініціальної **о**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3509 (табл. CLXXVII, 3)

Подвійними замкненими рисками на фресці прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3510 (табл. CLXXVII, 4)

На фресці простежується малюнок простого шестикітного хреста, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Над вершиною щогли прокреслене відкрите донизу півколо.

Датування. Форма частково розчищених від шпаклівки прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.13. Фреска із зображенням Чесного хреста під образом Богоматері Оранти

Знаходиться в переході між передвівтарними компартиментами приділів свв. Іоакима та Анни і Михайлівського на західній грані західної лопатки першого від вітара південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Структурно фреска складається з двох реєстрів. Нижній містить зображення Чесного хреста, загальний вигляд якого реконструйований завдяки виявленню елементів граф'ї зі збереженими фрагментами фарбового шару XI ст. [Корнієнко, Колодницький 2012; 2012a]. Верхній реєстр займає образ св. Богоматері Оранти. Всі графіті зосереджені в нижньому реєстрі. Поверхня стіни доволі сильно пошкоджена вибоями, закритими шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст. У верхній частині біля кінців перекардини хреста знаходяться два округлі вивали первісного тиньку, в нижній частині фреска закрита експозиційним ковпаком. Тим не менш, вдалося виявити тридцять розташованих тут графіті, яким надано номери від 3511-го по 3540-й (табл. II, 2).

Графіті № 3511 (табл. CLXXVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, затерта, місцями не розчищена від олійної фарби XIX ст.:

**Bo--an Holubeck-
1620 16 9bris**

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Bo[gd]an Holubeck[y]. 1620, 16 9bris.

Богдан Голубецький. 1620, 16 листопада.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1620 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3512 (табл. CLXXVIII, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий та пошкоджений вибоями, частина його складових не простежується:

**--помози рабоу
своєм**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

... **помози рабоу своєм{оу}.**

... *поможи рабу своєму.*

Датування. За формою написання **в** з округлою петлею та нахиленої праворуч **з** з переломом графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3513 (табл. CLXXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка значно пошкоджена, проте можемо встановити, що тут потрійними замкненими рисками був прокреслений шестикінецьний проквітлий хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3514 (табл. CLXXIX, 2)

Права частина напису знищена обвалом тиньку, збереглись лише літери **ПОМ**. Найвірогідніше це початок дієслова-прохання **пом[ожи]** ‘поможи’.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3515 (табл. CLXXIX, 3)

Нижче простежуються три затерті плагіолічні літери **ѡѣѣ (или)**. Праворуч знаходиться вивал тиньку. Вірогідно, текст складався з більшої кількості знаків.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3516 (табл. CLXXIX, 4)

На фресці простежуються дві літери **ЗИ**.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **з** з переломом графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3517 (табл. CLXXX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, закритими шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст.:

---спси́дшоу́г---
 Б---оцо-----оу
 юоѣ-----ю

Через значні втрати реконструкція повного тексту ускладнена, можемо відновити лише верхній рядок:

... сп(а)си д(оу)шоу г[рѣшноу] ...

... спаси душу грішну

Датування. За формою написання **б** з виступом зверху, **з** з переломом хвоста, **оу** зі зменшеним **о**, **ш** та **ци** з засічками, **ю** з верхньою та нижньою засічками на шоглі графіті датується другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3518 (табл. CLXXX, 2)

Складові виконаного голкою напису сильно затерті та пошкоджені вибоями й подряпинами, тому в нижніх рядках літери ідентифікувати не вдається:

-нпомо
 зираб-
 свокмү

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів початковий текст виглядає наступним чином:

[Г](оспод)и помози раб[у] своєму ...

Господи, помози рабу своєму ...

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **в** з округлою петлею, нахиленої праворуч **з** з розвилкою, криволінійної **р** з великою на весь рядок петлею графіті датується кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3519 (табл. CLXXXI, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, прорізи його складових, закриті шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст., ледь простежуються:

помо-и-а--
своєм҃ар-
сла--

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
... помози [р]а[в҃] своєм҃ ар[о]сла[в҃].

... помози рабу своєму Ярославу.

Датування. За формою написання дзеркальної **а**, **а** з видовженою спинкою в складі **та**, **л** з видовженою правою скісною, **р** з відкритою петлею, яка не звужується донизу, графіті вірогідно датувати в межах третьої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3520 (табл. CLXXXI, 2)

На фресці прокреслені літери **ИРОД** та дуга ще однієї незавершеної. Найвірогідніше, перед нами початок незавершеного запису імені **Ирод**{ионъ} ‘*Иродіон*’.

Датування. Скорописні форми написання літер дозволяють датувати графіті в межах початку XV – кінця XVI ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3521 (табл. CLXXXII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена. На початку рядка збереглися літери **ВО**, поодаль – склад **ШОВ**, на деякій відстані – надрядкова **Ч**. Тобто, перед нами родове ім’я автора напису, відновити яке впевнено через значні пошкодження неможливо.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3522 (табл. CLXXXII, 2)

Тиньк в місці розташування літер затертий, його закінчення не збереглося:

҃нпо----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и по[мози].

Господи, помози.

Доволі цікавим виглядає розміщення складових напису обабіч квітки граф'ї та суміщення малюнка хреста з першою літерою Г.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3523 (табл. CLXXXII, 3)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3524 (табл. CLXXXII, 3)

На поверхні стіни прокреслена овальна фігура, яка звужується доверху. В середині її також помітний овал, нижня частина якого знищена вибоєм.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3525 (табл. CLXXXIII, 1)

На фресці подвійними замкненими рисками прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3526 (табл. CLXXXIII, 2)

Трохи нижче попереднього малюнка простежується літера **А**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3527 (табл. CLXXXIII, 3)

На поверхні стіни помітний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3528 (табл. CLXXXIII, 4)

На фресці простежуються літери **Г** або **Р**, **V** та **Г**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3529 (табл. CLXXXIII, 5)

Подвійними замкненими рисками по фресковому тиньку прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3530 (табл. CLXXXIV, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, місцями його складові закриті шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст.:

---до к-рски^и

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
[Ф]еѡ[д]дор(ъ) К[а]рскии.

Федір Карський.

Датування. Форма прорізів та скорописні форми написання літер дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3531 (табл. CLXXXIV, 2)

На фресці прокреслена ініціальна літера **З**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3532 (табл. CLXXXIV, 3)

По лінії граф'ї декоративного оздоблення перекладини хреста прокреслена квітка, яка складається з чотирьох пелюстків.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3533 (табл. CLXXXIV, 4)

На фресці простежується малюнок чотириконечного хреста, основа щогли якого спирається на трикутної форми Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3534 (табл. CLXXXIV, 5)

Над змальованим вище малюнком зображені вписані одне в одне три квадрати.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3535 (табл. CLXXXV, 1)

По вогкому фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест. Причому у перехресті та наприкінці правої частини перекладини було просвердлено по отвору.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах 1014/1015 – 1018 рр.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3536 (табл. CLXXXV, 2)

На фресці простежується малюнок кола, який розділений посередині вертикальною рисою.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3537 (табл. CLXXXV, 3)

На поверхні стіни простежується літера **А**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3538 (табл. CLXXXV, 4)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, простежуються літери **Р** та **Л** або **А**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3539 (табл. CLXXXVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, проте можемо встановити, що його текст містив особове та родове імена автора. Перше надійно реконструюється як **Marti[n]** ‘*Мартин*’, від другого залишились дві літери – початкова **К** та середня **М**.

Датування. За формою прорізів графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3540 (табл. CLXXXVI, 2)

Тиньк в місці розташування графіті сильно затертий, його складові ледь простежуються:

г̃нпомо
зир-оу

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози ра[б]оу.

Господи, помози рабу.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **з** з переломом та криволінійної **р** з округлою відкритою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.14. Фреска з образом невідомого святого

Знаходиться в переході між передвітарними компартиментами приділів свв. Іоакима та Анни і Михайлівського на східній грані східної лопатки другого від вітваря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Фреска складається з трьох реєстрів. Два нижні містять зображення орнаменту, верхній – образ невідомого юного святого. В нижній частині наявні великі за площею вивали первісного тиньку. Уся поверхні стіни вкрита численними вибоями та подрятинами, місцями слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. На фресці виявлено три графіті, № 3541, №3542 та № 3543 (табл. II, 2).

Графіті № 3541 (табл. CLXXXVII)

Опубліковане В. Корнієнком [Корнієнко 2012а, с. 37-40].

В місці розташування напису тиньк сильно пошкоджений вибоями, закритими шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст., внаслідок цього багато його складових не простежуються:

^
 ЛѢ СФѢСВА
 ЦЕ----АРС---
 А-----ОМЪМИ-Р---
 ЛИТЪМРА-----
 БРАВЪД-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

ЛѢ[Т](А) СФѢ СВАЩЕ[НИКА] АРС[ЕНИ]А [ИГУМЕН]ОМЪ МИ[Т]Р[ОПО]ЛИТЪ
 М(ѢСА)ЦА [ОКТА]БРА ВЪ Д {ПОСТАВИ}.

Літа 6560 (1052) священника Арсенія ігуменом митрополит місяця жовтня у 4-те поставив.

Слід зазначити, що нами розглянута можливість відновлення за закінченням —омъ в другому рядку не лише слова *ігуменом*, а також і слова *єпископом*. Проте спостереження над подальшим текстом примушують поставити під сумнів останній варіант. Адже у випадку поставлення Арсенія єпископом, автор мусив би вказати територіальні межі служіння ієрарха. Однак в нашому записі слідів цієї вказівки немає. Останнє слово тексту реконструйоване нами як дієслово *поставив*, адже без вказівки дії весь попередній текст втрачає сенс. За ним праворуч або під нижнім рядком гіпотетично можна було б відновити вказівку місця служіння єпископа (наприклад, *поставив Чернігову, Новгороду, Полоцьку* тощо), проте тиньк в тих місцях зберігся відносно добре, тож в разі існування тут складових напису вони або хоча б їх фрагменти залишились. Проте жодних видимих слідів літер або їх залишків якраз не спостерігається. В разі ж поставлення Арсенія ігуменом необхідність зазначення географічних меж відпадала, адже автор повідомляв про подію, яка безпосередньо торкалась храму, де видряпаний напис.

Відтак, можемо констатувати, що Арсеній був поставлений ігуменом 4 жовтня 6560 р. З тексту повідомлення неможливо встановити, вересневим чи березневим стилем послуговувався автор графіті. Це ускладнює переведення дати на сучасне літочислення. В цьому випадку ми мусимо врахувати обидва варіанти. За вересневим літочисленням днем поставлення ігуменом Арсенія буде четвер 4 жовтня 1051 р., за березневим – неділя 4 жовтня 1052. Чин поставлення ігумена передбачав, що це відбувається за участю архієрея (в даному випадку – митрополита) під час Святої Літургії. Тому більш вірогідним видається, що автор послуговувався березневим стилем літочислення. Поставлення ігуменом Арсенія в цьому випадку відбулось під час недільного богослужіння, тобто, згідно чину.

Датування. В тексті чітко вказаний час виконання напису – 1052 р., палеографічні характеристики його складових не суперечить датуванню графіті серединою XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3542 (табл. CLXXXVIII, 1)

На поверхні фрески доволі чітко простежуються виконані голкою літери:

κεβο
ηθη

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)ε βοηθη.

Κύριε βοήθει.

Господи, поможи.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3543 (табл. CLXXXVIII, 2)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок пагона, який нагадує елемент оздоблення ініціала рослинним орнаментом.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

1.15. Фреска з образом невідомого святого

Знаходиться в південно-західному куті передвітарного компартимента на північній грані східної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Біля ребра та на рівні колін в куті первісний тиньк втрачений. По всій поверхні фреска вкрита вибоями, затерта та слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. На досліджуваній ділянці виявлено три графіті, № 3544, №3545 та № 3546 (табл. II, 2).

Графіті № 3544 (табл. CLXXXIX, 1)

Складові напису затерті та слабо розчищені від олійної фарби, проте у цілому їх збереженість непогана, всі вони чітко простежуються:

Г̃ИПОМОЗИРАБ҃УСВОЄМУИВАНЪКОВИ

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспо)ди помози раб҃у своєм҃у Иванъкови.

Господи, поможи рабу своєму Іванкові.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч є, ІС-подібної розімкненої к, прямолінійної р з округлою петлею, вертикальної ү графіті датується другою чвертю XII – початком XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3545 (табл. CLXXXIX, 2)

Тиньк в місці розташування напису затертий, його складові пошкоджені вибоями, однак в цілому добре простежуються:

Г̃ЪДИПОМОЗИСАВКУ

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Гъ(спо)ди помози Савк҃у.

Господи, поможи Савку.

Датування. За формою написання **в** з переломом при щоглі та дзеркальної вертикальної **ү** графіті датується серединою XII – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3546 (табл. CLXXXIX, 3)

На фресці простежується літера **В**.

Датування. За формою написання **в** з переломом при щоглі та округлою нижньою петлею графіті датується другою чвертю XI – серединою XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

І.16. Фреска з образом невідомого святого

Знаходиться в південно-західному куті передвітарного компартимента на східній грані північної лопатки другого від вітаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). В середній та нижній частинах, а також біля ребра, знаходяться великі вивали первісного тиньку. Поверхня фрески сильно затерта та пошкоджена дрібними вибоями. Тут виявлено одне графіті, яке отримало номер 3547 (табл. II, 2).

Графіті № 3547 (табл. CXС)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий та пошкоджений дрібними вибоями. Втім, можемо встановити, що кожен рядок містив не більше трьох знаків. В першому зберігся склад **МІ**, в другому – **К** з горизонтального ризкою (титлом?) над нею, в третьому – склад **ІМ**, в четвертому – **ОГ**.

Датування. За формою написання **м** з верхніми засічками графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки верхня вірогідна хронологічна межа може бути окреслена кінцем XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

І.17. Фреска з образом св. Сисинія

Знаходиться в арці-переході між передвітарним та другим з заходу компартиментами на північній грані північної лопатки другого від вітаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов помилкового визначили постать як св. Ієрофея, що спиралось на неправильне прочитання частини тексту графіті № 3554 [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 236]. Натомість образ святого впевнено ідентифікується завдяки інформації графіті № 3548. Фресковий тиньк сильно затертий та не дуже ретельно розчищений від шпаклівки та олійної фарби XIX ст. Біля ребра в нижній частині та у верхній первісний тиньк не зберігся. На досліджуваній ділянці виявлено двадцять два графіті, яким надано номери від 3538-го та 3569-й (табл. II, 2).

Графіті № 3548 (табл. CXCI, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, його складові ледь простежуються:

а
сі-
іннас

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

А(гно)с Сі[с]іннас.

Ἅγιος Σισίνιος.

Святий Сисиній.

Датування. За формою написання **а** з опуклою петлею та верхньою засічкою графіті датується серединою XI – кінцем XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3549 (табл. СХСІ, 2)

Напис сильно затертий, проте всі його складові впевнено читаються як особове та родове імена автора: **Piotr Bihocz** ‘Петро Бігоч’.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3550 (табл. СХСІ, 3)

На поверхні стіни великими літерами виконаний запис імені **Ian** ‘Ян’.

Датування. За типологічним методом графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3551 (табл. СХСІІ, 1)

По фресковому тиньку прокреслені дві літери **Х**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3552 (табл. СХСІІ, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, проте всі його складові простежуються:

оцѣградъ
меранъ

З розбивкою на слова текст можна представити наступним чином:

Оцѣ градъ меранъ.

А все ж місто міряне.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею, **є** з засічкою на язичку, прямолінійної **р** з округлою петлею, **ѣ** з високою щоглою та засічкою на ній графіті датується в межах другої чверті XII – початку XIV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 3553 (табл. СХСІІ, 3)

Тиньк в місці розташування напису затертий та слабо розчищений від олійної фарби, однак більшість його складових простежується добре:

гипомъзирабови
своємѣл-цигре----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и поможи рабови своєму Л[ү]ци гре[шному].

Господи, поможи рабу своєму Луці грішному.

Датування. За формою написання **в** з округлою нижньою петлею, прямолінійної **р** з округлою петлею та **ъ** з виступом зверху праворуч графіті датується у межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3554 (табл. СХСІІ, 1)

Перші літери верхнього рядка як початок слова **ИЄРОТ** були опубліковані Н. Герасименко, В. Сарабьяновим та А. Захаровою [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 214, ил. 10] й інтерпретувались як підпис до фрескового образу. Проте дослідниками напис був відчитаний не повністю, до того ж остання визначена ними як **Т** літера насправді є лише лівою частиною – щогла та фрагмент плеча – літери **М**, права частина якої закрита шпаклівкою та олійною фарбою, тому і простежується слабо. Втім, незважаючи на затертість тиньку, слабо розчищені від шпаклівки та олійної фарби XIX ст. прорізи, напис зберігся відносно добре, майже всі його складові простежуються:

иєромон--

але-и

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Иєромон[ах](ъ) Але[ѣ]и(и).

Ієромонах Олексій.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3555 (табл. СХСІІ, 2)

Трохи нижче згаданого вище напису знаходиться інший, який можна прийняти за продовження № 3554, проте прорізи та форма літер мають дещо відмінний вигляд, тож це – інше графіті.

На початку прокреслені поставлені під горизонтальне титло літери **ИО**, що є скороченням імені **Ио(анъ) 'Іоанн'**, яке є особовим ім'ям автора. Далі без скорочень виконане родове ім'я – **Хованъскни 'Хованський'**.

Датування. За скорописними формами написання літер графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3556 (табл. СХСІV, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку на фресці чітко читаються прокреслені у два рядки особове та родове імена автора:

Vavrziniec Stenier.

Вавринець Стенієр.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3557 (табл. СХСІV, 2)

Над розглянутим вище написом прокреслений інший, текст якого також складається з родового та особового імен автора:

Ian Narwoysz.

Ян Нарвош.

Датування. За аналогією з подібними написами Софійського собору графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3558 (табл. СХСV)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, прорізи мають надзвичайно низький рельєф та ледь простежуються:

ГНПОМОЖИ
РАБОУСВО-
МОУГ----
НИК-----
С-----М--
----О-ОМ----ЛЪ
С---ЪНО---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст перших рядків виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози рабоу сво[є]моу г[рѣшъ]ник[оу]...

Господи, помози рабу своєму грішнику...

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею та Ч-подібною **у** графіті найвірогідніше датувати в межах останньої чверті XIII – початку XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3559 (табл. СХСVI, 1)

Збереженість запису доволі добра, його складові впевнено читаються як особові та родові імена автора:

Jakub Jan Kurowski.

Яків-Ян Куровський.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3560 (табл. СХСVI, 2)

Останні літери нижнього рядка попереднього напису пошкодили три дрібні літери, з-поміж них впевнено може бути визначена лише середня **Р**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3561 (табл. СХСVI, 3)

По фресковому тиньку прокреслені літери **КА**.

Датування. За формою написання ІС-подібною розімкненої **к** та **л** з пласким верхом і покриттям графіті датується в межах другої чверті XI – третьої чверті XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3562 (табл. СХСХІ, 4)

На фресці виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті ХІ – кінця ХVІ ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3563 (табл. СХСХІІ, 1)

Збереженість напису добра, його складові впевнено читаються як особове та родове імена автора:

Sebastyan Nowogorsky.

Севастіан Новогорський.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах кінця ХVІ – кінця ХVІІ ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3564 (табл. СХСХІІ, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта та слабо розчищена від олійної фарби ХІХ ст., проте його складові все ж вдається ідентифікувати:

Г̃ПМОЗОІРАВУ----
М҃УОЛІСЕЄВІНІВЬК
ОВІ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози раву [своє]м҃у Олісеєви Ієвкови.

Господи, помози рабу своєму Олісеєві-Ієвкові.

Вжита в тексті однина слів **раву** **своємоу** примушує з більшою долею вірогідності визначити, що автором вказане власне подвійне ім'я (пор. двоїну **равома** **своима** в тексті № 255а).

Останнє ім'я є скороченим ім'ям **Іовъ**, в такій формі воно зустрічається, наприклад, у новгородських берестяних грамотах 521 та 528 [Арциховский, Янин 1978, с. 118-122, 128-129]. Воно було доволі поширеним протягом ХІІІ – ХІV ст. [пор. Зализняк 2004, с. 504-505, 519, 577-578, 626-627, 639, 648-649, 654-656] і саме в цей часкладаються хронологічні рамки виконання запису.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею, **в** з переломом при щоглі, вертикальної **з** з переломом, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору вперед та **с** з відворотом ліворуч вірогідний час появи графіті визначається в межах середини ХІІ – початку ХІV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3565 (табл. СХСХІІІ, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку та низький рельєф прорізів складові напису добре простежуються:

Г̃ПМОЗОІРАВУСВОМУ
ІВАН-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози рабѹ сво(є)мѹ Іѡан[ѹ].

Господи, помози рабу своєму Іоанну.

Датування. За формою написання **в**, верхня петля якої скісна до основи, нахиленої ліворуч **з** з переломом, **м** з провисаючою петлею та прямими щоглами, прямолінійної **р** з округлою петлею та округлої **ѡ** графіті найвірогідніше датувати в межах останньої третини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3566 (табл. СХCVIII, 2)

На фресці простежується літера **Н**.

Датування. За формою написання **н** з діагональною перемичкою графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3567 (табл. СХCVIII, 3)

По тиньку прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3568 (табл. СХCVIII, 4)

На фресці простежується малюнок глечика, від його верхньої частини ліворуч вгору виконана хвиляста стрічка.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: предмети релігійного вжитку та артефакти.

Графіті № 3569 (табл. СХCVIII, 5)

По фресковому тиньку прокреслений чотириконечний хрест-якір.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.18. Фреска з образом св. Мокія

Знаходиться в південно-східному куті другого із заходу компартимента на західній грані північної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Постать святого вірогідно ідентифікована на підставі іконографії та парності св. Мокія розташованому поруч св. Самсону, надійно атрибутованому на підставі даних епіграфіки [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 236-237]. Поверхня стіни сильно пошкоджена дрібними вибоями, нині зашпакльованими та закритими олійною фарбою XIX ст., особливо постраждала ділянка на висоту зросту людини, де, зазвичай, зосереджується переважна більшість графіті. Останніх на фресці виявлено лише п'ять, вони отримали номери від 3570-го та 3574-й (табл. II, 2).

Графіті № 3570 (табл. СХCIX, 1)

На фресці простежуються літери **ДН** та, ймовірно, **І**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3571 (табл. СХСІХ, 2)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок хреста, обведеного в коло.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3572 (табл. СХСІХ, 3)

На поверхні стіни простежується малюнок чотириконечного хреста.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3573 (табл. СХСІХ, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3574 (табл. СХСІХ, 5)

Праворуч від попереднього малюнка помітне зображення ще одного чотириконечного хреста із вдвічі більшою за перекладину щоглою.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.19. Фреска з образом св. Самсона

Знаходиться в південно-східному куті другого з заходу компартимента на північній грані західної лопатки другого від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого впевнено ідентифікується завдяки інформації написів № 3575 та № 3576. Стан збереження поверхні тиньку доволі добрий, незважаючи на наявність кількох вибоїв. На фресці виявлено шість графіті, їм надано номери від 3575-го по 3580-й (табл. II, 2).

Графіті № 3575 (табл. СС, 1)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2006, с. 633-634], Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 215, ил. 11]. Між публікаціями та оригіналом спостерігається декілька розбіжностей:

О. Євдокімова

¹Σαμψον | Σε^ν²ψω | Σανψων³

Н. Герасименко, А. Захарова, В. Сарабьянов

¹Σαμψον | Σα²ψω

1) всі дослідники безпідставно проігнорували наявність ще двох рядків, в першому – шість знаків, причому два (другий-третій) написані з інверсією, у другому – один;

2) Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов пропустили першу Σ, а за неї прийняли другу, що її Євдокімова визначила як ε, третю ж перші відчитали як α, а остання – як ν; насправді на фресці чітко простежуються літери с, пошкоджена вибоєм а та м;

3) прийнятий О. Євдокімовою за нижній рядок текст насправді виконаний іншим автором, що доводить відмінність прорізів.

Зважаючи на наведені зауваження текст виглядає наступним чином:

самъѡ
х
самѡн
самъѡ

Вживання автором запису редукованої літери дозволяє встановити, що перед нами не грекомовний, а кириличний запис. Окрім того, не зовсім зрозумілим лишається значення літери **х** в другому рядку.

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

самъѡ(нъ), самѡн(ъ), самѡ(нъ).

Самсон, Самсон, Самсон.

Датування. За формою написання **а** з розкритою петлею графіті датується другою чвертю XII – кінцем XIV ст.; відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки вірогідна верхня хронологічна межа може бути знижена до кінця XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3576 (табл. СС, 2)

Опубліковане О. Євдокімовою в складі згаданого вище напису [Євдокімова 2006, с. 633–634], який пошкодив розглядуване тут графіті. Між публікацією та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

$\Sigma\alpha\psi^1\psi^2\omega\psi^3$

- 1) третя літера впевнено читається як **м**;
- 2) літера пошкоджена, вона розпізнається за контурами та контекстом;
- 3) остання літера пошкоджена ніжкою **ѡ** попереднього напису.

Зважаючи на наведені зауваження текст виглядає наступним чином:

самѡн(ъ).

Самсон.

Датування. За особливостями розташування графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки як **а** з розкритою петлею (№ 3575) вірогідна верхня хронологічна межа може бути знижена до кінця XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3577 (табл. СС, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест, перекладина якого дещо нахилена ліворуч.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3578 (табл. ССІ, 1)

На фресці простежуються літери **НАНААГ**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3579 (табл. ССІ, 2)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2008, с. 634; 2008а, с. 488-489]. Між публікацією та оригіналом спостерігається одна розбіжність, що стосується прочитання наприкінці другого рядка літер σ⁸, адже в оригіналі чітко простежується одна літера, яка нагадує ο. За аналогією з розташованим нижче написом вона має ідентифікуватись як σ.

З урахуванням цього зауваження наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

+ κ̄εσoσ^vτ^v
 δοῦλ^vσ^v
 θεῶδορ^v

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Κ(ύρι)ε σοσ(o)v τ(o)v δοῦλ(o)v σ(8) Θεῶδορ(o)v.

Κ(ύρι)ε σῶσον τὸν δοῦλον σοῦ Θεόδωρον.

Господи, спаси раба свого Федора.

Датування. За аналогією з іншими грекомовними написами Софії Київської графіті датуються в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3580 (табл. ССІ, 2)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2008, с. 635-636; 2008а, с. 489-490].

Між пропонуваним прочитанням та оригіналом спостерігається декілька розбіжностей в ідентифікації літер третього та четвертого рядків:

κο^{στ} κατα¹γη
 σω²σφ³ε¹οθ⁵ / σια⁴τε¹οθ⁵

1) як зазначає дослідниця, між літерами ο та γ є „деяка затертість, яка за формою нагадує γ” [Євдокимова 2008а, с. 489, прим. 45]; насправді жодної літери в цьому місці немає;

2) замість відчитаної ω на фресці чітко простежується буквосполучення ια;

3) на фресці чітко читається літера τ;

4) слідів літери σ не помітно, на фресці знаходиться лігатура ατ.

5) остання літера рядка визначається дослідницею як ζ, однак в оригіналі чітко помітна ς.

Зважаючи на наведені зауваження, текст виглядає наступним чином:

+ κ̄εσoστι
 τ^vδ8λ^vσ⁸
 κ̄οκαταογη
 σι ατε¹οθς
 κ

З розбивкою на слова:

Κ(ύρι)ε σοστι τ(o)v δ8λ(o)v σ8 Κο(vσ)τ(αντινον) κατα(γ)ογησι α(σ)τει ο Θ(εο)ς.

Κ(ύρι)ε σῶσσι τὸν δοῦλον σοῦ Κωνσταντῖνον καταγογήσι ἄσται ὁ Θεός.

Господи, спаси раба твого Костянтина. Нехай знайде йому пристанище в місті Бог.

Повна форма імені відновлюється як найбільш вірогідна. Прочитання останніх рядків підтверджує версію прочитання Д. Афіненовим, що її як можливу наводить О. Євдокимова [Євдокимова 2008а, с. 490. прим. 48]. Пропуски

слабо виражених літер в словах $\kappa\alpha\tau\alpha(\gamma)\omicron\upsilon\eta\varsigma\ \alpha(\sigma)\tau\epsilon\iota$ свідчать, вірогідно, про їх написання зі слуху. Тож ймовірно, що Костянтин був русичем. Наприкінці тексту помітна літера К, можливо, вона є початком звернення до Господа.

Датування. За аналогією з іншими софійськими грекомовними написами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: МОЛИТОВНИЙ НАПИС.

1.20. Фреска з образом св. Костянтина Великого

Знаходиться в переході між другими з заходу компартиментами приділів свв. Іоакима та Анни й Михайлівського на західній грані західної лопатки другого від вітаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). На фресці зображено великий образ святого у царському вбранні, а обабіч нього невеликі фігури воїна-мученика та святої в царських шатах. Великий образ святого впевнено ідентифікується завдяки іконографії та інформації графіті № 3582 як св. Костянтин Великий, менші, за іконографією, як св. Георгій та св. Ірина, покровителі князівської чети – Ярослава Володимировича та Ірини [Никитенко 2004, с. 229-233, рис. 30-31; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 237]. Збереженість стародавнього тиньку задовільна, позаяк на поверхні наявні численні дрібні вибої, закриті шпаківкою та слабо розчищені від олійної фарби XIX ст. Під час досліджень С. Висоцького були опубліковані три графіті, № 87, № 166 та № 167. Сучасні дослідження дозволили встановити, що два останні є одним написом. Також до № 167 С. Висоцький додав ще один малюнок, який є самостійним графіті, тому воно отримало номер 167а. Окрім того, на фресці виявлено ще два-надцять графіті, їм надано номери від 3581-го по 3592-й (табл. II, 2).

Графіті № 87 (табл. CCIV)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 113-114. табл. LXXV, 2; LXXVI, 2]. Нові результати дослідження опубліковані В. Корнієнком [Корнієнко 2012a].

На фресці помітна сітка, що складається з двадцяти восьми клітинок, розмішених у чотири стовпчики та сім рядків. В кожній клітинці прокреслено по літері. Певні коригування в ідентифікації останніх запропонував Р. Симонов, що спирався на аналогічні таблиці в писемних пам'ятках (списку Скалігера каноніка 1331-1332 р. та списку „Службника” XIV ст.) [Симонов 2007, с. 340, рис. 21, с. 347-348]. Отже, розбіжності містять кілька основних моментів:

С. Висоцький

$$- - - 1 \times 2$$
$$\Gamma^3 -^4 \mathbf{J}^5 \mathbf{a}$$
 $\epsilon^6 \text{ a } o^7 \text{ r}$

В Г Д Е

4⁸ 0⁹ 5 3

S Z A B

А В Г Д

ЛІТЕРАТУРА

Р. Симонов

 $\Gamma \Delta \epsilon^1 \mathfrak{S}^2$
$$\epsilon^3 \quad \mathfrak{s}^4 \quad \mathfrak{z}^5 \quad \mathfrak{a}$$
$$\zeta^6 \quad \mathbf{A} \quad \mathbf{B}^7 \quad \Gamma$$

В Г Д Е

A⁸ €⁹ S Z

S Z A B

А В Г Д

е зберегли

1) дві початкові літери верхнього рядка не збереглися, третя ж відносно добре читається як є;

2) дослідження форми прорізів в цьому місці дозволяють визначити, що спочатку автором помилково була прокреслена літера **z**, яку він переправив на **s**;

3) незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці простежуються контури літери **є**;

4) за збереженими частинами – фрагмент голівки та нижня частина петлі, літера має бути реконструйована як **ѕ**;

5) дослідження тиньку в місці розташування літери вказує, що спочатку автором помилково була прокреслена **є**, яку він виправив на **ѕ**;

6) на фресці досить чітко простежується літера **ж**, хоча за контекстом тут мала знаходитись **ѕ**; найвірогідніше пояснювати таку розбіжність переписуванням таблиці з глаголичного оригіналу, адже глаголична „живете” та кирилична „земля” мають однакове цифрове значення (= 7);

7) літера практично повністю знищена вибоєм, тож відновлюється лише за контекстом як **в**;

8) незважаючи на пошкодження, на фресці досить добре простежується фрагментарно збережена **д**;

9) на поверхні стіни збереглась верхня частина літери **є**.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний текст можна представити наступним чином:

[Г]	[Д]	Є	Ѕ
Є	[Ѕ]	{З}	Д
З	Д	[В]	Г
В	Г	Д	Є
Д	Є	Ѕ	[З]
Ѕ	З	Д	В
Д	В	Г	Д

Публікуючи напис, С. Висоцький припускав, що малюнок є одним з різновидів таблиці розрахунку пасхалій. Р. Симонов визначив її як календарну таблицю сонячних епакт. Доволі цікаво, що автор перекладав текст таблиці з глаголичного оригіналу, чим, вірогідно, обумовлені допущені помилки.

Датування. С. Висоцький уникнув прямого датування графіті, Р. Симонов відніс час його можливої появи до XIII ст.; однак за формою написання **д** з округлою петлею, **ѕ**-подібною **ѕ**, нахиленої ліворуч **ѕ** та зіркоподібною виконаної у три змахи **ж** час появи графіті визначається в межах середини XI – кінця XII ст.

Категорія: написи календарного змісту.

Графіті № 166/167 (табл. ССІ, ССІІ)

Як два окремі написи текст трьох нижніх рядків був опублікований С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 73-74, табл. XLVIII, 1, 2], з них прочитання двох останніх коригував А. Залізняк [Залізняк 2004а, с. 273]. Однак вивчення поверхні стіни в місці розташування графіті дозволило встановити, що всі вони є складовими одного тексту, що містить сім рядків. До того ж, опублікована частина написів містить ряд суттєвих розбіжностей з оригіналом:

взѡ¹оушѡа²стым³

С. Висоцький ги сты спсиѡи⁴ ѡ ада родѣ члвчѣ⁵

сты грѣш[и]ѡны⁶ попѣ раѣ [и]⁷ ада и дивѡла съ⁸ [псаалѣ]⁹

А. Залізняк

ги сты спсиѡи⁴ ѡ ада родѣ члвчѣ⁵

сты [вѣсм](рѣ)ны⁶ попѣравыи⁷ ада и дивѡла съ⁸ [вѣ...]⁹

- 1) замість літери **а** слід читати **о**, адже саме вона простежується на фресці;
- 2) після літери **га** знаходиться пошкоджена ділянка тиньку, тут простежується щогла;
- 3) за літерою **м** рядок не закінчується, тут було ще кілька знаків, знищених вибоєм;
- 4) після літери **с** простежуються дві щогли пошкодженої літери, за ними – написані з інверсією **ын**; вірогідно, автор спочатку прокреслив **ы**, але тиньк викришився, тож він видряпав її вдруге;
- 5) на фресці чітко простежується **ъ**, а не **ь**;
- 6) на означеній ділянці відносно добре збереглись літери **крѣп**, далі знаходиться округлий вибій, потім – **ъкы**; вірогідно, вибій обумовлений також викришуванням тиньку в процесі видряпування літер;
- 7) дві літери посередині рядка збереглись досить чітко, вони впевнено визначаються як **вы**;
- 8) на фресці впевнено читається **ъ**, а не **ь**;
- 9) наприкінці рядка знаходиться округлий вибій, тут були дві літери, з них першу вірогідно ідентифікувати як **в**.

З урахуванням всіх наведених вище зауважень наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

-- по з-р-воу-во^кмоу^ноа----
 прѣ зр-ра в-----єник грѣ--
 км---изъба^нвими-----
 съ п---в---рѣ^но---во^кго
 въ зооуша^на--стѣ^нми-ос----
 въ стѣ^нспс-ън ѿа^ндародъ у^нлѣ уъ
 стѣ^нкрѣ п--ъкы по^нпъ^нравъа^нда:и^ндиавола съ--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
 [Г(оспо)ди] по(мо)з[и] р[а]воу [с]во^кмоу^н Иоа[нови]. Прѣ зѣ р[и] ра в[а] {вѣ}
 [ѿ(по)ц]єник грѣ[ховѣ] км[оу]. Изъба^нви ми {моу^къ}. Съ п(а)[си ра]в[а]
 в[рѣ]но[го с]во^кго въ зооуша^на [сѣ]. Ѣ(вѣ)ты(и) ми[а]ос[ти]вы с(вѣ)ты(и)
 сп(а)с/[ы]/ын ѿ ада родѣ члѣ(вѣ)чѣ с(вѣ)ты(и) крѣ п/[ъ]/ъкы по^нпъ^нравъа да и
 диавола съ[в]{ѣзавы}.

Господи, поможи рабу своему Иоаннови. Зглянься над рабом своїм для відпущення гріхів йому. Збав мене мук. Спаси раба брєнного свого, який нагадує собі: Святий, милостивий Святий, який врятував від пекла рід людський, Святий кріпкий, який поправ пекло і диявола зв'язав.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст. Втім, за формою написання **в** з високою петлею, **а**-подібною **д**, **ъ** з петлею кутом вперед та виступом зверху праворуч, **р** з округлою петлею та прямою або **с**-подібною щоглою, **ч** у вигляді неглибокої чаші, **ы** з середньою або низькою перемичками час появи графіті може бути уточнений в межах останньої третини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 167а (табл. ССV, 1)

Згадувався під час публікації С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 74, табл. XLVIII, 1, 2].

Дослідник вважав, що малюнок простого чотириконечного хреста виник після появи напису № 166/167, проте добре помітно, що автор оминає малюнок. Тобто, першим з'явився на стіні малюнок. Це підтверджує і форма прорізів, виконаних по вогкому тиньку.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах 1014/1015 – 1018 рр.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3581 (табл. CCV, 2)

На фресці прокреслене зображення шестикінецьного хреста, що складається зі щогли, перекадини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на півовальної форми Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3582 (табл. CCV, 3)

Опубліковане Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 215, ил. 12].

Складові напису пошкоджені вибоями, проте в цілому збереженість напису добра, його текст впевнено читається як ім'я [К]ωνσταν[τ]ιν(ος) 'Κωνσταντῖνος, *Костянтин*'.

Датування. За формою написання округлої **ω** без перемички графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3583 (табл. CCVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, простежуються лише кілька літер:

-ип--озира--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

[Г](оспод)и п[ом]ози ра[бѣ].

Господи, поможи рабу.

Датування. За формою написання **и** з низькою перемичкою та криволінійної **р** з округлою петлею графіті вірогідно датувати в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3584 (табл. CCVI, 2)

На фресці прокреслена фігура з шести прямокутних клітинок, утворена двома горизонтальними та сімома вертикальними рисками.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3585 (табл. CCVI, 3)

Трохи нижче попереднього зображення виконані шість літер: **Д**, на деякій відстані – **ѠѢ**, поодаль – **ѢА**. Обидва „яті” розпізнаються за контурами.

Датування. За формою написання **в** з петлею кутом вперед та Δ -подібною **д** час появи графіті визначається в межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3586 (табл. CCVII, 1)

Складові напису сильно пошкоджені вибоями та затерті, частина з них, особливо наприкінці рядка, ідентифікується лише за контурами та контекстом:

ґипомозир-----оємм҃аминн

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози р[абѣ] [св]оє/м/м҃у аминн.

Господи, помози рабу своєму. Аминь.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **з** з переломом та прямолінійної **р** з відкритою петлею час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XII – кінця XIII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми **з**, верхню хронологічну межу вірогідно знизити до кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3587 (табл. CCVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, частина складових не простежується:

**κε-ο--η
το-σονδουλ-ν
σδκοστηνητηνηα
θεμην-καλαμην**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)ε [β]ο[ηθ]η το[v] son δδλ[ο]ν σδ Κοστηνητηνη αθεμην[η] καλαμην.

Κύριε βοήθει τὸν σὸνδοῦλον σοῦ Κωνσταντῖνον ἄθεμηνῇ καλάμην.

Господи, помози своєму рабу своєму Костянтину недостойній самотній стеблині.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3588 (табл. CCVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена кількома вибоями та сильно затерта:

**-т҃ывоюн-вѣ
ижи҃н----
мѣтвор---**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

[҆](вѣ)т҃ы(и) воюн[ъ] вѣ и жи҃н[ъ] [к(ь)р(с)т(о)]мѣ твор[илъ].

Святий воїн був і життя хрестом будовав.

Датування. За формою написання **в** та **ѣ** з виступом зверху, написаної

у три змахи зіркоподібної **ж** та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 3589 (табл. CCVIII, 2)

На фресці простежується прокреслена подвійними замкненими рисками щогла хреста та ліва частина виконаної таким же чином перекладини. Малюнок залишився незавершеним.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3590 (табл. CCVIII, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку можемо встановити, що на фресці був прокреслений малюнок шестикінечного хреста, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3591 (табл. CCIX, 1)

По фресковому тиньку подвійними рисками прокреслений чотирикінечний хрест. Основа його щогли пряма, а вершина, як і кінці перекладини, оформлена у вигляді потрійних зубців.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3592 (табл. CCIX, 2)

На фресці подвійними рисками зображено квадрат, від кожної сторони якого також подвійними рисками прокреслено по рівнобічному трикутнику, одна сторона якого співпадає з лінією сторони квадрата.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

I.21. Фреска з образом св. Андрія Стратилата

Знаходиться в переході між другими з заходу компартиментами приділів свв. Іоакима та Анни й Михайлівського на східній грані східної лопатки третього від вітваря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого впевнено ідентифікується завдяки іконографії та інформації графіті № 3594 та № 3595 [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 238]. Збереженість стародавнього тиньку в цілому відносно добра, незважаючи на затертість та дрібні вибої, які щільно вкривають стіну, особливо в нижній частині. На фресці виявлено три графіті, № 3593, № 3594 та № 3595 (табл. II, 2).

Графіті № 3593 (табл. CCX, 1)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокимова 2006, с. 638-639], а також Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 217, ил. 14].

В цілому суттєвих розбіжностей між публікаціями та оригіналом не виявлено, за винятком дрібних відмінностей у формі літер та неправильного визначення кількості збережених знаків. Зокрема, О. Євдокімова вказала втраченими восьму та тринадцяту літери, а під час публікації тексту Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сараб'яновим були відсічені перші чотири літери.

Збереженість графіті непогана, всі його складові добре визначаються:

Ανδρεας Στρατιλάτης.

᾽Ανδρέας Στρατηλάτης.

Андрій Стратилат.

Датування. За формою написання **α** з видовженою спинкою, нахиленої ліворуч **ε**, прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору та **τ** з видовженими засічками на перекладині графіті слід датувати в межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3594 (табл. ССХ, 2)

Опубліковане О. Євдокімовою [Євдокімова 2006, с. 637-638], а також Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сараб'яновим [Герасименко, Захарова, Сараб'янов 2009, с. 216, ил. 13].

Між публікаціями спостерігається кілька розбіжностей:

О. Євдокімова

οα ανδρ¹|ε²ας τρ³|τηλα|τη-

Н. Герасименко, А. Захарова, В. Сараб'янов

οα αν--¹|²ας τρ-³|τηλα|τη-

1) закінчення верхнього рядка складається з двох літер, знищеної **δ** та збереженої **ρ**;

2) на початку другого рядка чітко простежується літера **ε**;

3) в публікації О. Євдокімової літери **τρ** показані як виконані з інверсією, проте в оригіналі чітко простежується їх окреме написання.

Зважаючи на наведені вище зауваження, текст виглядає таким чином:

Ⓢ αν-ρ
εαςτρα
τηλα
τη-

З відновленням втрачених фрагментів:

Ο α(γιος) Αν[δ]ρεας Στρατηλατη[ς].

᾽Ο ἄγιος ᾽Ανδρέας Στρατηλάτης.

Святий Андрій Стратилат.

Датування. За формою написання **α** з видовженою спинкою, нахиленої ліворуч **ε** та прямолінійної **ρ** з округлою петлею графіті вірогідно датувати в межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3595 (табл. ССХ, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, простежуються лише неясні фрагменти літер, з-поміж яких можемо ідентифікувати **ο** посередині рядка та **Ϟ** наприкінці.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

1.22. Фреска із зображенням Чесного хреста

Знаходиться в південно-західному куті другого з заходу компартимента на північній грані східної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). На всій поверхні стіни наявні численні вибої, закриті шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст., біля ребра первісний тиньк втрачений. На фресці виявлено десять графіті, які отримали номери від 3596-го по 3605-й (табл. II, 2).

Графіті № 3596 (табл. ССХІ, 1)

Частина складових малюнка не простежується через пошкодження тиньку, однак за збереженими частинами можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками було виконане зображення шестикінецьного хреста, який складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на прямокутну Голгофу.

Датування. За формою прорізів, частково розчищених від шпаклівки, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3597 (табл. ССХІ, 2)

Праворуч над верхнім кутом Голгофи попереднього малюнка простежується зображення шестикінецьного хреста, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3598 (табл. ССХІ, 3)

Подвійними замкненими рисками на фресці прокреслений чотириконецний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3599 (табл. ССХІ, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка затерта та пошкоджена дрібними вибоями, проте за наявними контурами можемо реконструювати зображення як прокреслений подвійними замкненими рисками чотириконецний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3600 (табл. ССХІ, 5)

На фресці простежується малюнок простого чотириконецного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3601 (табл. ССХІІ, 1)

На поверхні стіни помітна фігура, що нагадує прокреслену подвійною рискою нахилену ліворуч S-подібну S з невеликими відгалуженнями на нижній петлі.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3602 (табл. ССХІІ, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, простежуються тільки літери **ІО** та, на деякій відстані, **Λ**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3603 (табл. ССХІІ, 3)

Ліва частина напису знищена обвалом тиньку, поверхня стіни довкола пошкоджена численними дрібними вибоями, подряпинами та закрита шматками олійної фарби XIX ст. У верхньому рядку добре зберігся склад **РА**, в нижньому можемо бачити скісну риску **Λ** або **М**, петлю **Ъ** або **Ь** та **Р**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3604 (табл. ССХІІІ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта та пошкоджена вибоями й подряпинами:

оги-
-мози-пра--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

О Г(оспод)и [по]мози [м]и ра[бѣ]...

О, Господи, поможи мені, рабу...

Датування. За формою написання **и** з високою перемичкою, нахиленої ліворуч **з** з розвилкою та прямолінійної **р** з петлею кутом донизу графіті датується початком XIV – першою чвертю XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3605 (табл. ССХІІІ, 2)

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Никитенко, Корниенко 2012, с. 109-111, рис. 33].

Попри пошкодження тиньку та слабо розчищені від шпаклівки й олійної фарби XIX ст. прорізи на поверхні фрески простежується літера **В** та поставлені під горизонтальні титла літери **СФΛΛ**. Отже, текст виглядає наступним чином: **В(ъ) СФΛΛ**.

У 6531 (1023) р.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1023 р., палеографія складових не суперечить датуванню графіті 20-ми рр. XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

І.23. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться в південно-західному куті другого з заходу компартимента на східній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого

стовпа (табл. II, 1). Фреска збереглась доволі добре, наявні лише кілька великих вибоїв. На досліджуваній ділянці виявлено одне графіті, якому надано порядковий номер 3606 (табл. II, 2).

Графіті № 3606 (табл. ССХІV)

На фресці простежуються поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ** та **П** за ними. Тобто, перед нами початок традиційної формули **Г(оспод)и п{омози}** ‘Господи, помози’.

Датування. Структура формули дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

I.24. Фреска з образом св. Нини

Знаходиться в переході між другим із заходу та західним компартимен-тами на північній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хре-щатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої визначений Н. Нікітенко та В. Корнієнком на підставі іконографічної програми цієї частини храму [Нікітенко, Корнієнко 2012, с. 91]. Збереженість фрескового тиньку доволі добра, незважаючи на не-великі втрати у нижній частині. На фресці виявлено чотири графіті, які от-римали номери від 3607-го по 3610-й (табл. II, 2).

Графіті № 3607 (табл. ССХV, 1)

На фресці прокреслена велика літера **М**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3608 (табл. ССХV, 2)

На фресці простежується зображення вертикальної хвилястої стрічки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3609 (табл. ССХV, 3)

По фресковому тиньку прокреслена велика літера **М**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3610 (табл. ССХV, 4)

На фресці виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.25. Фреска з образом св. Поліхронії

Знаходиться в південно-східному куті західного компартимента на за-хідній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої ідентифікований завдяки інформації графіті № 3611 [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 218; Нікітенко, Корнієнко

2012, с. 90-91]. Фресковий тиньк пошкоджений дрібними вибоями, закритими шпаклівкою, він сильно затертий. На фресці виявлено дванадцять графіті, яким надано номери від 3611-го по 3622-й (табл. II, 2).

Графіті № 3611 (табл. ССХVI, 1)

Опубліковане Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 212, ил. 6] та Н. Нікітенко і В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2012, с. 89, іл. 7].

Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом напису суттєвих розбіжностей не виявлено, за винятком неправильної передачі форм окремих літер. У цілому ж текст зберігся добре, він впевнено читається: **Полихрониа** ‘*Πολύχροια, Поліхронія*’.

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з петлею кутом вперед та χ зі зменшеним верхом і широким низом графіті датується в межах кінця XIII – кінця XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3612 (табл. ССХVI, 2)

На фресці впевнено простежується запис імені в називному відмінку **Євстафні** ‘*Εβσταφίη*’.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3613 (табл. ССХVII, 1)

На фресці у два рядки прокреслені особове та родове імена автора **Тимофеа Симоновича** ‘*Τιμοφεία Σιμωνovichα*’.

Датування. Скорописні форми написання літер, а також форма прорізів дозволяють окреслити вірогідний час появи графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3614 (табл. ССХVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, пошкоджена вибоями, його складові закриті шпаклівкою:

πομῆανιγδιρα-αc-----βε^ϛκο

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає таким чином: **Πομῆανι Γ(οcπο)δι ρα[β]α c[воего]**...

Πομ’яни, Господи, раба свого...

Через знищення частини складових ім’я автора молитовного звернення встановити неможливо.

Датування. Скорописні форми написання літер дозволяють окреслити час появи графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3615 (табл. ССХVIII, 1)

Трохи нижче простежуються пошкоджені вибоями та закриті шпаклівкою складові іншого напису:

**М
ПОМІНИГДНОМ-----**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Поміани Г(оспо)ди Ом[єліана].

Пом'яни, Господи, Омеляна.

Датування. За скорописними формами написання літер час появи графіті визначається кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3616 (табл. ССXVIII, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, проте можемо розпізнати фрагментарно збережене дієслово-прохання **помин[и]** ‘пом'яни’.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3617 (табл. ССXVIII, 3)

На поверхні стіни простежується літера **Т**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3618 (табл. ССXIX, 1)

На фресці прокреслене особове ім'я автора **Symon** ‘Симон’.

Датування. За аналогією з іншими латиничними написами Софії Київської графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3619 (табл. ССXIX, 2)

Незважаючи на затертість тиньку та невеликий вибій, складові напису добре збереглися, тут виконане особове ім'я автора **Petrus** ‘Петро’.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3620 (табл. ССXIX, 3)

На поверхні стіни великими літерами виконаний напис **Харко** ‘Харко’.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3621 (табл. ССXIX, 4)

На фресці прокреслена літера **Ѓ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3621 (табл. ССXIX, 5)

На поверхні стіни простежується малюнок шестикінечного хреста, що складається зі щогли, перекладки та підніжжя.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

1.26. Фреска з образом св. Єлени

Знаходиться в арці-переході між західними компартиментами приділів св. Іоакима та Анни й Михайлівського на західній грані західної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої ідентифікований за іконографією [Нікітенко 2004, с. 243-246; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 221]. Стан збереження фрескового тиньку доволі добрий, незважаючи на дрібні вибої та подряпини, а також, місцями, на слабо розчищену від олійної фарби XIX ст. поверхню стіни. С. Висоцький опублікував п'ять графіті, що знаходяться на цій фресці: № 35, 36, 271 та 223, причому в останньому випадку під одним номером опинились два самостійні графіті, тож одному надано номер 223а. Під час сучасних досліджень на фресці виявлено ще вісімнадцять написів та малюнків, які отримали порядкові номери від 3623-го по 3641-й (табл. II, 2).

Графіті № 35 (табл. ССХХ, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 86, табл. XXXV, 2; XXXVI, 2].

Між публікацією та оригіналом спостерігаються кілька розбіжностей:

ґи [п¹ом]ози рабѸ своемѸ иванѸ² грѣшьно|моу| иже се п[и]са аминь⁴

1) вказана як відсутня літера п насправді збереглась;

2) замість зазначеної Ѹ на фресці чітко читається о; вірогідно, що автор однак пропустив другу складову оу;

3) незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці чітко читається літера ѣ, а не є;

4) за наявними контурами літера має бути ідентифікована як ѣ, адже виступ зверху добре зберігся.

Зважаючи на наведені зауваження наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

ґип--озирабѸсвоємѸиваноґрѣшьно
моу|иже|се|п-са|аминьѣ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Ң(оспод)и п[ом]ози рабѸ своемѸ Ивано(у) грѣшьно|моу| иже се п[и]са аминьѣ.

Господи, поможи рабу своєму Іоанну грішному, котрий це писав. Аминь.

Датування. С. Висоцький відніс напис до XII ст.; таке датування підтверджується спостереженнями над палеографічними характеристиками літер: за формою написання в та г з виступом зверху, вертикальної з з переломом, написаної у три змахи ж, прямолінійної р з округлою петлею та Y-подібної у графіті датується в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 36 (табл. ССХХ, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 86, табл. XXXVII, 1; XXXVIII, 1]. Між опублікованим варіантом та оригіналом розбіжностей немає:

**ґипомози равоу сво
емоу петроу ѳеодоулоу**

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози равоу своємоу Петроу ѳеодоулоу.

Господи, помози рабу своєму Петру-Феодулу.

Однина слів **равоу своємоу** примушує з більшою долею вірогідності визначити, що автор вказав своє подвійне ім'я (пор. двоїну **равома своимма** в тексті № 255а).

Датування. С. Висоцький відніс напис до XII ст.; палеографічні характеристики складових дозволяють уточнити датування: за формою написання **в** з високою петлею, **А**-подібною **д**, вертикальної **з** з переломом, прямолінійною **р** з петлею кутом вперед або округлою, **оу** зі зменшеним **о** графіті датується останньою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 223 (табл. ССXXI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 105, табл. CXIV, 1; CXV, 1].

Між публікацією та оригіналом спостерігаються кілька розбіжностей:

семи¹онъ | ѳ²ед-а³ръ ѱлъ

1) четверта літера має бути ідентифікована як **є**, а не **и**;

2) перша літера нижнього рядка, незважаючи на пошкодження, впевнено ідентифікується як **ѳ**;

3) в місці пошкодженої літери за контурами можемо розпізнати пошкоджену **о**, наступна літера також має бути ідентифікована як **о**, прокреслена тоді, коли при виконанні попередньої тиньк викришився; вертикальна перемичка, яка надала літері подібності до **а**, виникла внаслідок вивалу зотгілої соломи.

Зважаючи на наявні зауваження текст виглядає наступним чином:

**се ме онъ
ѳ еод-оръ ѱлъ**

З розбивкою на слова:

Се ме онъ ѳ еод[/о/]оръ ѱ(а)лъ.

Семен-Федір писав.

Однина форми дієслова **ѱалъ**, як і у попередньому випадку, примушує припустити, що автор вказав своє подвійне ім'я.

Датування. С. Висоцький відніс напис до XIII – XIV ст.; втім, за формою написання нахиленої ліворуч **є**, прямолінійною **р** з округлою петлею та **ъ** з висупом зверху праворуч графіті датується другою чвертю XII – початком XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 223а (табл. ССXXI, 2)

Опубліковане С. Висоцьким разом з попереднім написом [Высоцкий 1976, с. 105, табл. CXIV, 1; CXV, 1], але відмінності у формі прорізів вказують на різне авторство напису та малюнку чотириконечного проквітлого хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 271 (табл. ССХХІІ, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 123, табл. СІІ, 1].

По фресковому тиньку подвійними замкненими рисками прокреслений шестикінецьний проквітлий хрест. Він складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Кінці останніх та вершина щогли розширюються у вигляді відкритих у верхівці трапецій. В основі щогла роздвоюється і розходиться пишними пагонами.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю ХІ – кінцем ХVІ ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3623 (табл. ССХХІІ, 2)

Трохи нижче ліворуч прокреслений шестикінецьний проквітлий хрест, що також складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. В основі щогла роздвоюється та розходиться пагонами.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті ХІ – кінця ХVІ ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3624 (табл. ССХХІІ, 3)

На поверхні стіни простежується фігура, що складається з трьох подвійних нахилених ліворуч рисок, з'єднаних між собою у вершині хвилястою лінією. Причому між лівими парами нахилених засічок остання роздвоюється.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю ХІ – кінцем ХVІ ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3625 (табл. ССХХІІ, 4)

На фресці прокреслений трикутник.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті ХІ – кінця ХVІ ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3626 (табл. ССХХІІІ, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений кількома тріщинами, однак його збереженість доволі добра, текст впевнено читається: **Василии Анѣдревичъ** ‘*Василь Андревич*’.

Датування. Скорописні форми написання літер, структура формули та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця ХVІ – кінця ХVІІ ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3627 (табл. ССХХІІІ, 2)

Над попереднім текстом більшими літерами прокреслений інший напис, текст якого, незважаючи на пошкодження тиньку, також впевнено читається: **Іер(єн) Паїсін** ‘*Іерей Паїсій*’.

Датування. За скорописними формами літер та формою прорізів графіті датується кінцем ХVІ – кінцем ХVІІ ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3628 (табл. ССХХІІІ, 3)

На фресці прокреслений шестикінечний проквітлий хрест, що складається зі щогли, перекадини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. В основі щогла розходиться пишними пагонами.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті ХІ – кінця ХVІ ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3629 (табл. ССХХІV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, однак всі його складові чітко простежуються:

**помѣныгѣди
михаила**

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Помѣны Г(оспо)ди Михаила.

Пом'яни, Господи, Михайла.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем ХVІ – кінцем ХVІІ ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3630 (табл. ССХХІV, 2)

На фресці голкою прокреслені літери **ГИПОМ**: початок традиційної молитовної формули: **Г(оспод)и пом{ози}** ‘Господи, поможи’.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується другою чвертю ХІ – кінцем ХV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3631 (табл. ССХХV, 1)

На поверхні стіни прокреслені літери **AI**.

Датування. За формою прорізів, а також великої **A** з горизонтальною перемичкою (точніше – з трьома), графіті датується в межах кінця ХVІ – кінця ХVІІ ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3632 (табл. ССХХV, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями та затертий, прорізи закриті шпаклівкою. Втім, можемо встановити, що він містив всього дві складові – літери **М** та **Ҁ**.

Датування. Форма написання **м** з плечима дозволяє датувати графіті у межах другої чверті ХІ – кінця ХVІІ ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3633 (табл. ССХХV, 3)

На фресці виконані літери **ГИ**, що є традиційним та часто вживаним у графіті скороченням слова-звернення **Г(оспод)и** ‘Господи’.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується другою чвертю ХІ – кінцем ХV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3634 (табл. ССХХV, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений кількома вибоями, закритими шпаклівкою, він сильно затертий. Однак частина його складових може бути ідентифікована:

Г̃ПОМОЗ-----СВОЕМ--ПЕТРОВИ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспо)дн помоз[н] ... своем[оу] Петрови.

Господи, помози ... своему Петрові.

Датування. За формою написання вертикальної **є** з довгим язичком, вертикальної **з** з переломом, **п** з виступом зверху та прямолінійної **р** з округлою петлею (через пошкодження вона набула вигляду петлі з заломом) графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3635 (табл. ССХХVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування виконаного голкою напису сильно затерта, можемо розпізнати лише фрагментарно збережені літери першого дієслова-прохання **помни** ‘*пом’яни*’ та декілька літер далі в рядку: **а, лх, є.**

Датування. Скорописні форми написання літер та форма каналів прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3636 (табл. ССХХVI, 2)

Трохи нижче знаходиться інший виконаний таким же чином напис, однак краще збережений:

ПОМЯНИ--БАРО-----СП-ГДИ

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст можемо представити наступним чином:

Пом'яни [ра]ба Ро[мана] ... сп(а)[с](н) Г(оспо)ди.

Пом’яни раба Романа ... спаси Господи.

Слід зазначити, що форма імені прохача молитовного звернення реконструйована нами як найбільш вірогідна.

Датування. За скорописними формами написання літер та формою каналів прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3637 (табл. ССХХVI, 3)

На поверхні стіни простежуються фрагментарно збережені літери. Верхній рядок містить пошкоджені **пом**, які є скороченням слова-прохання **пом(тани)**. В середньому рядку помітні пошкоджені **гди**, що також є звичним скороченням слова-звернення **Г(оспо)ди**. В нижньому рядку міститься одна літера **о**, яку, відповідно до структури формули, маємо визначати як скорочення імені автора молитовного звернення. Відтак, повний текст виглядатиме наступним чином:

Пом(ни) Г(оспо)ди О.

Пом’яни, Господи, О.

Датування. За скорописними формами написання літер та формою каналів прорізів час появи графіті окреслюється кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3638 (табл. ССХХVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта та пошкоджена вибоями, однак його складові можуть бути ідентифіковані:

ПОМІАНИ

РАБА СВОЄ

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Поміани раба своє{го}.

Пом'яни раба свого.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3639 (табл. ССХХVII, 2)

На фресці простежується дзеркальна літера **В**.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед графіті датується в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3640 (табл. ССХХVII, 3)

Тиньк в місці розташування напису затертий та слабо розчищений від олійної фарби XIX ст. У верхньому рядку виконані літери **СХЗ**, у нижньому – **Х**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3641 (табл. ССХХVII, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.27. Фреска з образом св. Анастасії Римлянки

Знаходиться в арці-переході між західними компартиментами приділів св. Іоакима та Анни й Михайлівського на східній грані лопатки стіни (табл. II, 1). Образ святої ідентифікований завдяки даним графіті № 45 та іконографії [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 217]. Стан збереження поверхні фрескового тиньку відносно добрий, хоча на ній наявні кілька вибоїв, закритих шпаківкою та олійною фарбою XIX ст. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковане тільки одне графіті № 45. Сучасні дослідження дозволили встановити наявність на фресці ще чотирьох графіті, які отримали номери від 3642-го по 3645-й (табл. II, 2).

Графіті № 45 (табл. ССХХVIII, 1)

Верхній рядок напису був опублікований С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 90, табл. XLIII, 2; XLIV, 2], наявність нижнього рядка та його прочитання

здійснене Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 212, ил. 5].

Незважаючи на дрібні пошкодження фрескового тиньку, збереженість напису можемо назвати доволі непоганою, всі його складові впевнено простежуються: **Анастасиа** ‘*Ἀναστασία, Анастасія*’.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст.; запропоноване датування в цілому не викликає заперечення, хоча за формою написання **а** з видовженою спинкою графіті могло бути виконане в проміжок часу від другої чверті XI до кінця XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3642 (табл. ССXXVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта. У верхньому рядку виконана літера **М**, яка збереглась фрагментарно. За нею помітні неясні фрагменти ще кількох літер. В нижньому рядку простежуються вертикальна риска, далі – літера **И** та ще дві вертикальні риси.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3643 (табл. ССXXVIII, 3)

На фресці виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3644 (табл. ССXXIX, 1)

На фресці читається літера **М**, ліворуч від якої виконана скісна засічка. Трохи вище праворуч помітні дві нахилені риси, що нагадують розімкнену **Л**.

Датування. За формою прорізів графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3645 (табл. ССXXIX, 2)

Права частина напису знищена обвалом тиньку:

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

гѣпомо--
рабоуѣ--
ѣмугео---
в-

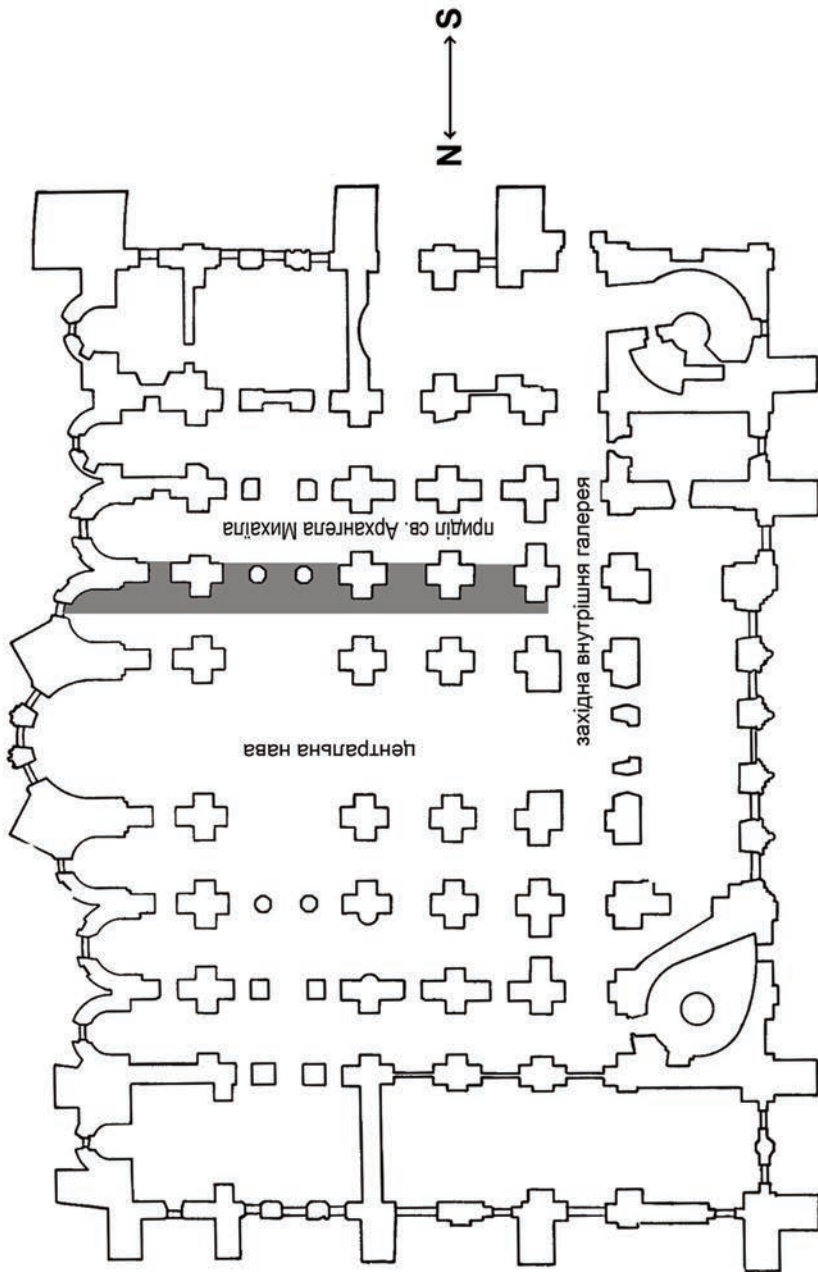
Г(оспод)и помо[зи] рабоу с[во]ѣмү Гео[ргіе]в[и].

Господи, поможи рабу своему Георгію.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею та верхньою засічкою, а також **р** з округлою петлею, графіті датується в межах середини XI – початку XIV ст.

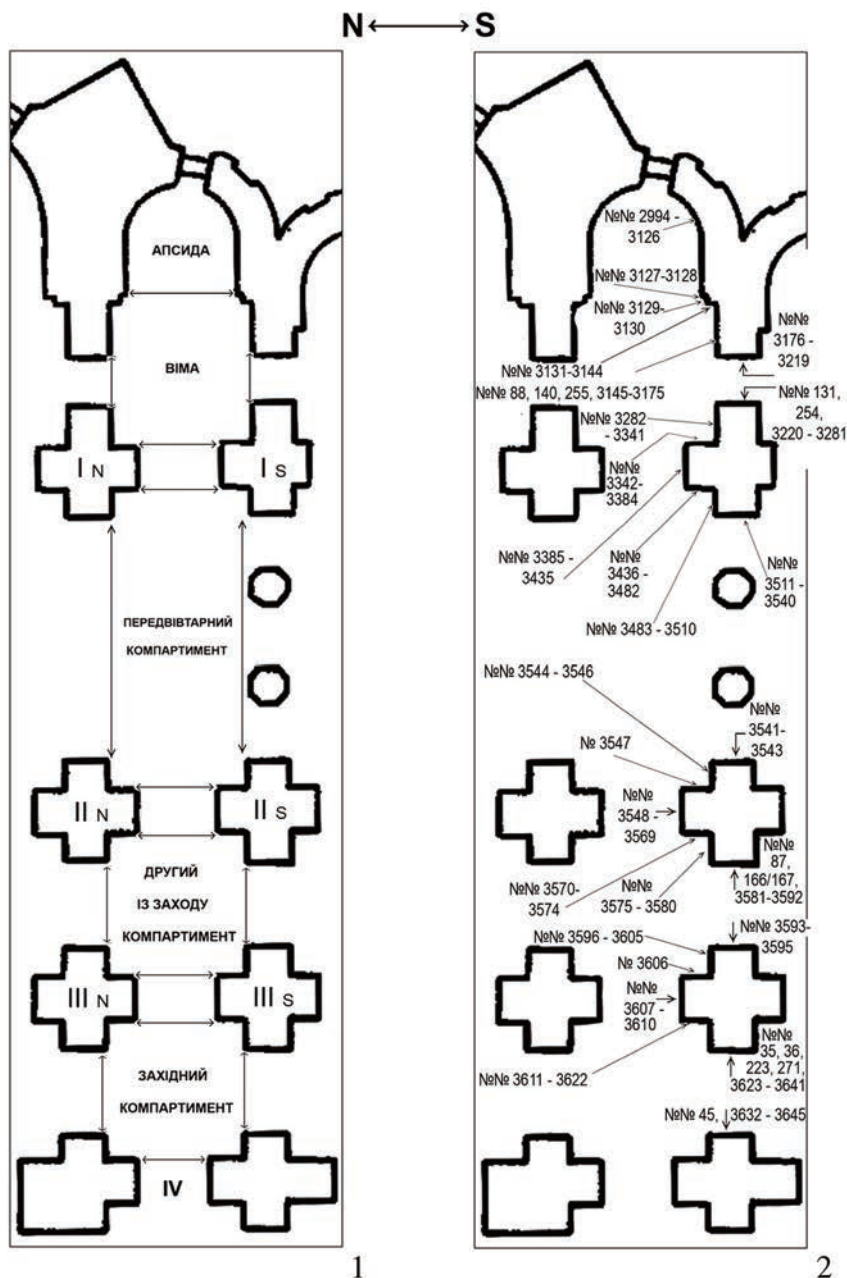
Категорія: молитовний напис.

ТАБЛИЦІ ІЛЮСТРАЦІЙ

Таблиця 1

План першого поверху Софії Київської з позначенням архітектурного об'єкту досліджуваної ділянки.

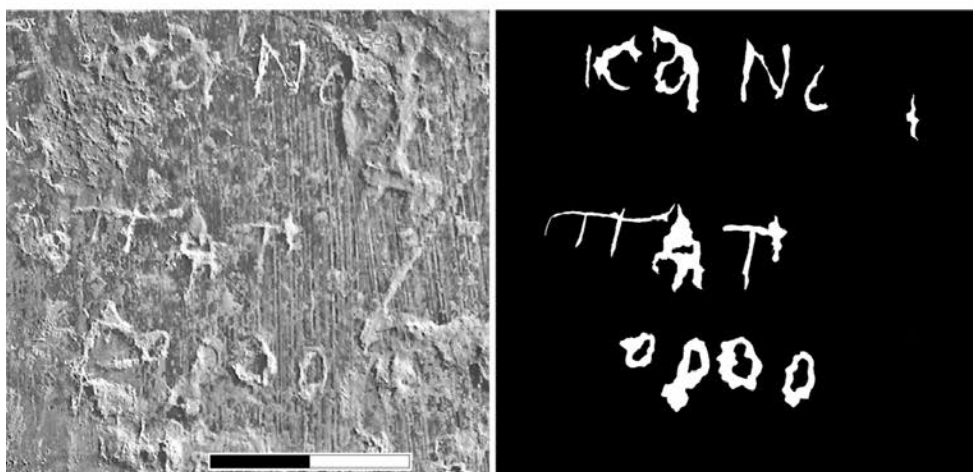
Таблиця II

1 – план приділа свв. Іоакима та Анни з позначенням його архітектурних об’ємів.
 Умовні позначення: I n – перший від віктаря північний хрещатий стовп; I s – перший від віктаря південний хрещатий стовп; II n – другий від віктаря північний хрещатий стовп; II s – другий від віктаря південний хрещатий стовп; III n – третій від віктаря північний хрещатий стовп; III s – третій від віктаря південний хрещатий стовп; IV – перехід до західної внутрішньої галереї.

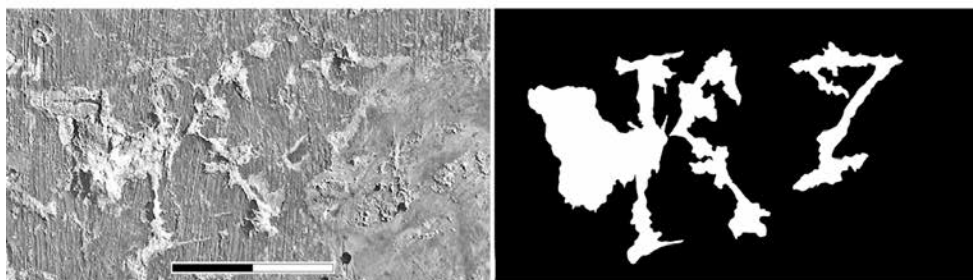
2 – план приділа свв. Іоакима та Анни зі схемою розташування графіті.

1

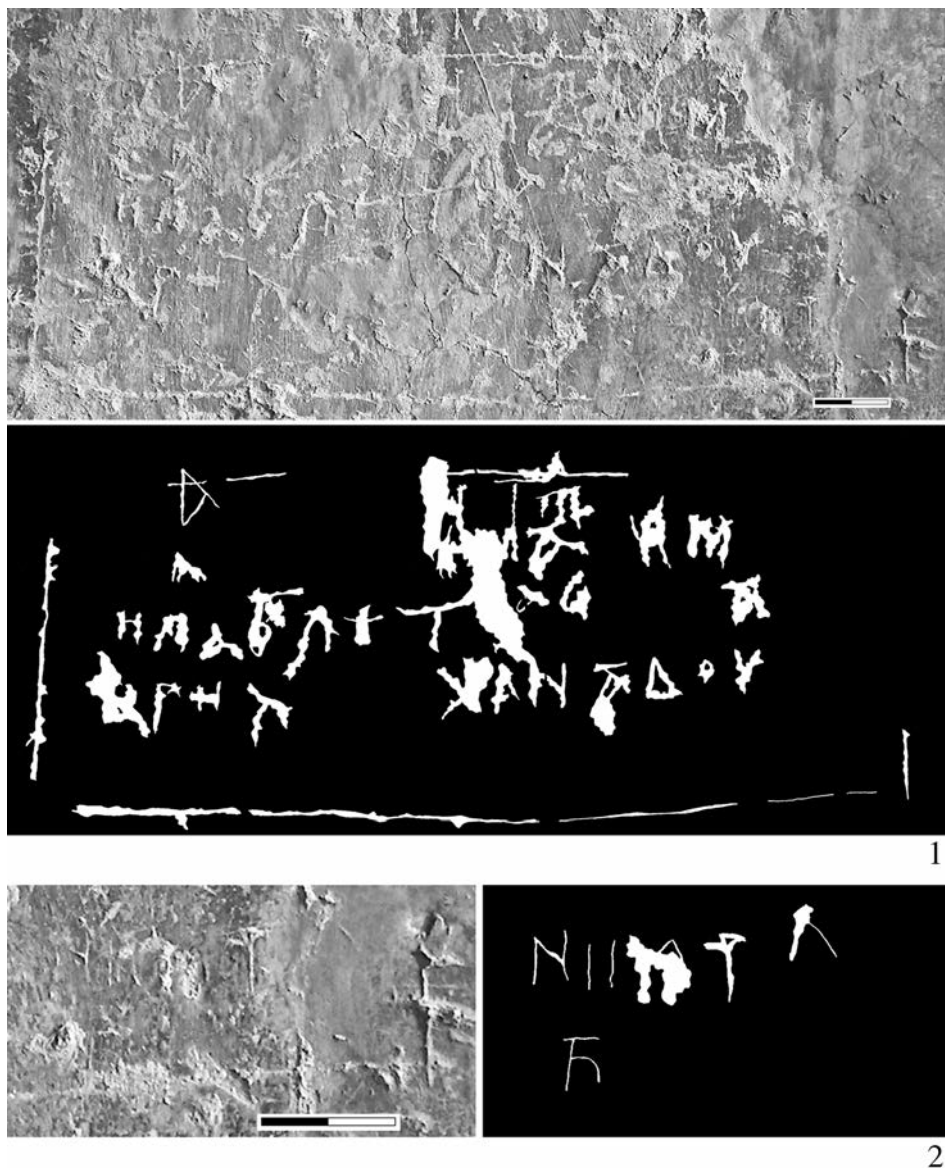
2

3

Таблиця III

Фото та прорис графіті: 1 – № 2994, 2 – № 2995, 3 – № 2996.

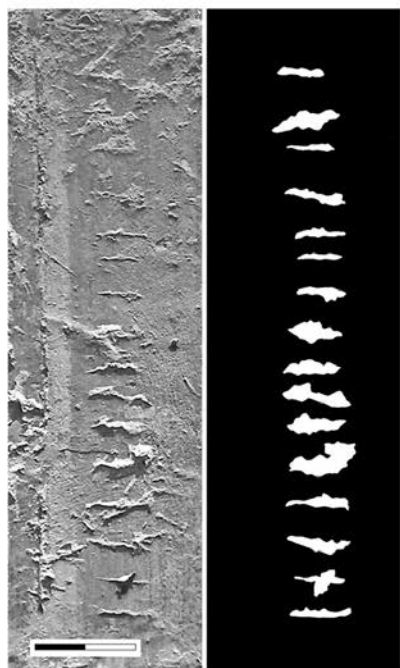

Таблиця IV

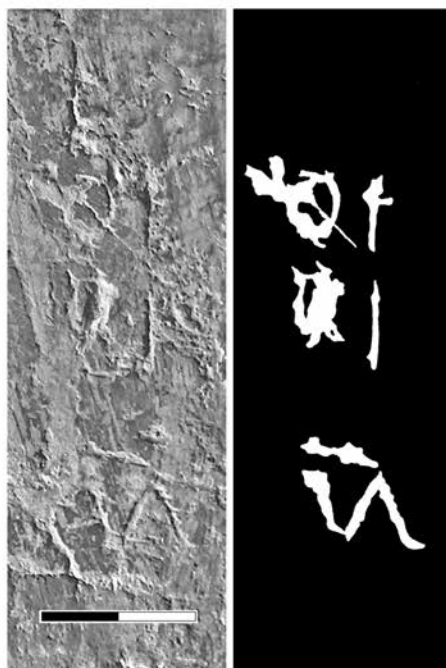
Фото та прорис графіті: 1 – № 2997, 2 – № 2998.

1

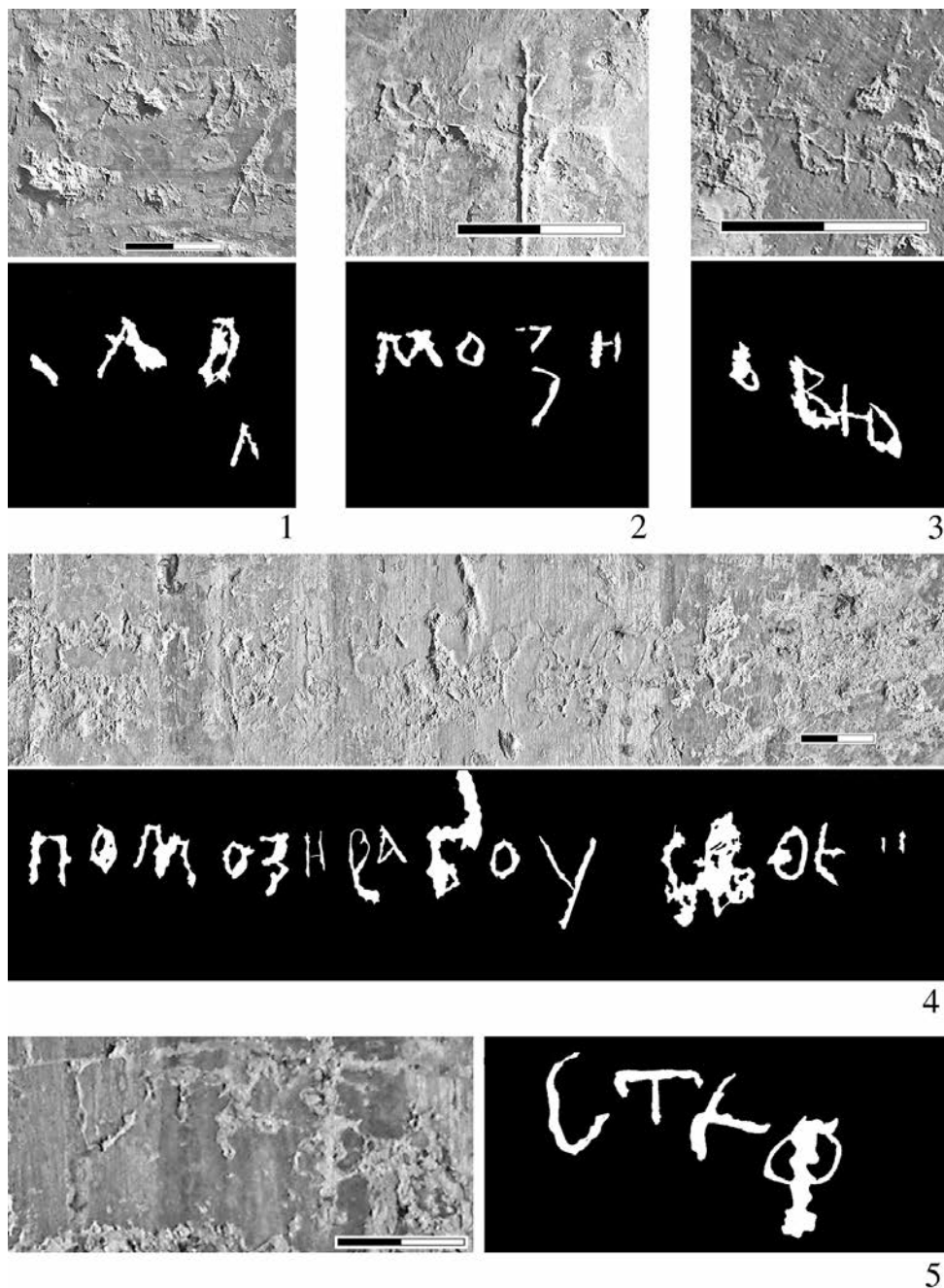
2

3

Таблиця V

Фото та прорис графіті: 1 – № 2999, 2 – № 3000, 3 – № 3001.

Таблиця VI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3002, 2 – № 3003, 3 – № 3004,
4 – № 3005, 5 – № 3006.

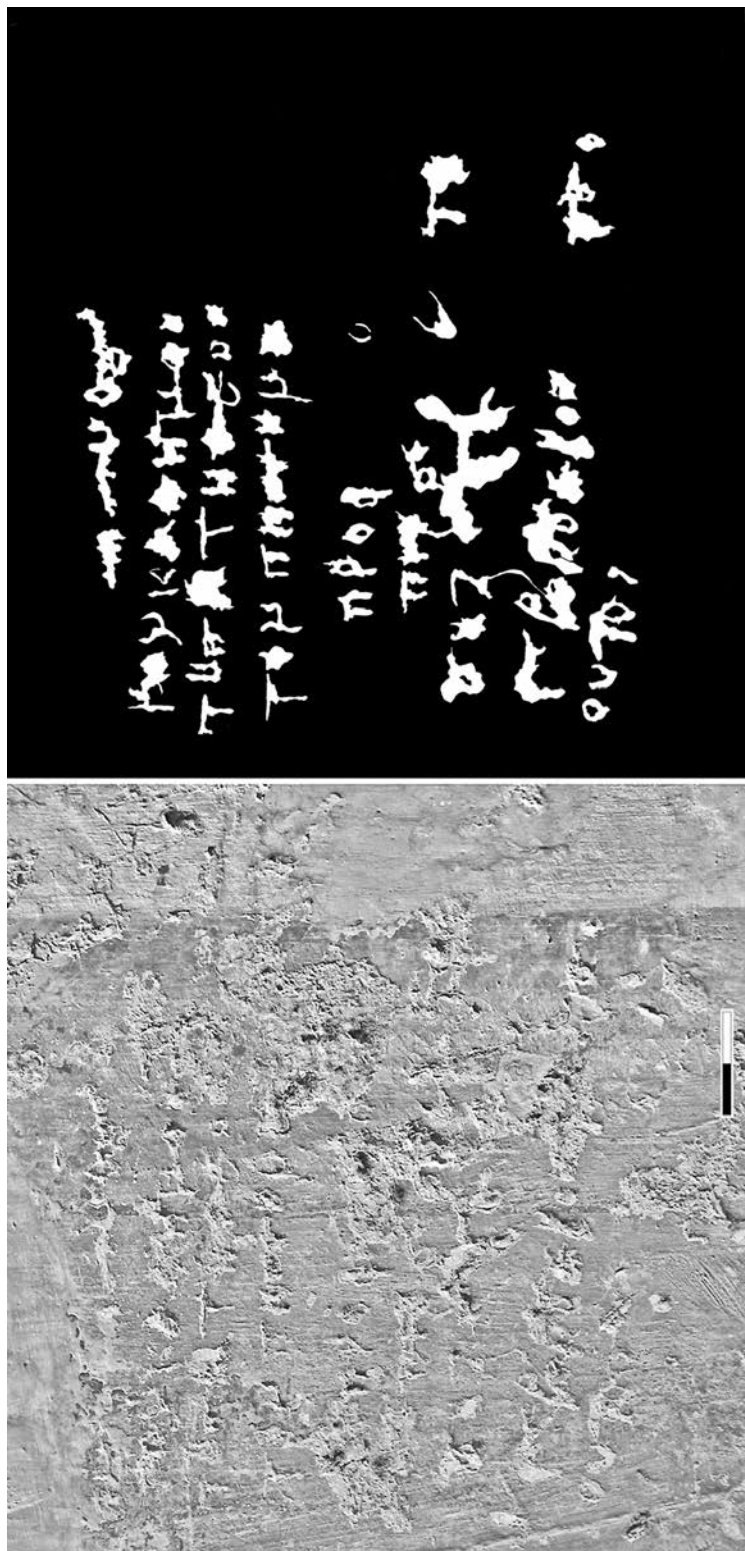

1

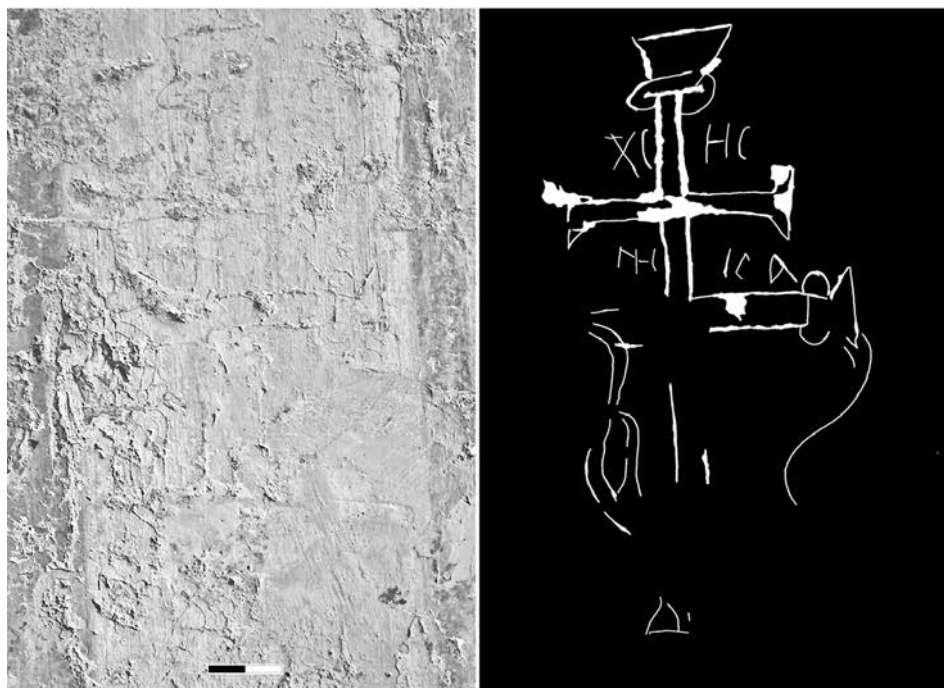

2

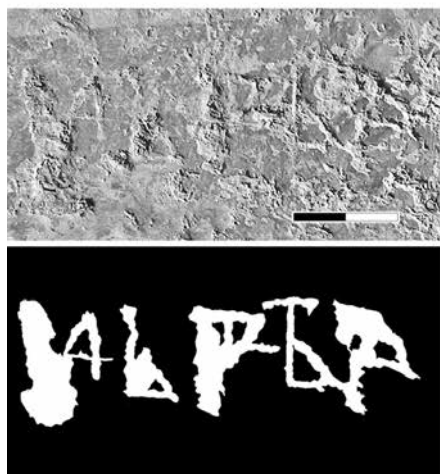
Таблиця VII
Фото та прорис графіті: 1 – № 3007, 2 – № 3008.

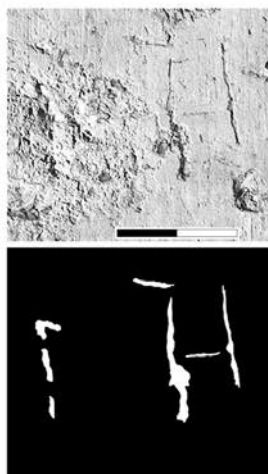
Таблиця VIII
Фото та прорис графіті № 3009.

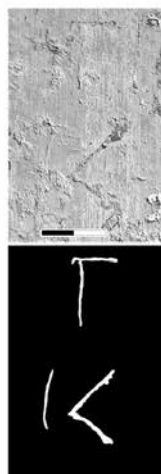
1

2

3

4

Таблиця ІХ

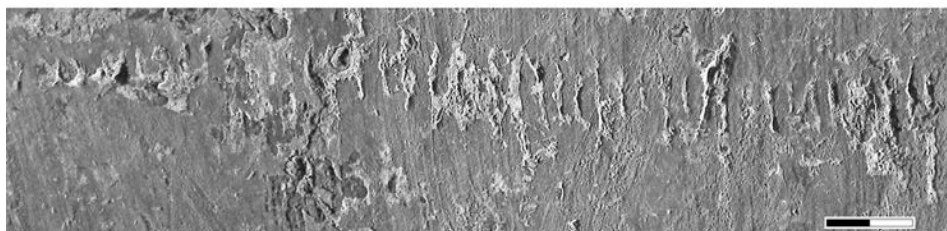
Фото та прорис графіті: 1 – № 3010, 2 – № 3011, 3 – № 3012, 4 – № 3013.

Таблиця X
Фото та прорис графіті № 3014.

1

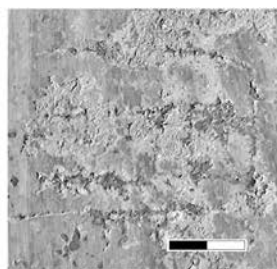

2

Таблиця XI
Фото та прорис графіті: 1 – № 3015, 2 – № 3016.

1

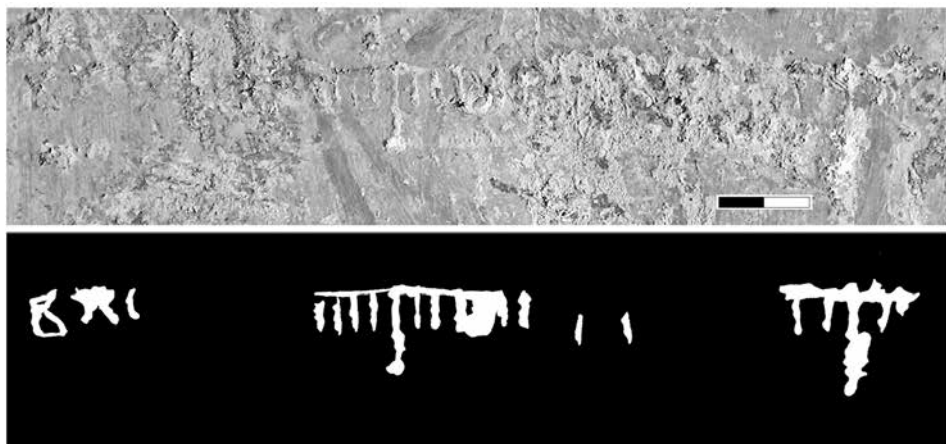
2

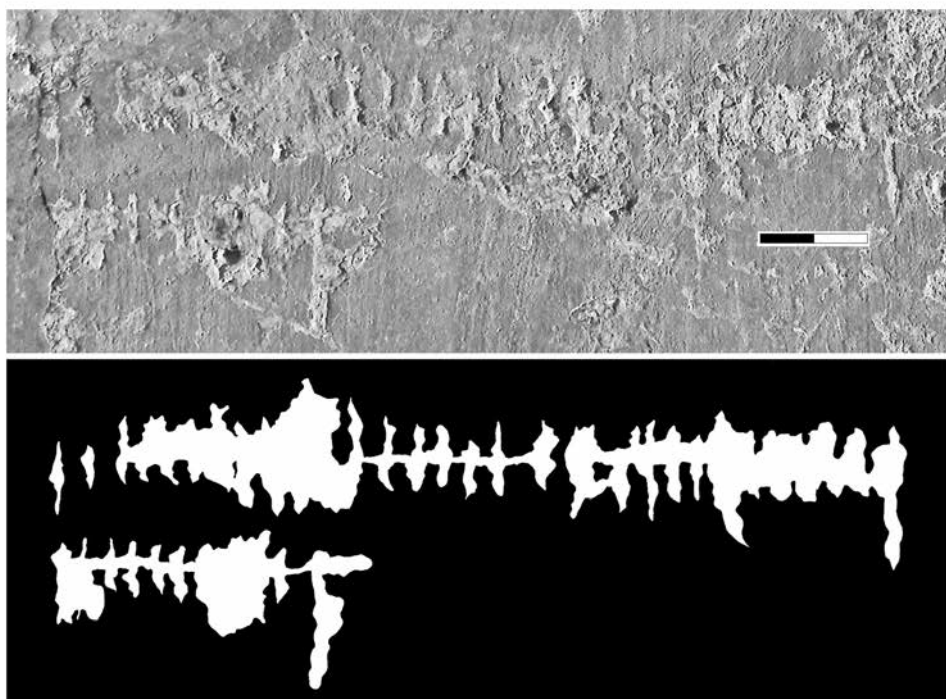
3

Таблиця XII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3017, 2 – № 3018, 3 – № 3019.

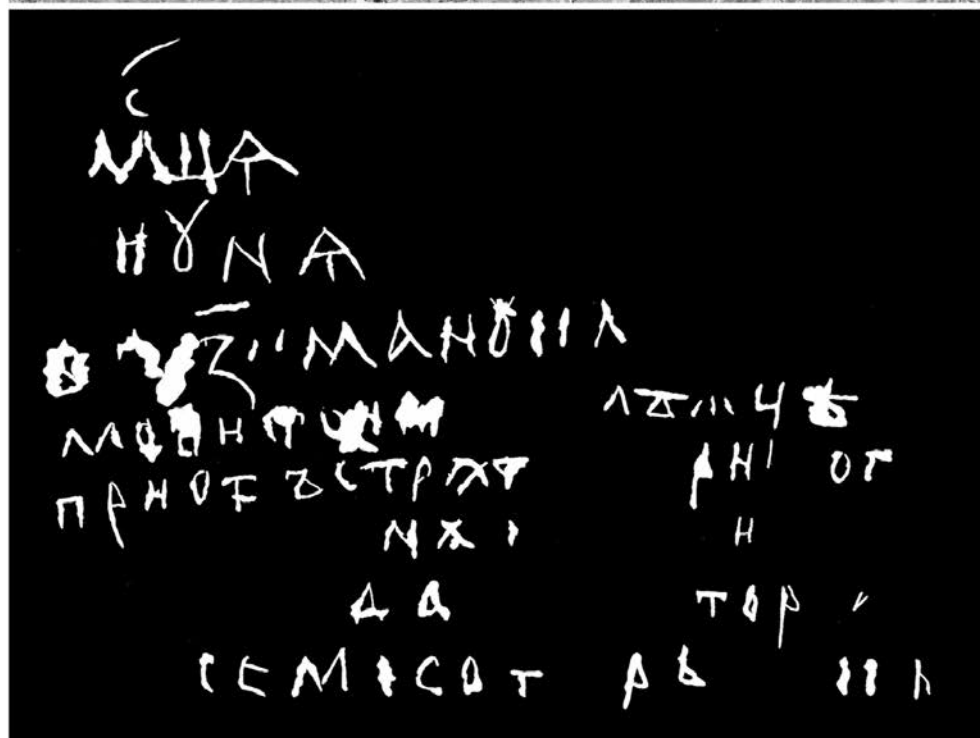

1

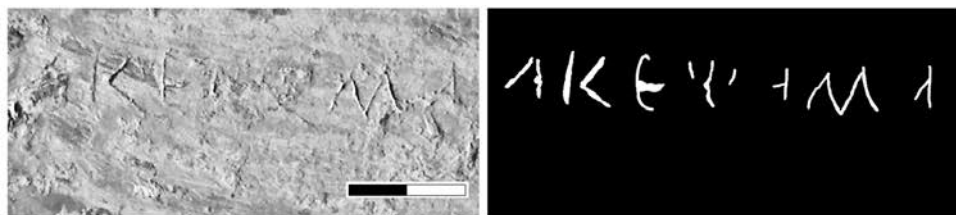

2

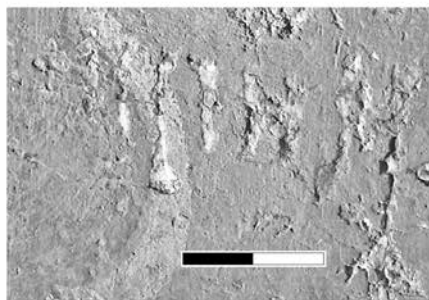
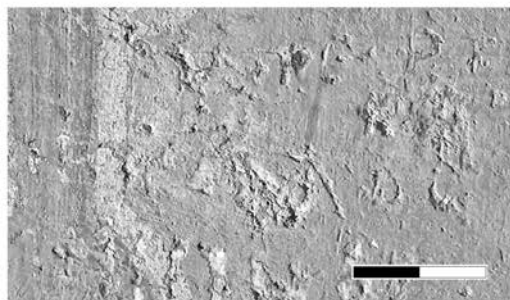
Таблиця XIII
Фото та прорис графіті: 1 – № 3020, 2 – № 3021.

Таблиця XIV
Фото та прорис графіті № 3022.

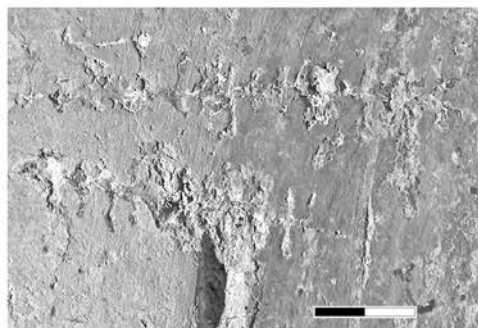

1

2

3

4

Таблиця XV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3023, 2 – № 3024, 3 – № 3025, 4 – № 3026.

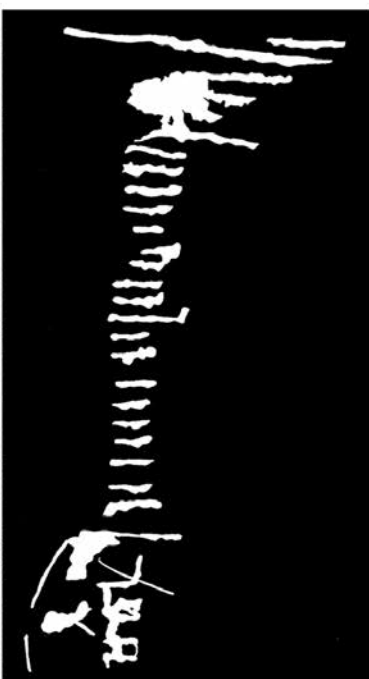
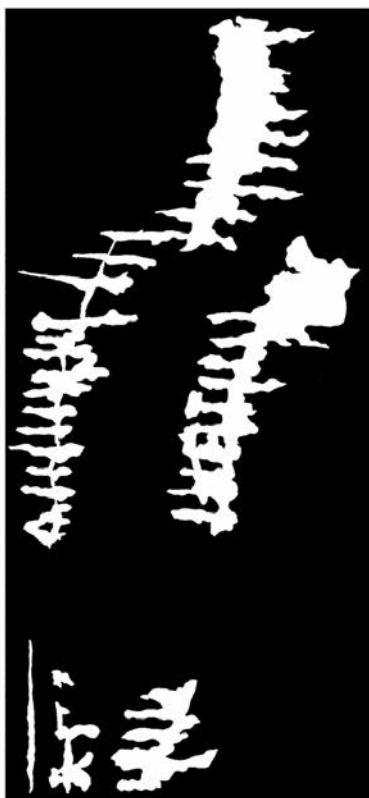
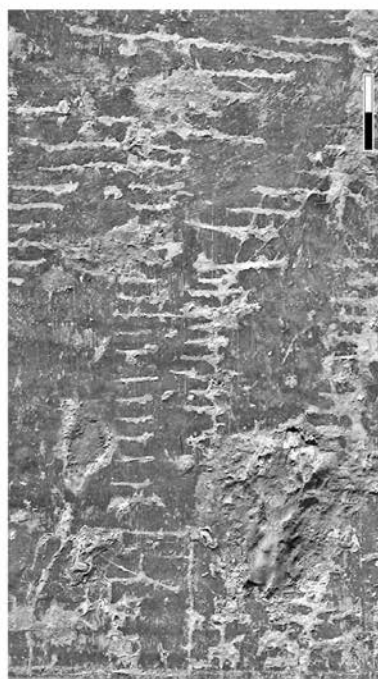
1

2

Таблиця XVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3027, 2 – № 3028.

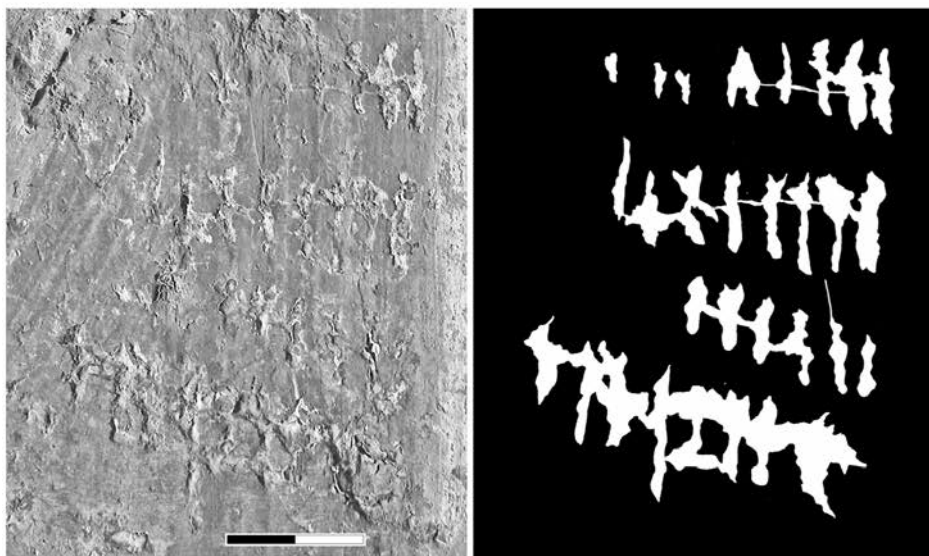

2

1

Таблиця XVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3029, 2 – № 3030.

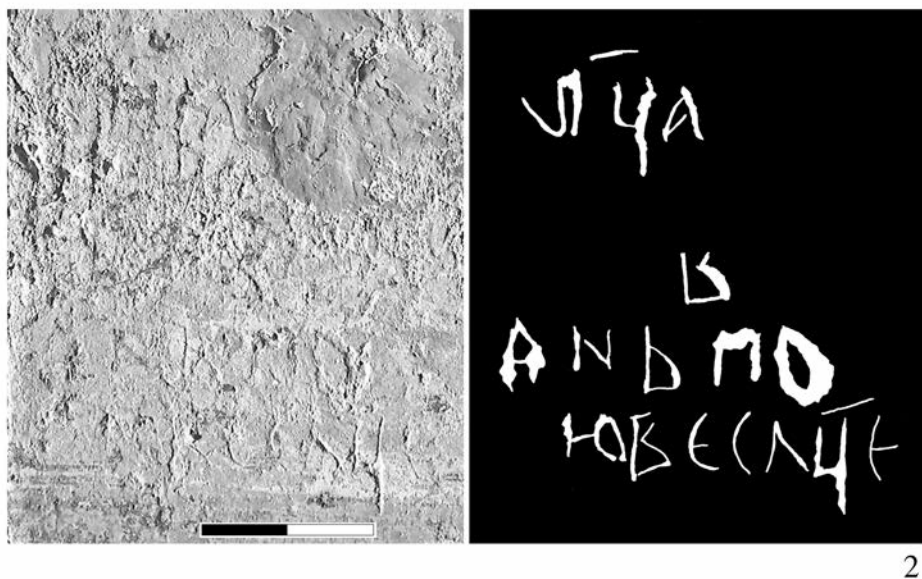
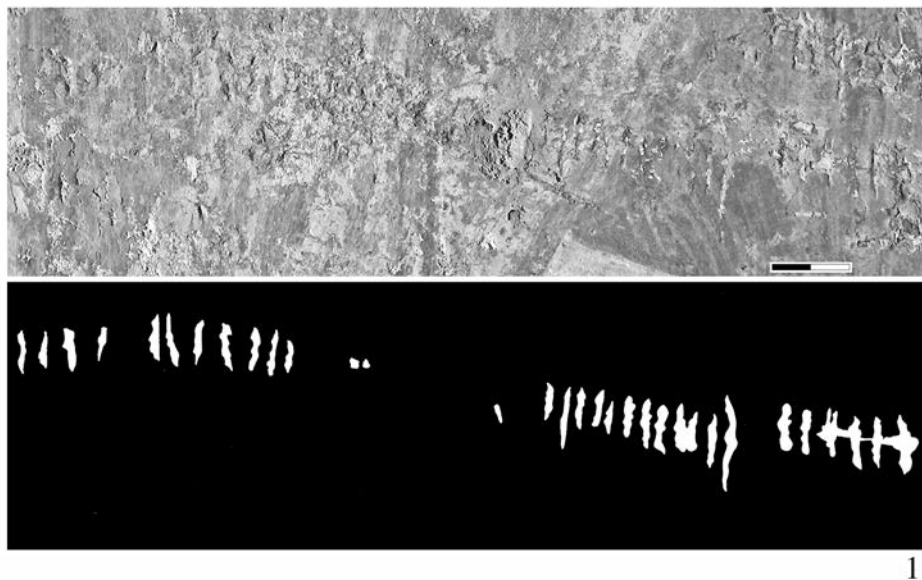
1

2

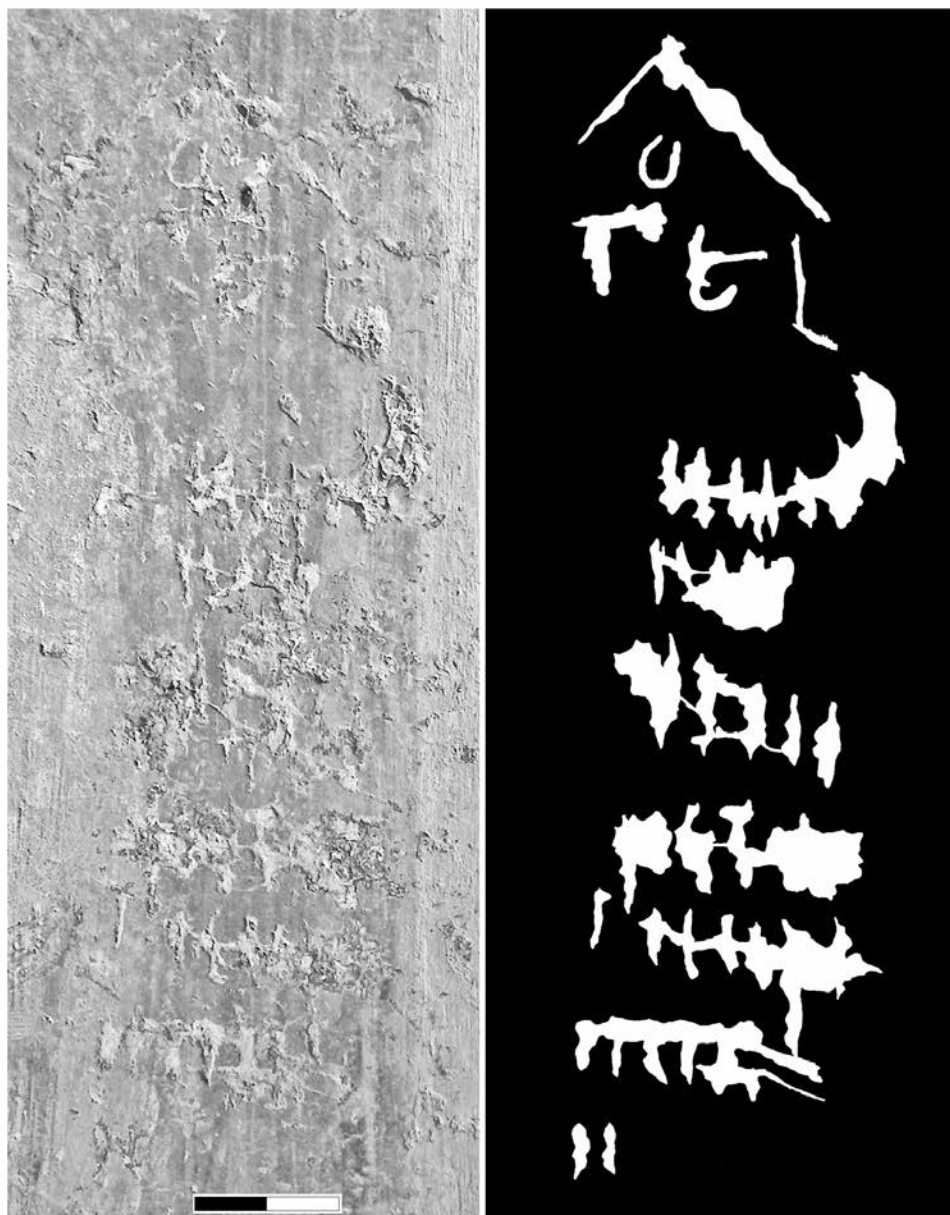
Таблиця XVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3031, 2 – № 3032.

Таблиця XIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3033, 2 – № 3034.

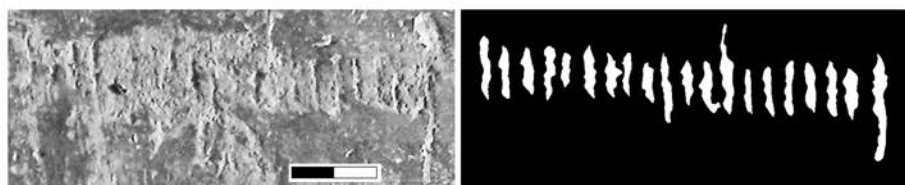
Таблиця XX
Фото та прорис графіті № 3035.

1

2

3

Таблиця XXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3036, 2 – № 3037, 3 – № 3038.

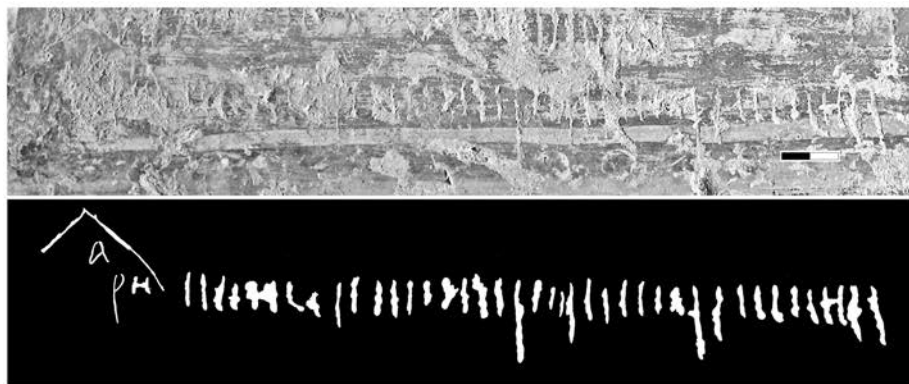
1

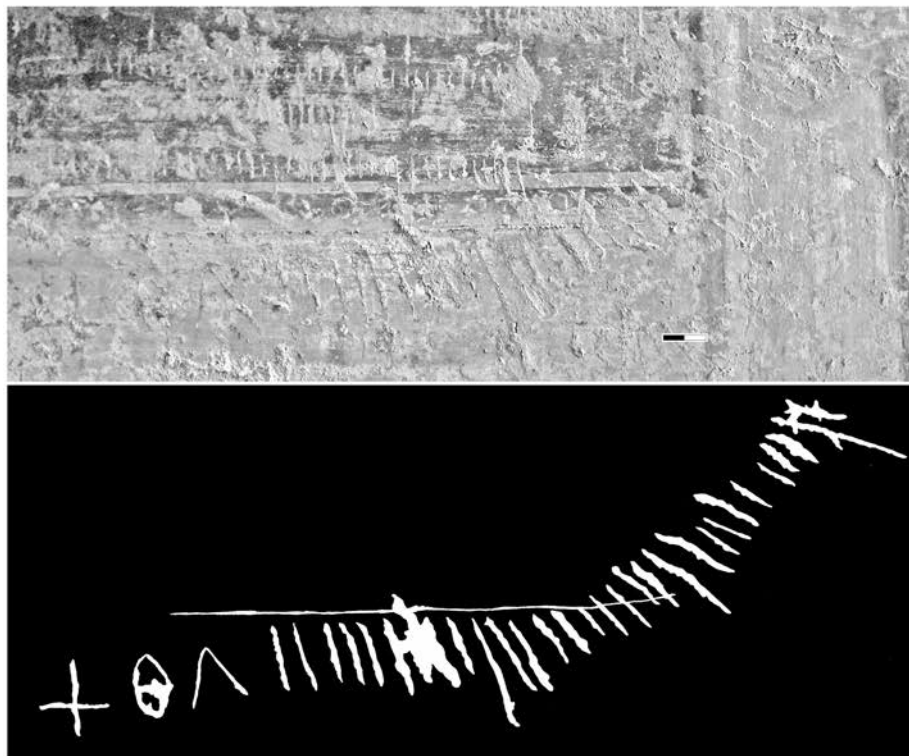
2

Таблиця XXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3039, 2 – № 3040.

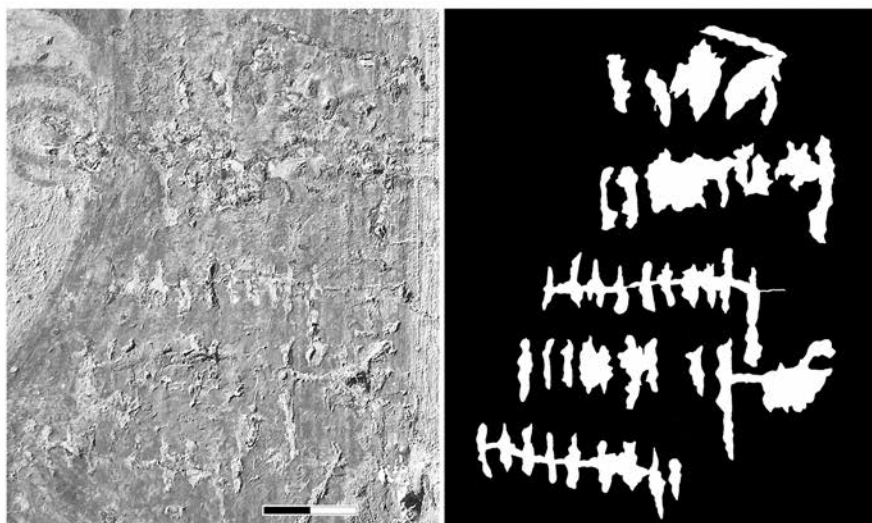
1

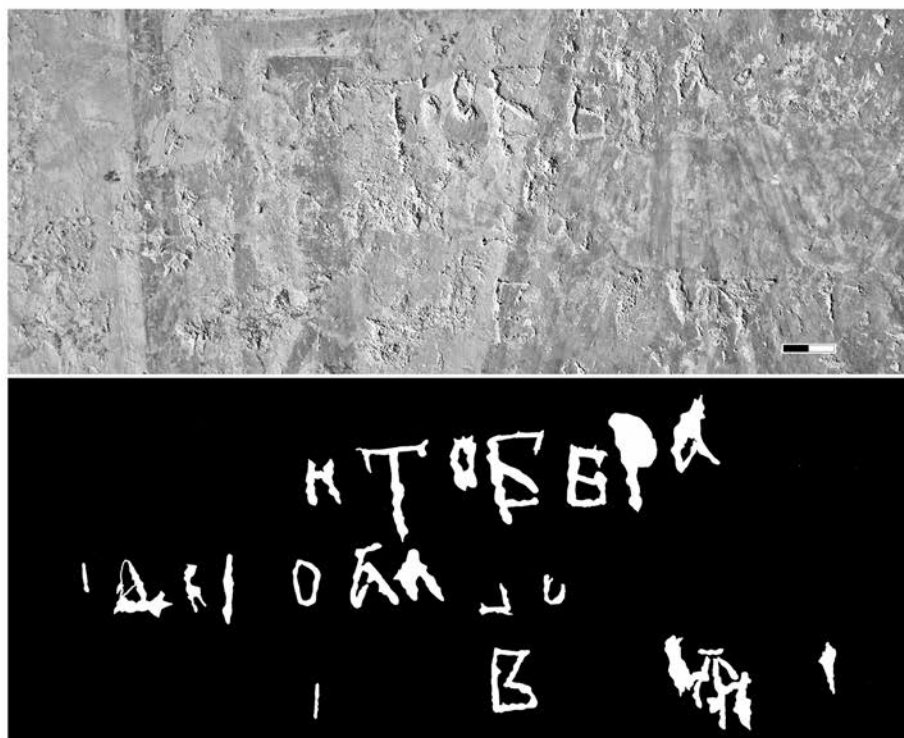
2

Таблиця XXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3041, 2 – № 3042.

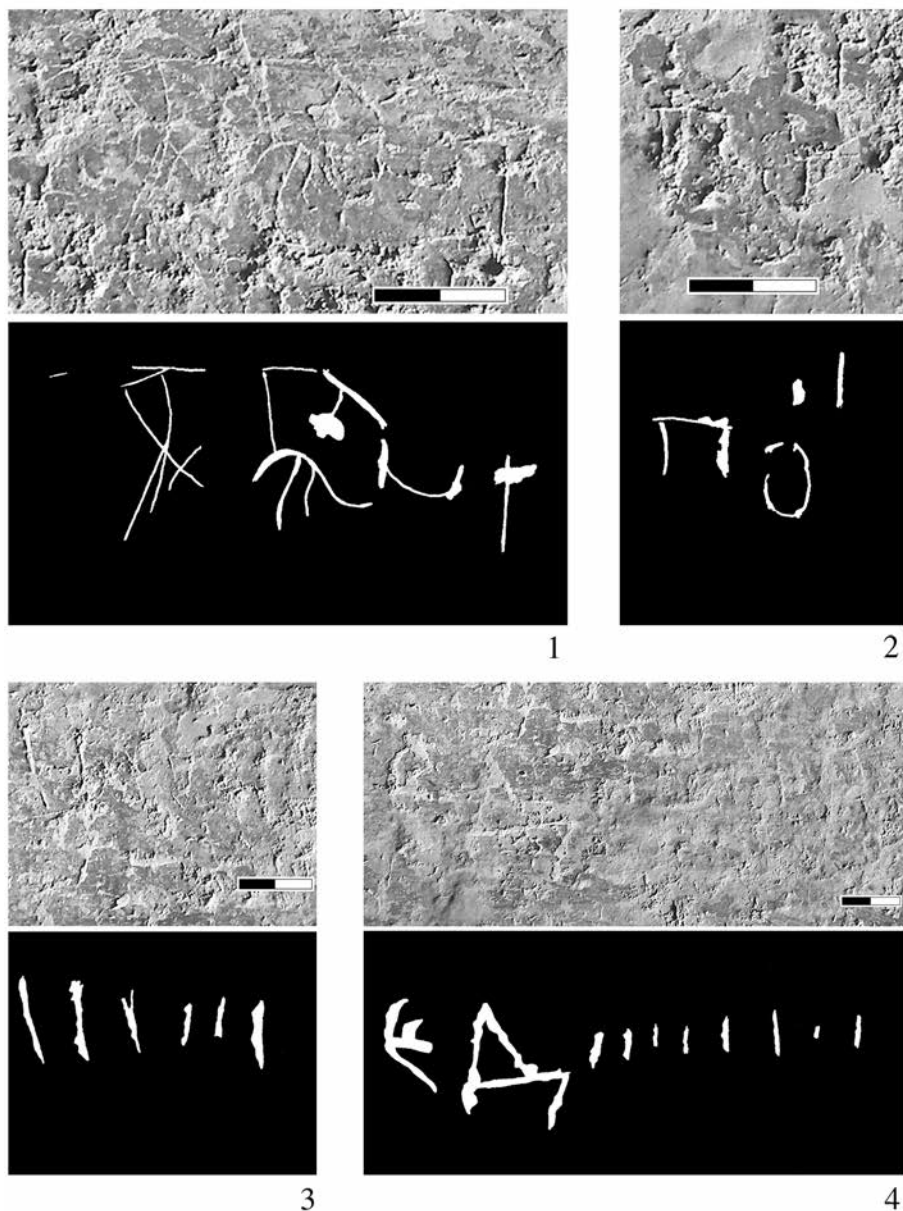
1

2

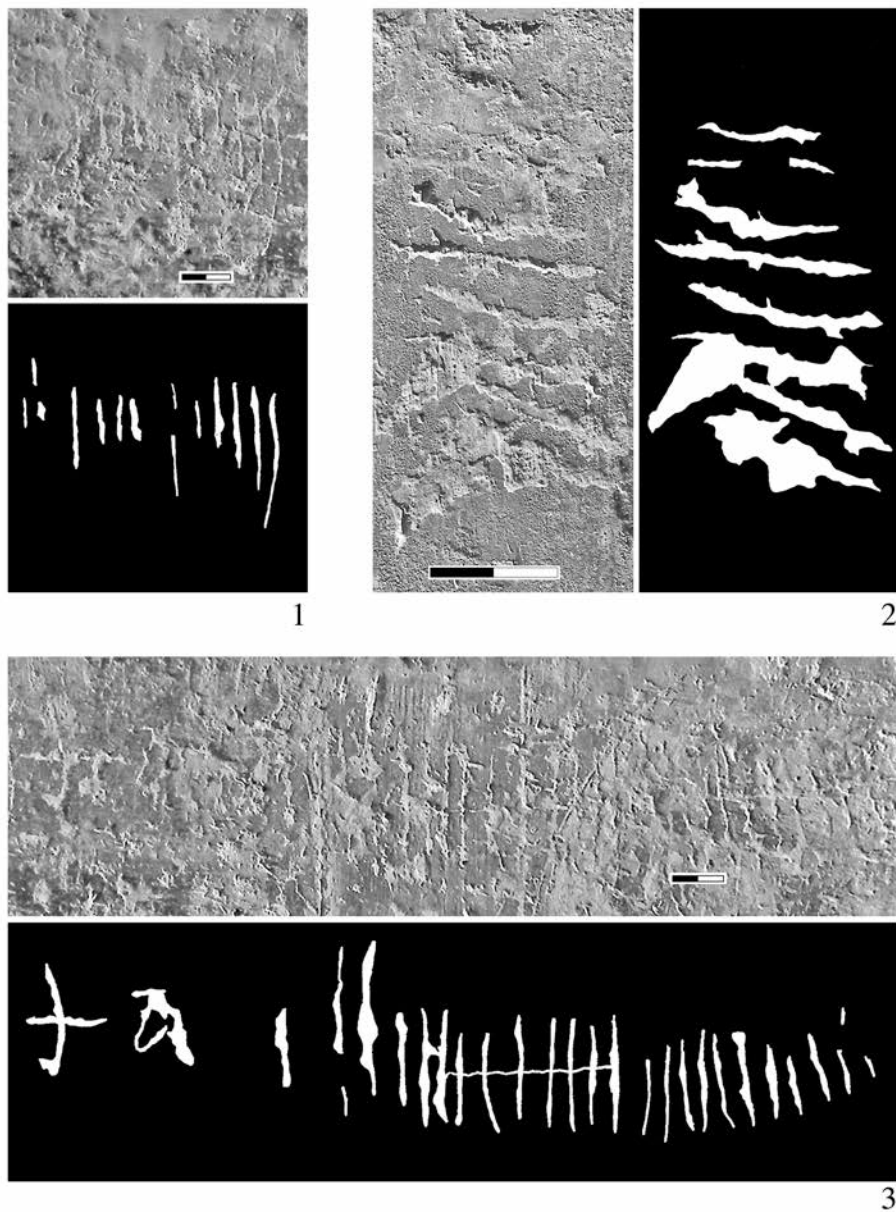
Таблиця XXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3043, 2 – № 3044.

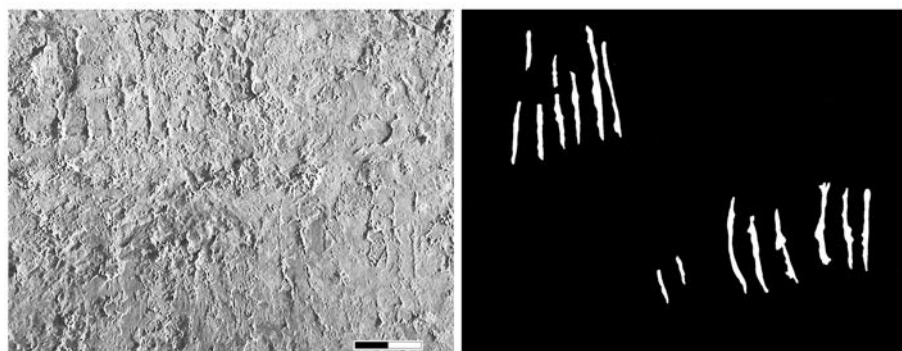
Таблиця XXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3045, 2 – № 3046, 3 – № 3047, 4 – № 3048.

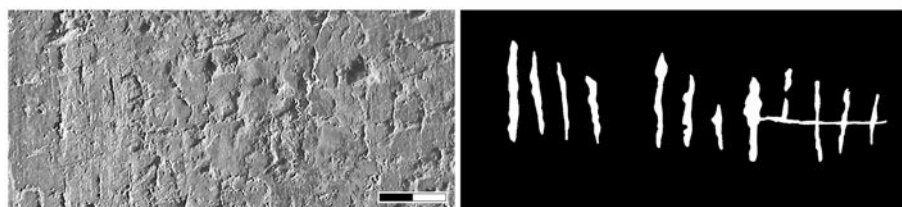

Таблиця XXVI

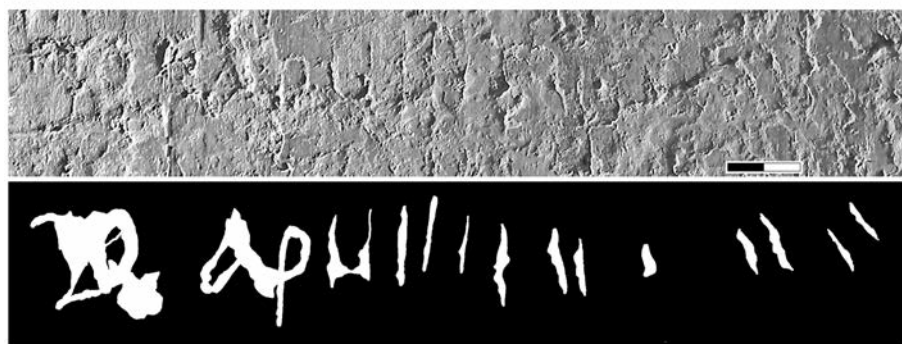
Фото та прорис графіті: 1 – № 3049, 2 – № 3050, 3 – № 3051.

1

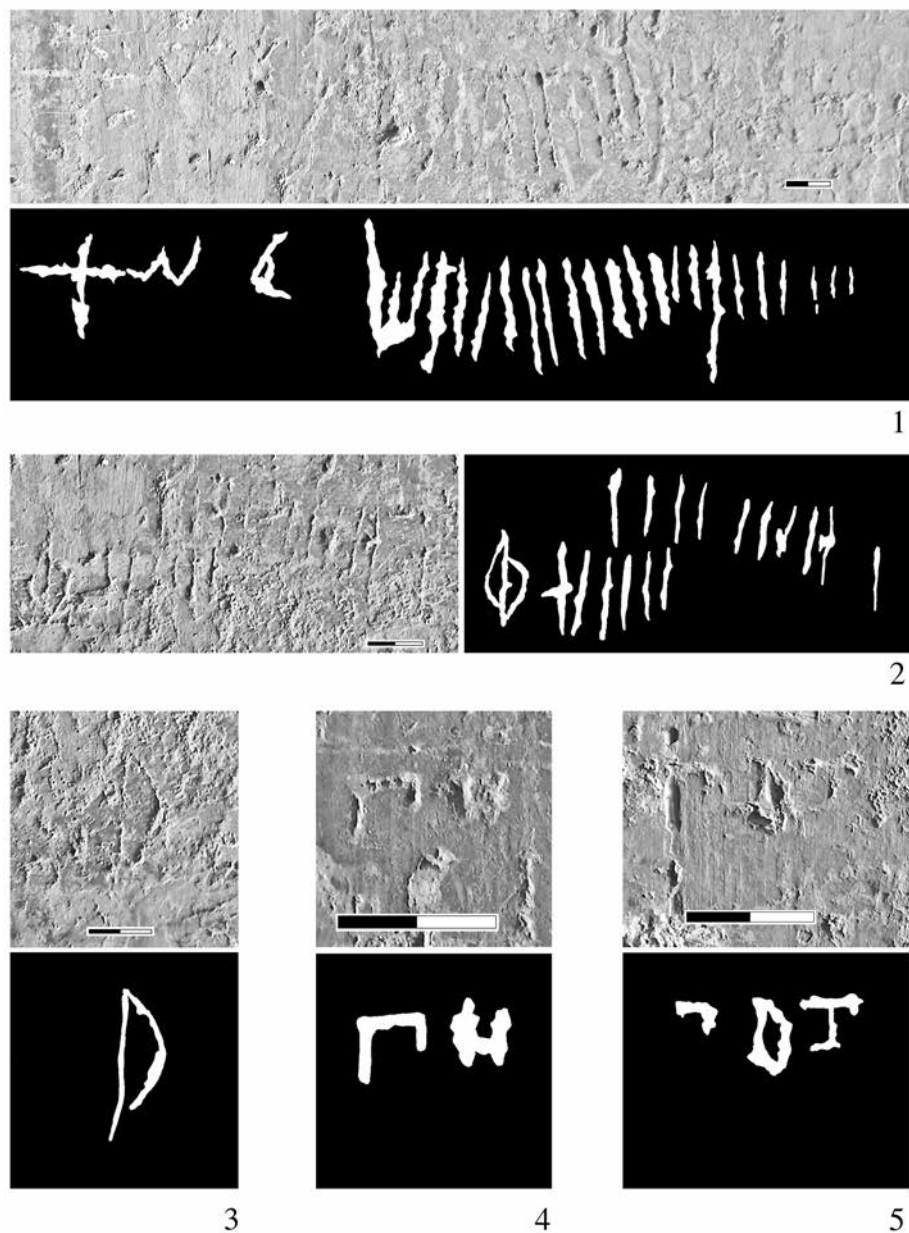
2

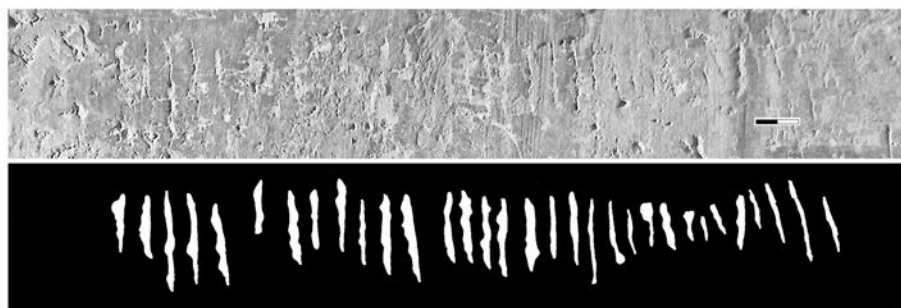
3

Таблиця XXVII

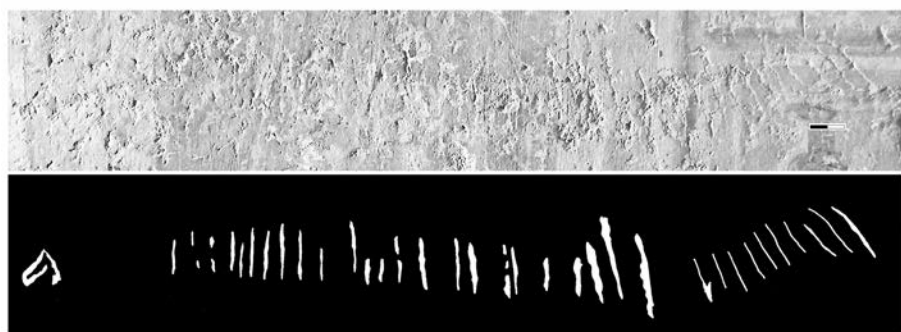
Фото та прорис графіті: 1 – № 3052, 2 – № 3053, 3 – № 3054.

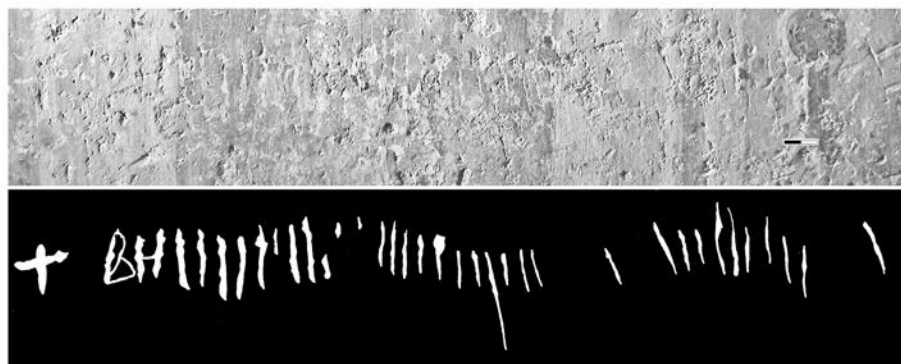
Таблиця XXVIII
 Фото та прорис графіті: 1 – № 3055, 2 – № 3056, 3 – № 3057,
 4 – № 3058, 5 – № 3059.

1

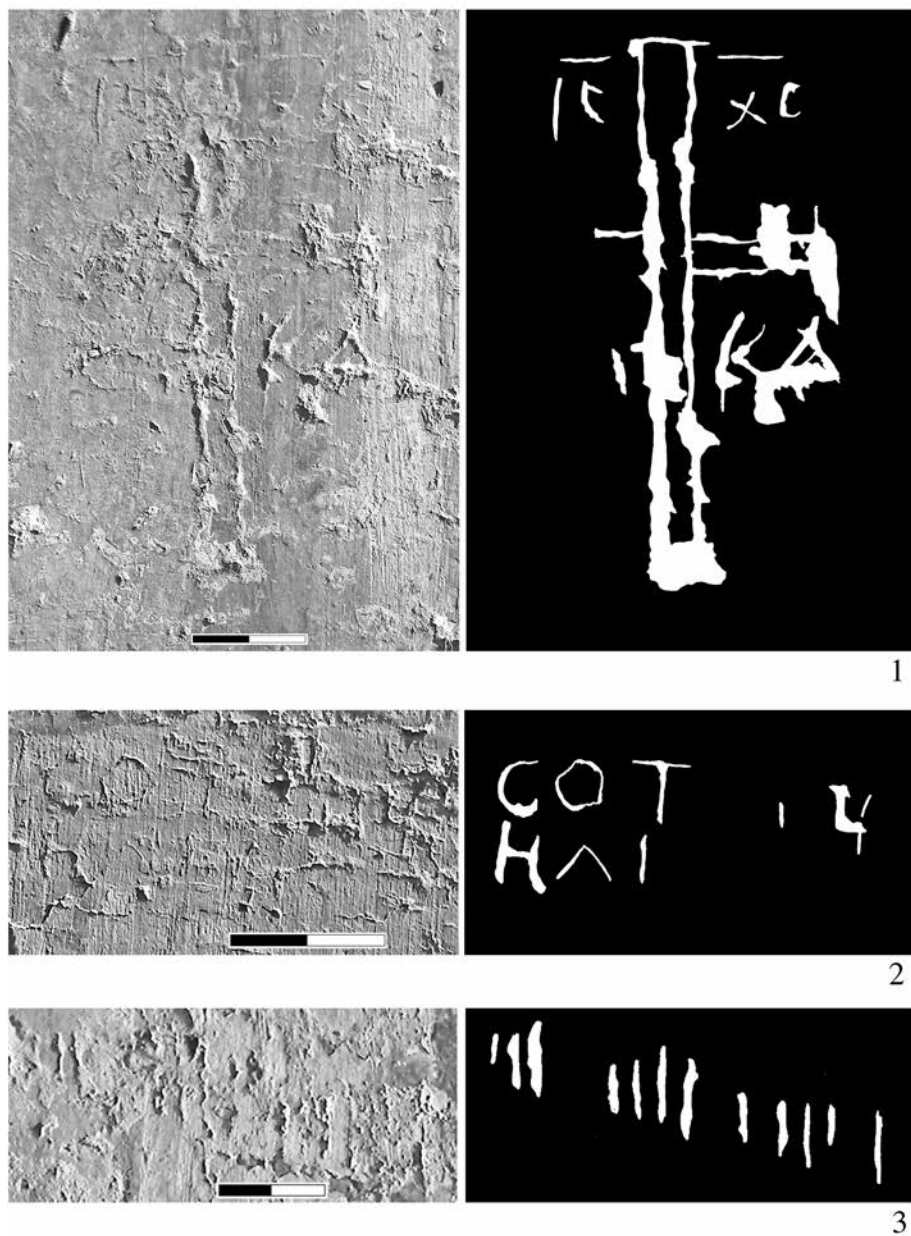
2

3

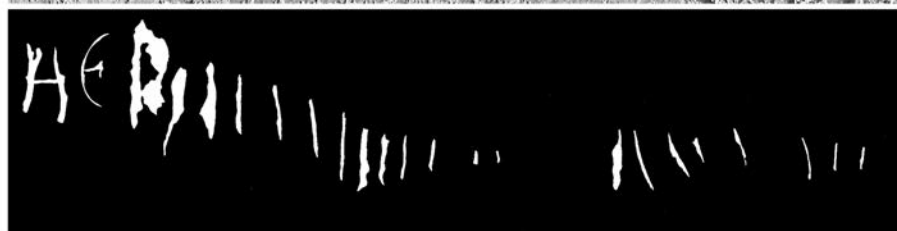
Таблиця XXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3060, 2 – № 3061, 3 – № 3062.

Таблиця XXX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3063, 2 – № 3064, 3 – № 3065.

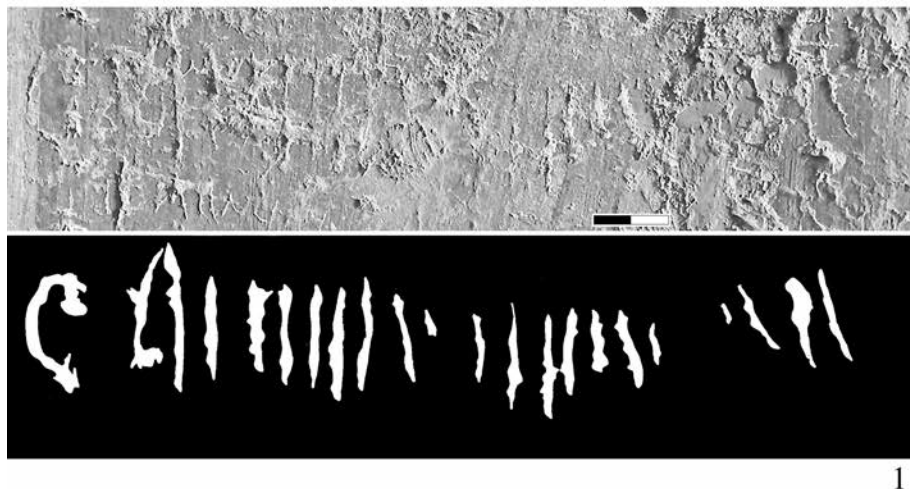
1

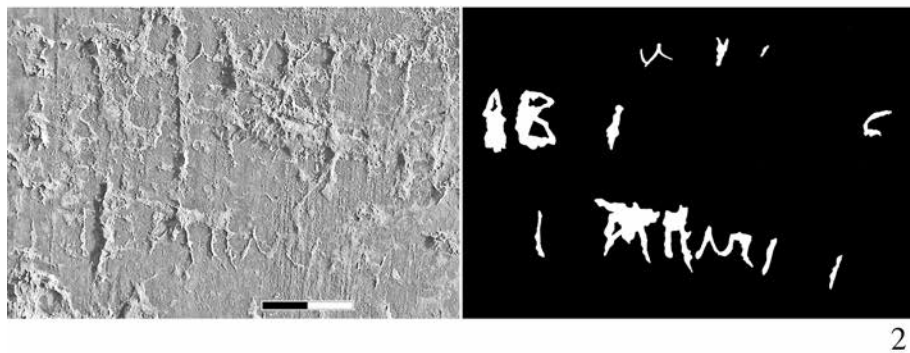
2

Таблиця XXXI

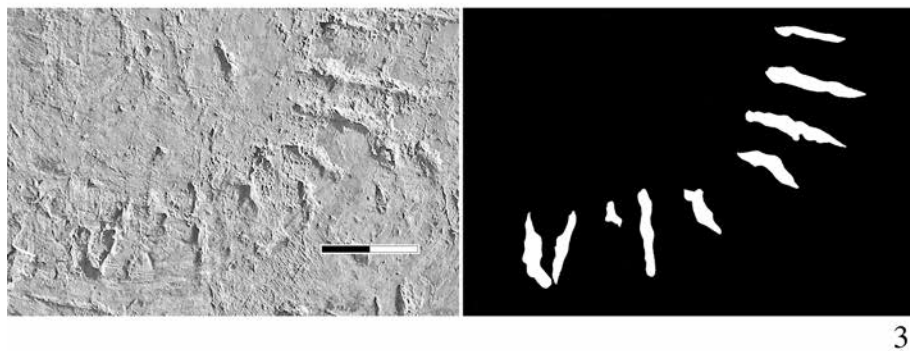
Фото та прорис графіті: 1 – № 3066, 2 – № 3067.

1

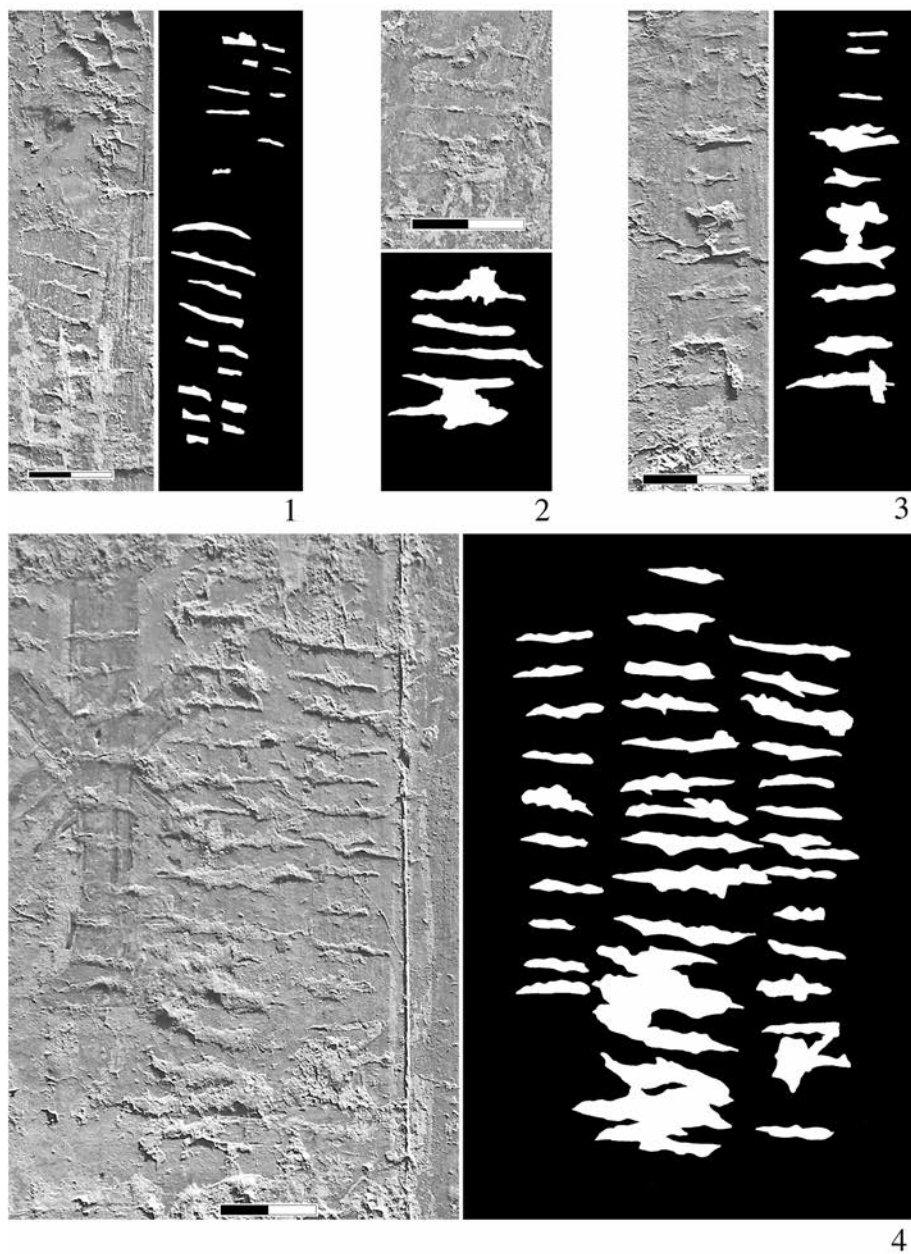
2

3

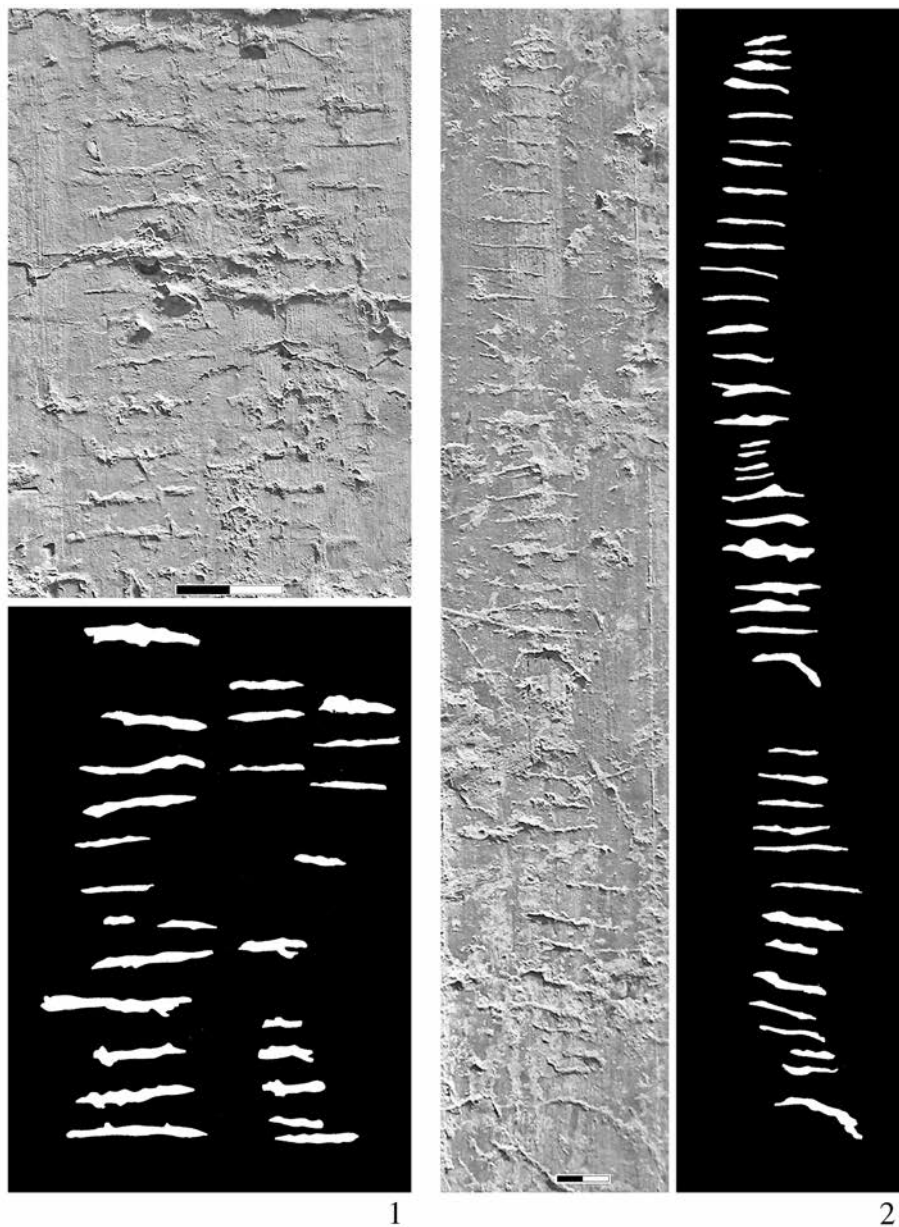
Таблиця XXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3068, 2 – № 3069, 3 – № 3070.

Таблиця XXXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3071, 2 – № 3072, 3 – № 3073, 4 – № 3074.

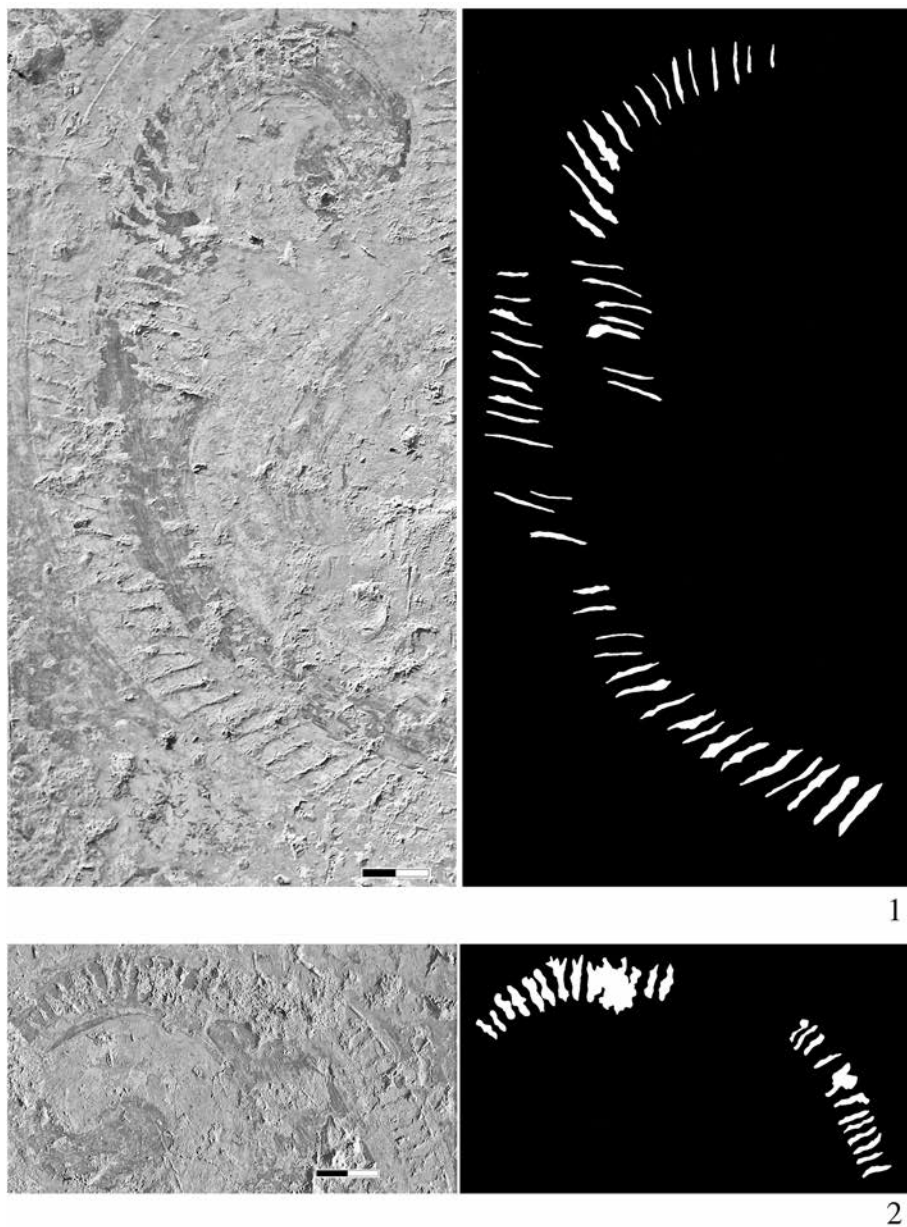

1

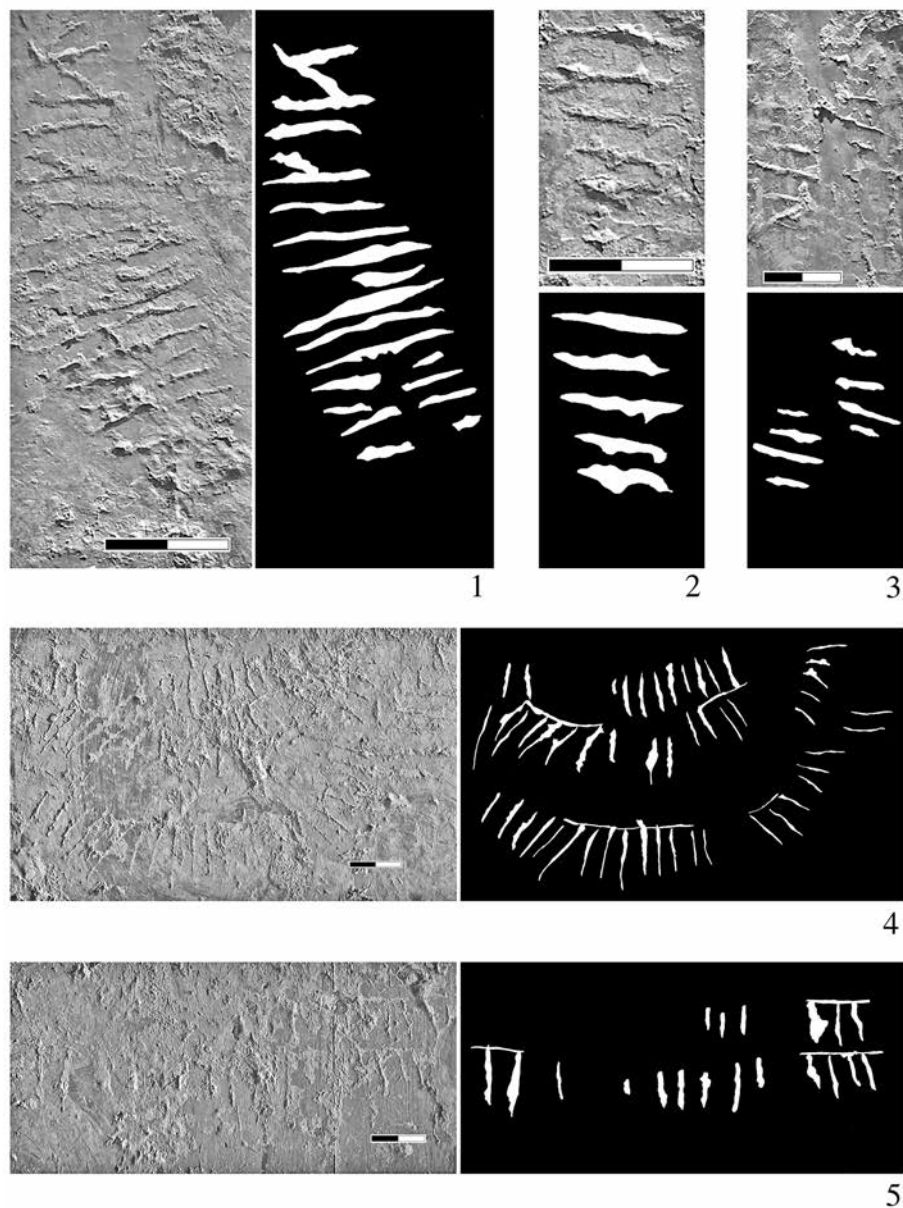
2

Таблиця XXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3075, 2 – № 3076.

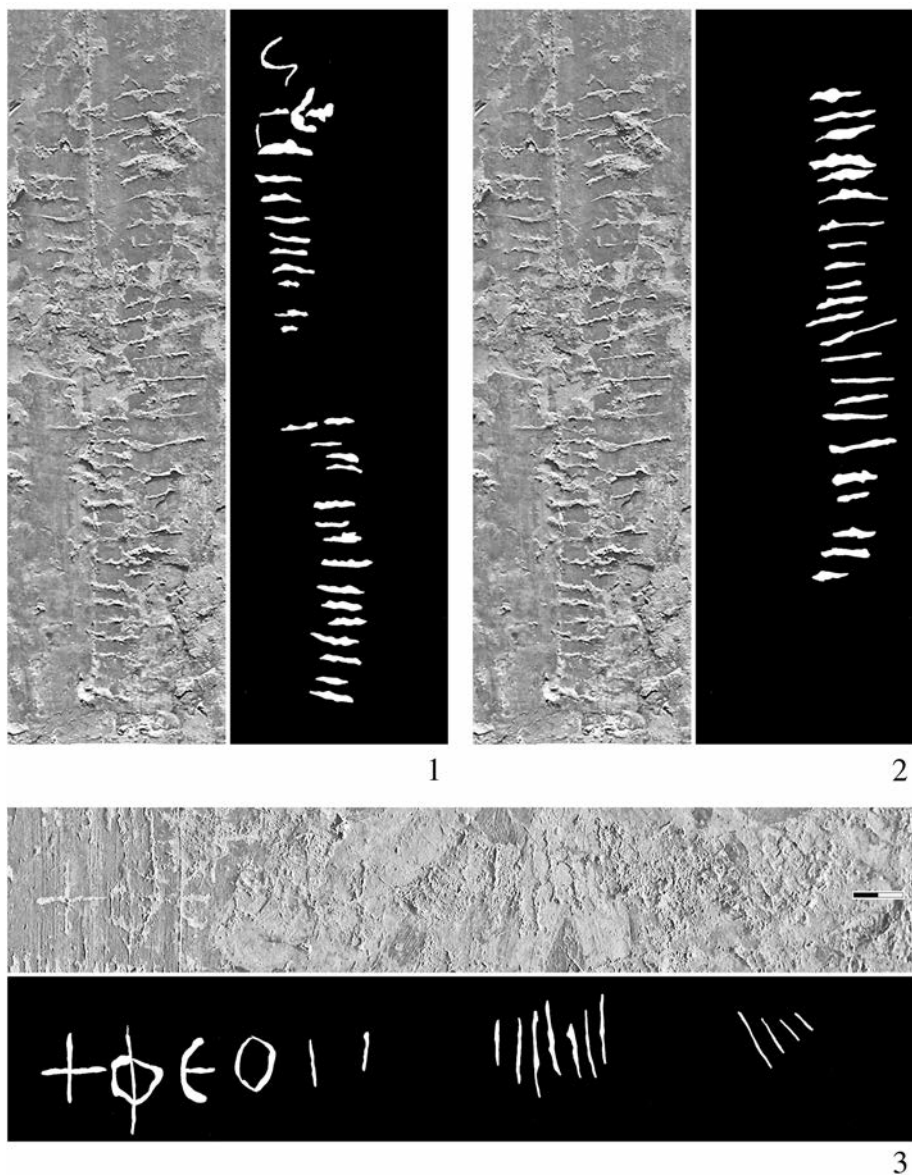

Таблиця XXXV
Фото та прорис графіті: 1 – № 3077, 2 – № 3078.

Таблиця XXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3079, 2 – № 3080, 3 – № 3081,
4 – № 3082, 5 – № 3083.

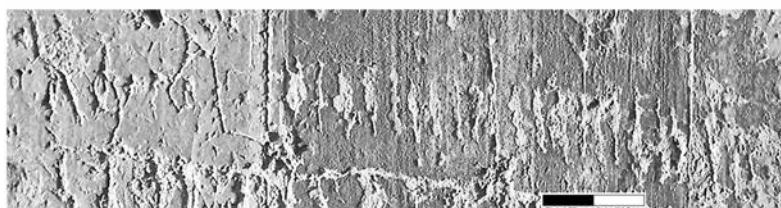

Таблиця XXXVII

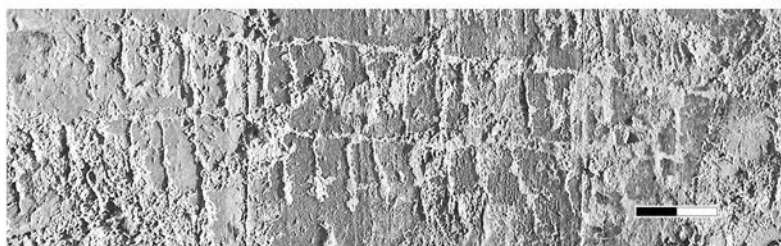
Фото та прорис графіті: 1 – № 3084, 2 – № 3085, 3 – № 3086.

1

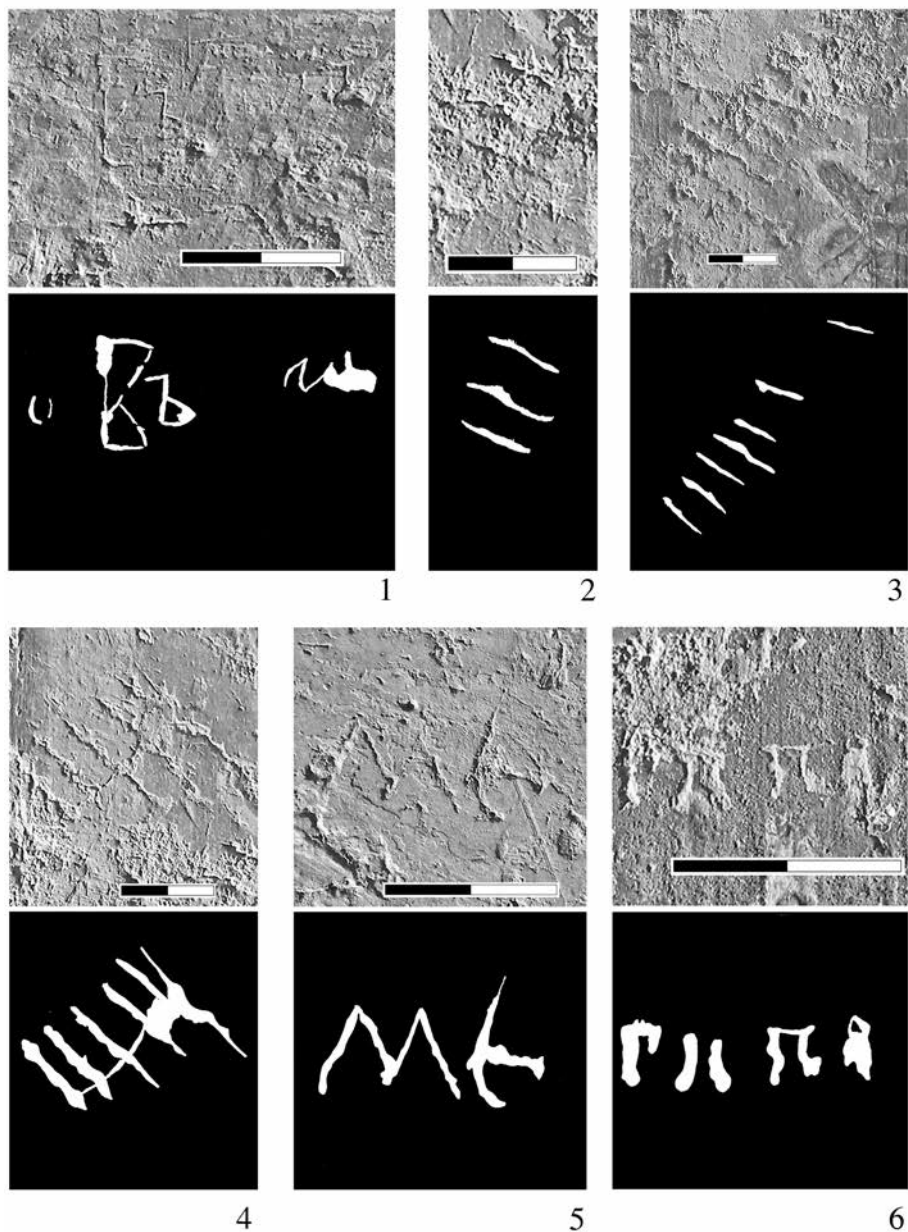
2

3

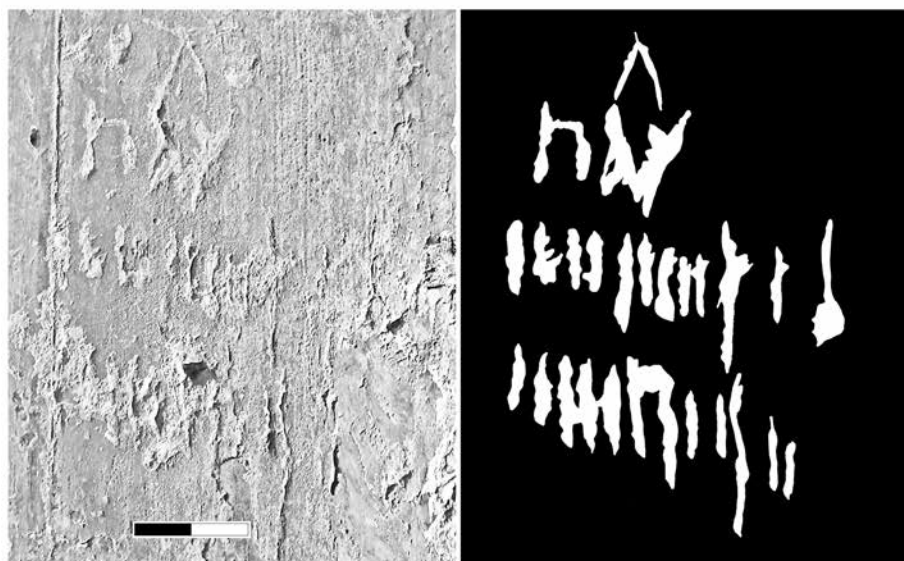
Таблиця XXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3087, 2 – № 3088, 3 – № 3089.

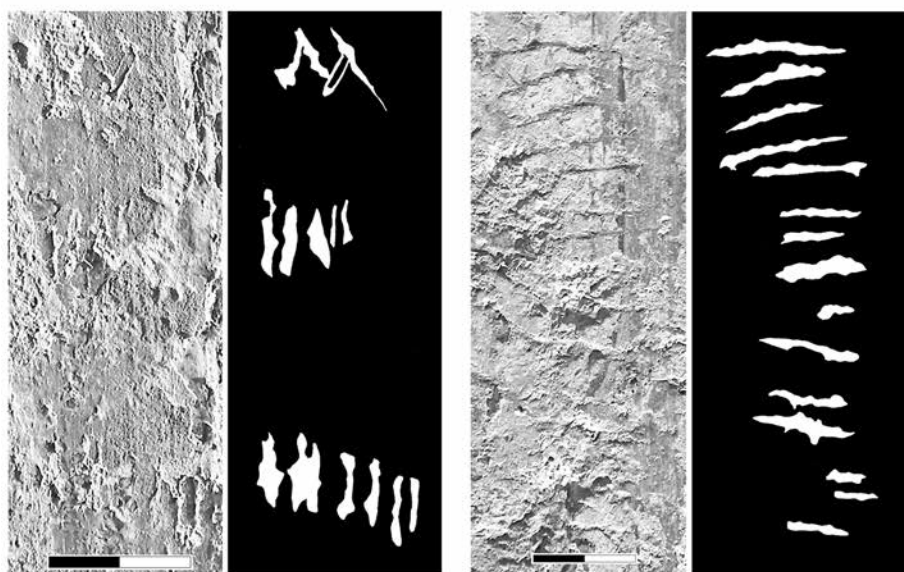

Таблиця XXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3090, 2 – № 3091, 3 – № 3092,
4 – № 3093, 5 – № 3094, 6 – № 3095.

1

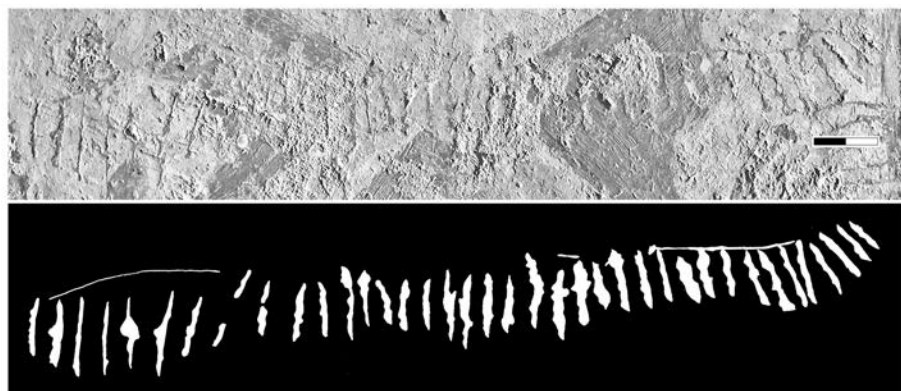

2

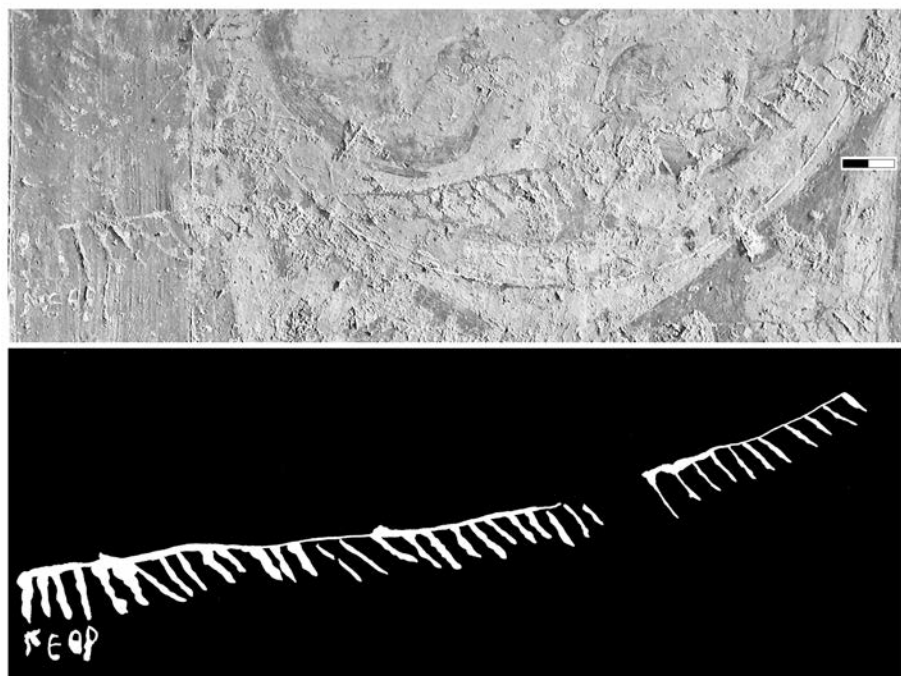
3

Таблиця XL

Фото та прорис графіті: 1 – № 3096, 2 – № 3097, 3 – № 3098.

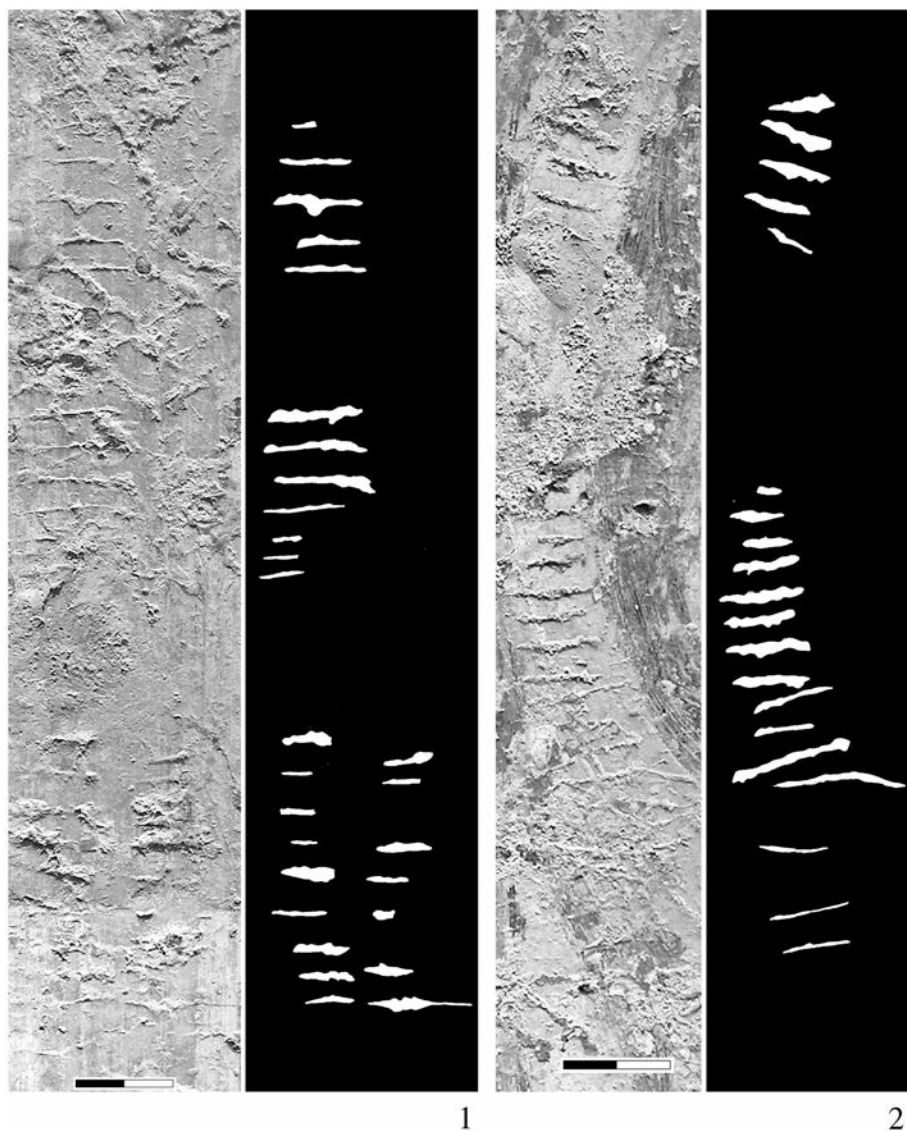
1

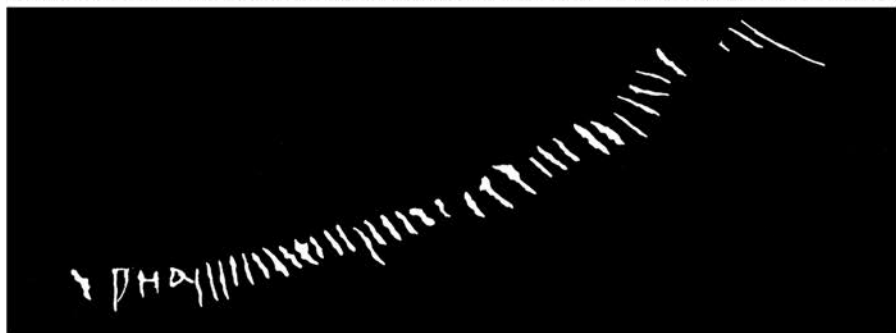
2

Таблиця XLI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3099, 2 – № 3100.

Таблиця XLII
Фото та прорис графіті: 1 – № 3101, 2 – № 3102.

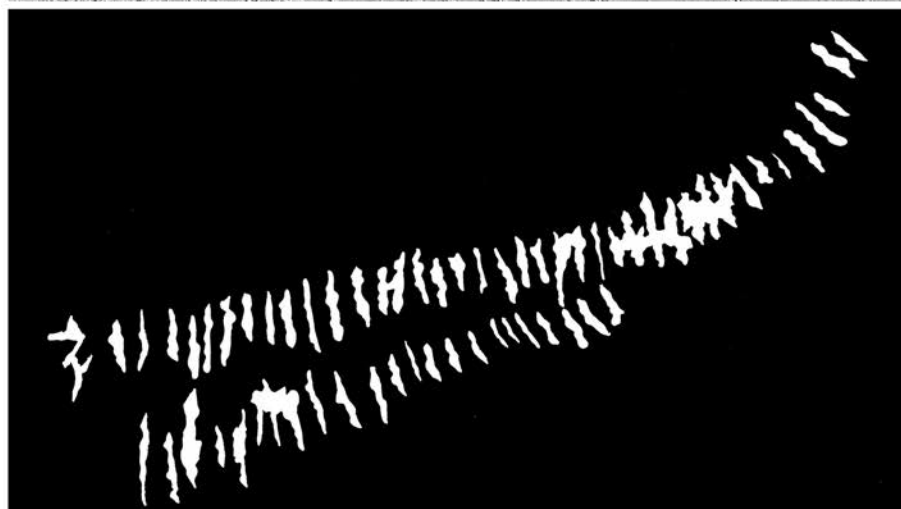
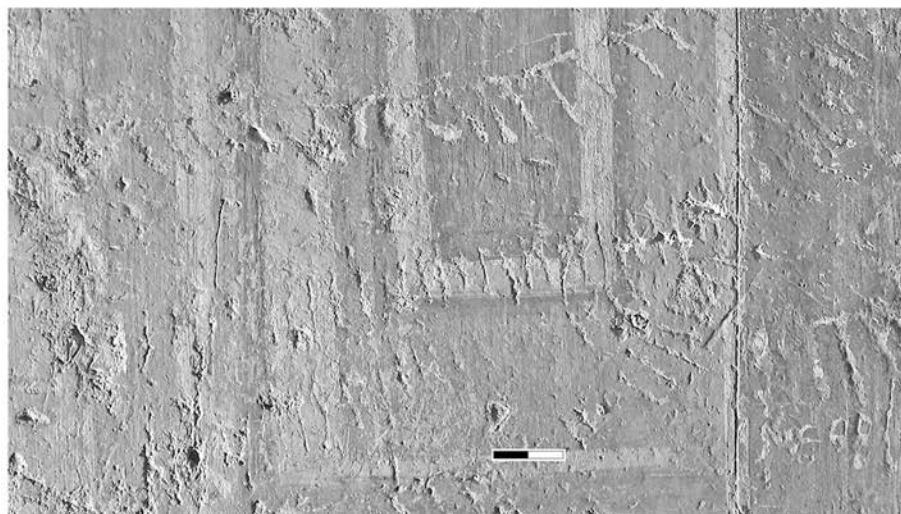
1

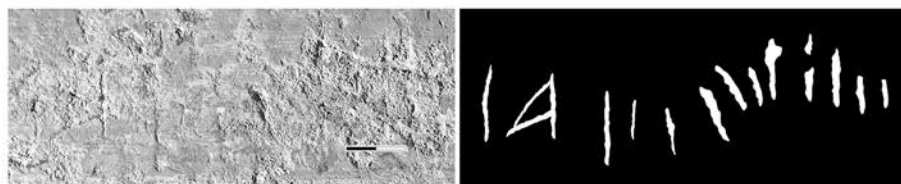
2

Таблиця XLIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3103, 2 – № 3104.

1

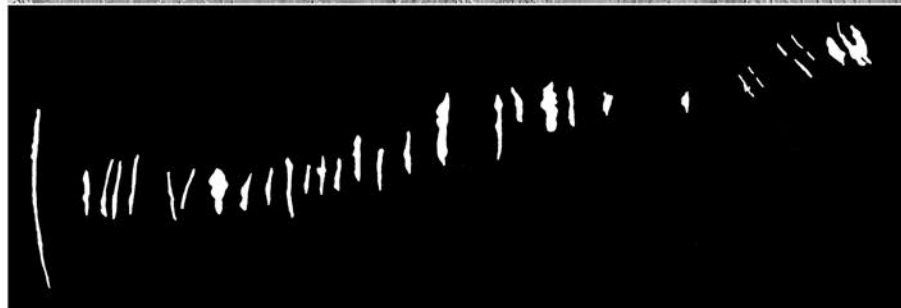
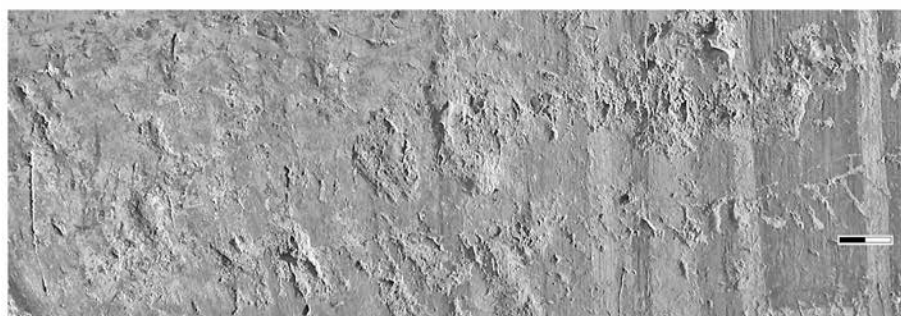

2

Таблиця XLIV
Фото та прорис графіті: 1 – № 3105, 2 – № 3106.

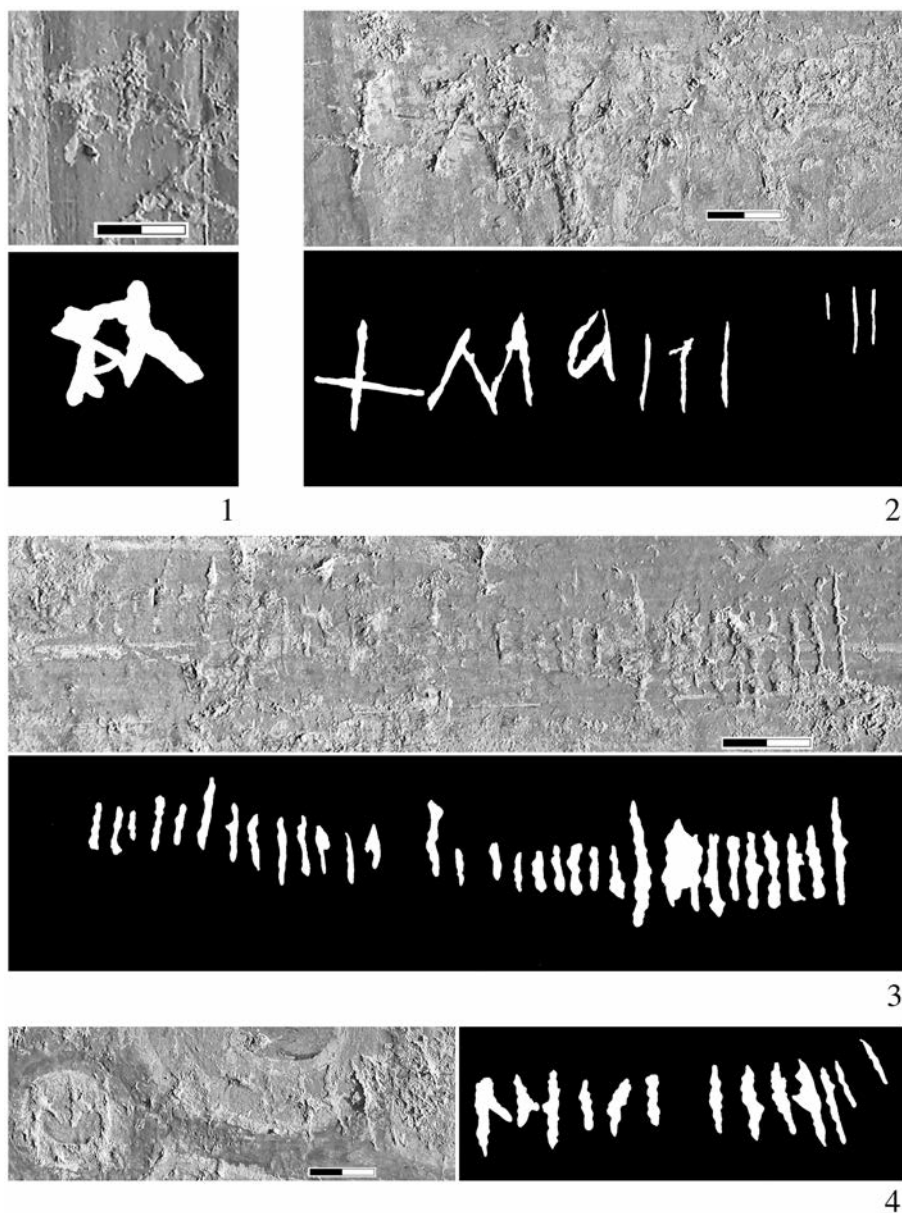

1

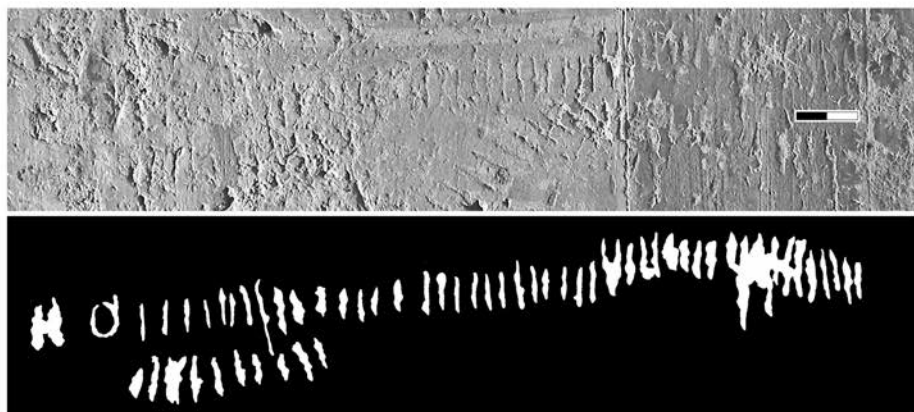
2

Таблиця XLV
Фото та прорис графіті: 1 – № 3107, 2 – № 3108.

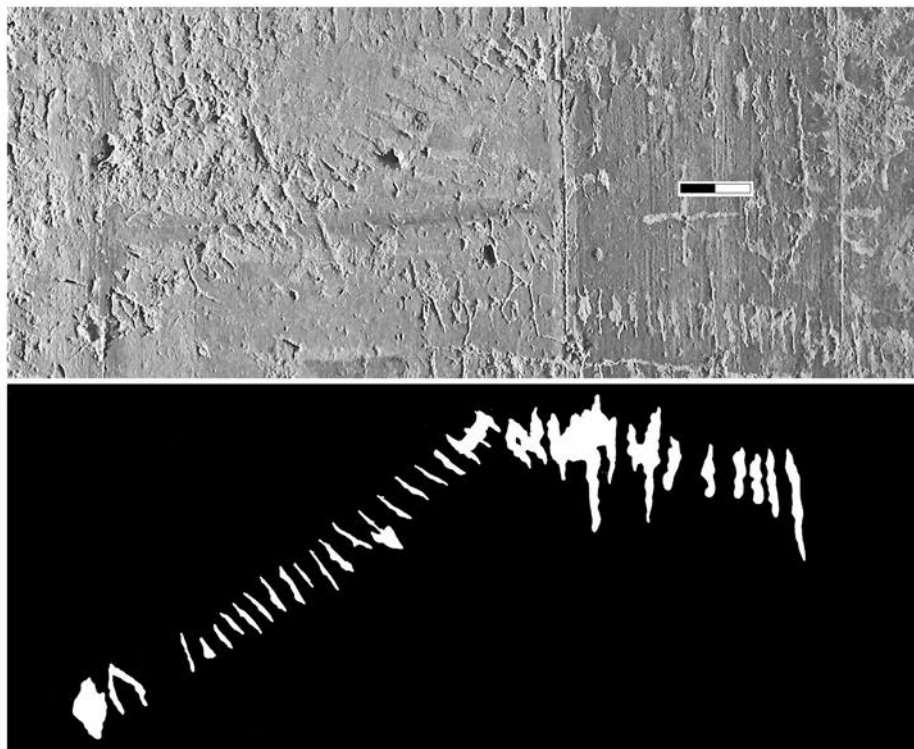

Таблиця XLVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3109, 2 – № 3110, 3 – № 3111, 4 – № 3112.

1

2

Таблиця XLVII
Фото та прорис графіті: 1 – № 3113, 2 – № 3114.

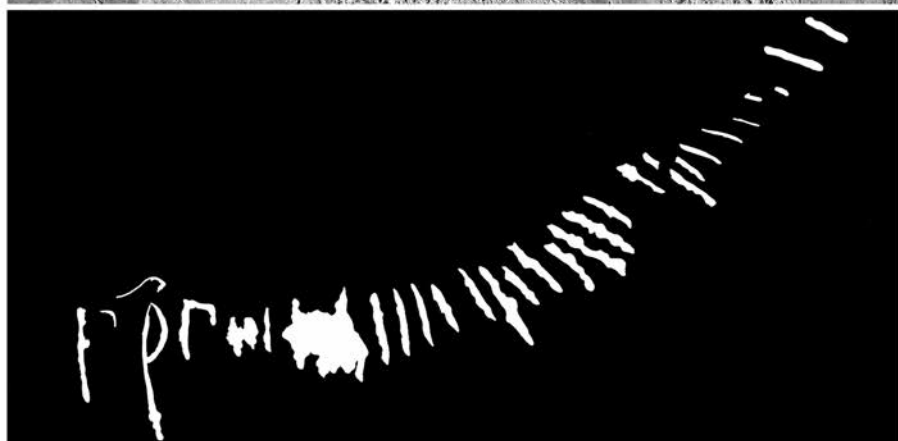
1

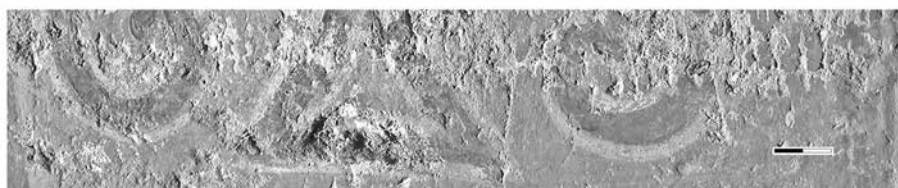
2

Таблиця XLVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3115, 2 – № 3116.

1

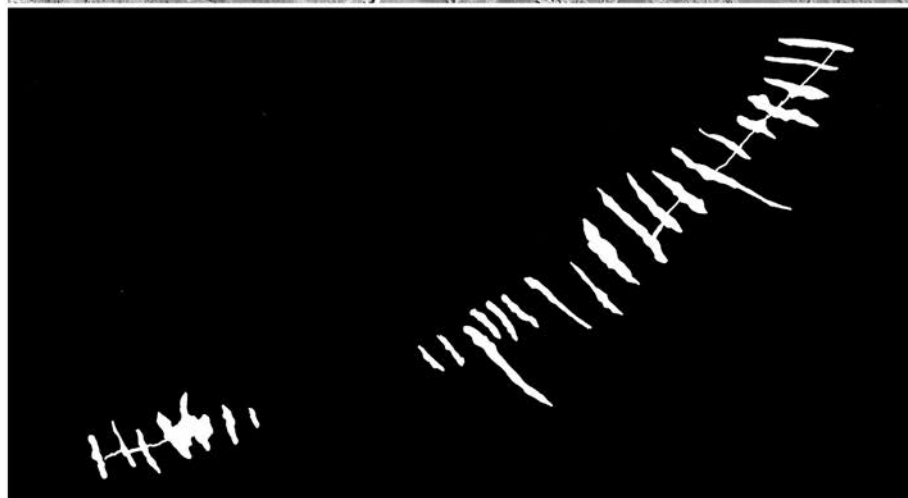
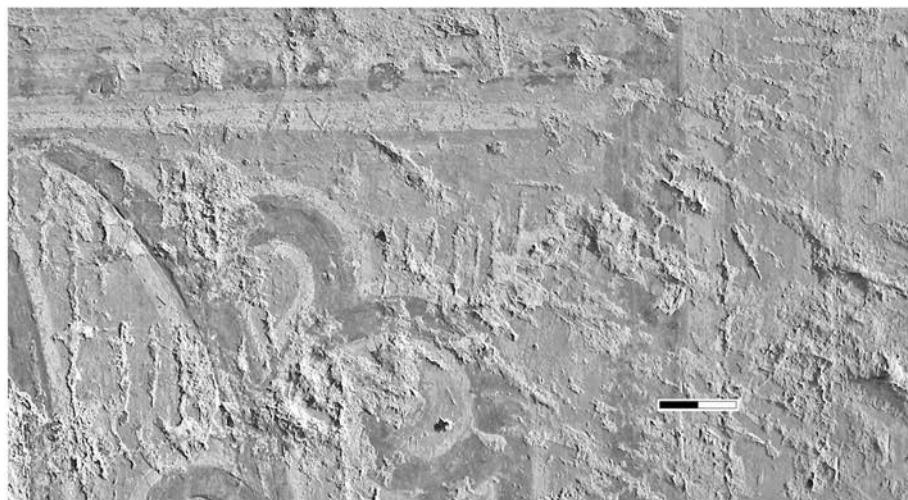
2

Таблиця XLIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3117, 2 – № 3118.

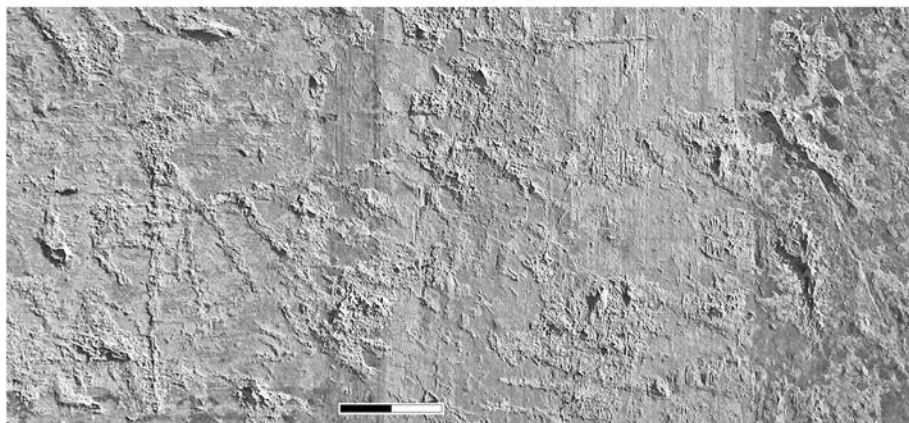
1

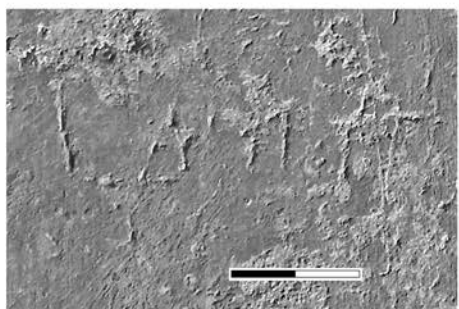
2

Таблиця І

Фото та прорис графіті: 1 – № 3119, 2 – № 3120.

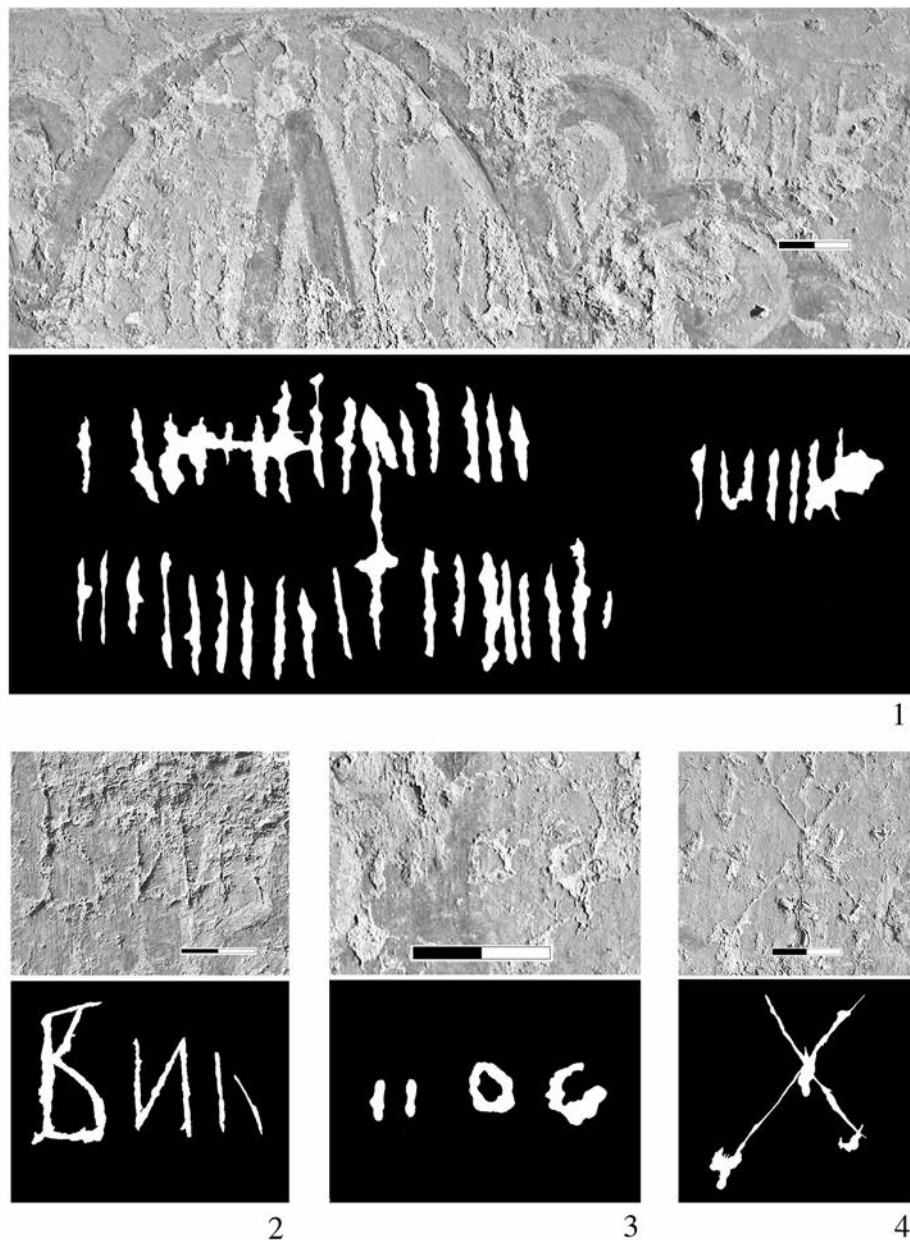
1

2

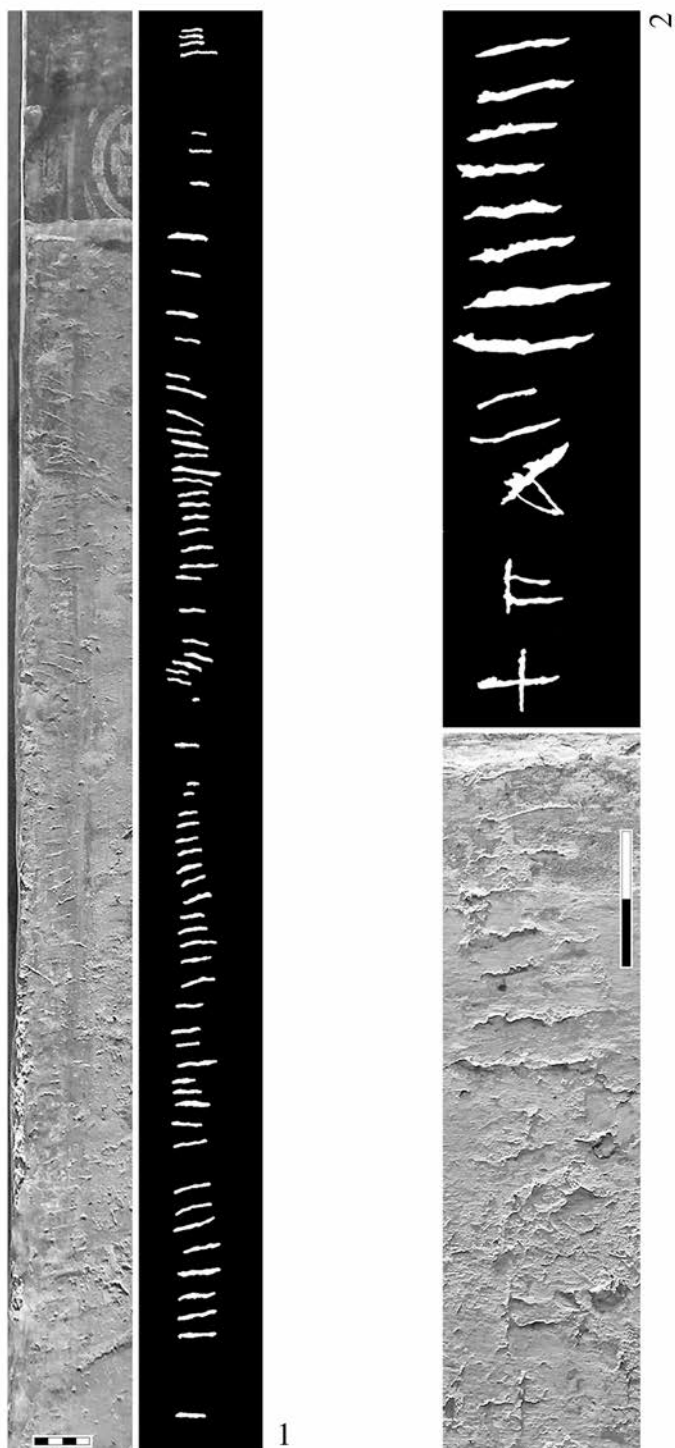
Таблиця ІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3121, 2 – № 3122.

Таблиця LII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3123, 2 – № 3124, 3 – № 3125, 4 – № 3126.

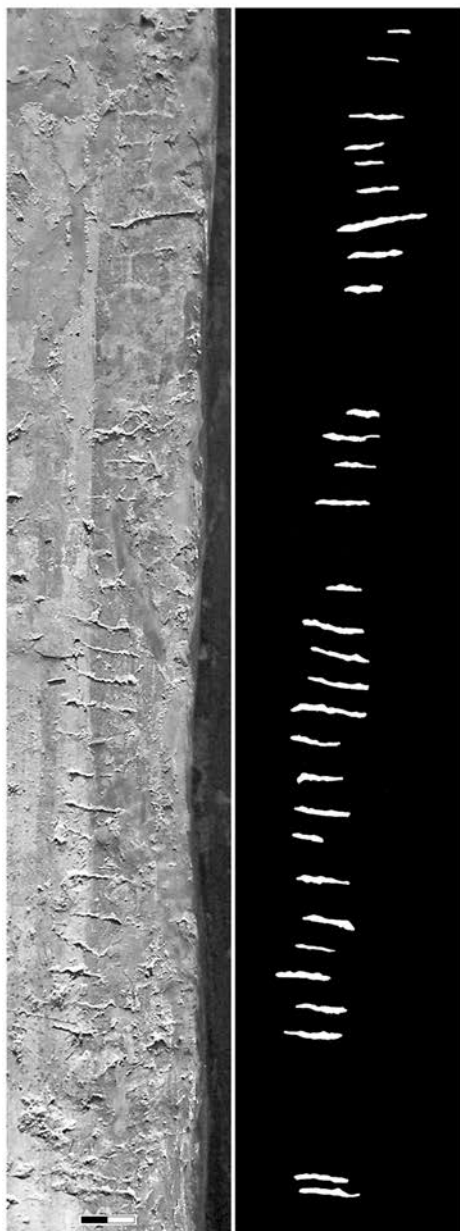

Таблиця ІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3127, 2 – № 3128.

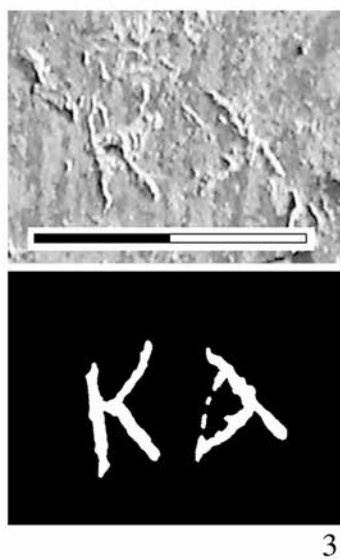
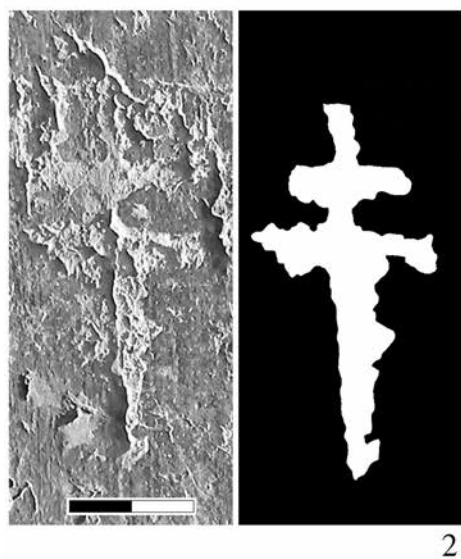
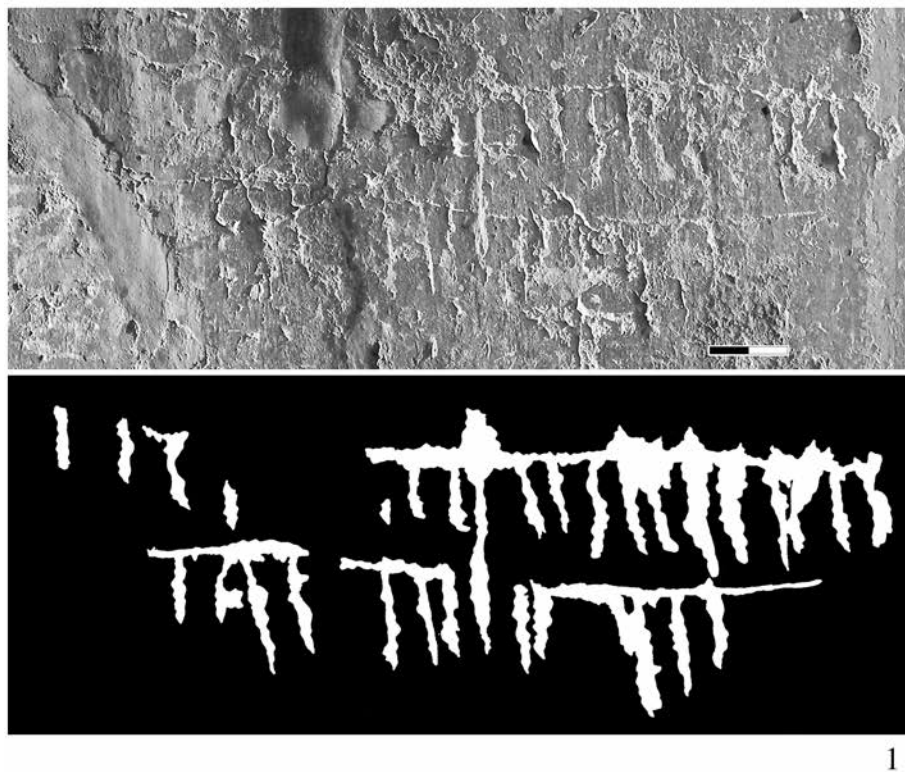
1

2

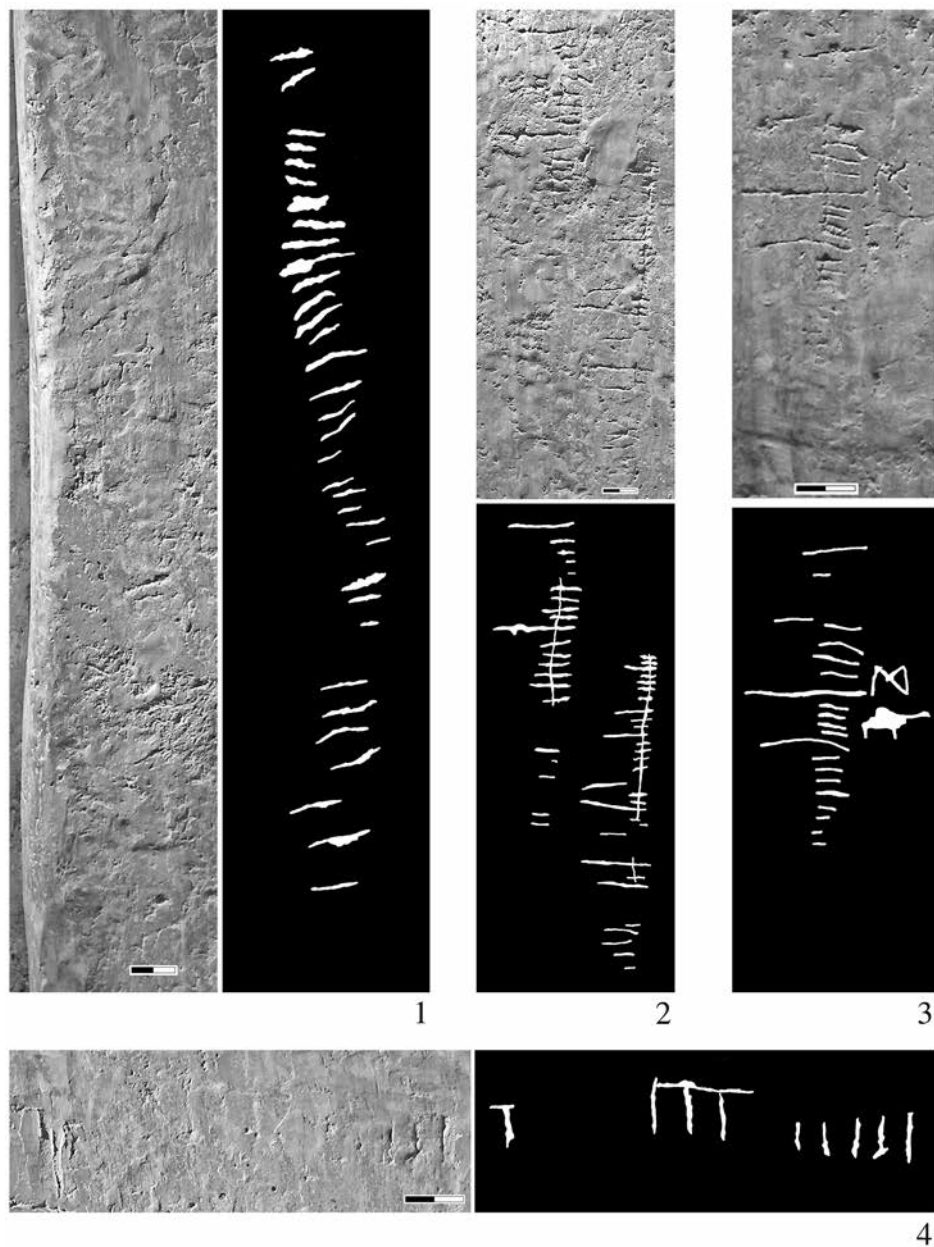
Таблиця LIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3129, 2 – № 3130.

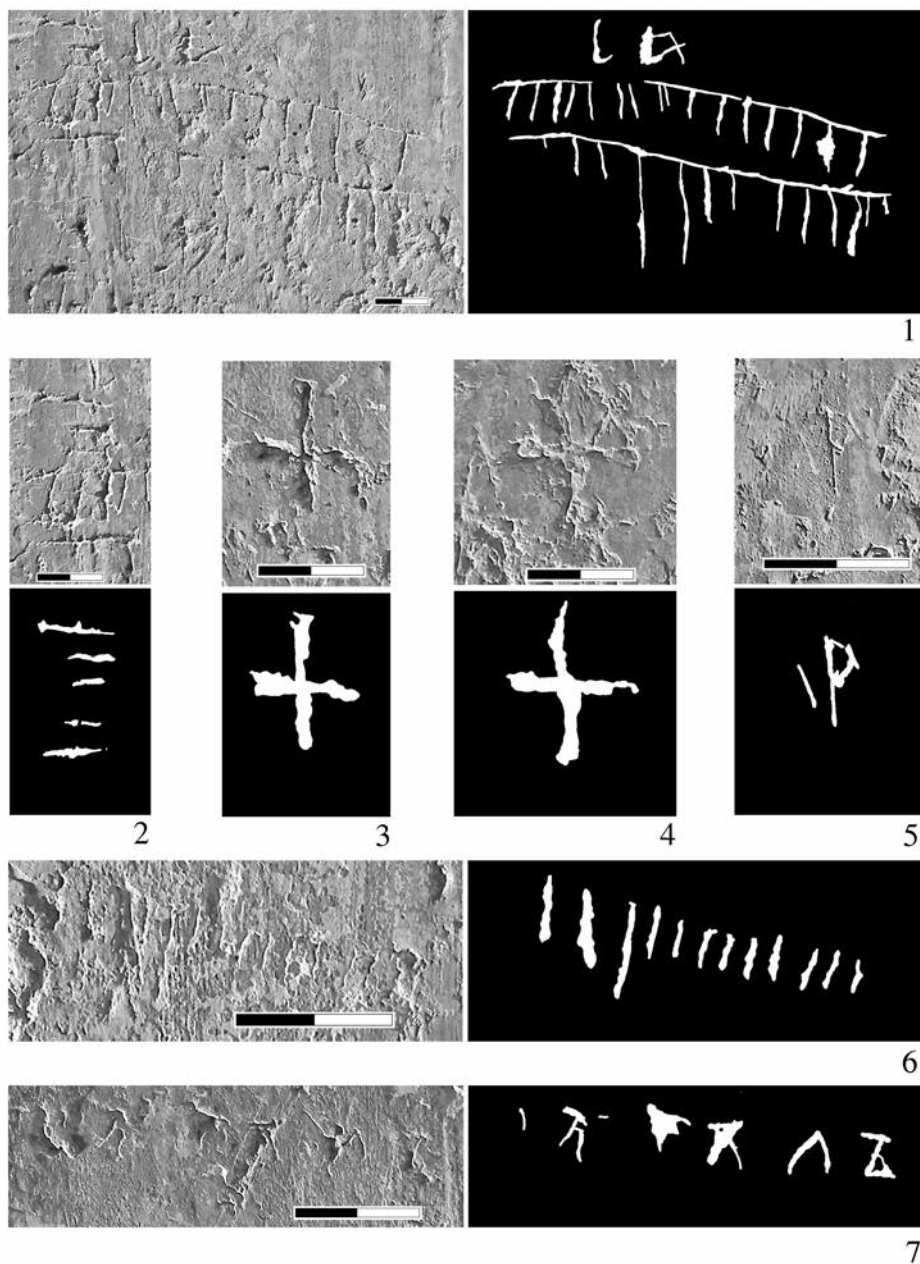
Таблиця LV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3131, 2 – № 3132, 3 – № 3133.

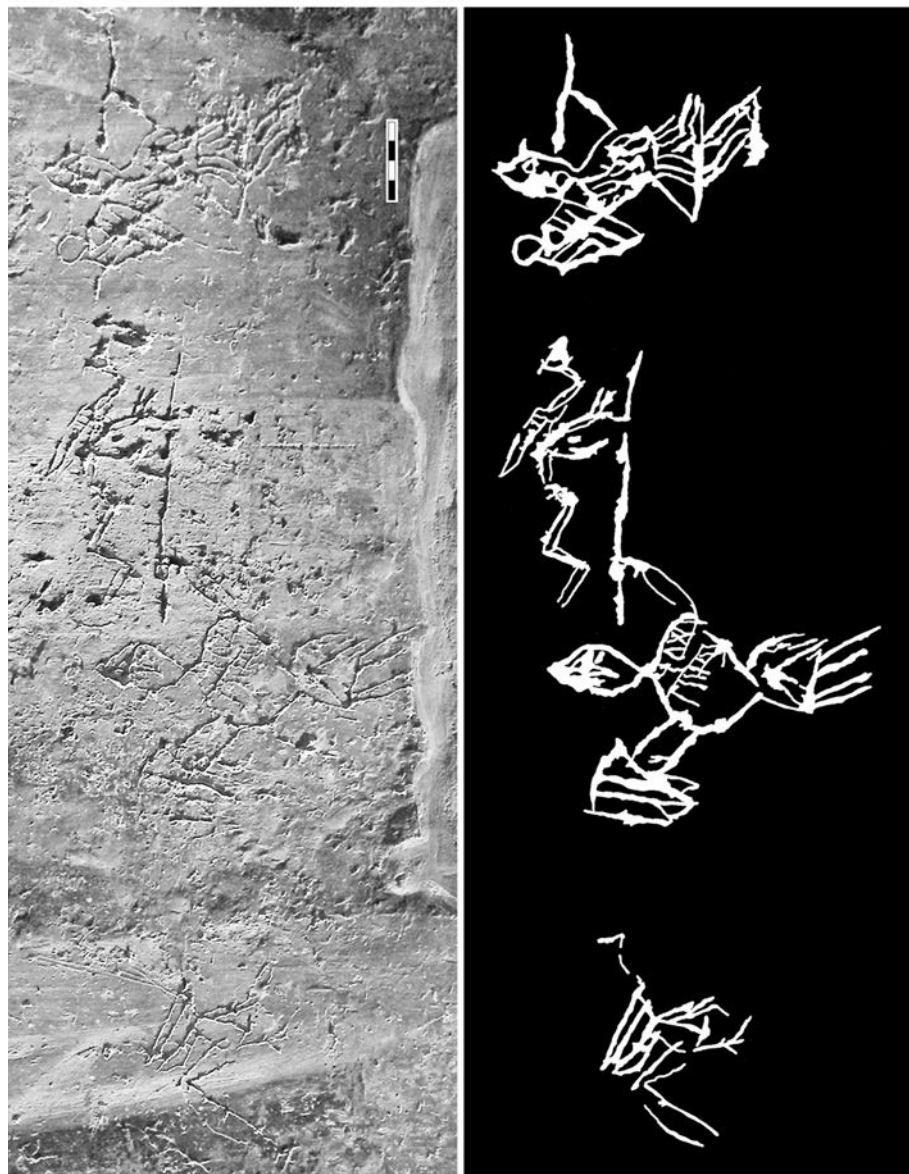
Таблиця LVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3134, 2 – № 3135, 3 – № 3136, 4 – № 3137.

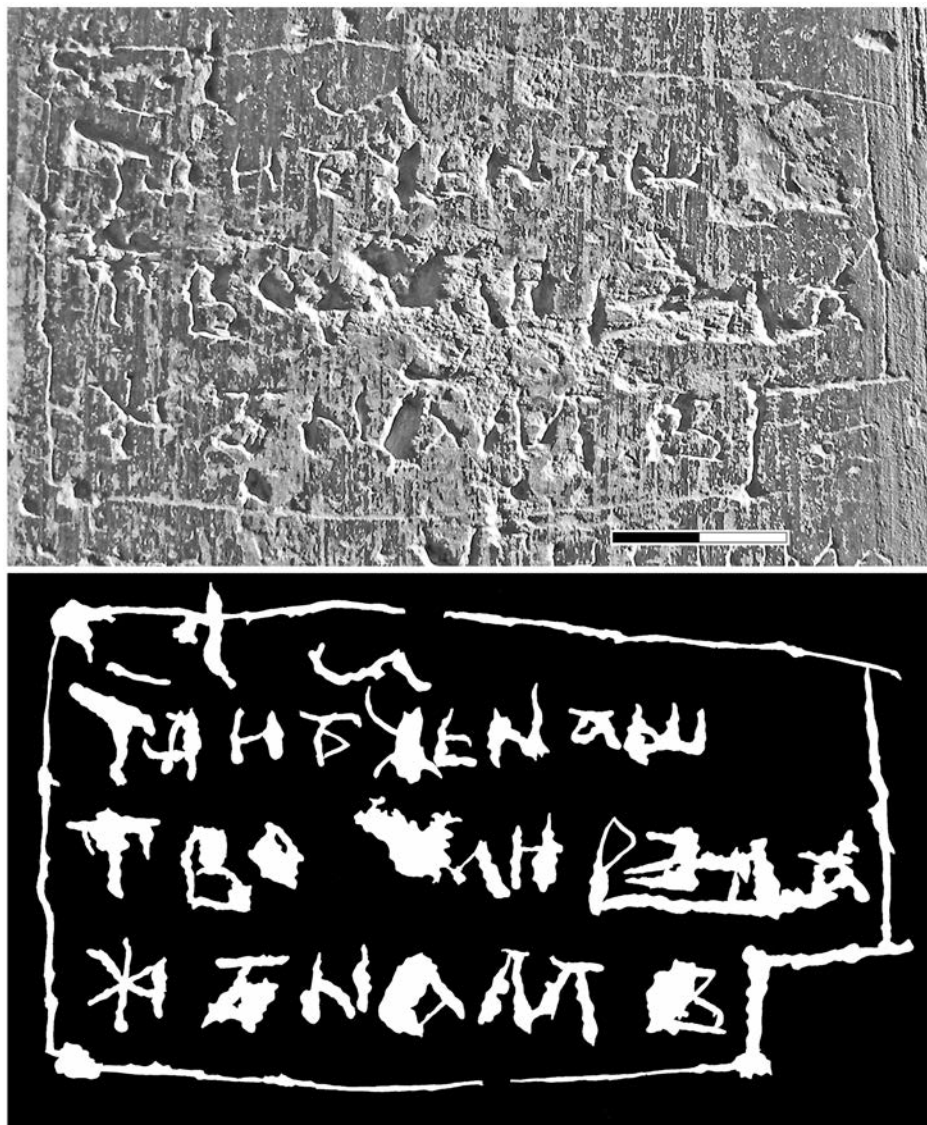

Таблиця LVII

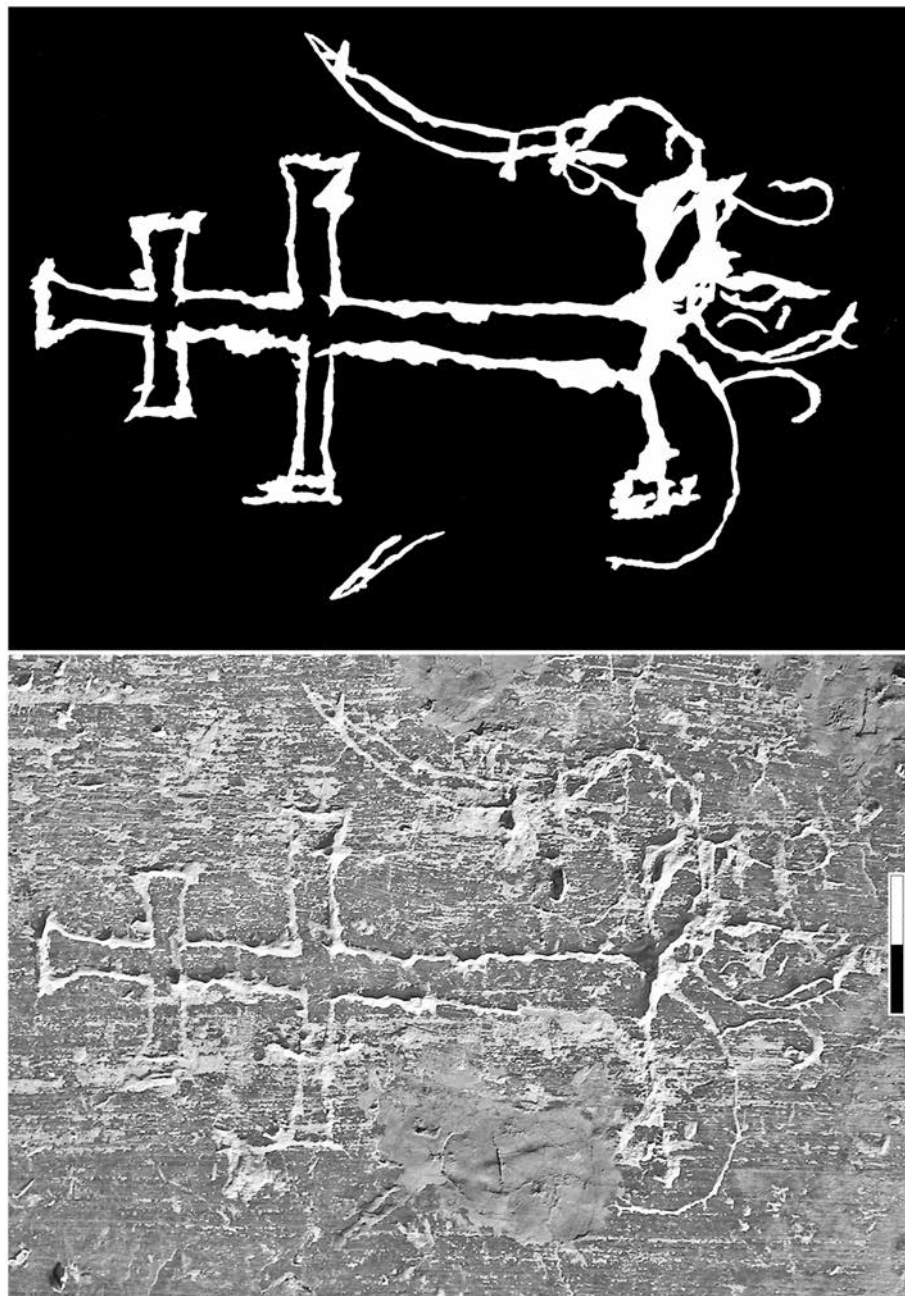
Фото та прорис графіті: 1 – № 3138, 2 – № 3139, 3 – № 3140,
4 – № 3141, 5 – № 3142, 6 – № 3143, 7 – № 3144.

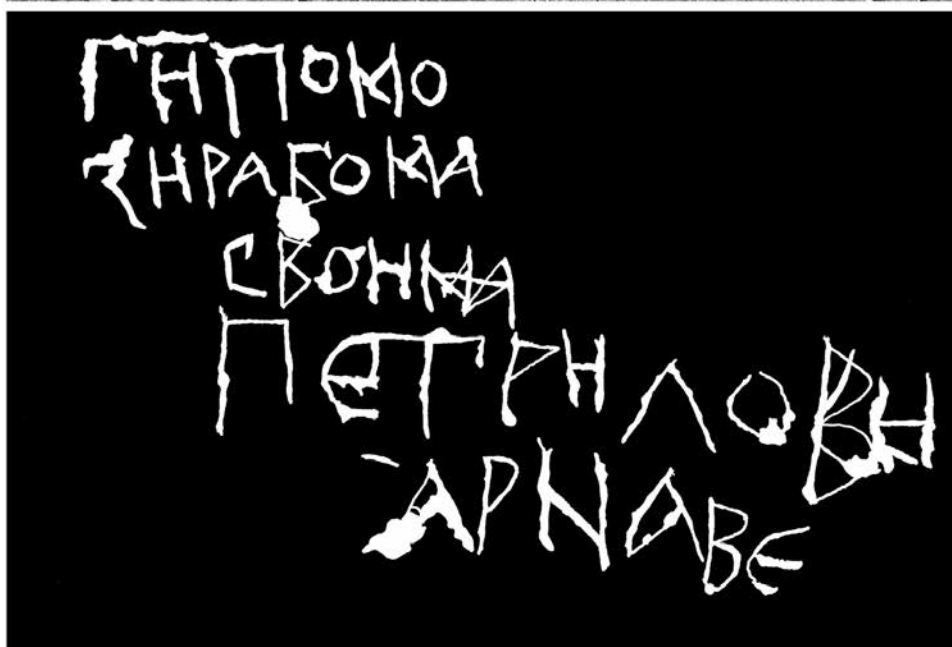
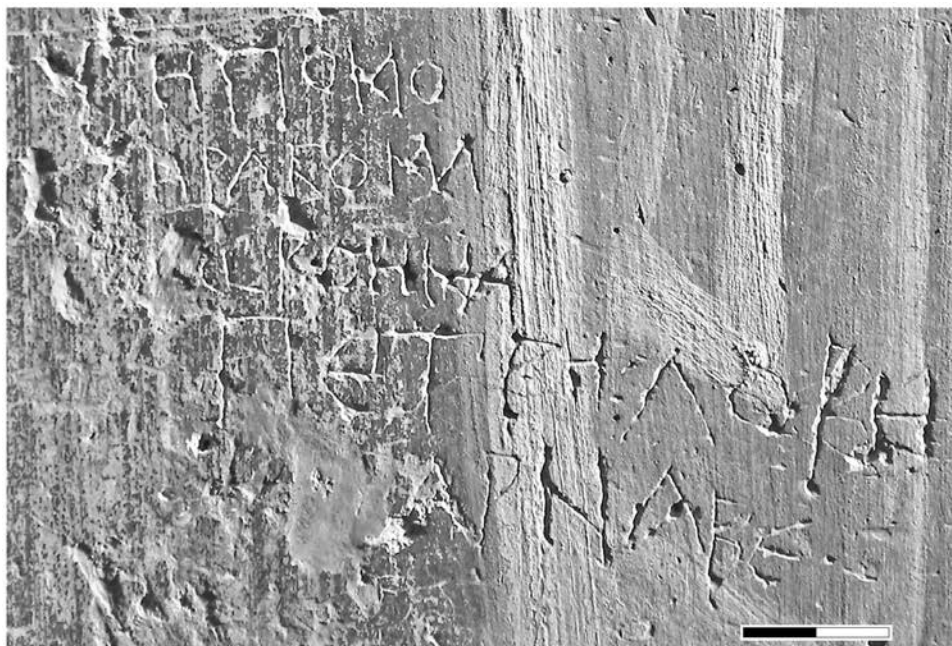
Таблиця LVIII
Фото та прорис графіті № 88.

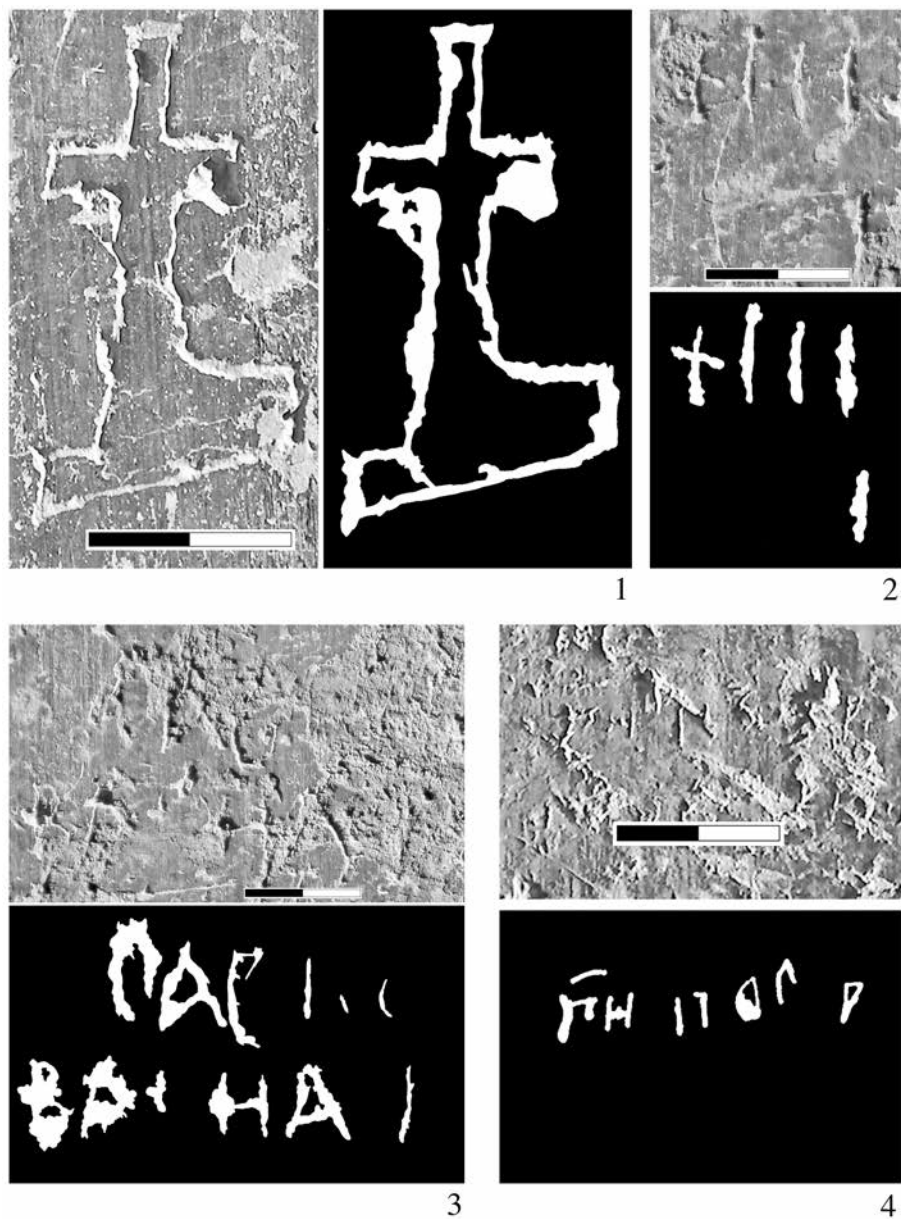
Таблиця LIX
Фото та прорис графіті № 140.

Таблиця LX
Фото та прорис графіті № 255.

Таблиця LXI
Фото та прорис графіті № 255а.

Таблиця LXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3145, 2 – № 3146, 3 – № 3147, 4 – № 3148.

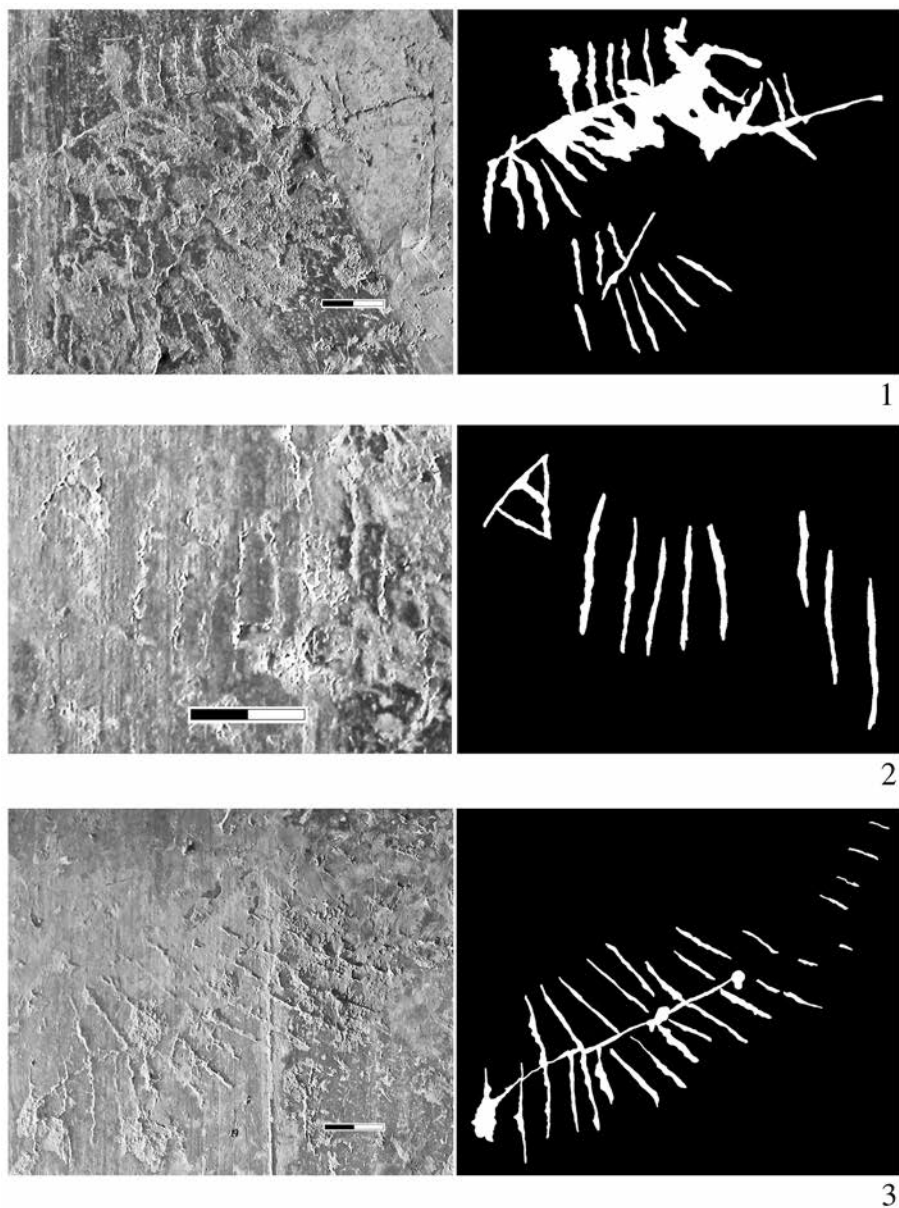

1

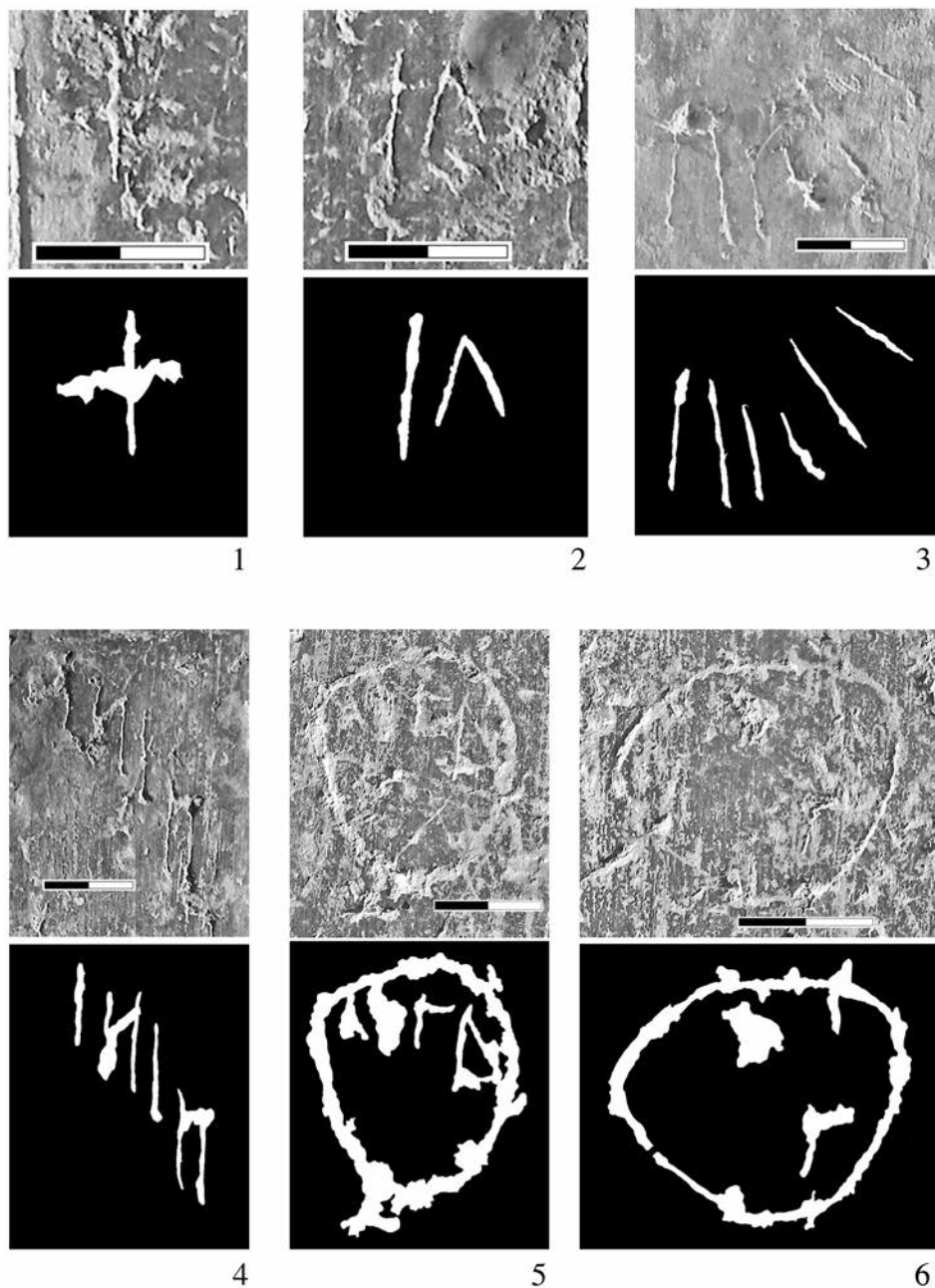
2

Таблиця LXIII
 Фото та прорис графіті: 1 – № 3149, 2 – № 3150.

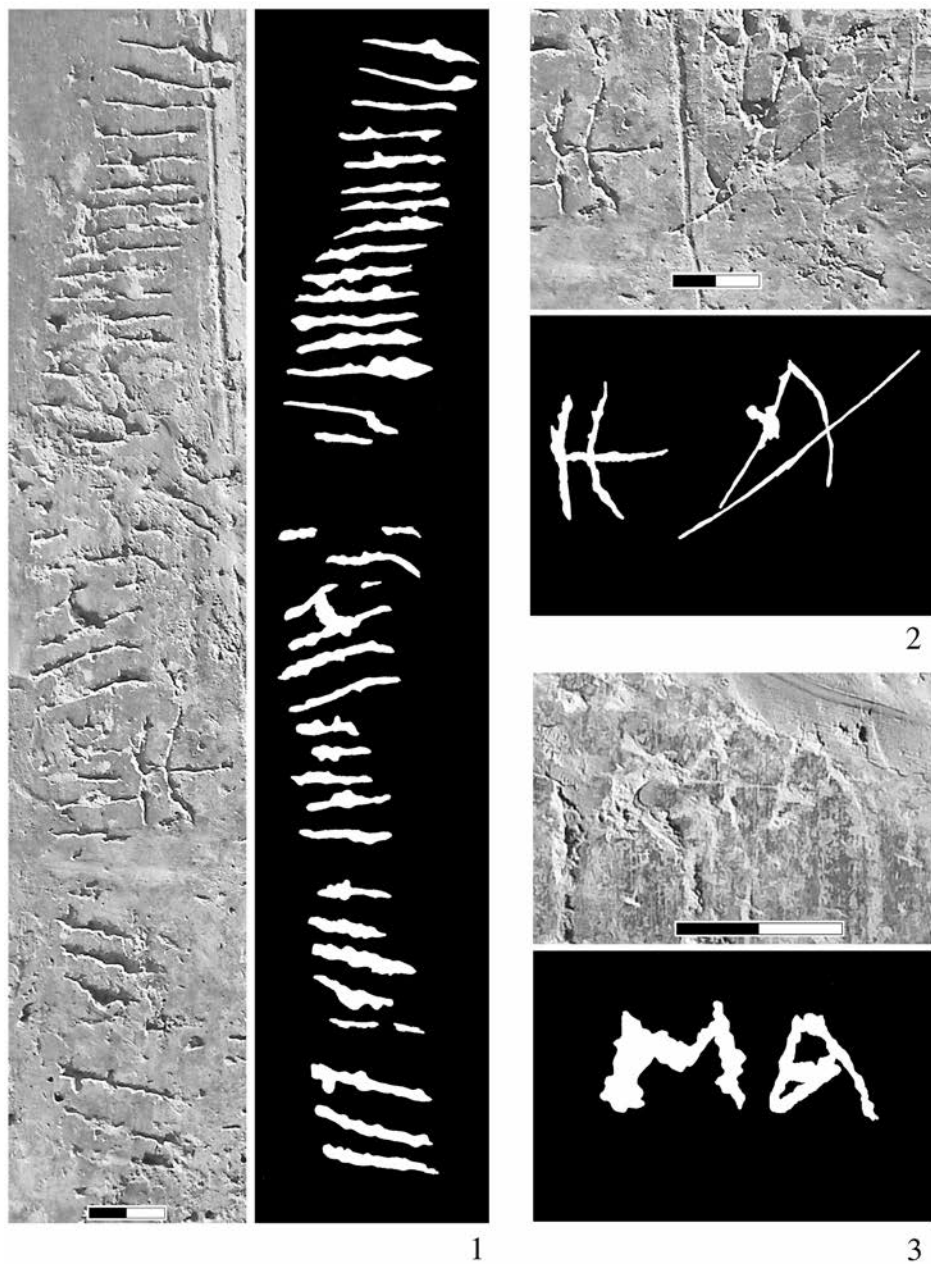
Таблиця LXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3151, 2 – № 3152, 3 – № 3153.

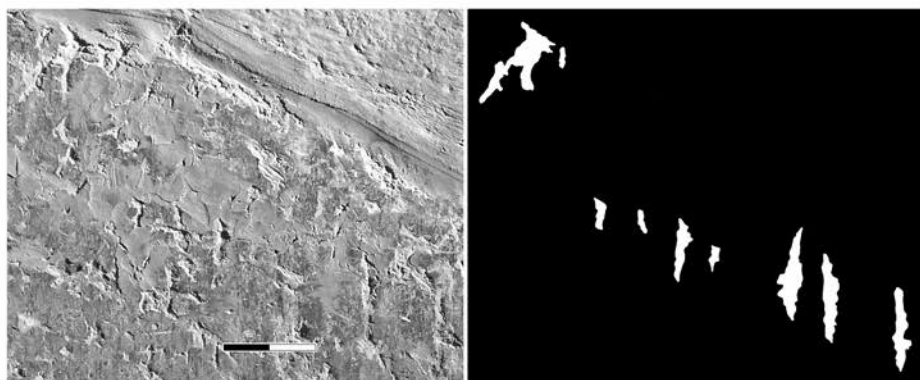
Таблиця LXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3154, 2 – № 3155, 3 – № 3156,
4 – № 3157, 5 – № 3158, 6 – № 3159.

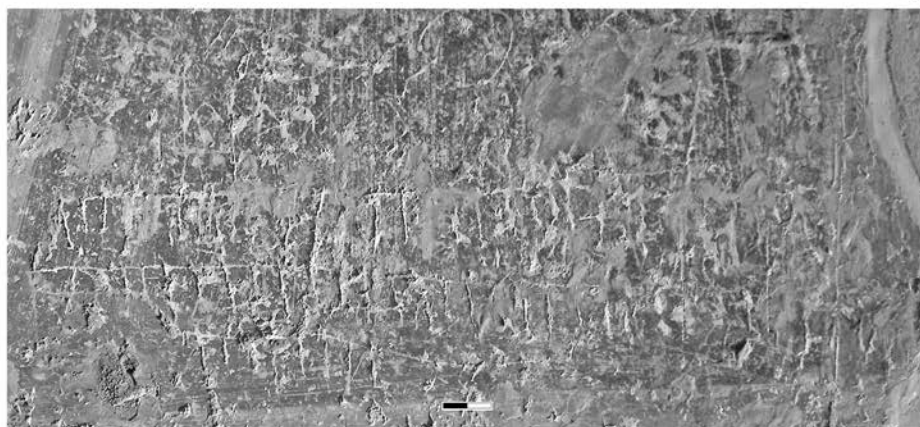

Таблиця LXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3160, 2 – № 3161, 3 – № 3162.

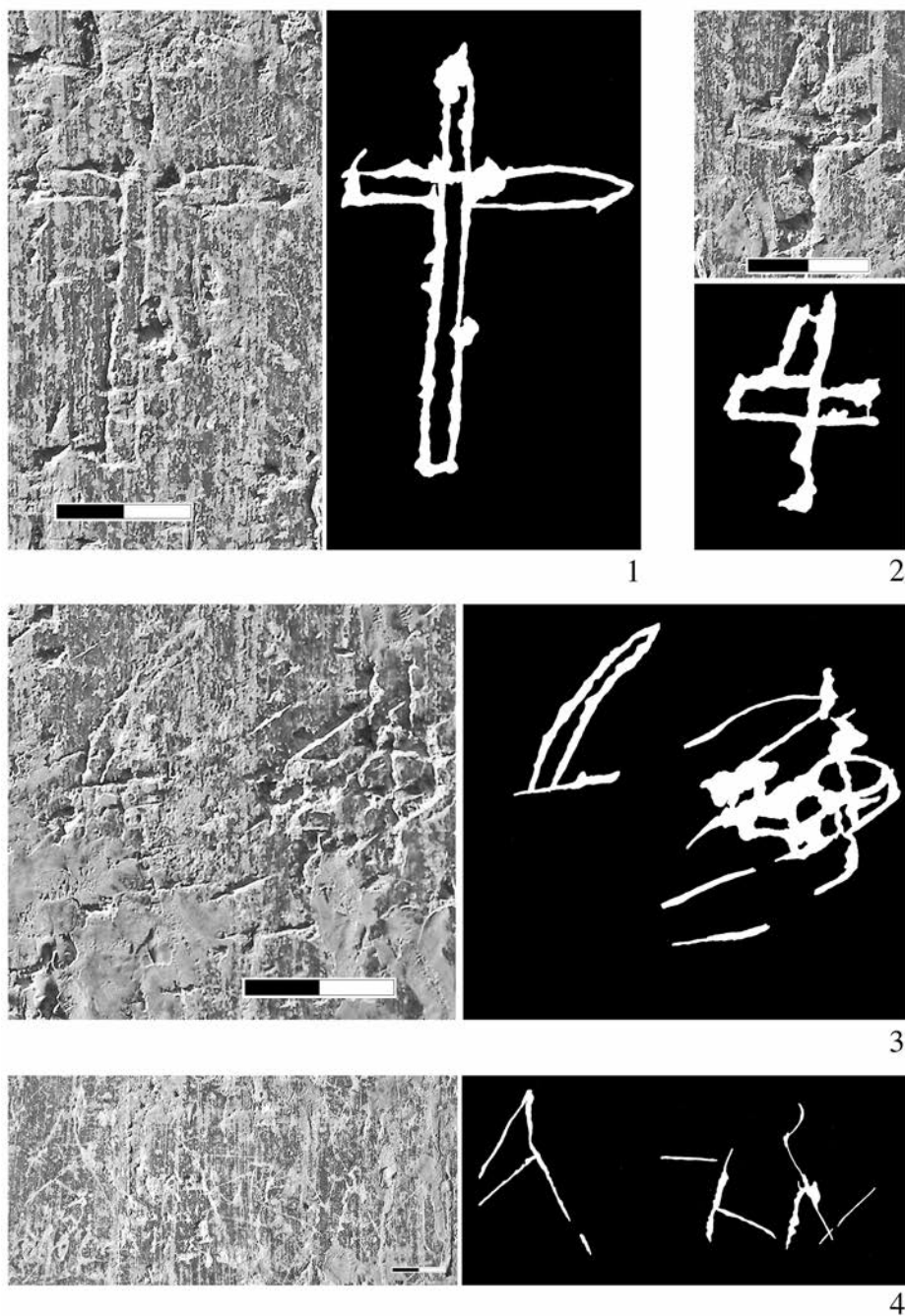
1

2

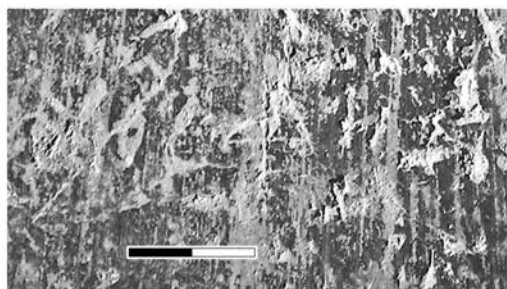
Таблиця LXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3163, 2 – № 3164.

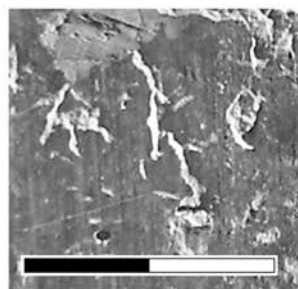

Таблиця LXVIII

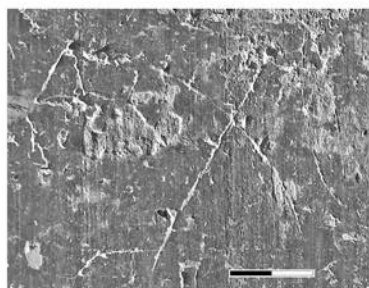
Фото та прорис графіті: 1 – № 3165, 2 – № 3166, 3 – № 3167, 4 – № 3168.

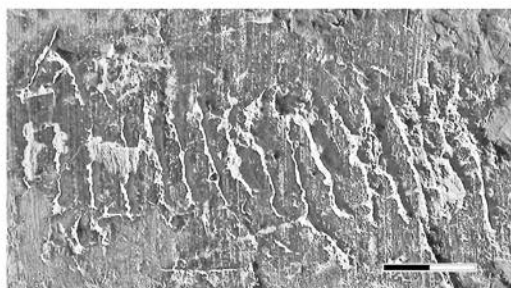
1

2

3

4

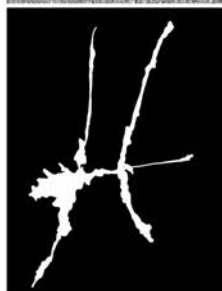
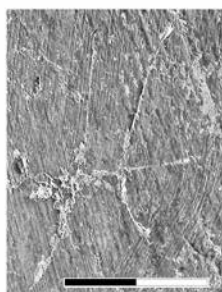
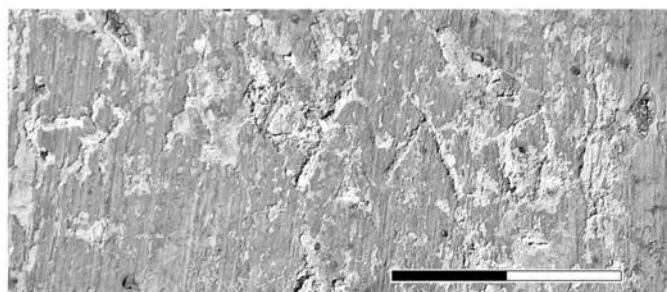
Таблиця LXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3169, 2 – № 3170, 3 – № 3171, 4 – № 3172.

Таблиця LXX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3173, 2 – № 3174, 3 – № 3175.

1

2

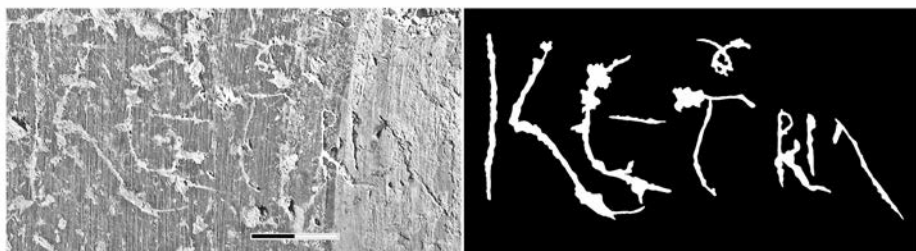
3

Таблиця LXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3176, 2 – № 3177, 3 – № 3178.

1

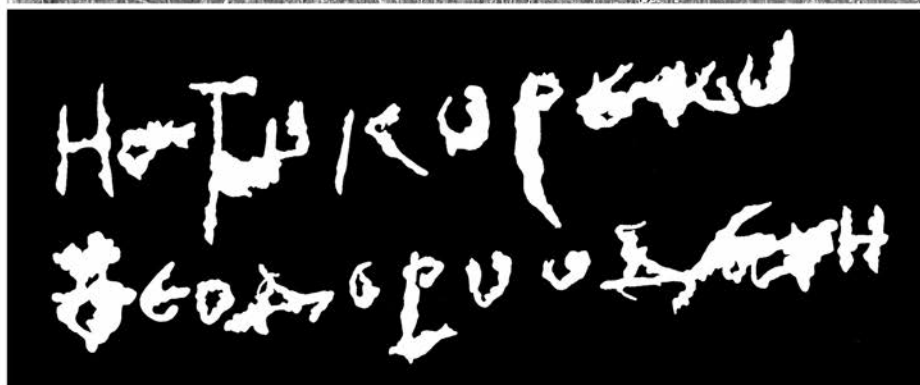
2

Таблиця LXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3179, 2 – № 3180.

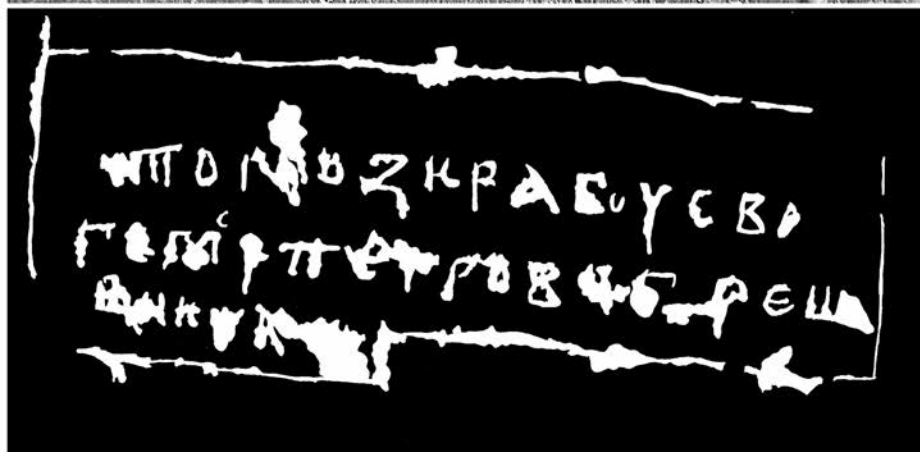
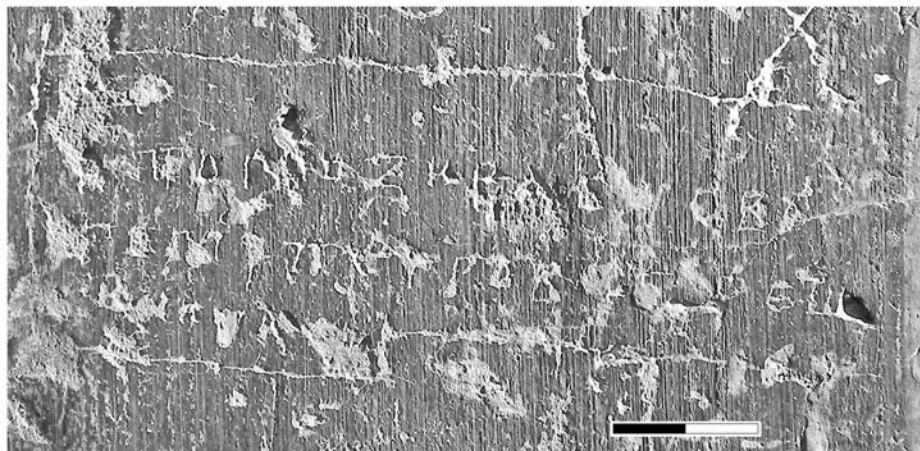
1

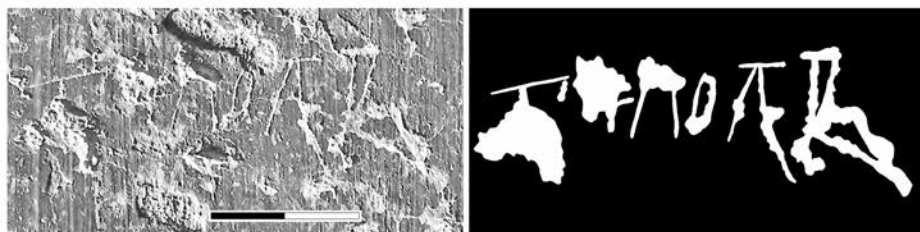
2

Таблиця LXXIII

Фото та пропис графіті: 1 – № 3181, 2 – № 3182.

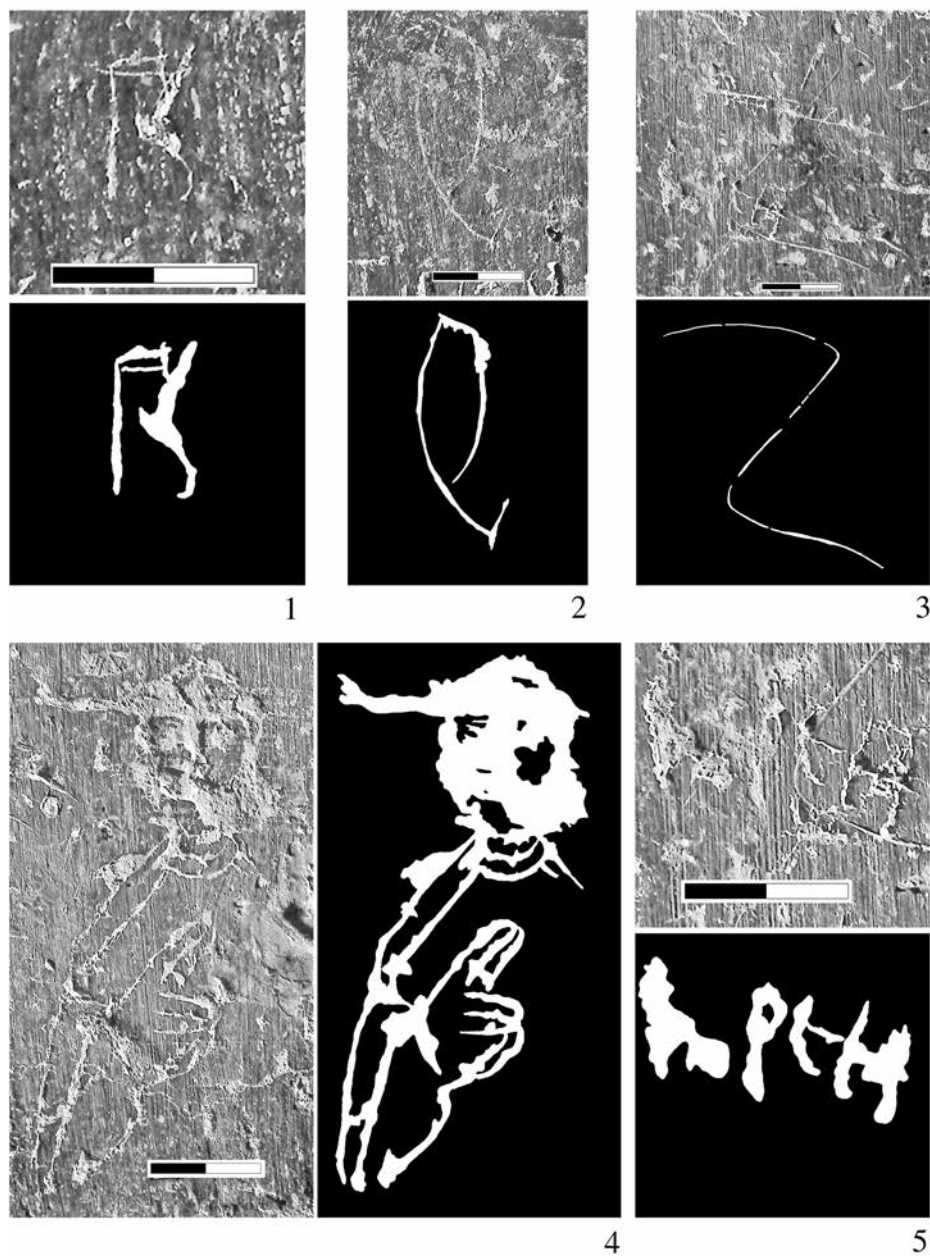
1

2

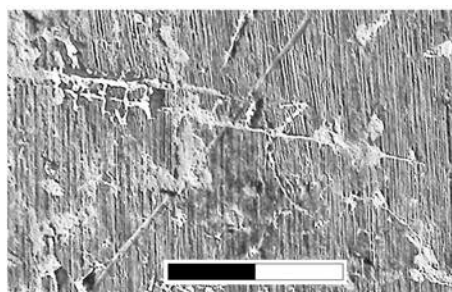
Таблиця LXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3183, 2 – № 3184.

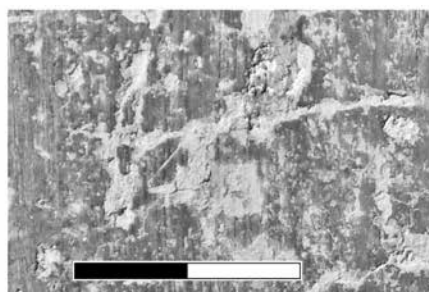

Таблиця LXXV

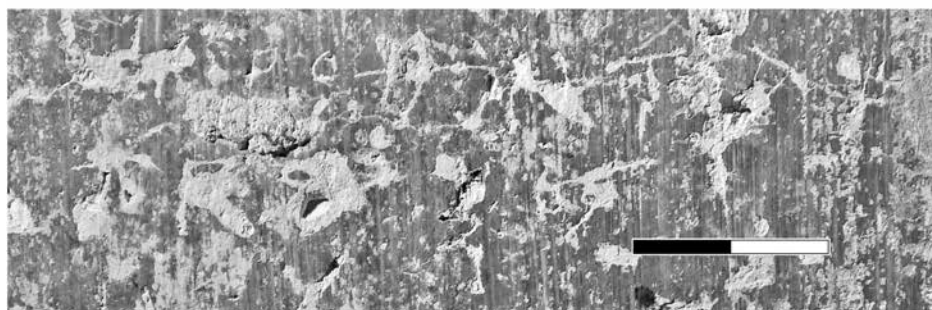
Фото та прорис графіті: 1 – № 3185, 2 – № 3186, 3 – № 3187,
4 – № 3188, 5 – № 3189.

1

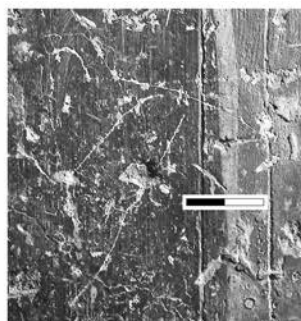
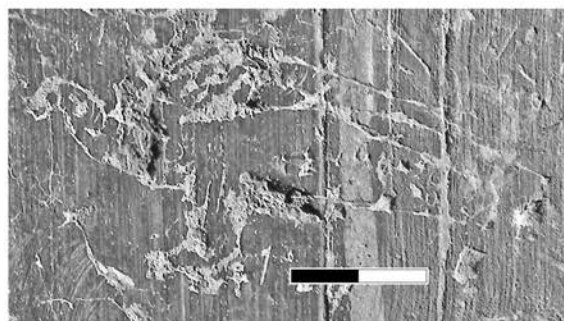
2

3

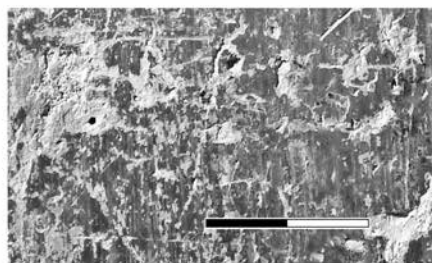
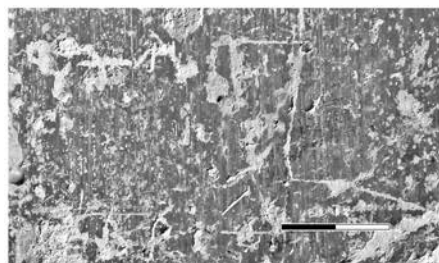
Таблиця LXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3190, 2 – № 3191, 3 – № 3192.

1

2

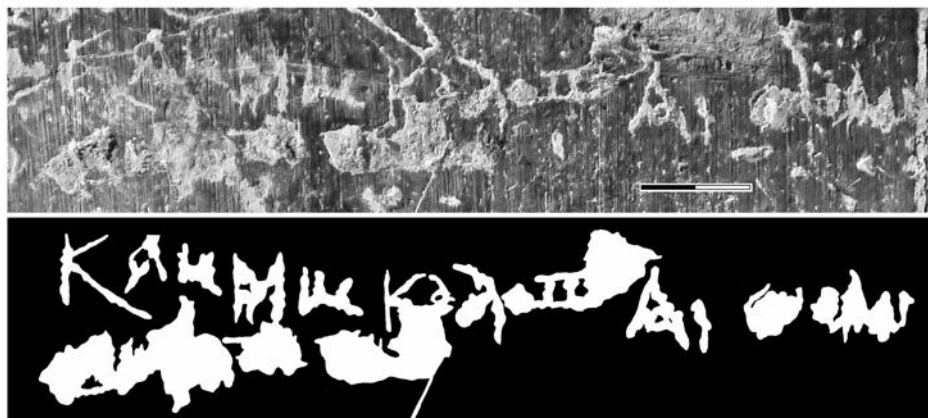

3

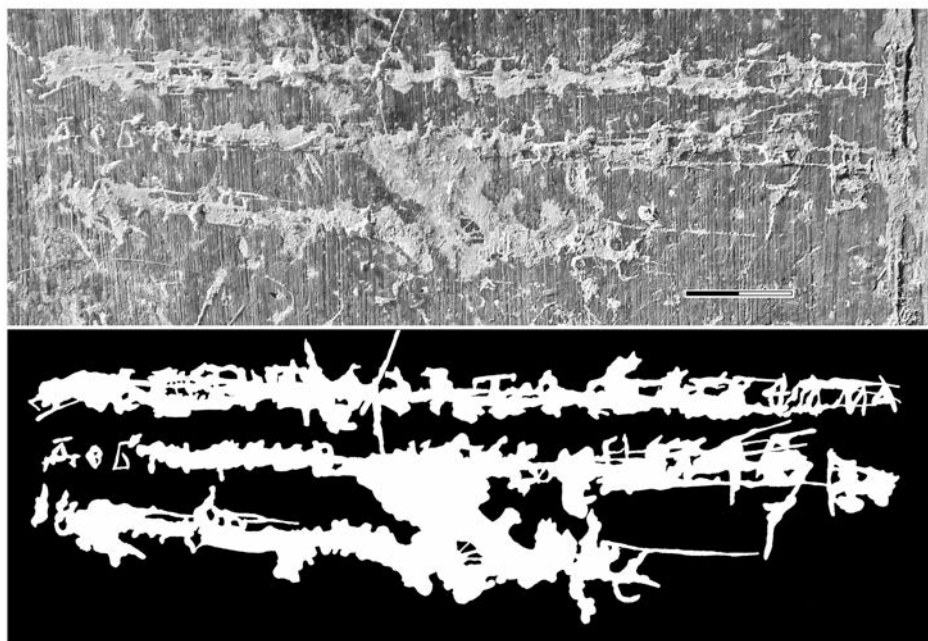
4

Таблиця LXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3193, 2 – № 3194, 3 – № 3195, 4 – № 3196.

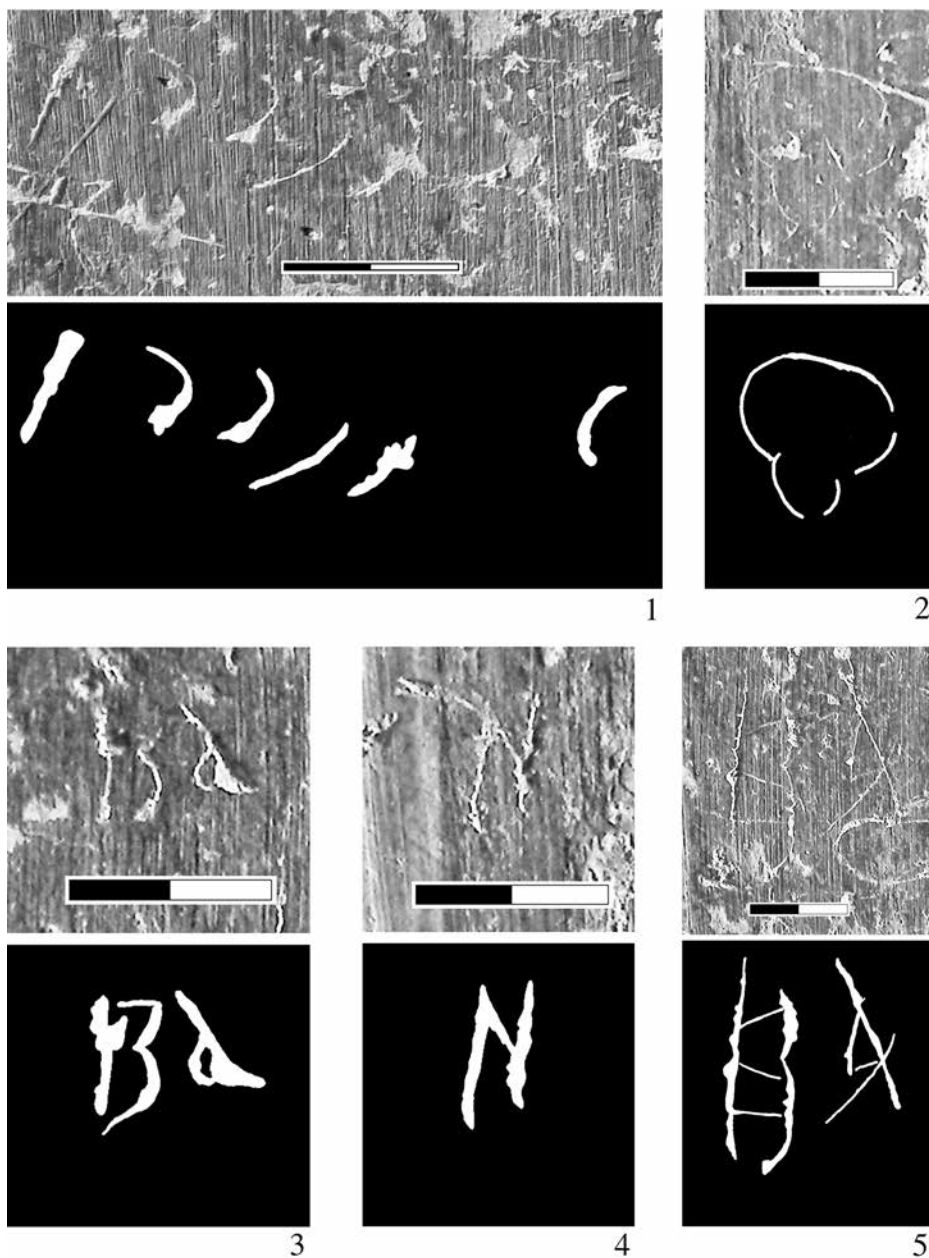
1

2

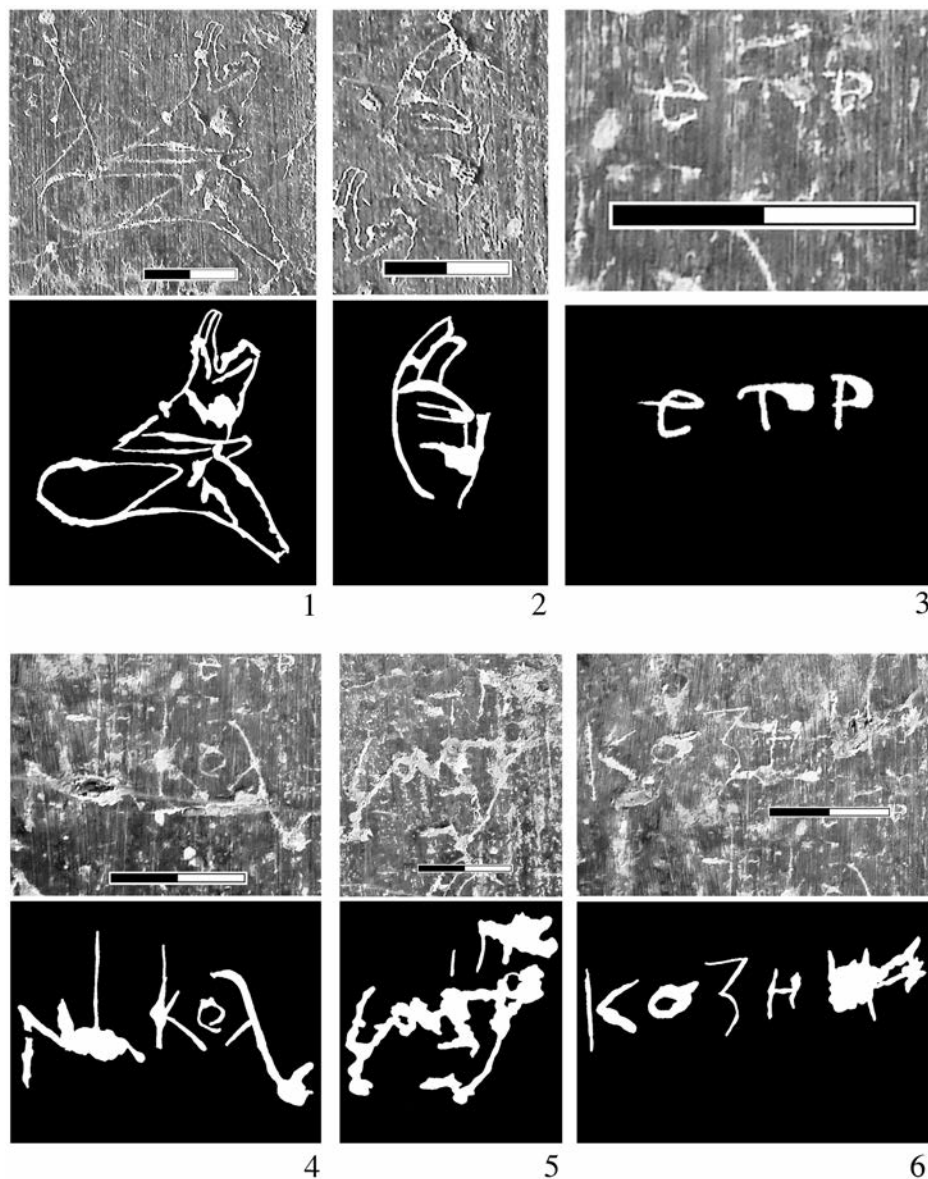
Таблиця LXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3197, 2 – № 3198.

Таблиця LXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3199, 2 – № 3200, 3 – № 3201,
4 – № 3202, 5 – № 3203.

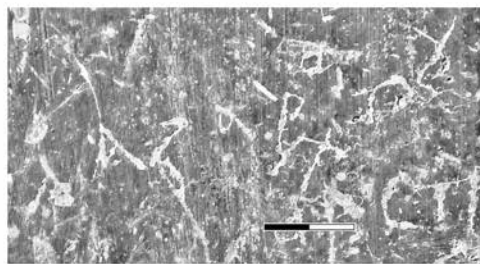

Таблиця LXXX

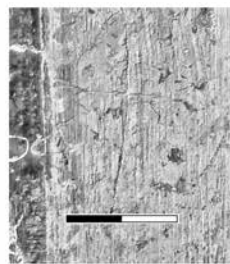
Фото та прорис графіті: 1 – № 3204, 2 – № 3205, 3 – № 3206,
4 – № 3207, 5 – № 3208, 6 – № 3209.

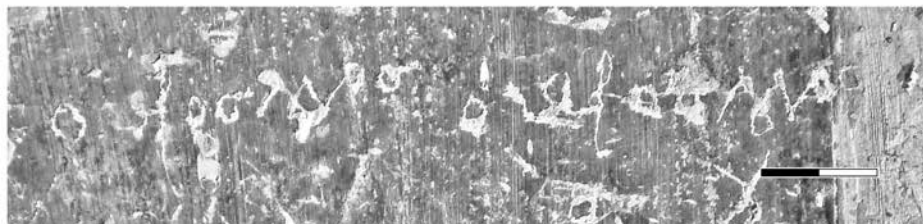
1

2

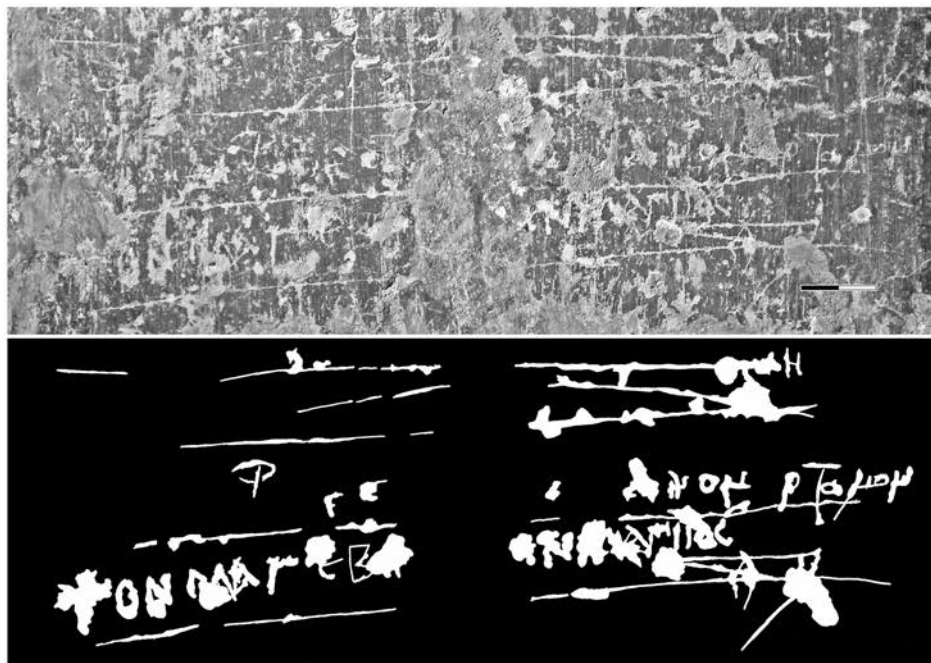
3

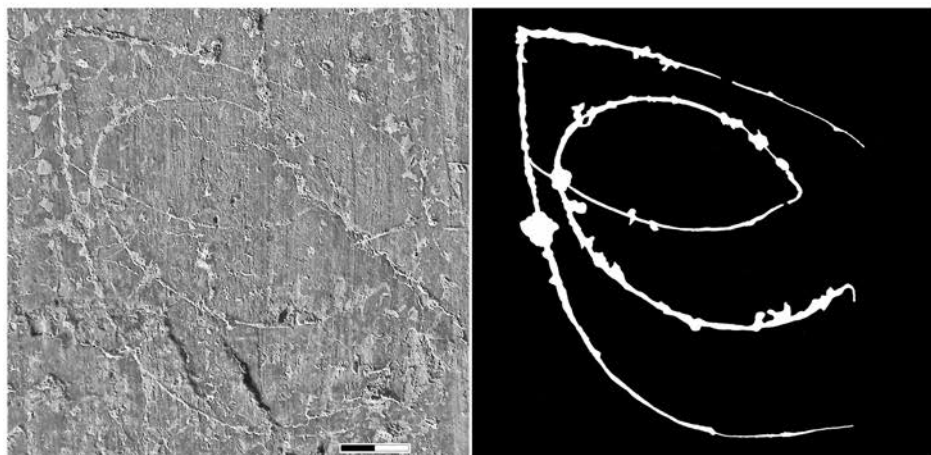
4

Таблиця LXXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3210, 2 – № 3211, 3 – № 3212, 4 – № 3213.

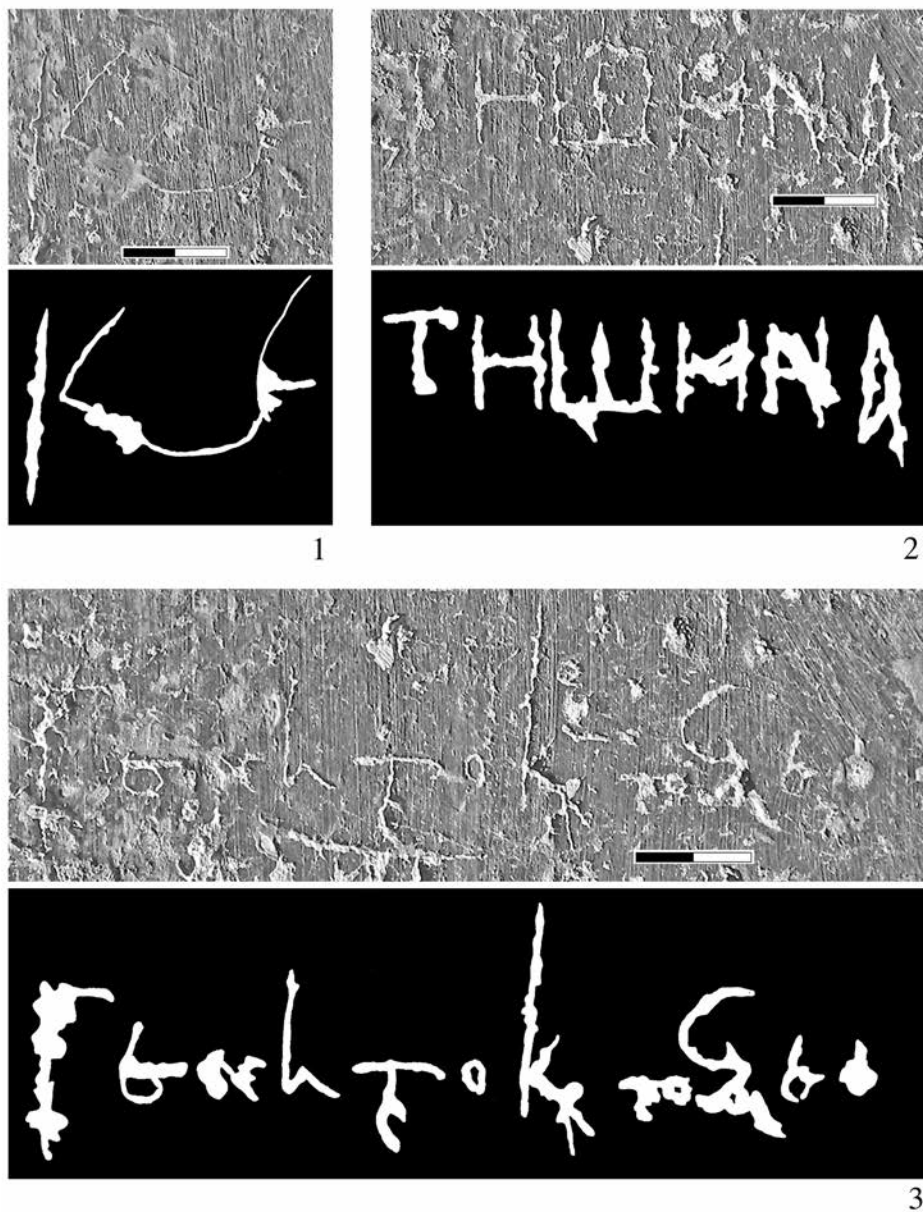

1

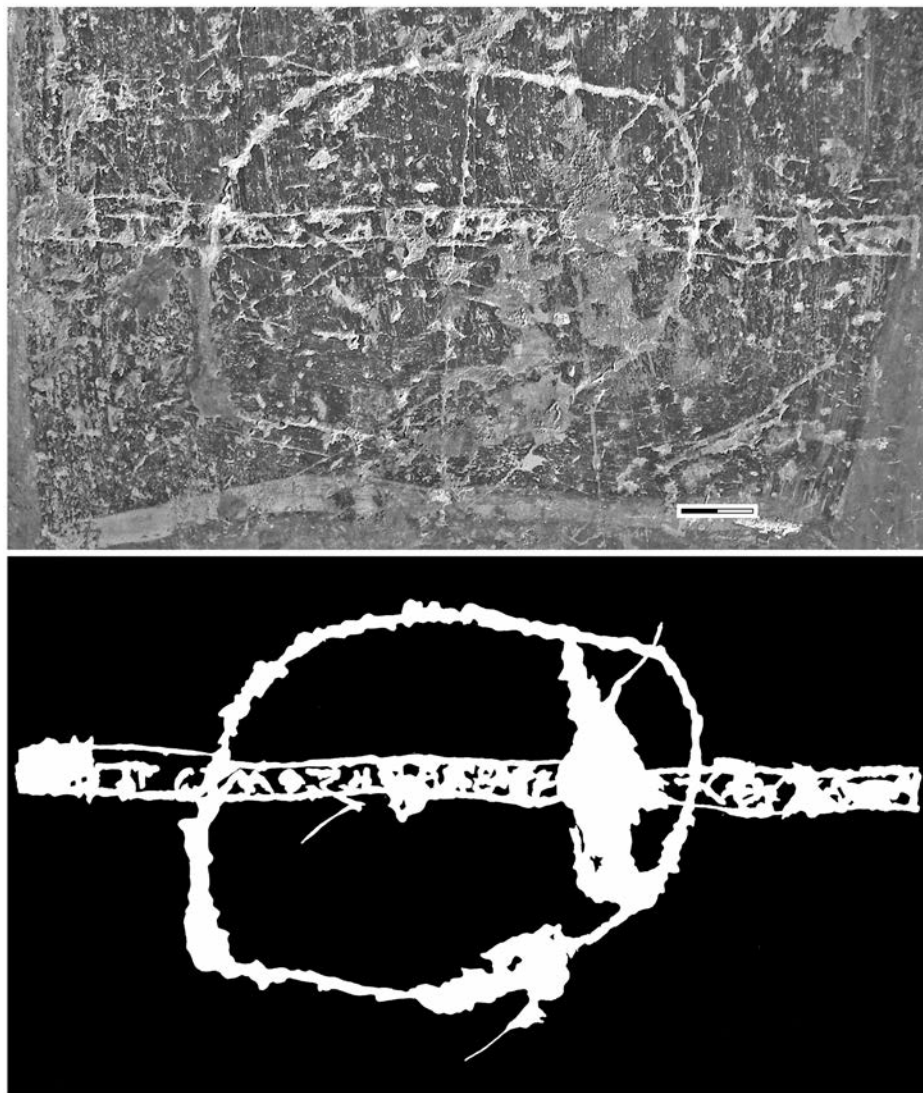
2

Таблиця LXXXII
Фото та прорис графіті: 1 – № 3214, 2 – № 3215.

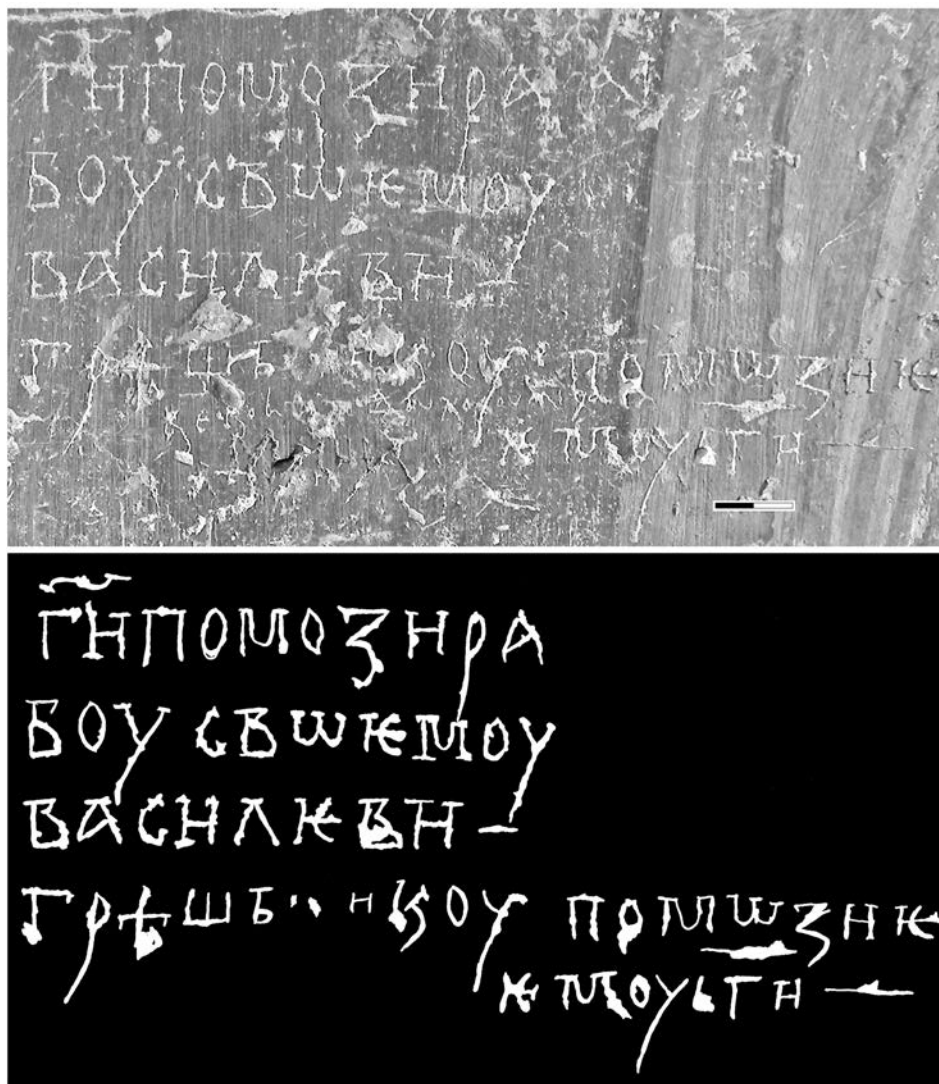

Таблиця LXXXIII

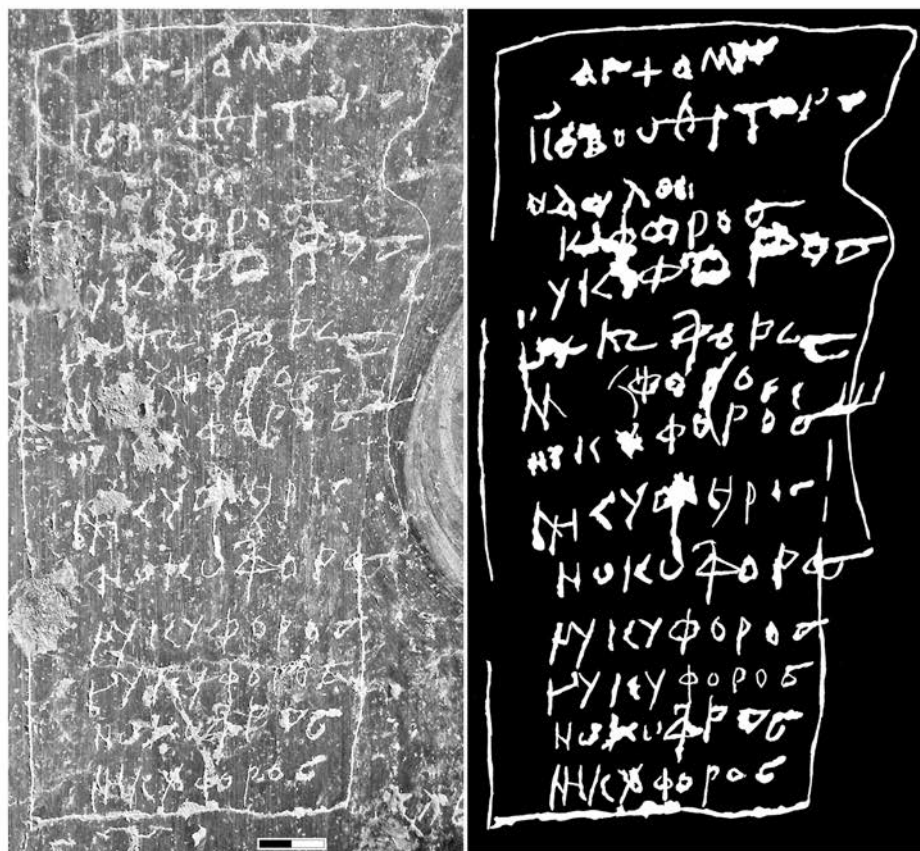
Фото та прорис графіті: 1 – № 3216, 2 – № 3217, 3 – № 3218.

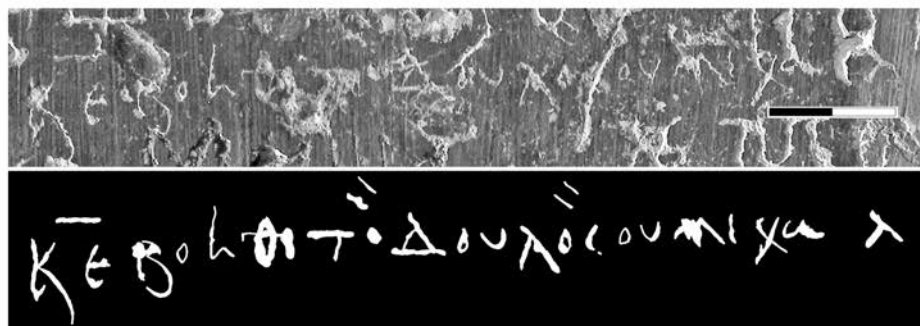
Таблиця LXXXIV
Фото та прорис графіті № 3219.

Таблиця LXXXV
 Фото та прорис графіті № 131.

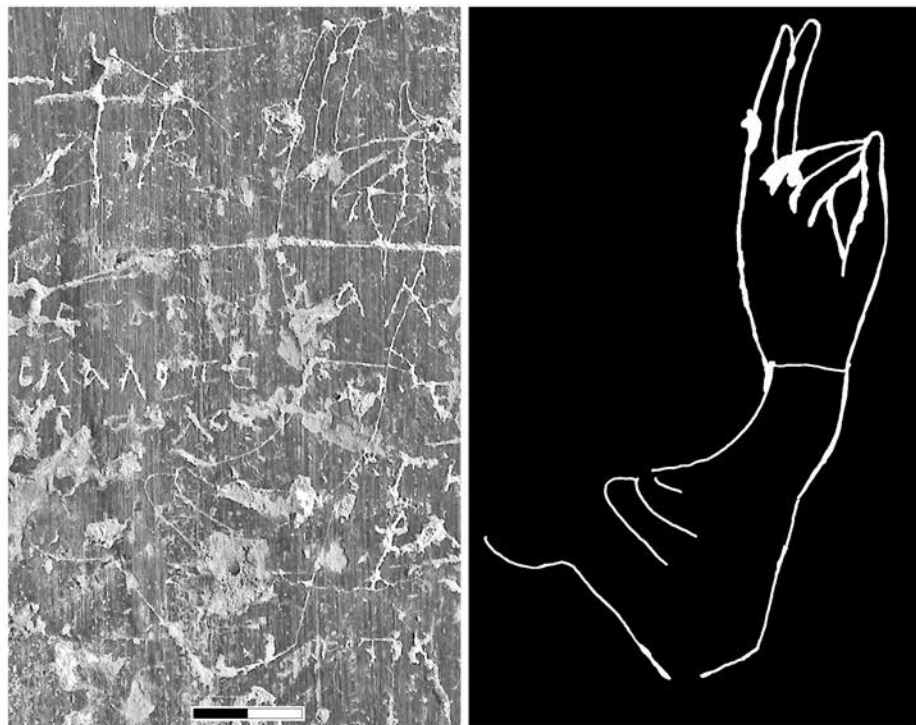
1

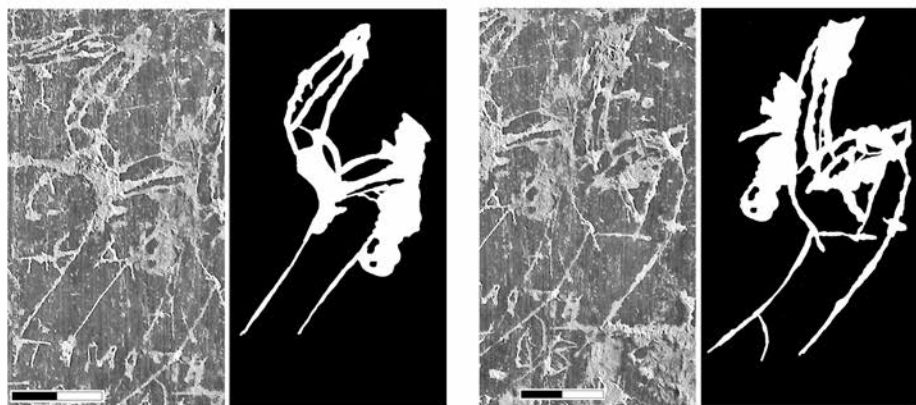
2

Таблица LXXXVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 131а, **2** – № 131б.

1

2

3

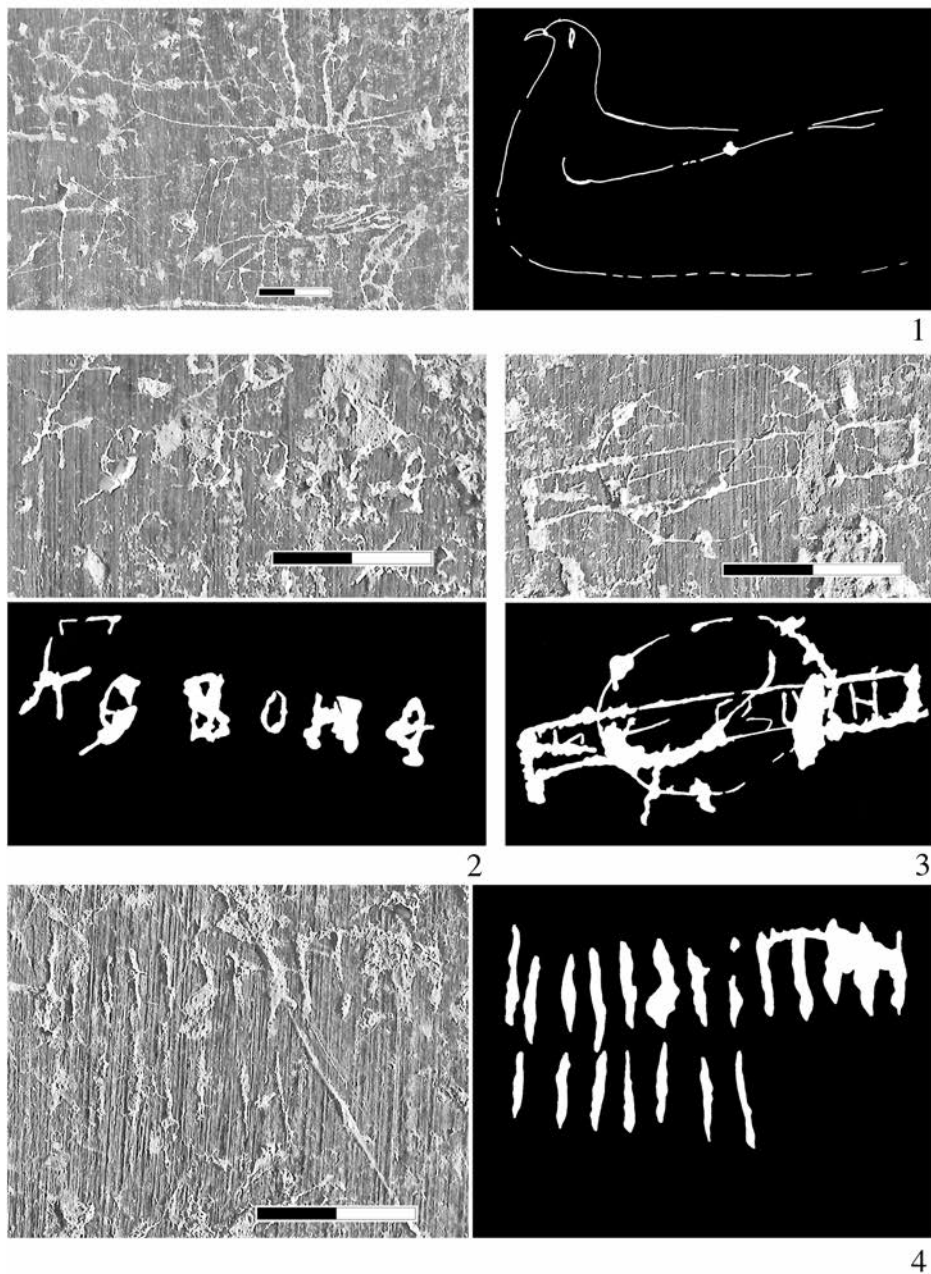
Таблиця LXXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 254, 2 – № 254а, 3 – № 254б.

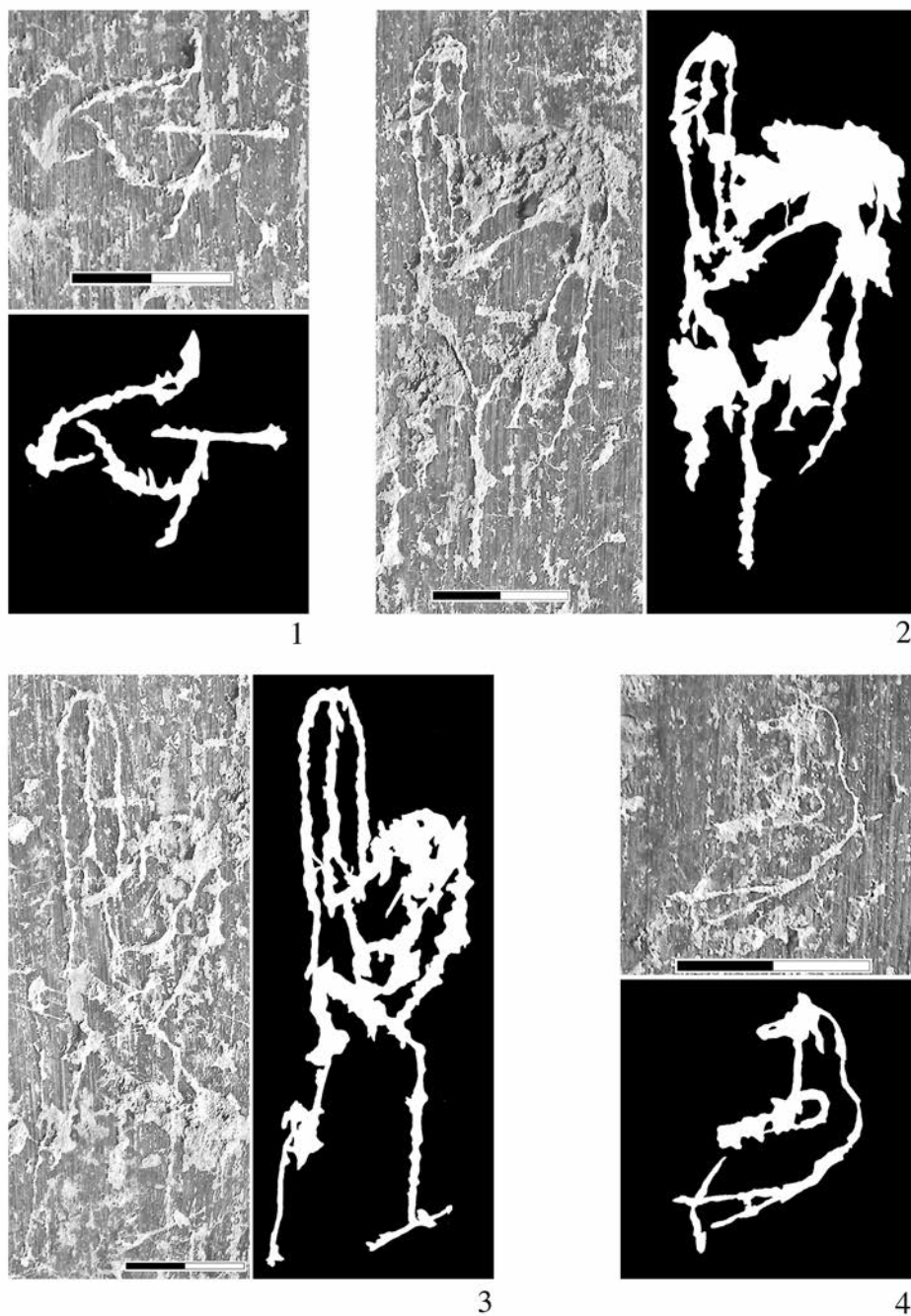
Таблиця LXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 254в, 2 – № 254г, 3 – № 3220,
4 – № 3221, 5 – № 3222.

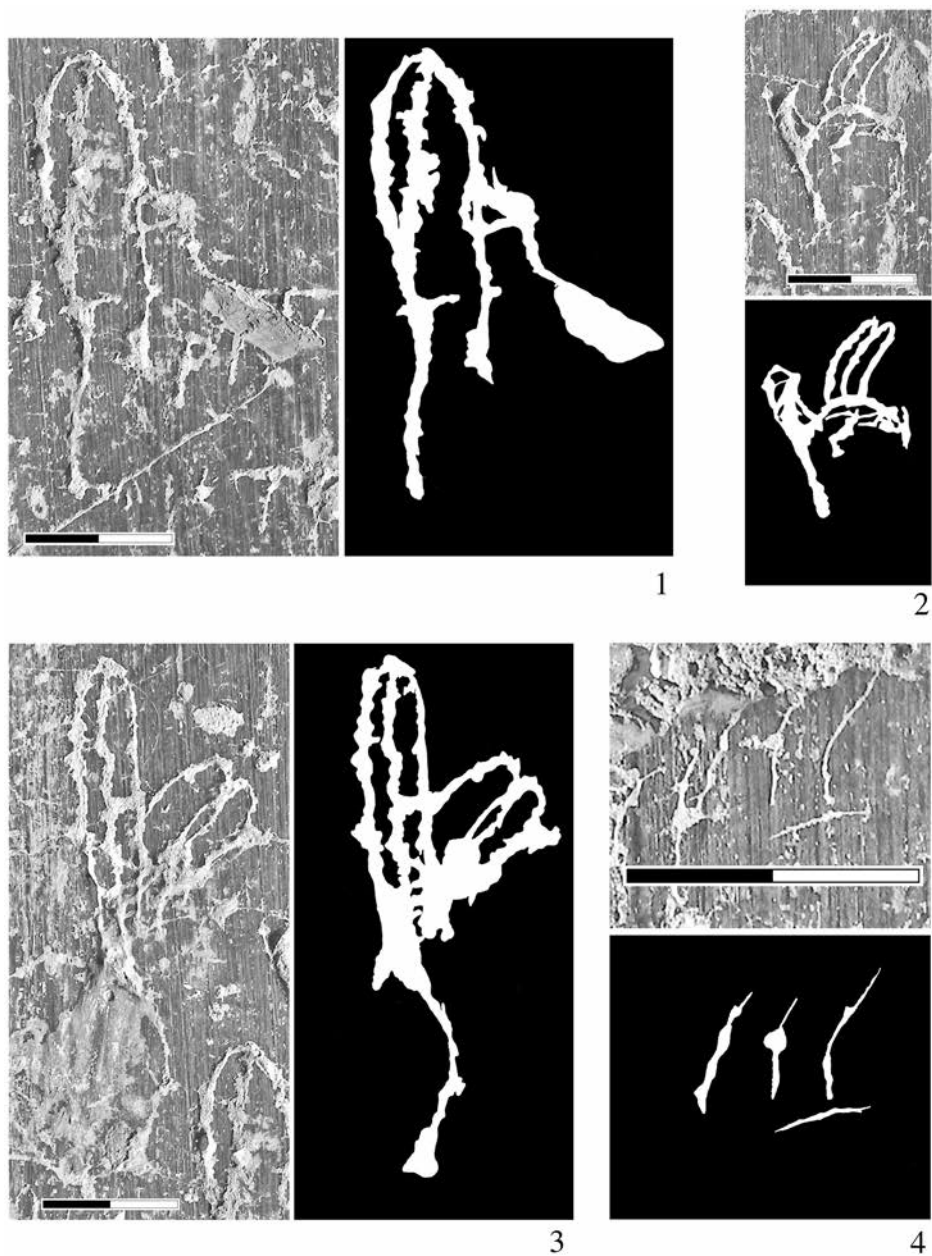
Таблиця LXXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3223, 2 – № 3224, 3 – № 3225, 4 – № 3226.

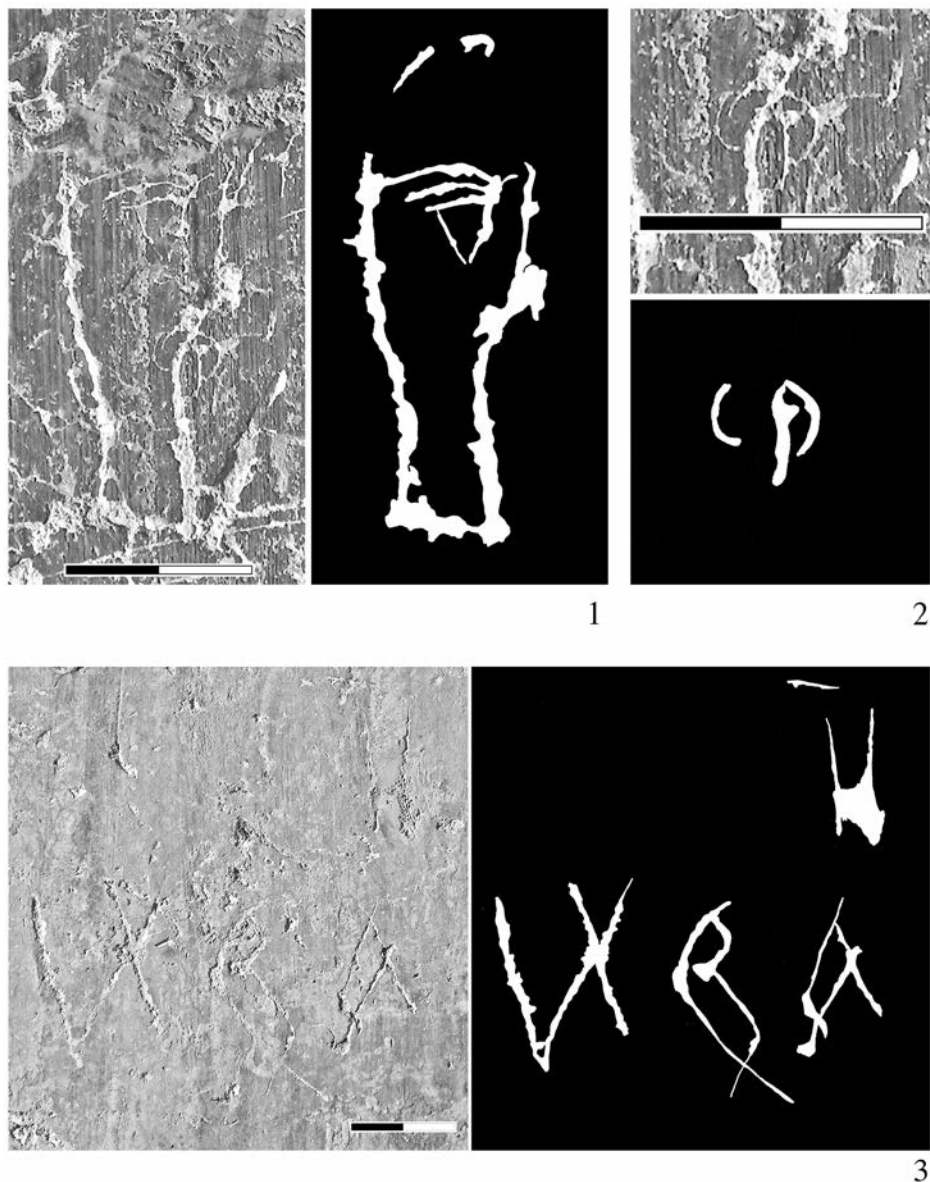
Таблиця ХС

Фото та прорис графіті: 1 – № 3227, 2 – № 3228, 3 – № 3229, 4 – № 3230.

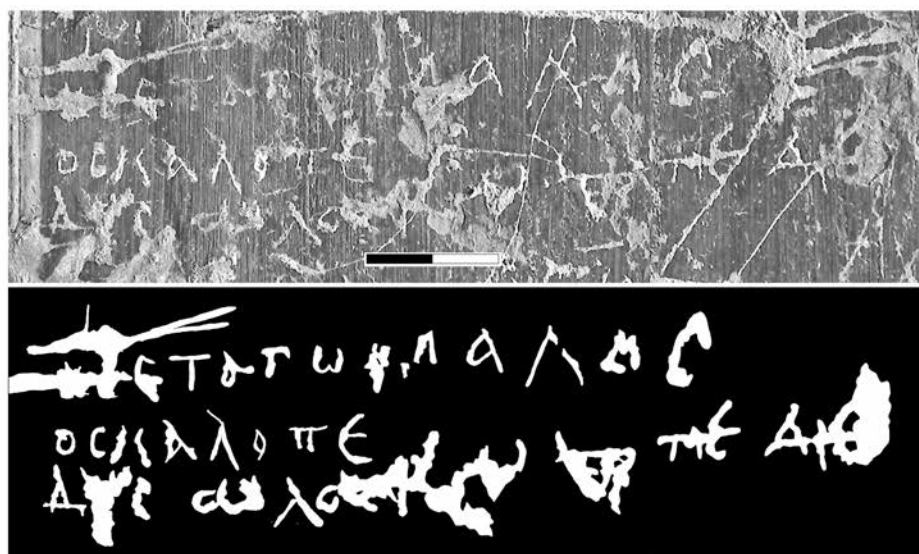
Таблиця ХСІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3231, 2 – № 3232, 3 – № 3233, 4 – № 3234.

Таблиця ХСІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3235, 2 – № 3236, 3 – № 3237.

1

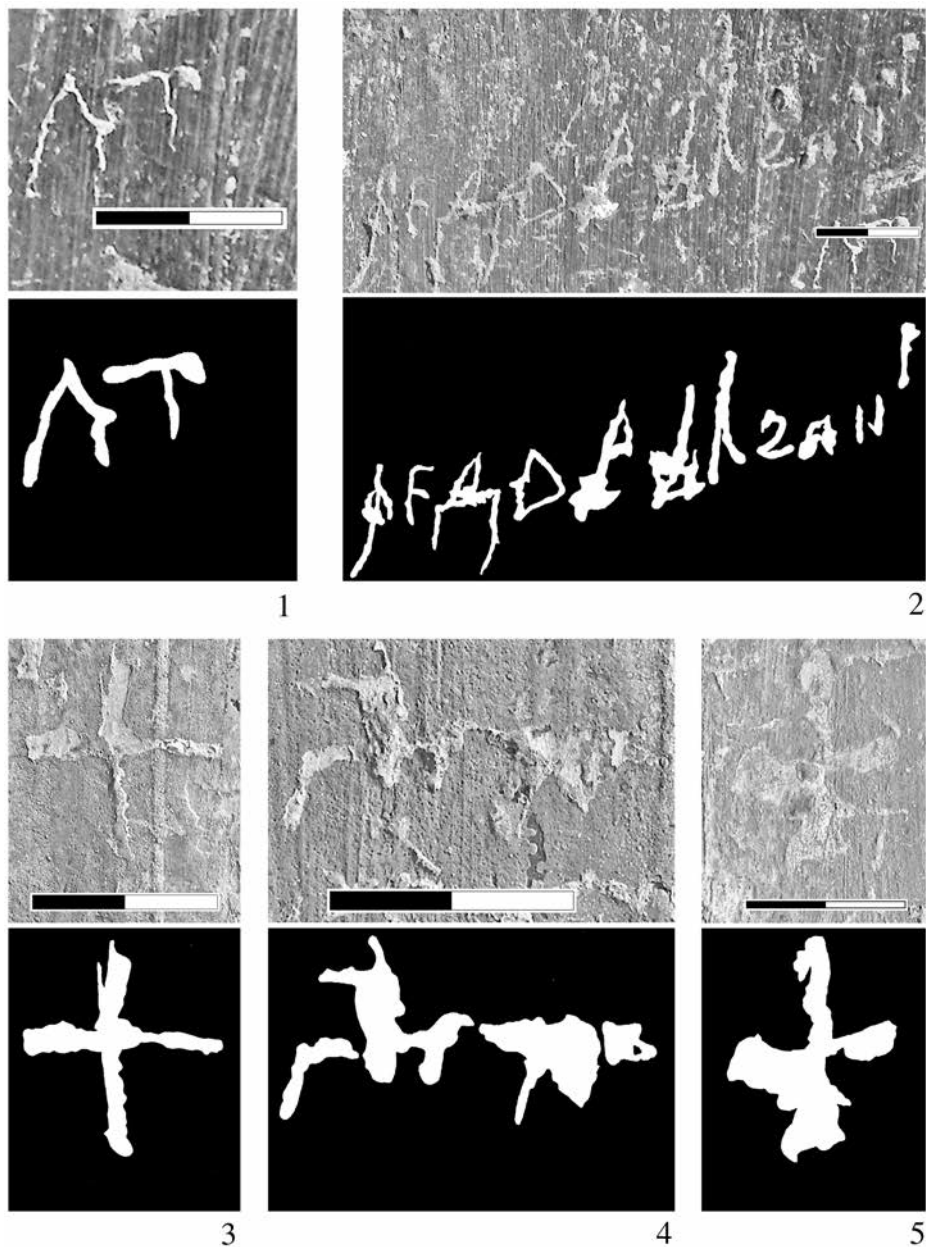
2

3

4

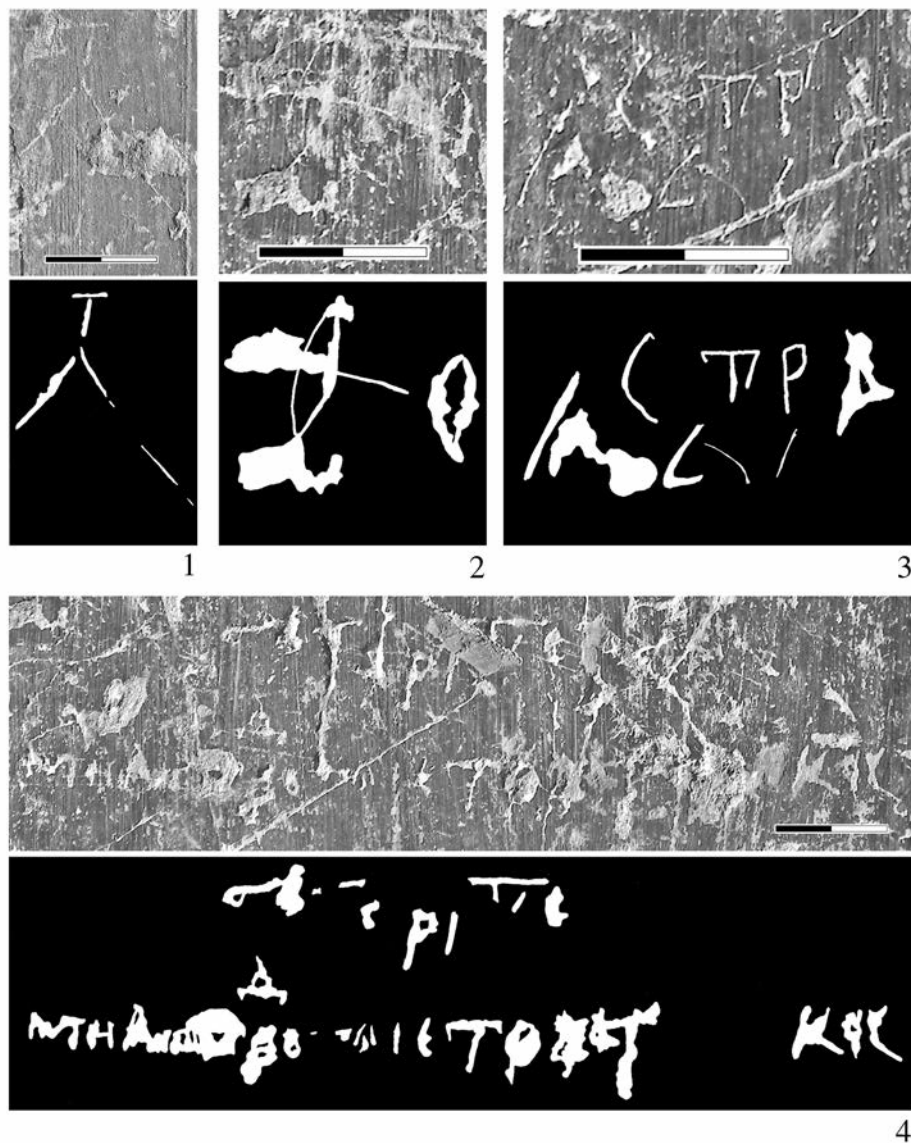
Таблиця ХСІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3238, 2 – № 3239, 3 – № 3240, 4 – № 3241.

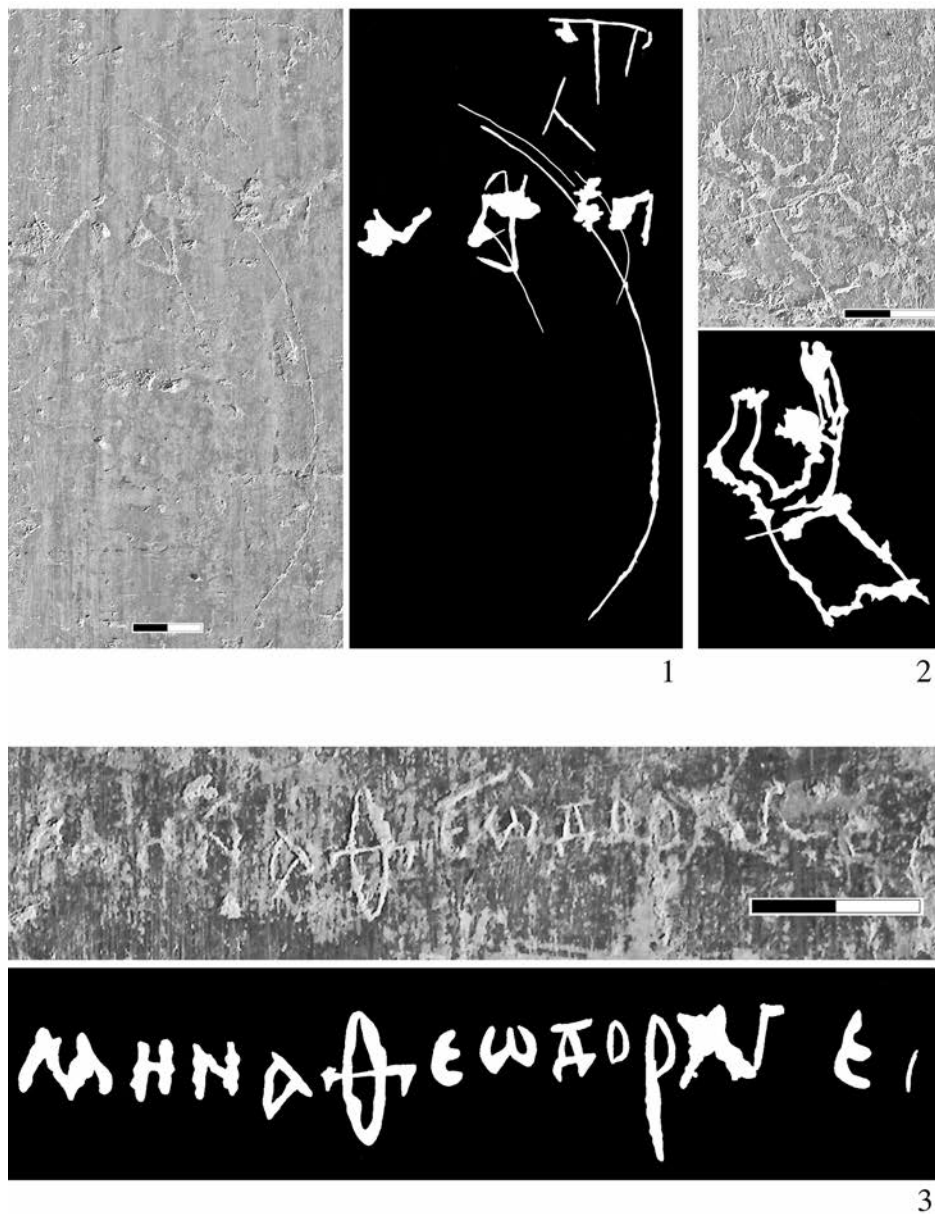
Таблиця ХСІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3242, 2 – № 3243, 3 – № 3244,
4 – № 3245, 5 – № 3246.

Таблиця ХСV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3247, 2 – № 3248, 3 – № 3249, 4 – № 3250.

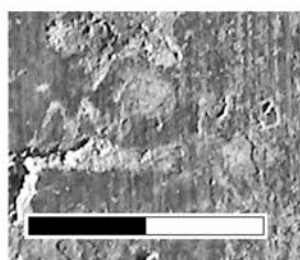

Таблиця ХСVІ

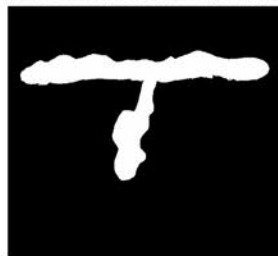
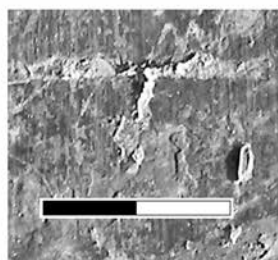
Фото та прорис графіті: 1 – № 3251, 2 – № 3252, 3 – № 3253.

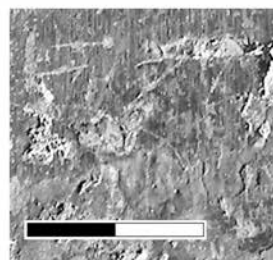
1

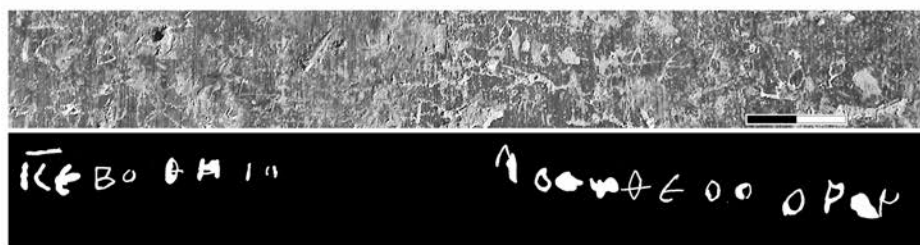
2

3

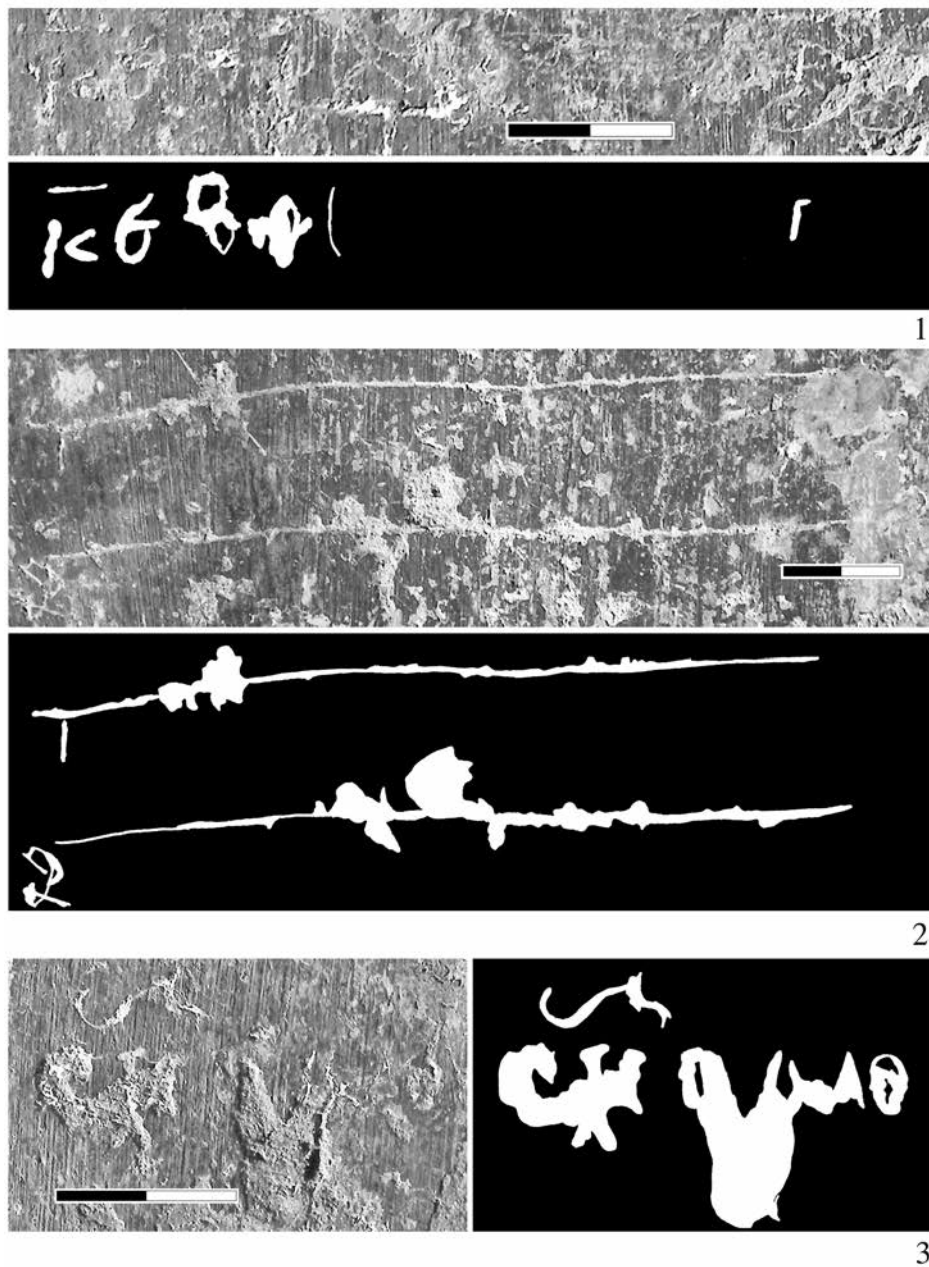
4

5

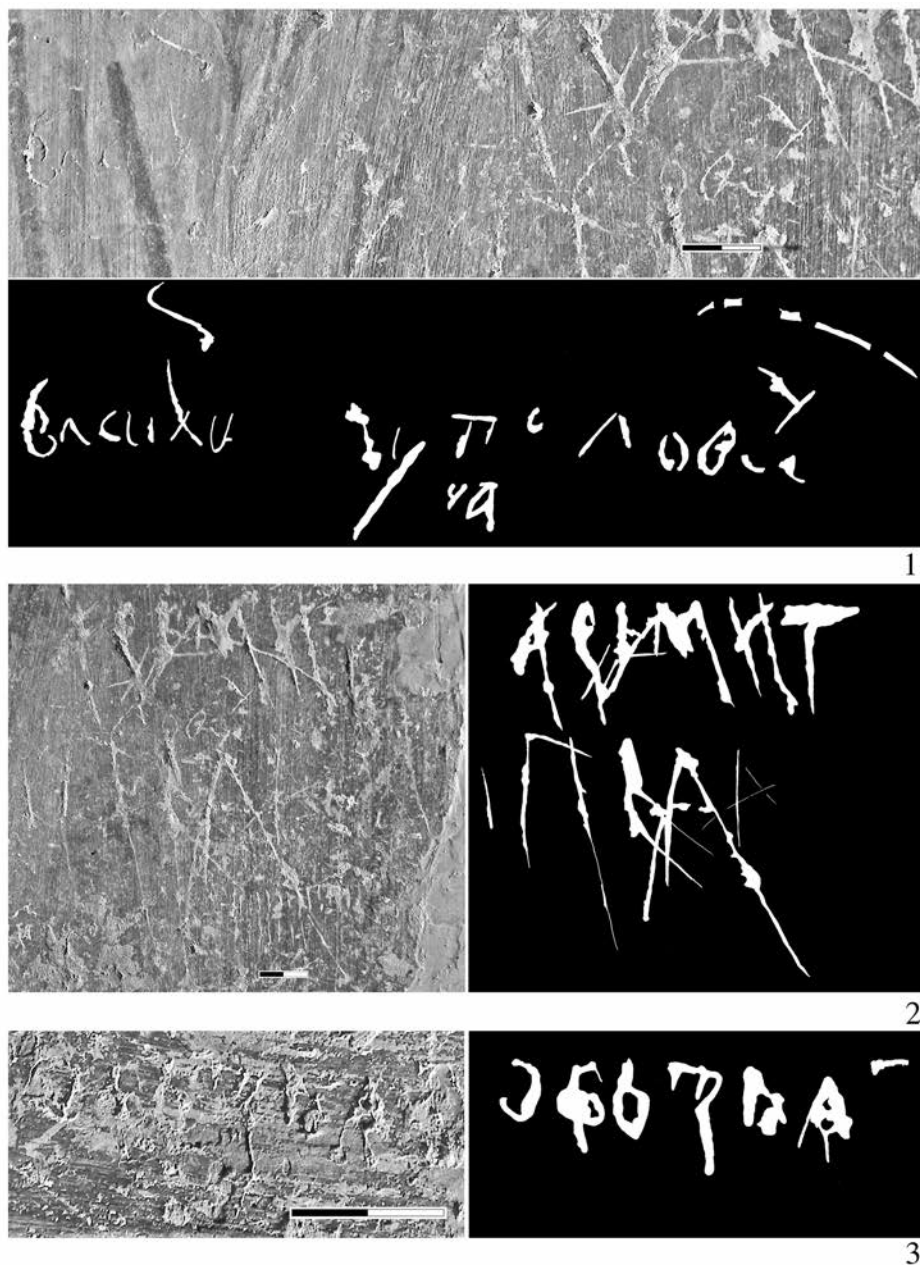
Таблиця ХСVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3254, 2 – № 3255, 3 – № 3256,
4 – № 3257, 5 – № 3258.

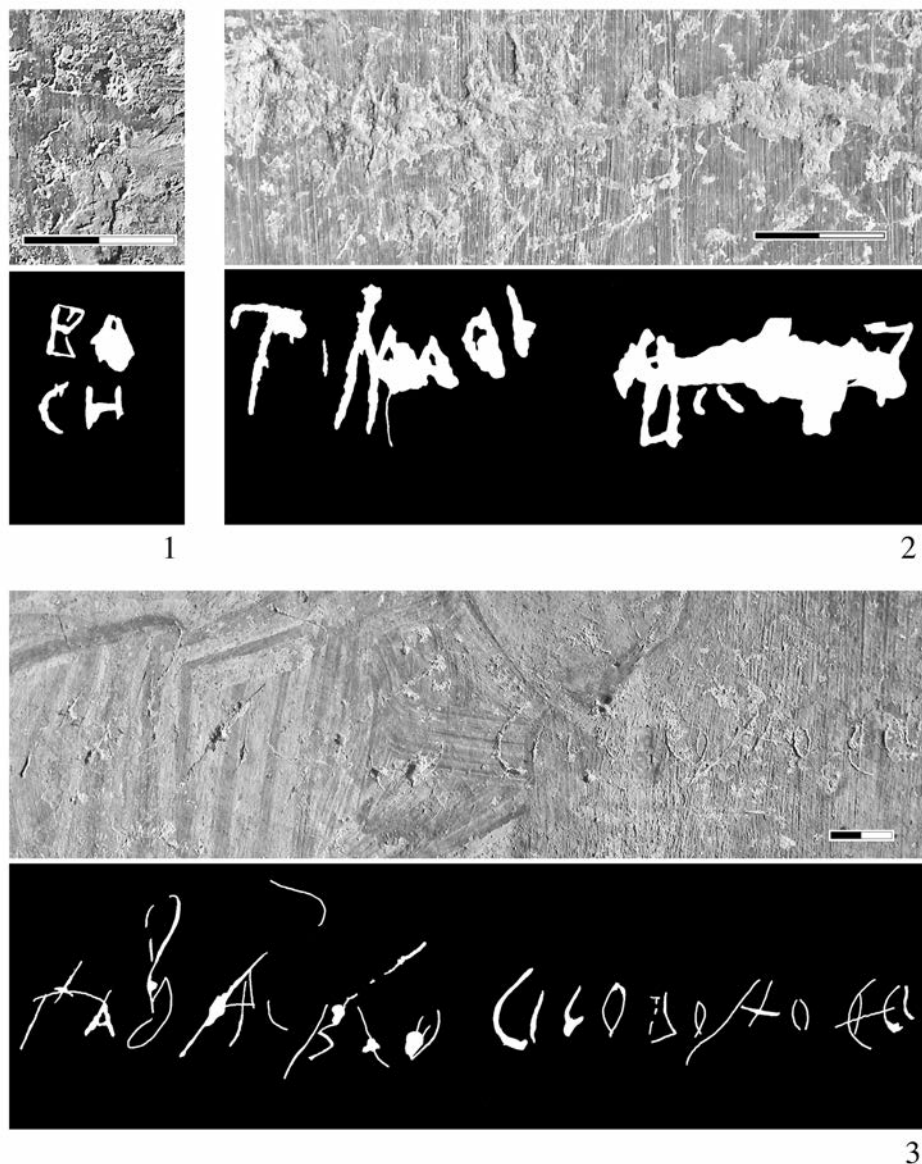
Таблиця ХСVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3259, 2 – № 3260, 3 – № 3261.

Таблиця ХСІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3262, 2 – № 3263, 3 – № 3264.

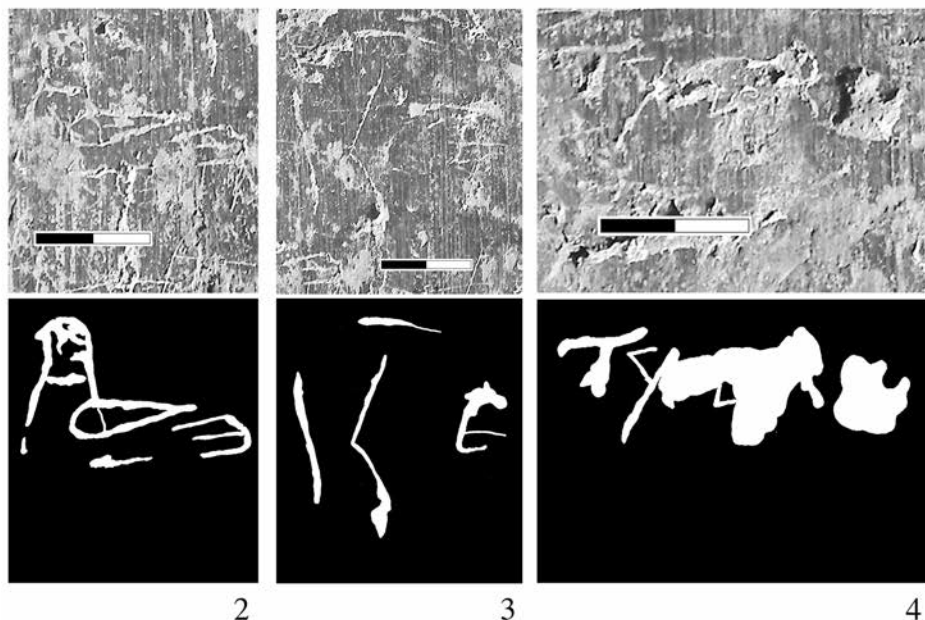

Таблиця С

Фото та прорис графіті: 1 – № 3265, 2 – № 3266, 3 – № 3267.

1

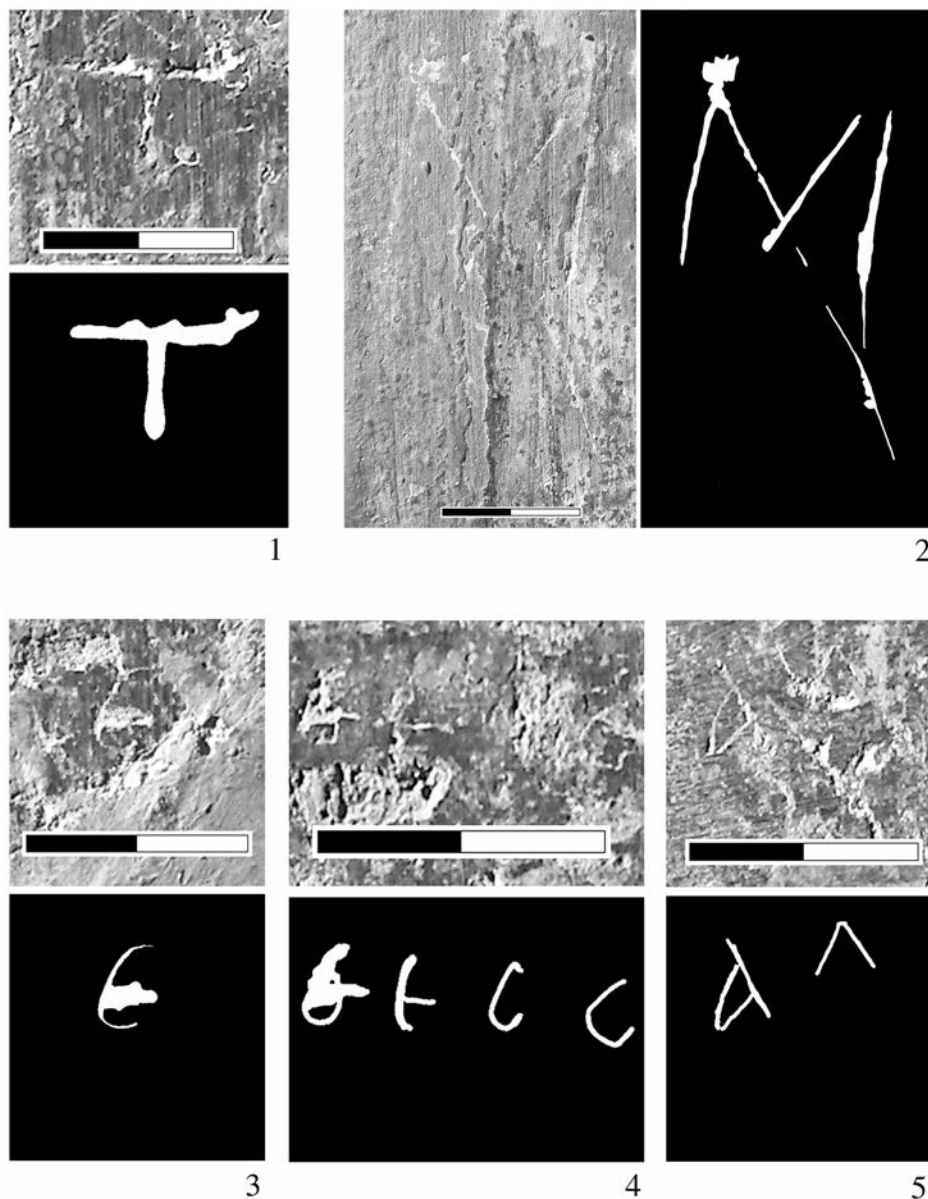
2

3

4

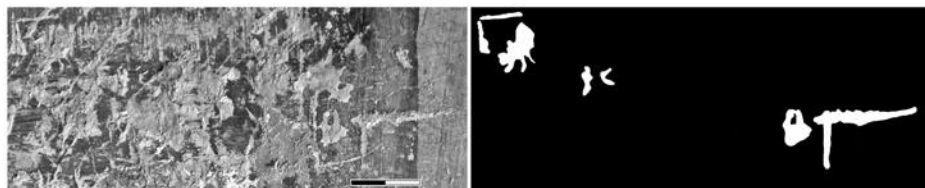
Таблиця СІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3268, 2 – № 3269, 3 – № 3270, 4 – № 3271.

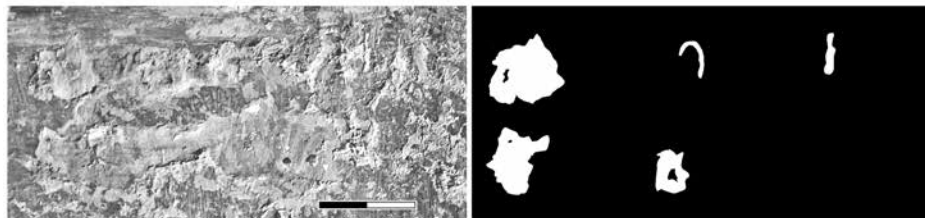

Таблиця СІІ

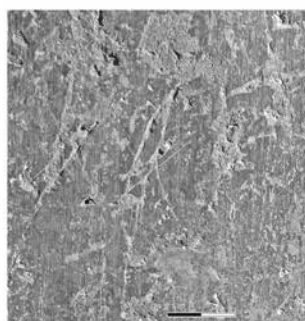
Фото та прорис графіті: 1 – № 3272, 2 – № 3273, 3 – № 3274,
4 – № 3275, 5 – № 3276.

1

2

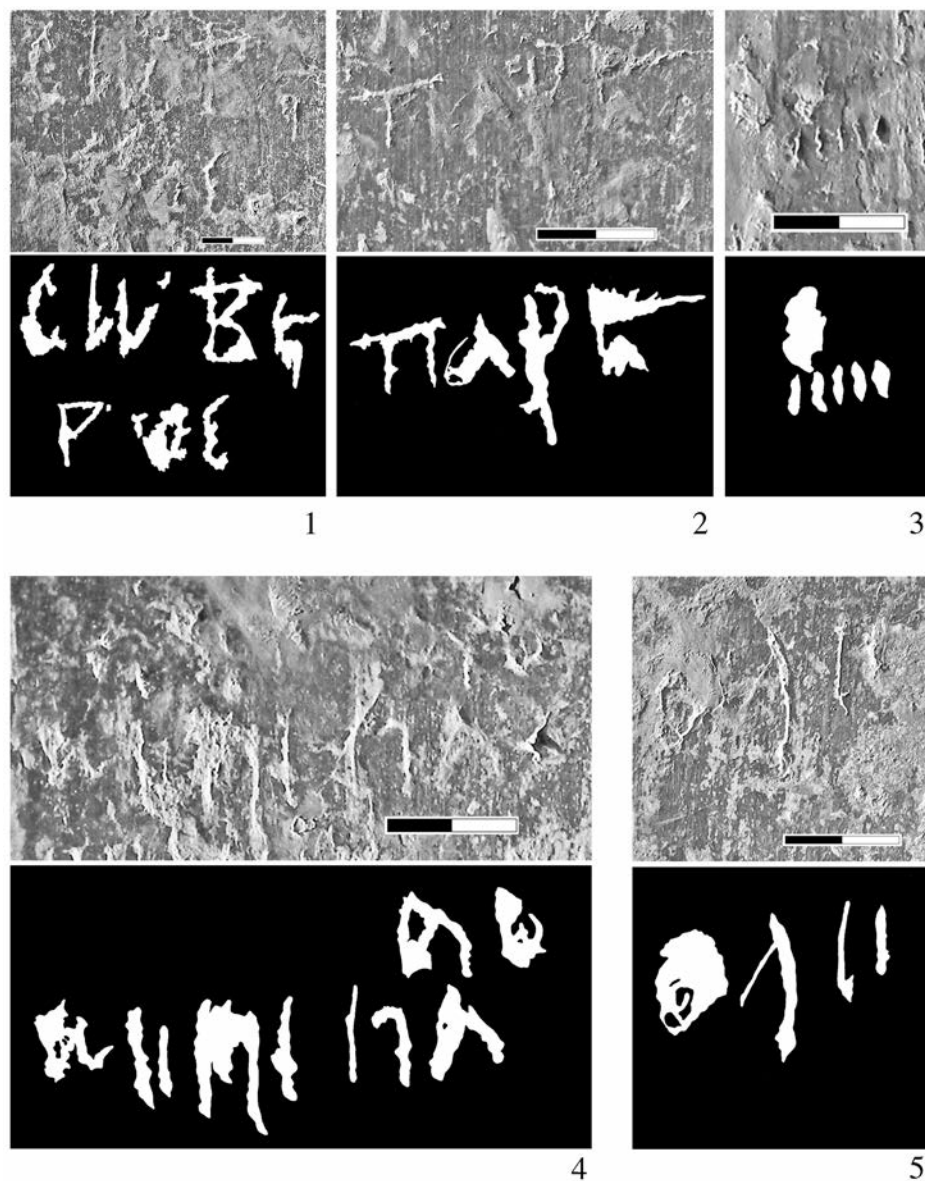
3

4

5

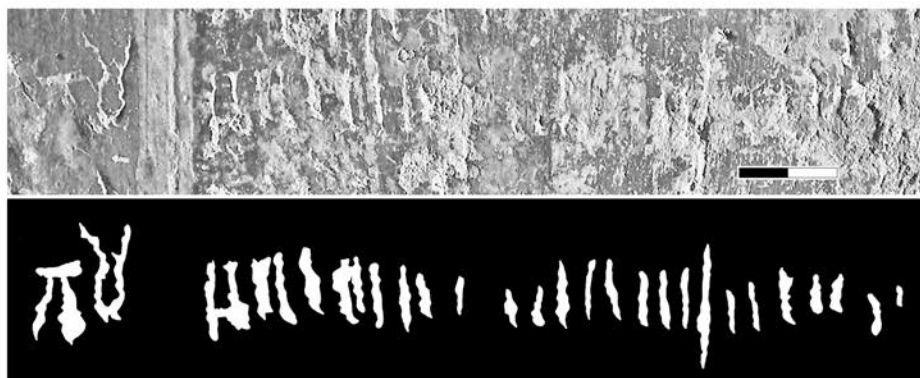
Таблиця СІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3277, 2 – № 3278, 3 – № 3279,
4 – № 3280, 5 – № 3281.

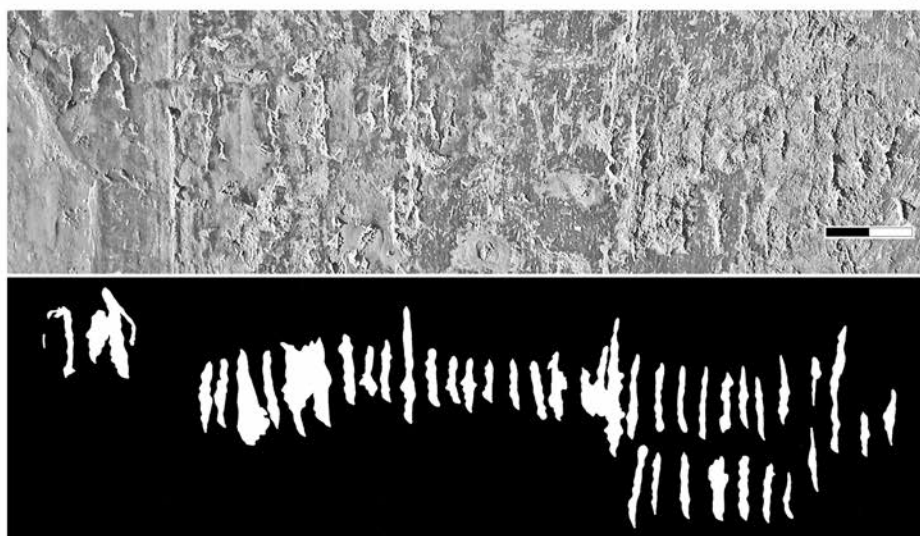

Таблиця CIV

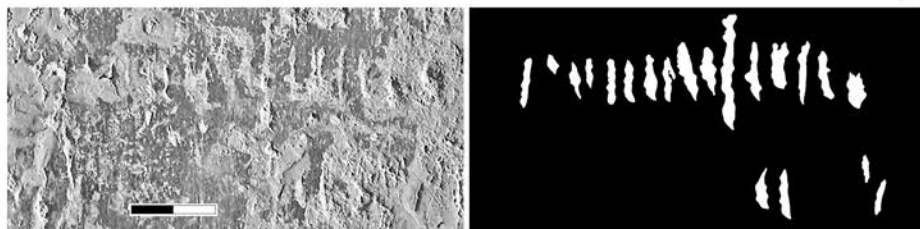
Фото та прорис графіті: 1 – № 3282, 2 – № 3283, 3 – № 3284,
4 – № 3285, 5 – № 3286.

1

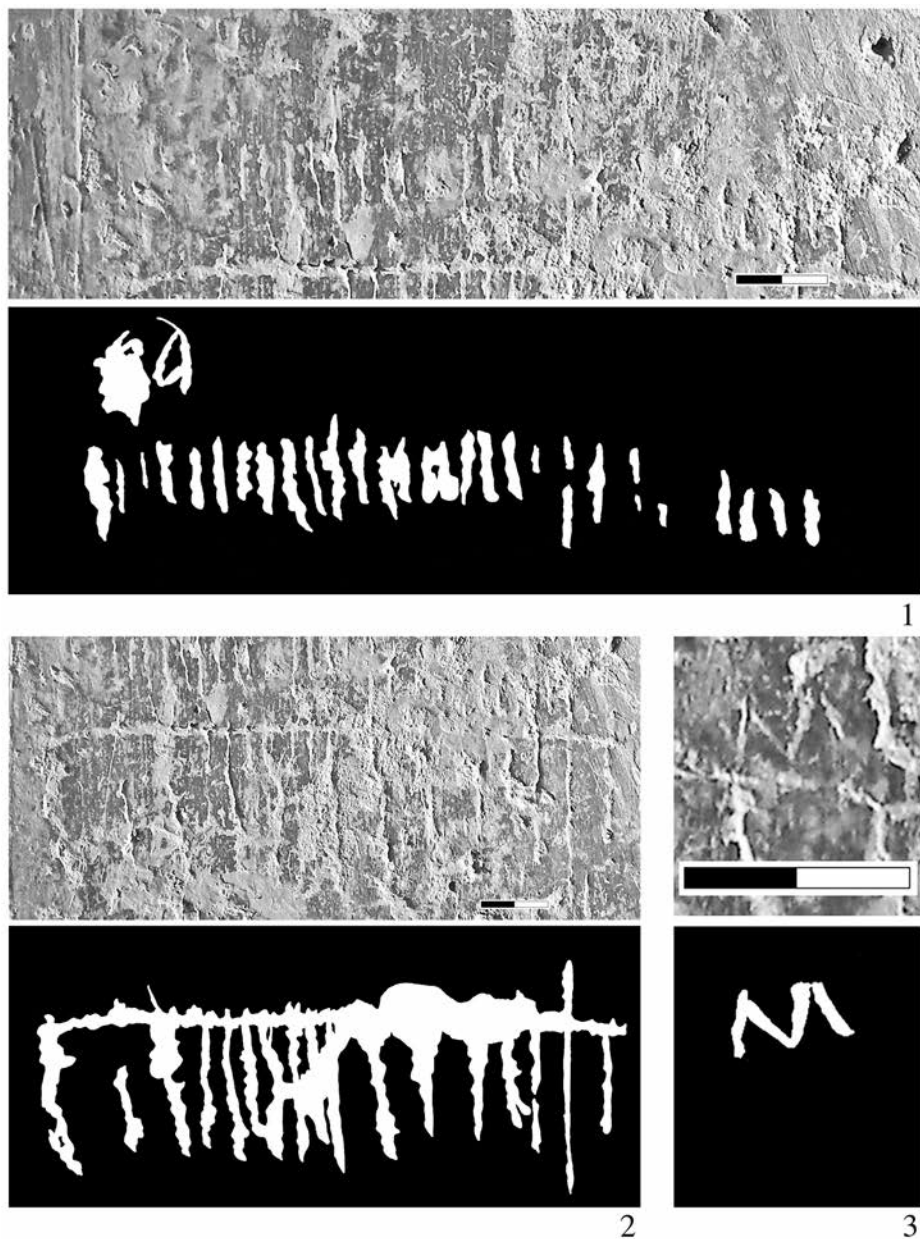
2

3

Таблиця CV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3287, 2 – № 3288, 3 – № 3289.

Таблиця CVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3290, 2 – № 3291, 3 – № 3292.

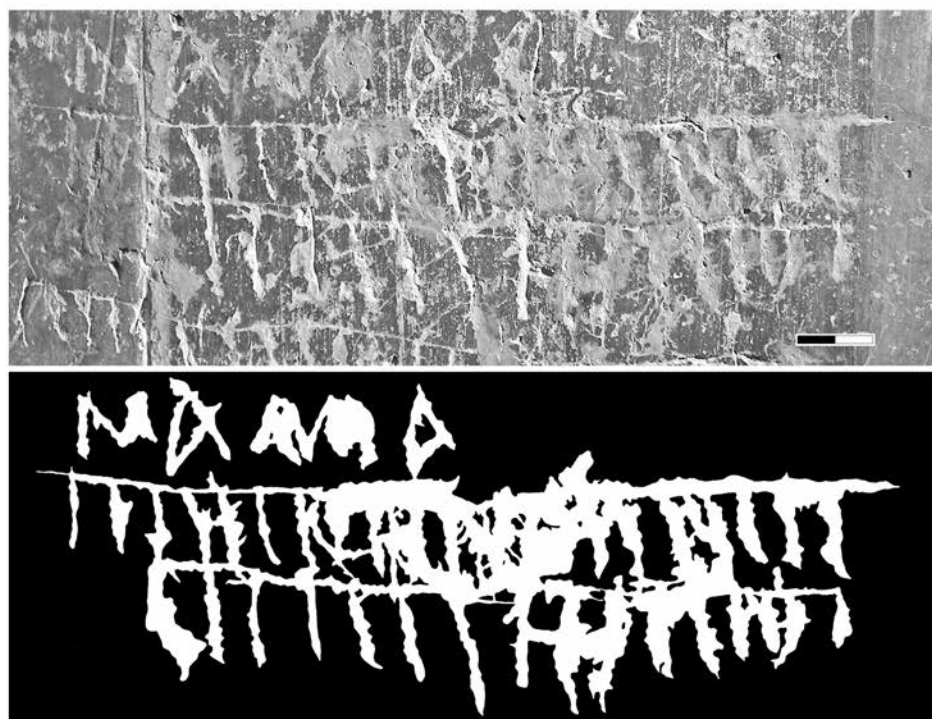
1

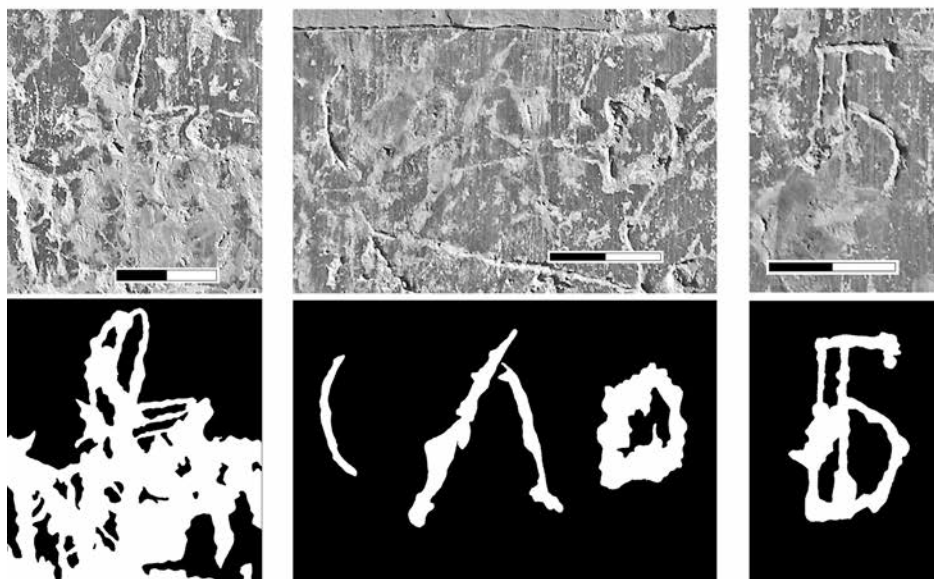
2

Таблиця CVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3293, 2 – № 3294.

1

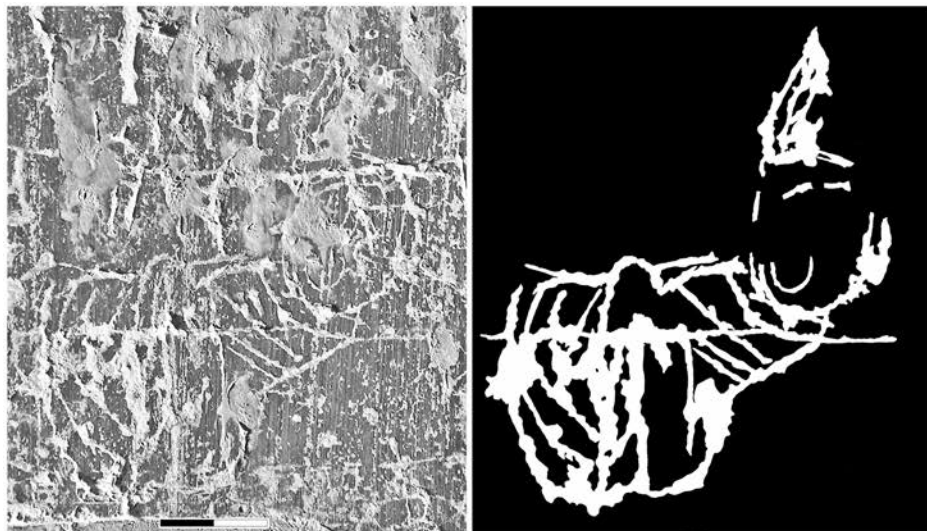
2

3

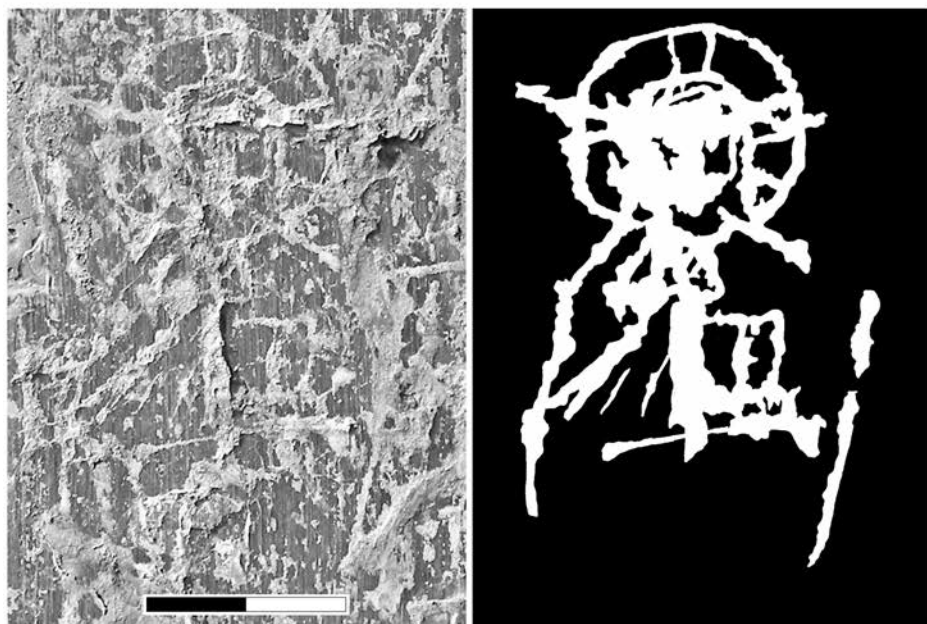
4

Таблиця CVIII

Фото та прориси графіті: 1 – № 3295, 2 – № 3296, 3 – № 3297, 4 – № 3298.

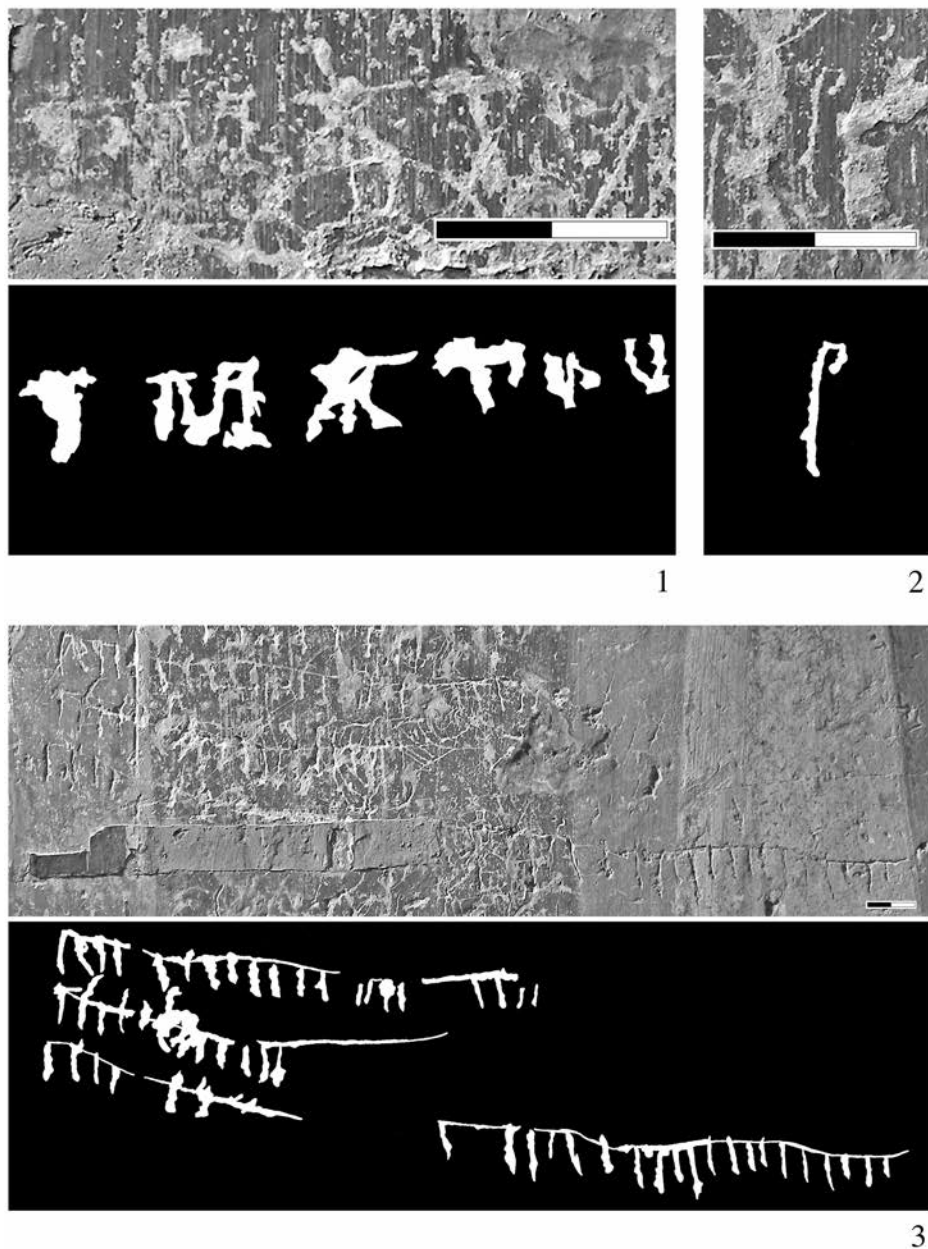
1

2

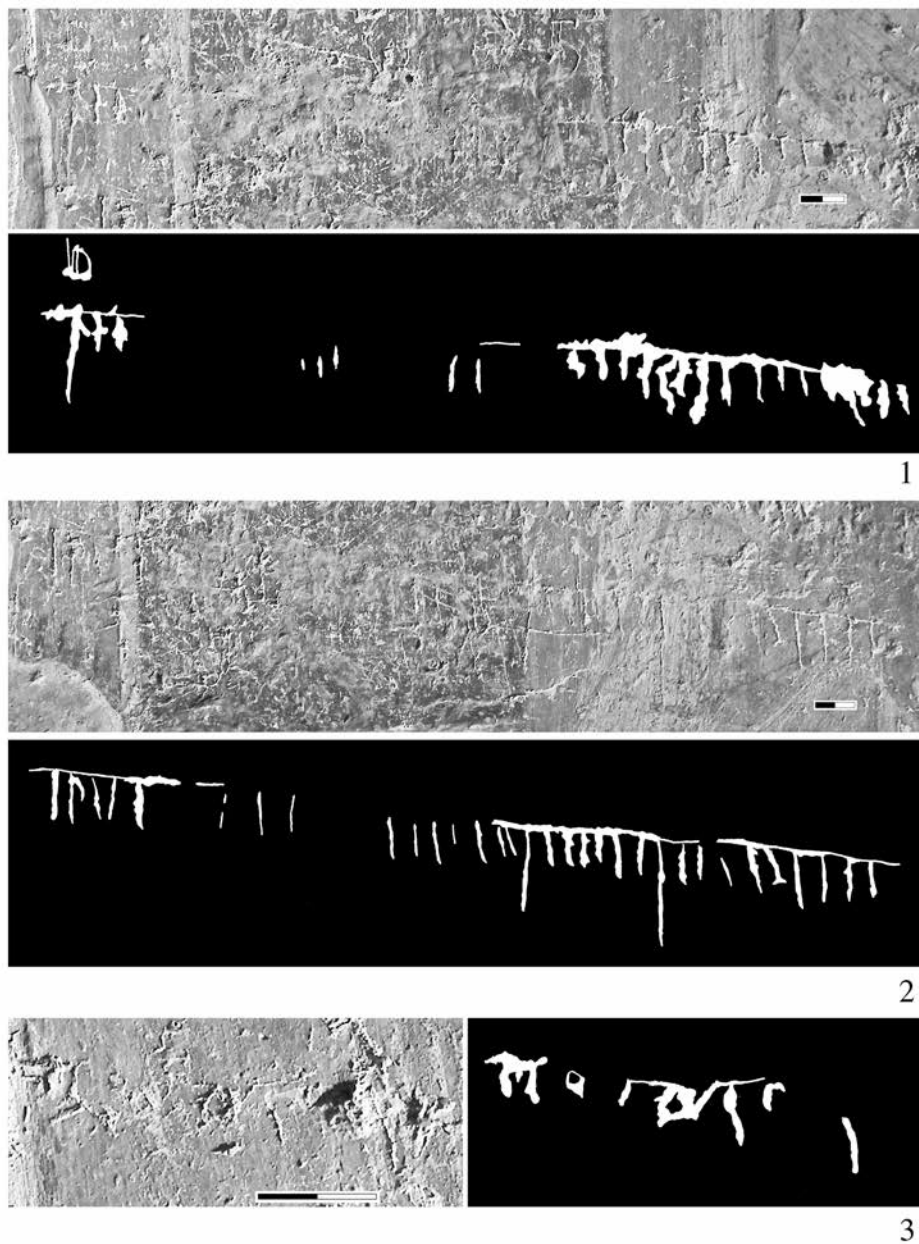
Таблиця СІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3299, 2 – № 3300.

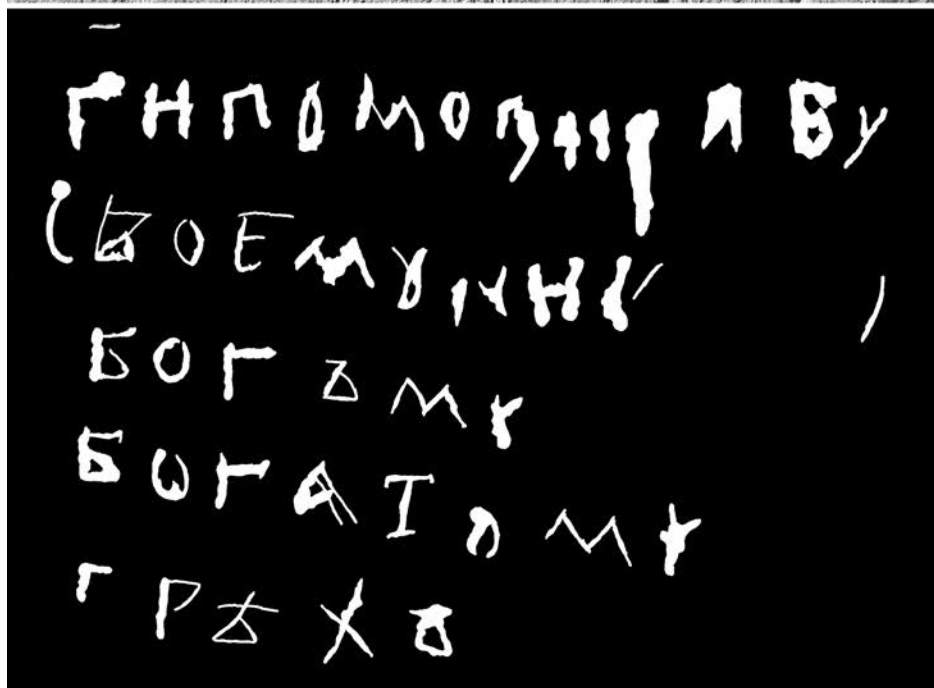
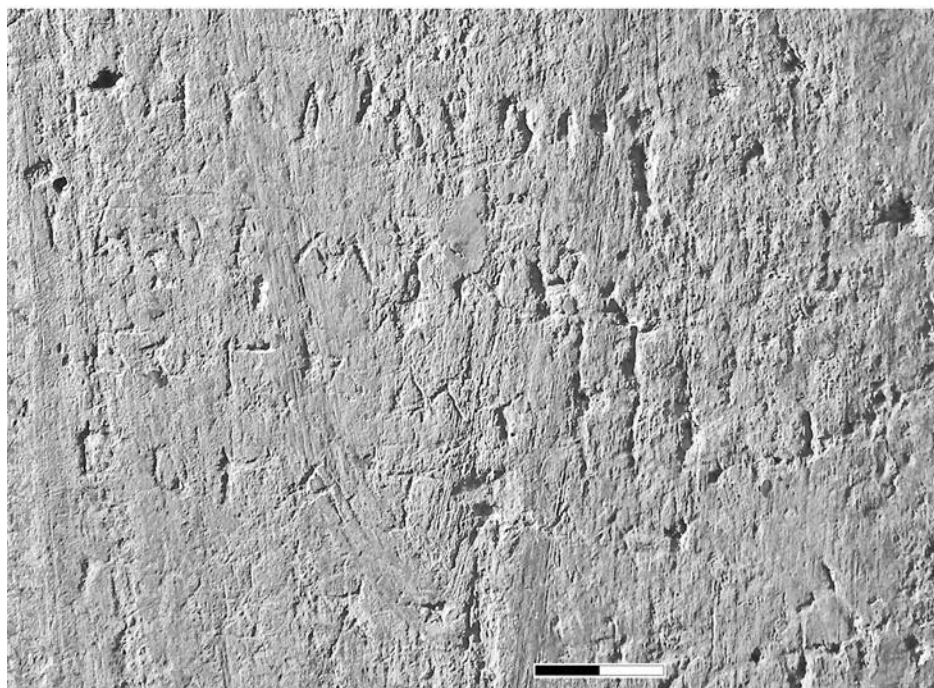
Таблиця СХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3301, 2 – № 3302, 3 – № 3303.

Таблиця СХІ

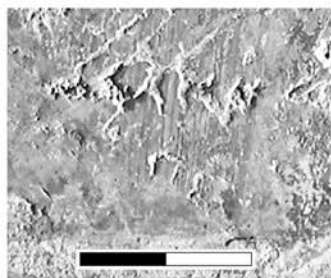
Фото та прорис графіті: 1 – № 3304, 2 – № 3305, 3 – № 3306.

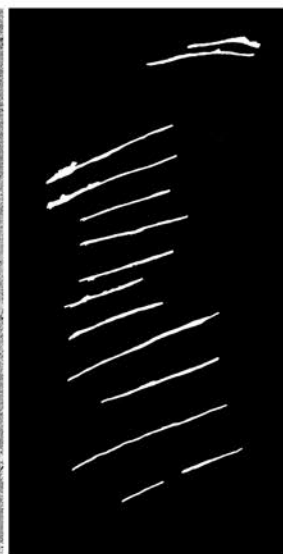
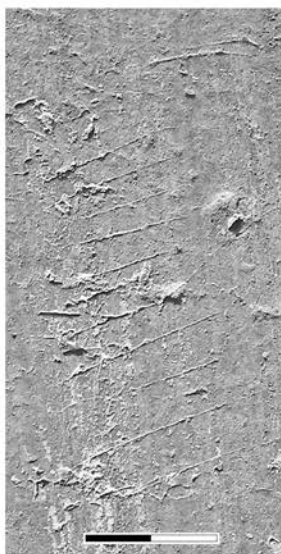
Таблиця СХІІ
Фото та прорис графіті № 3307.

1

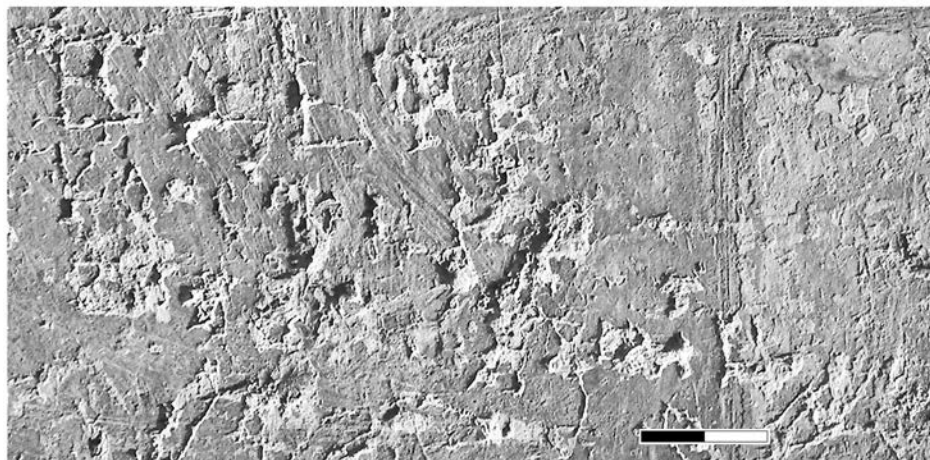
2

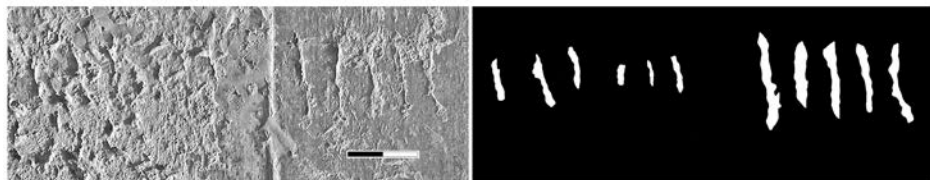
3

Таблиця СХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3308, 2 – № 3309, 3 – № 3310.

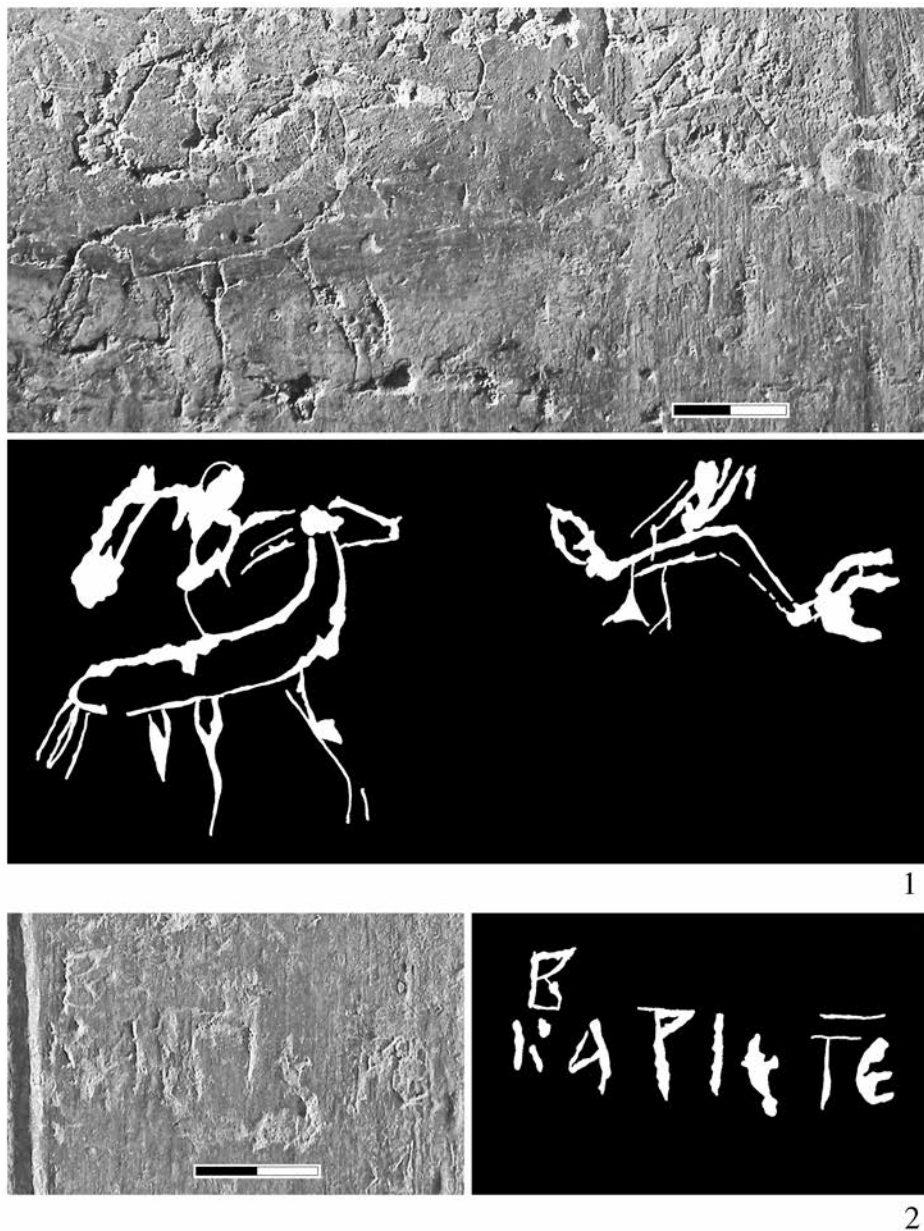
1

2

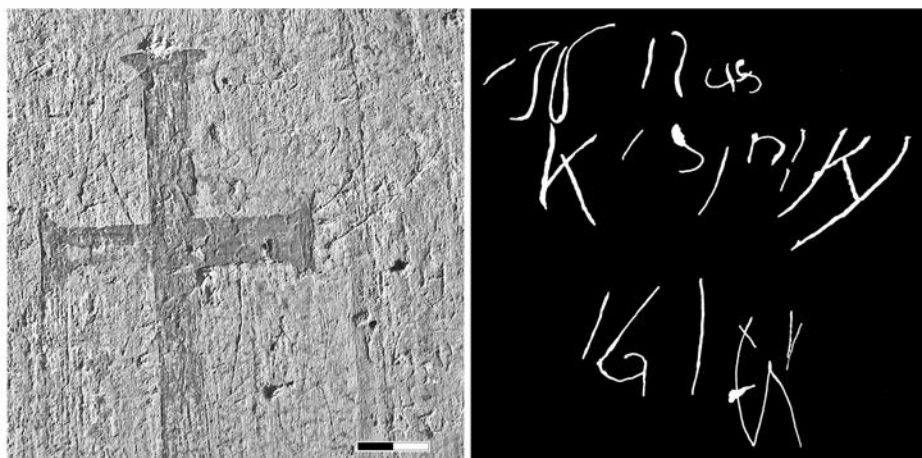
Таблиця CXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3311, 2 – № 3312.

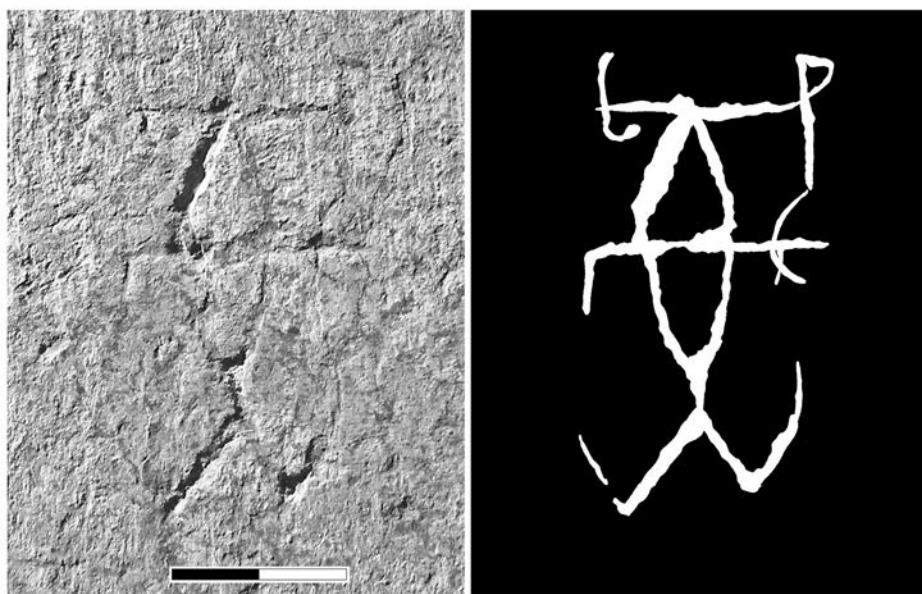

Таблиця CXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3313, 2 – № 3314.

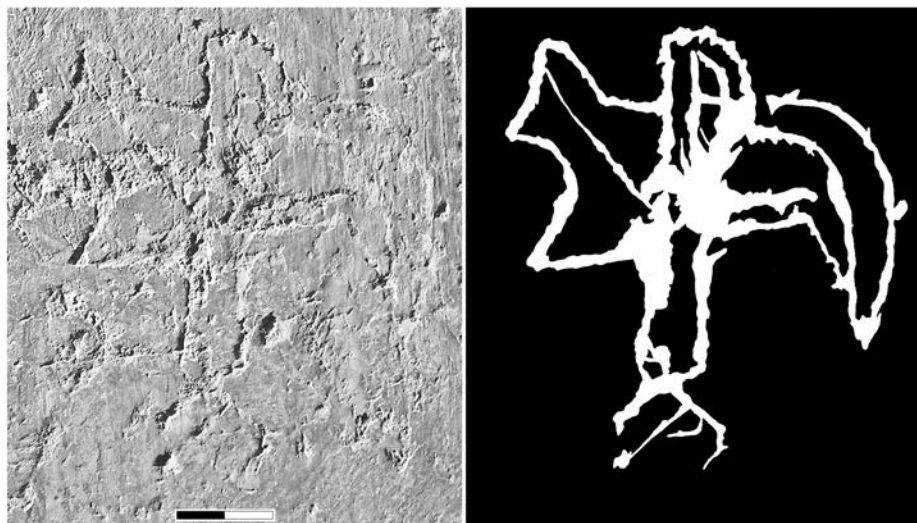
1

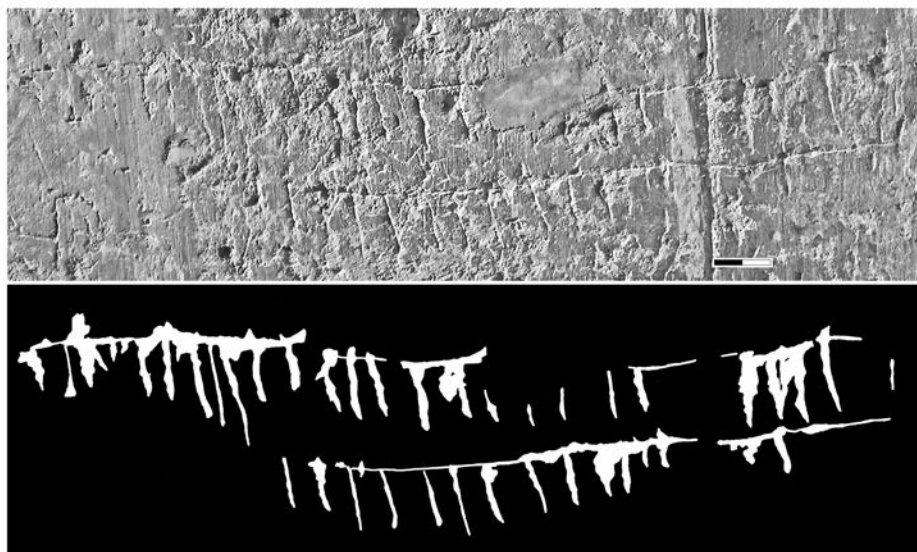
2

Таблиця CXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3315, 2 – № 3316.

1

2

Таблиця CXVII
Фото та прорис графіті: 1 – № 3317, 2 – № 3318.

1

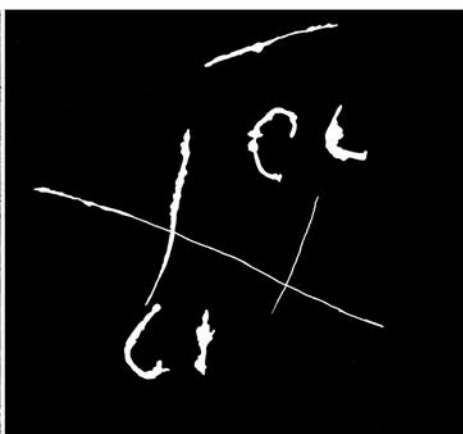
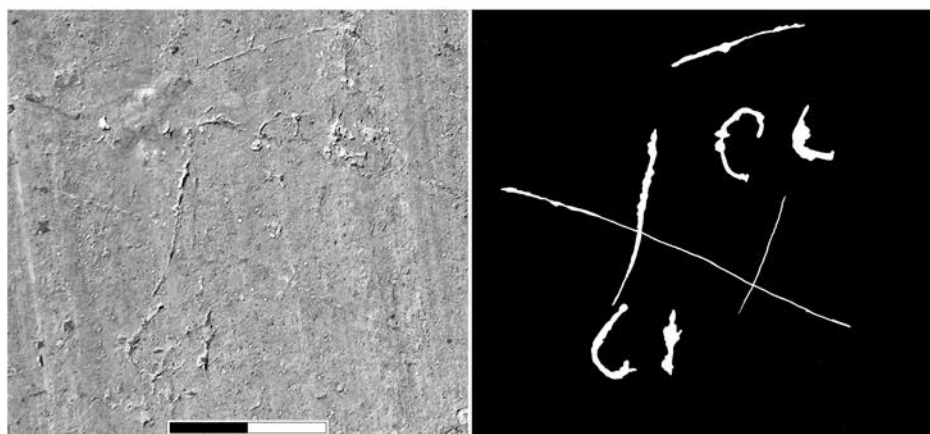

2

Таблиця CXVIII
Фото та прорис графіті: 1 – № 3319, 2 – № 3320.

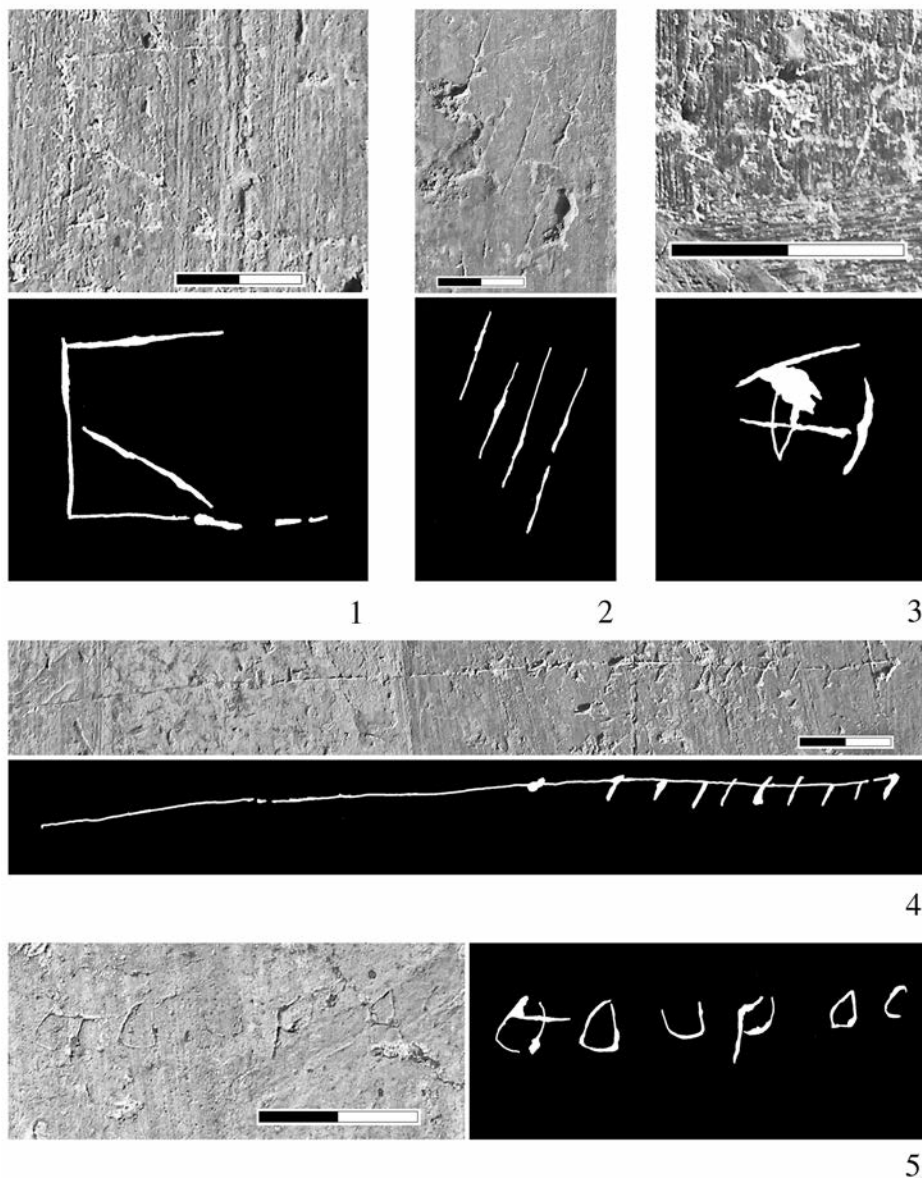
1

2

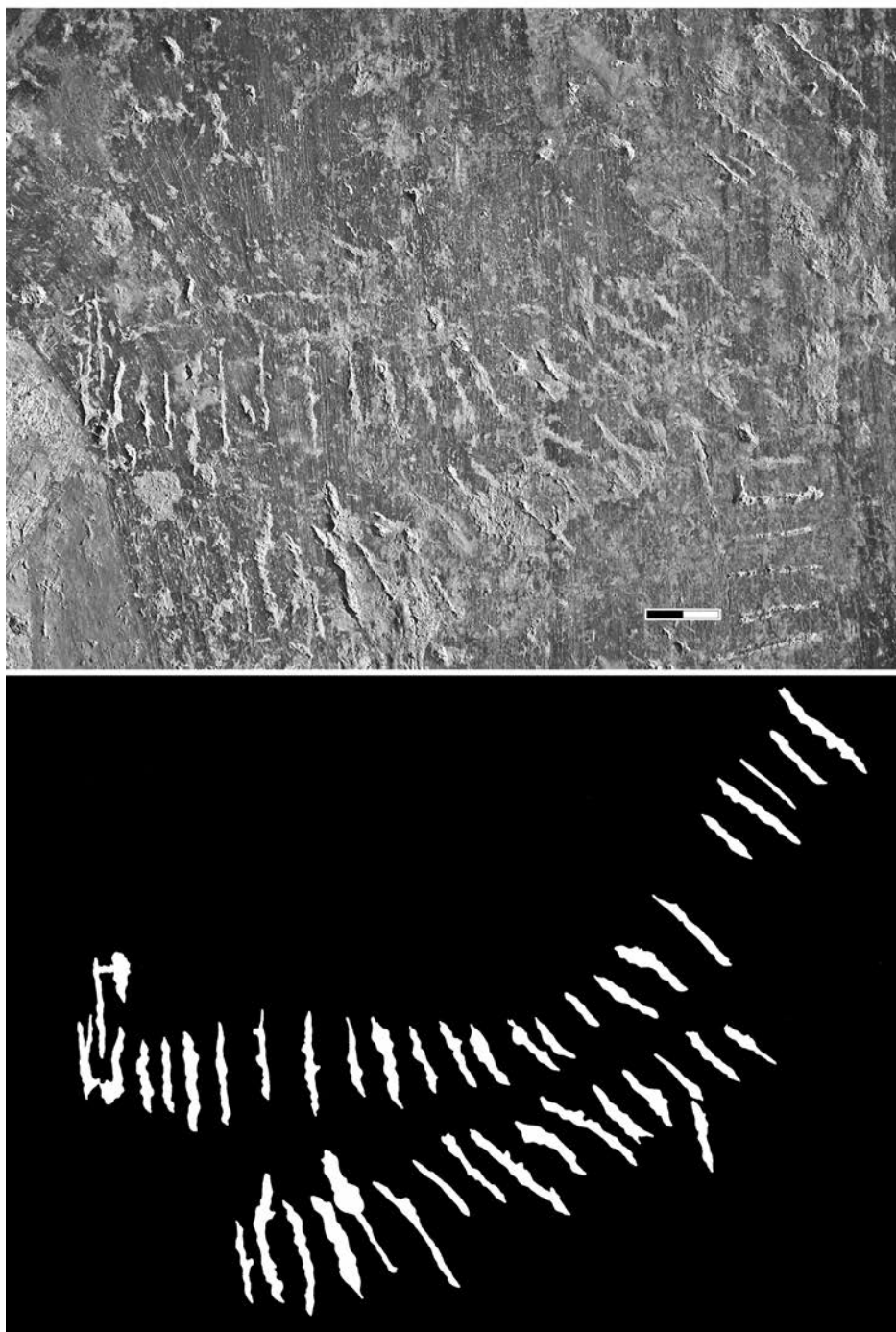
Таблиця СХІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3321, 2 – № 3322.

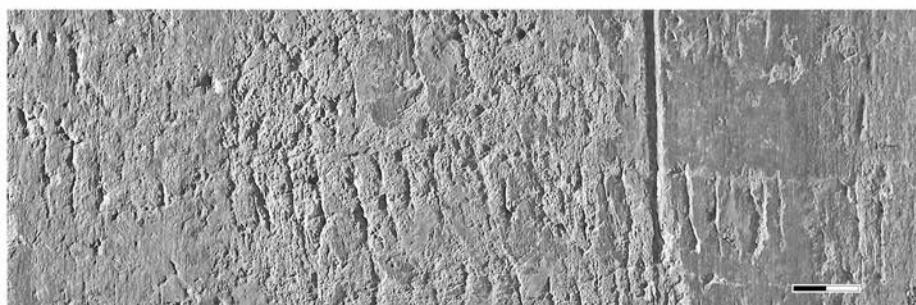

Таблиця СХХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3323, 2 – № 3324, 3 – № 3325,
4 – № 3326, 5 – № 3327.

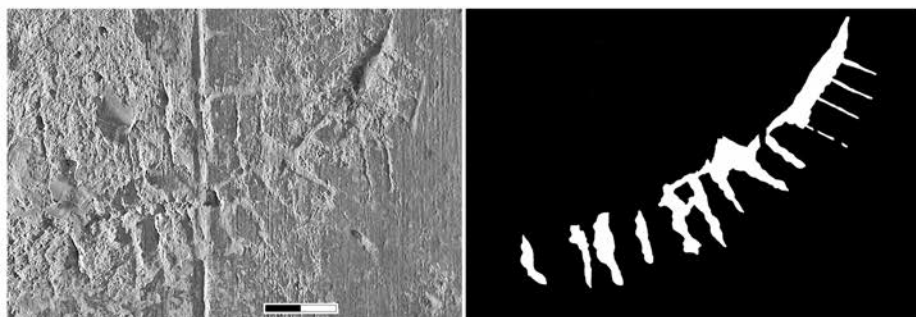
Таблиця СХХІ
Фото та прорис графіті № 3328.

1

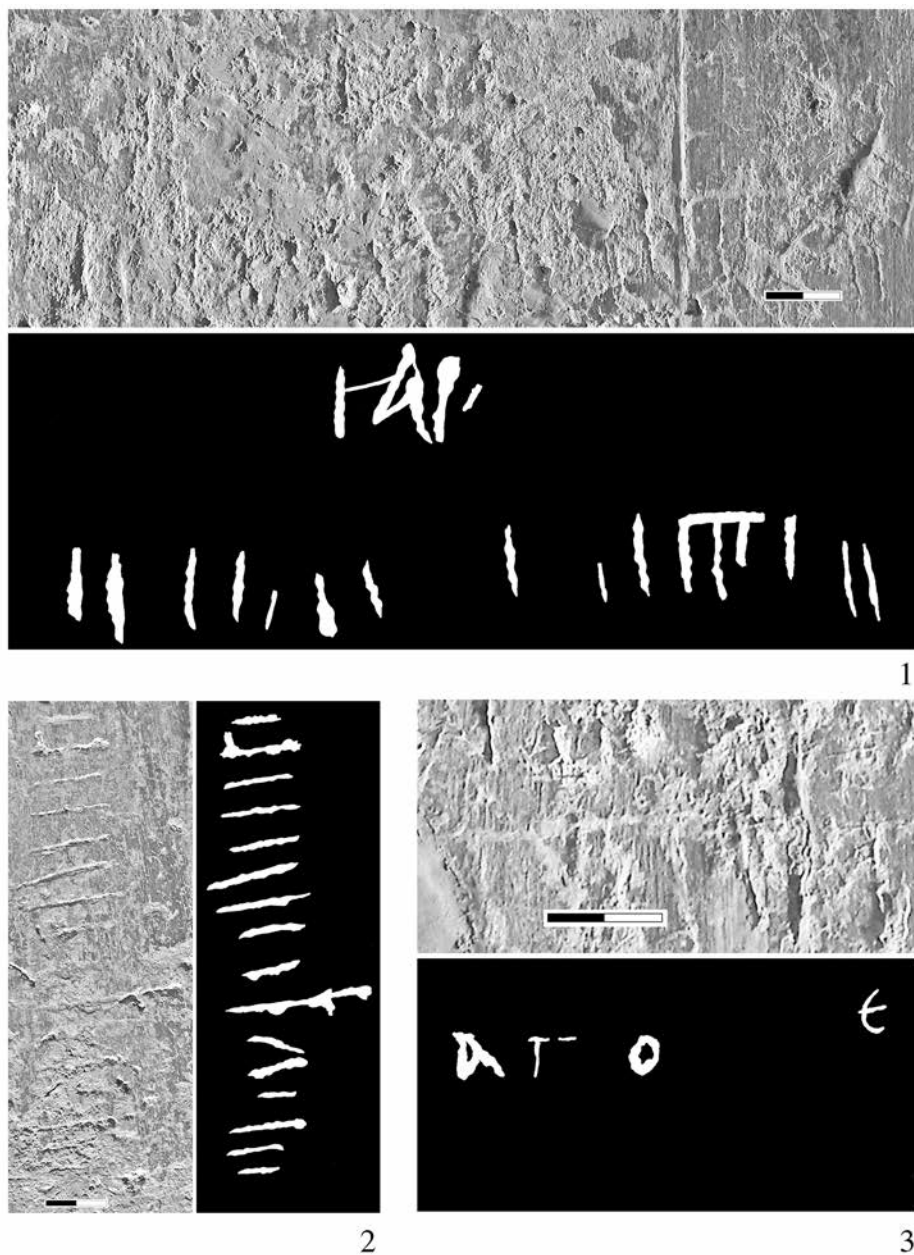
2

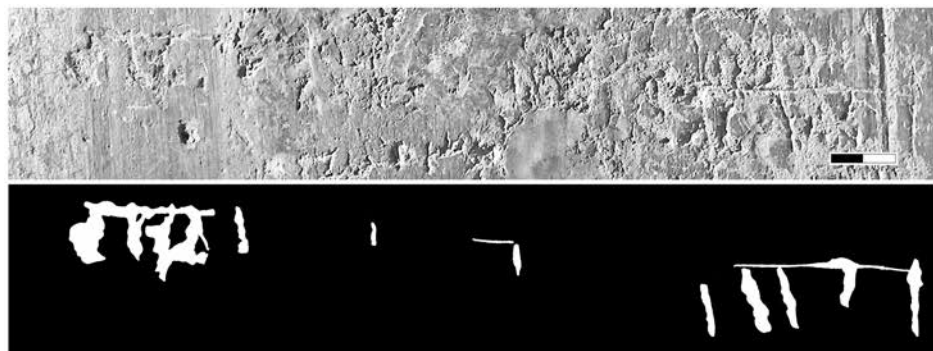
3

Таблиця СХХІІ

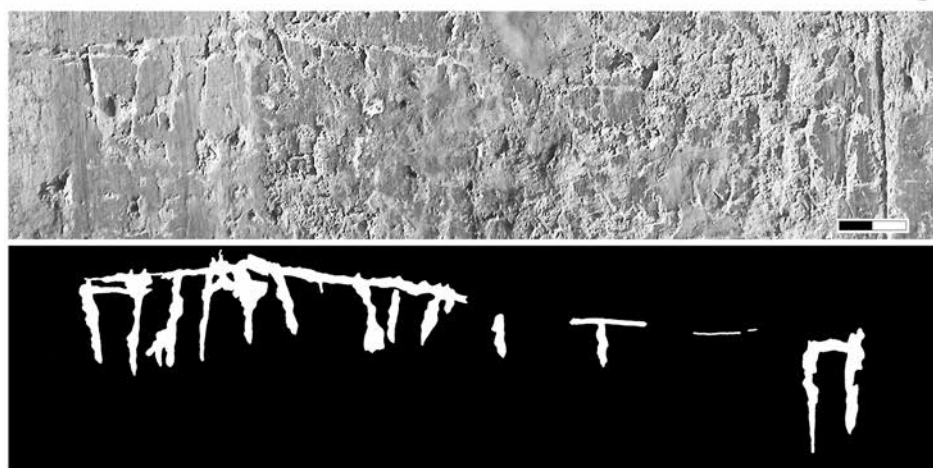
Фото та прорис графіті: 1 – № 3329, 2 – № 3330, 3 – № 3331.

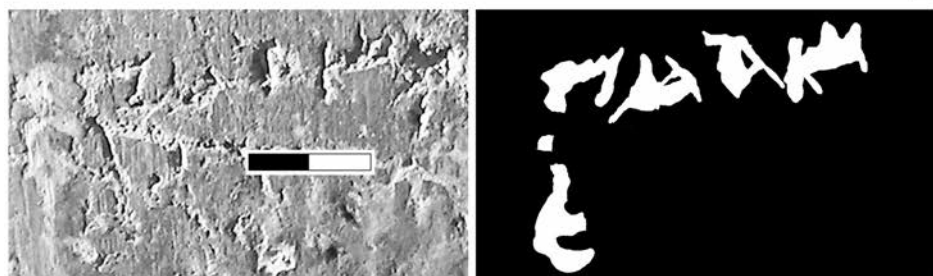
Таблиця СХХІІІ
 Фото та прорис графіті: 1 – № 3332, 2 – № 3333, 3 – № 3334.

1

2

3

Таблиця СХХІV

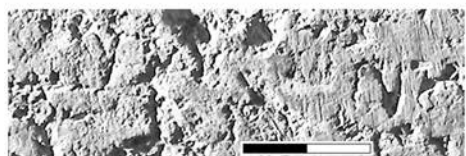
Фото та прорис графіті: 1 – № 3335, 2 – № 3336, 3 – № 3337.

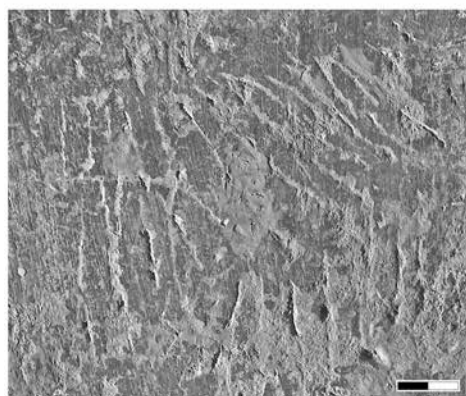
1

2

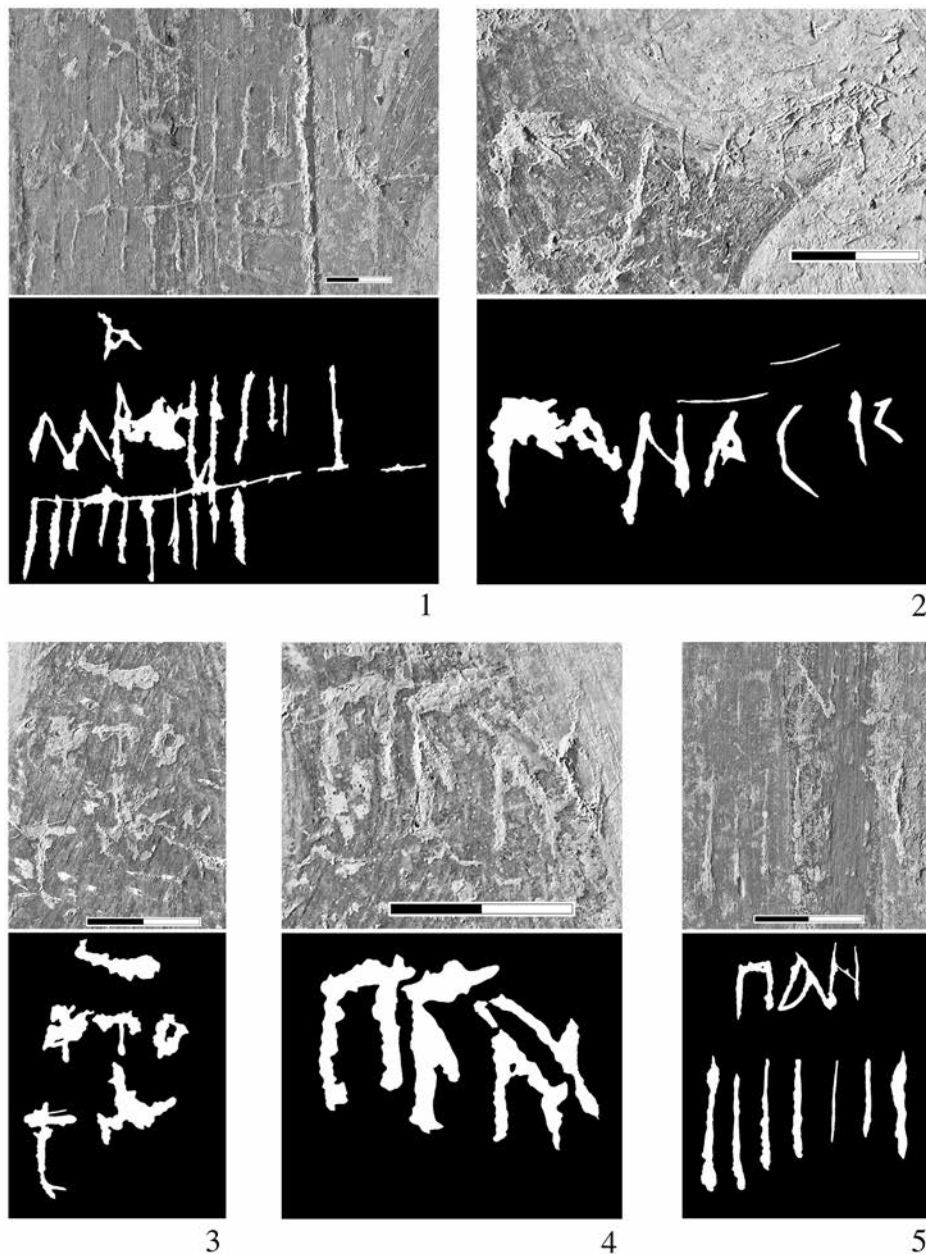
3

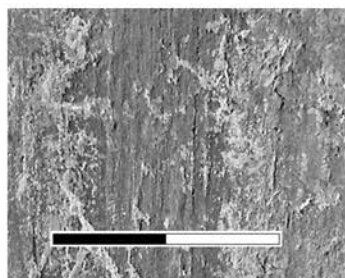
4

Таблиця СХХV

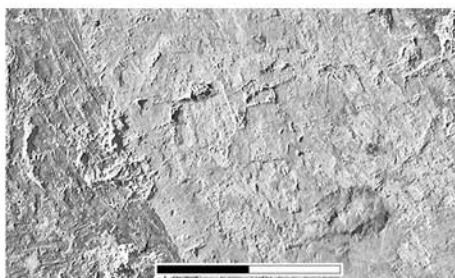
Фото та прорис графіті: 1 – № 3338, 2 – № 3339, 3 – № 3340, 4 – № 3341.

Таблиця СХХVI
 Фото та прорис графіті: 1 – № 3342, 2 – № 3343, 3 – № 3344,
 4 – № 3345, 5 – № 3346.

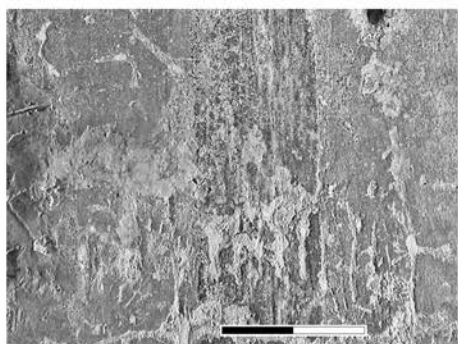
1

2

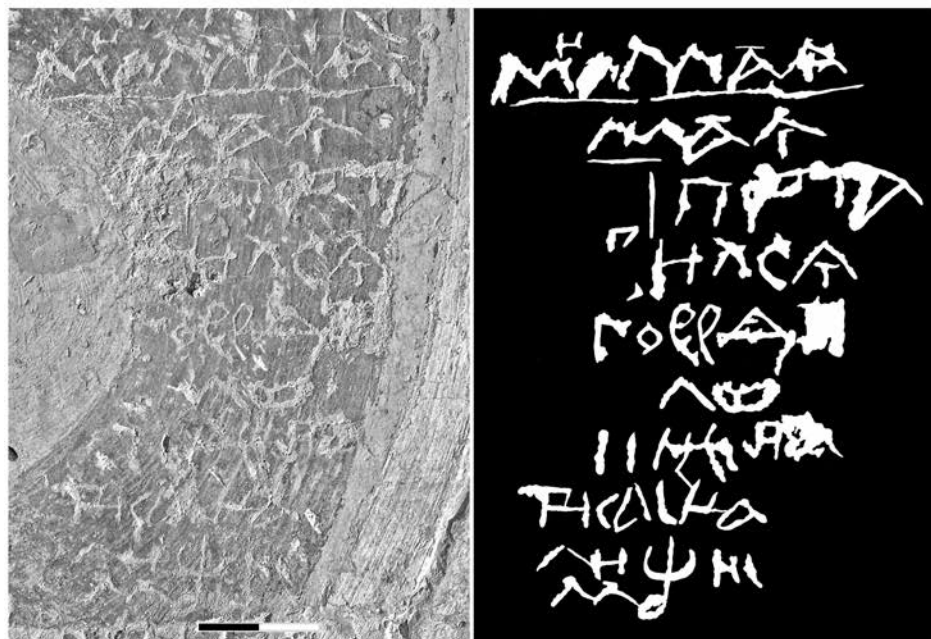
3

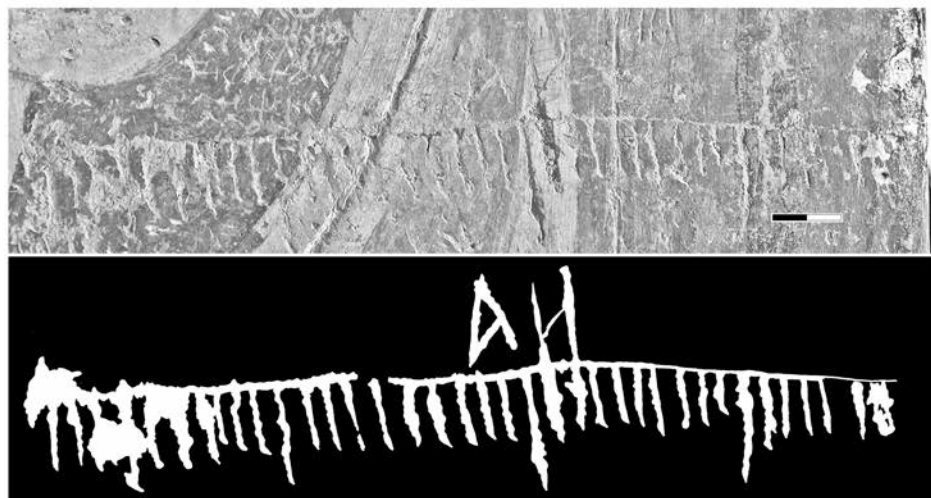
4

Таблиця СХХVІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3347, 2 – № 3348, 3 – № 3349, 4 – № 3350.

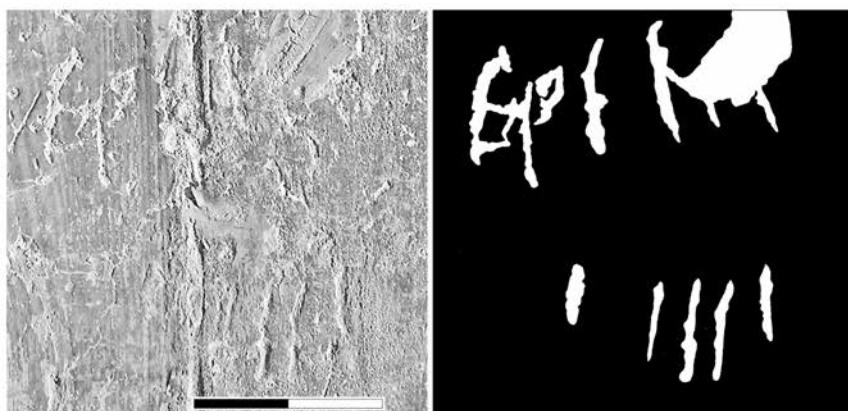
1

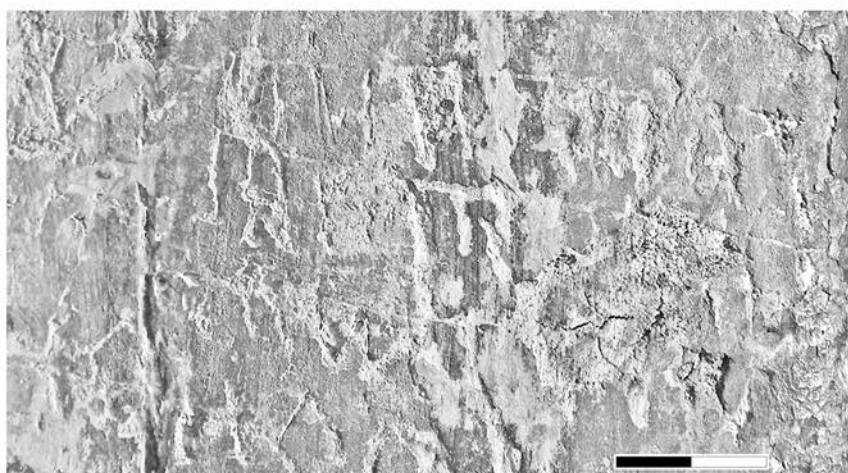
2

Таблиця СХХVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3351, 2 – № 3352.

1

2

Таблиця СХХІХ
 Фото та прорис графіті: 1 – № 3353, 2 – № 3354.

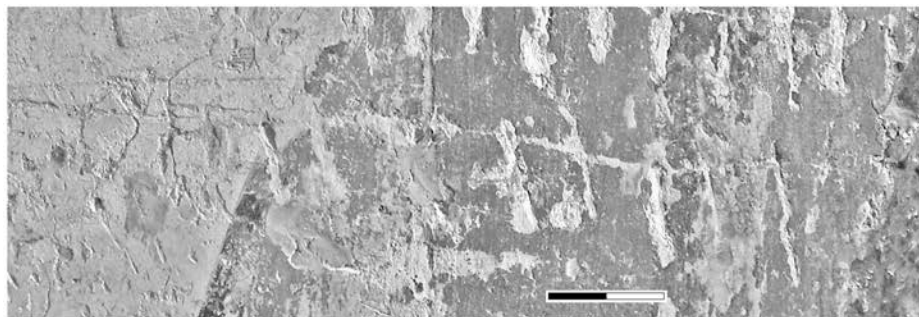
1

2

Таблиця СХХХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3355, 2 – № 3356.

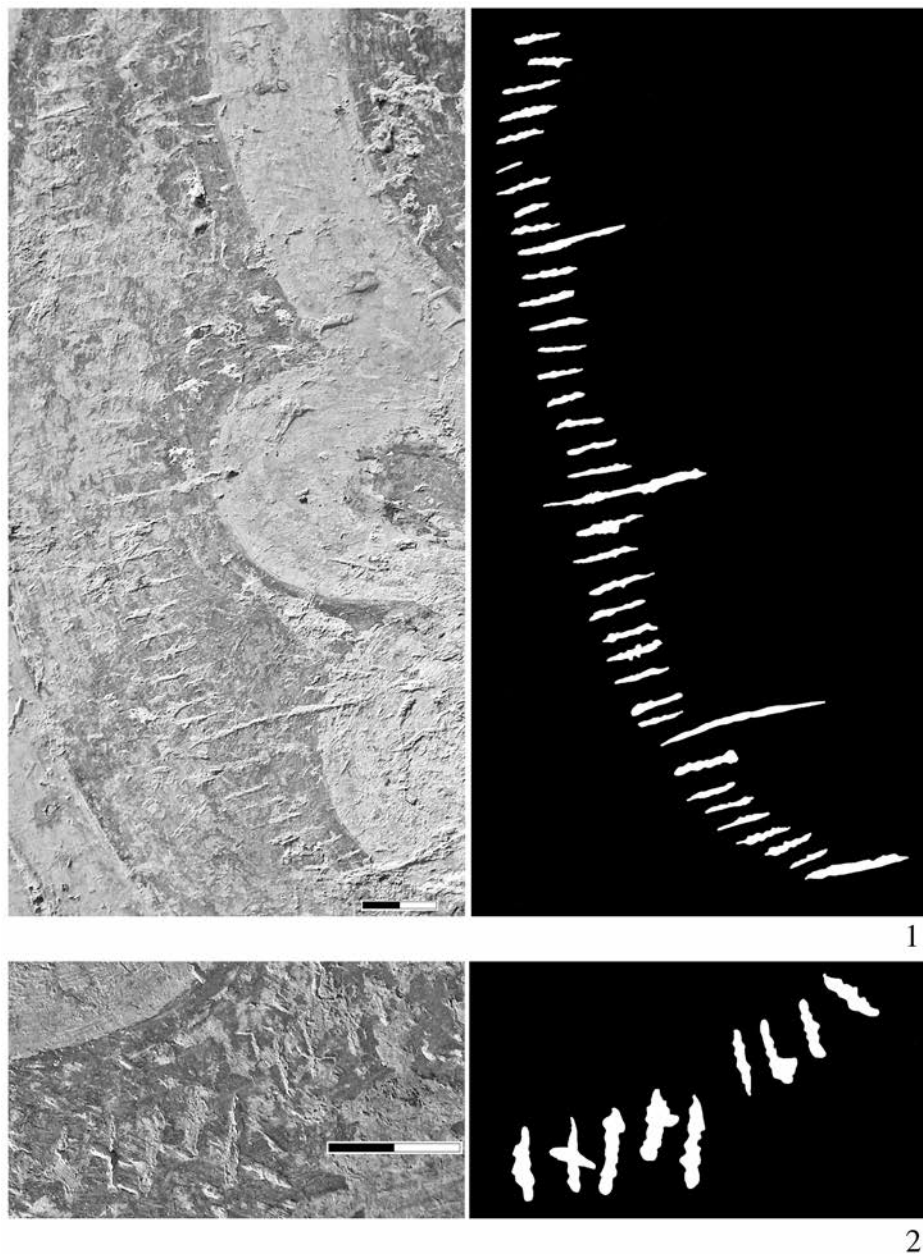

1

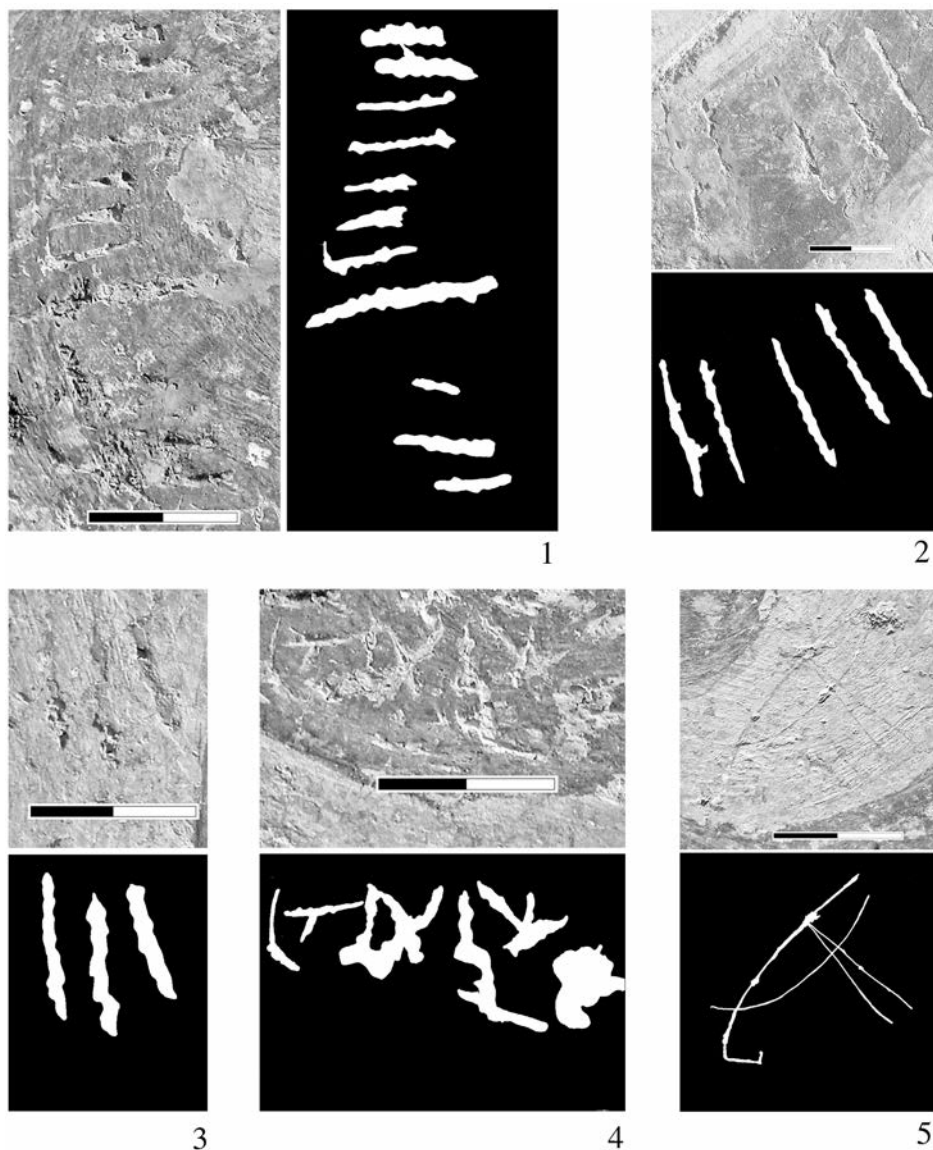

2

Таблиця CXXXI
Фото та прорис графіті: 1 – № 3357, 2 – № 3358.

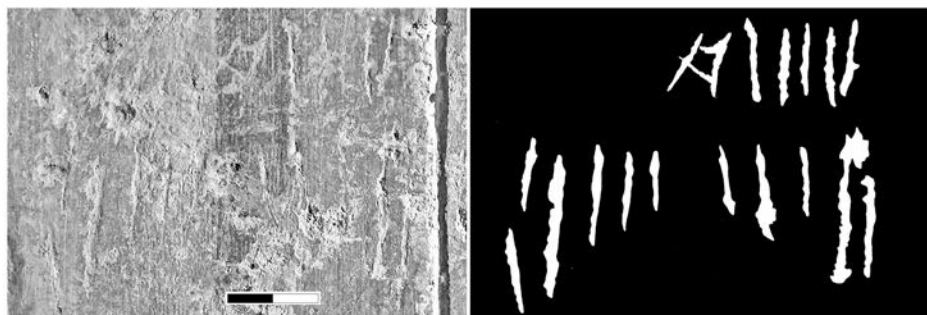

Таблиця СХХХІІ
Фото та прорис графіті: 1 – № 3359, 2 – № 3360.

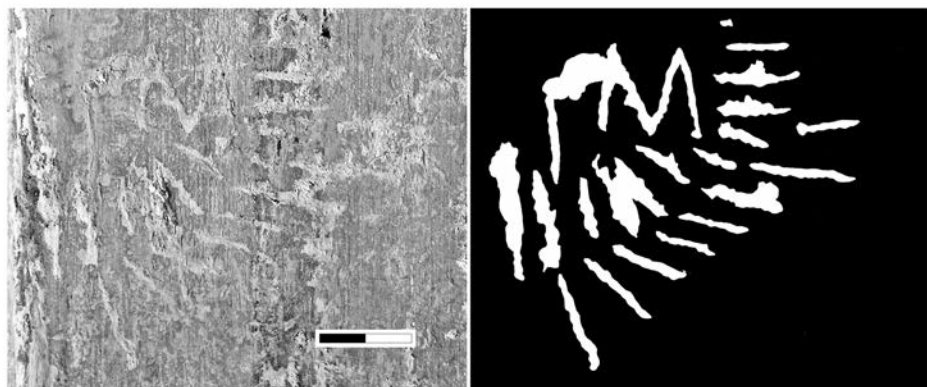

Таблиця СXXXIII

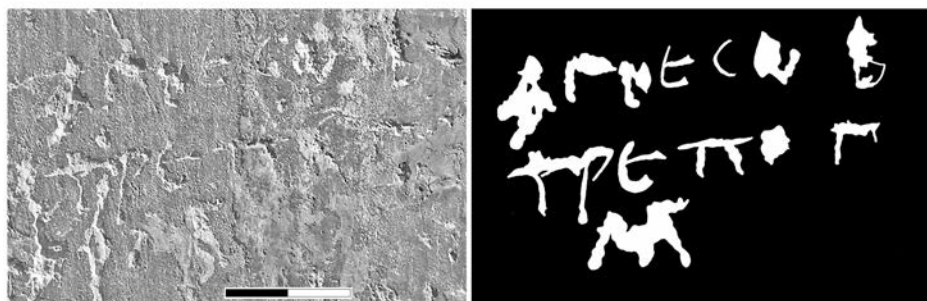
Фото та прорис графіті: 1 – № 3361, 2 – № 3362, 3 – № 3363,
4 – № 3364, 5 – № 3365.

1

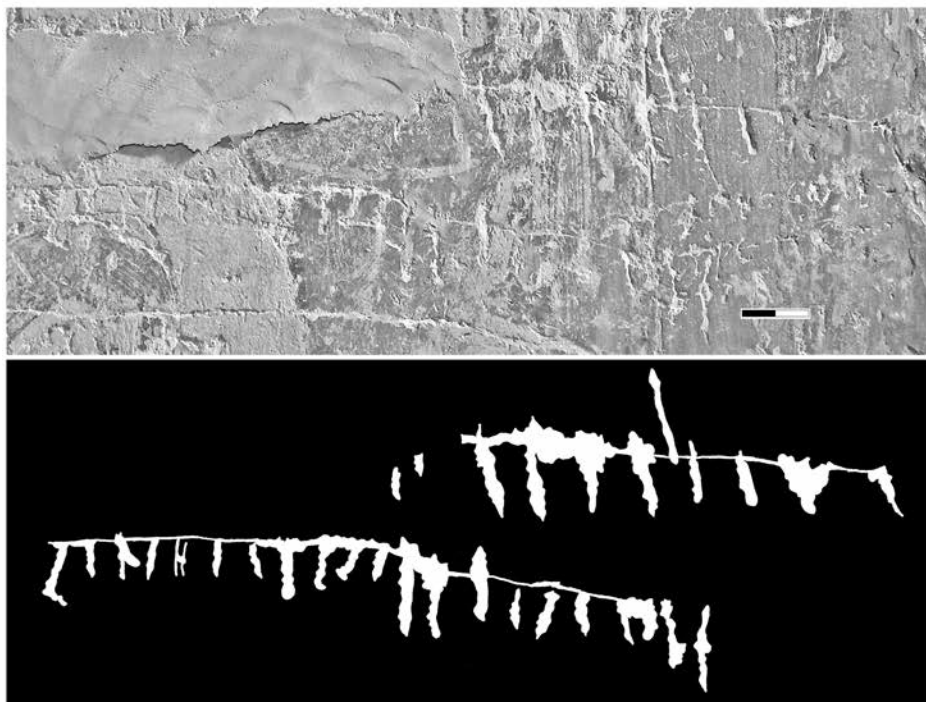
2

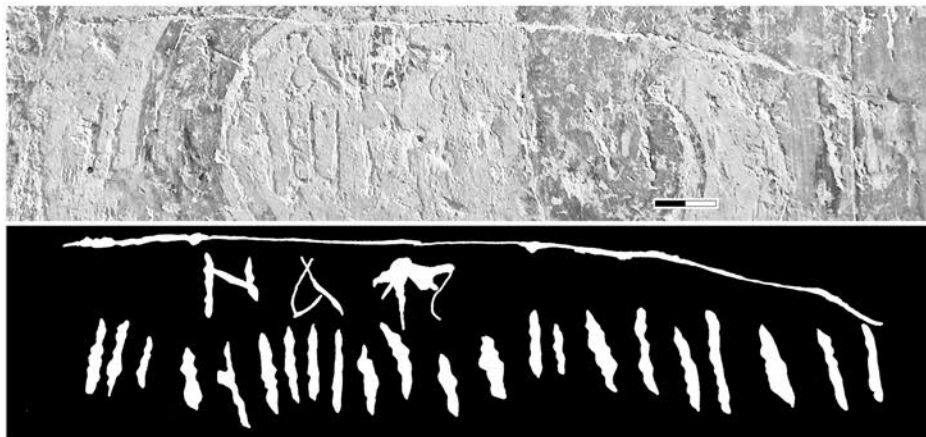
3

Таблиця СXXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3366, 2 – № 3367, 3 – № 3368.

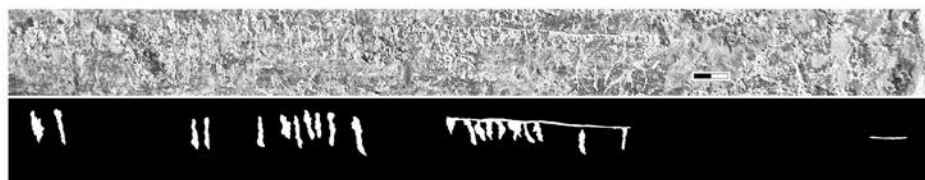

1

2

Таблиця СХХХV
Фото та прорис графіті: 1 – № 3369, 2 – № 3370.

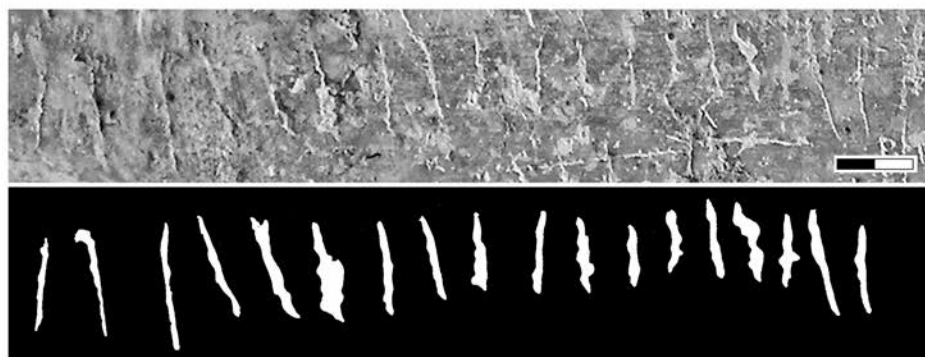
1

2

3

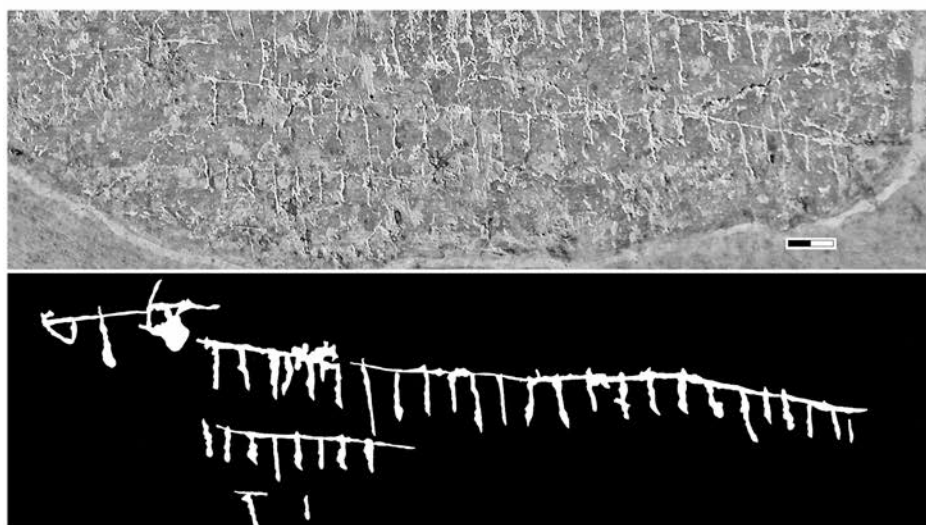
4

Таблиця CXXXVI

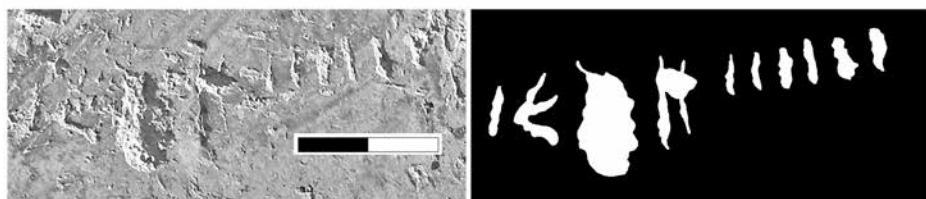
Фото та прорис графіті: 1 – № 3371, 2 – № 3372, 3 – № 3373, 4 – № 3374.

1

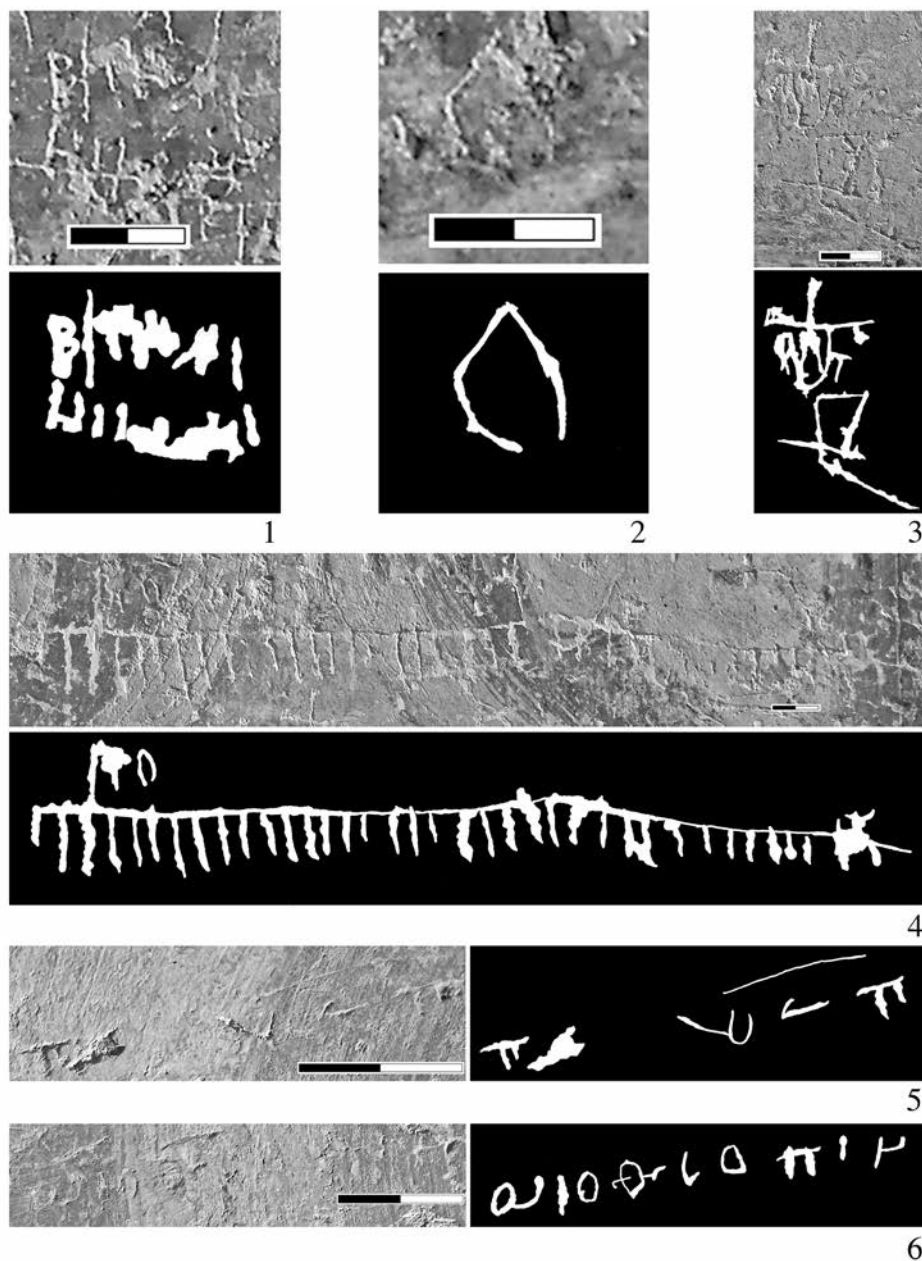
2

3

Таблиця CXXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3375, 2 – № 3376, 3 – № 3377.

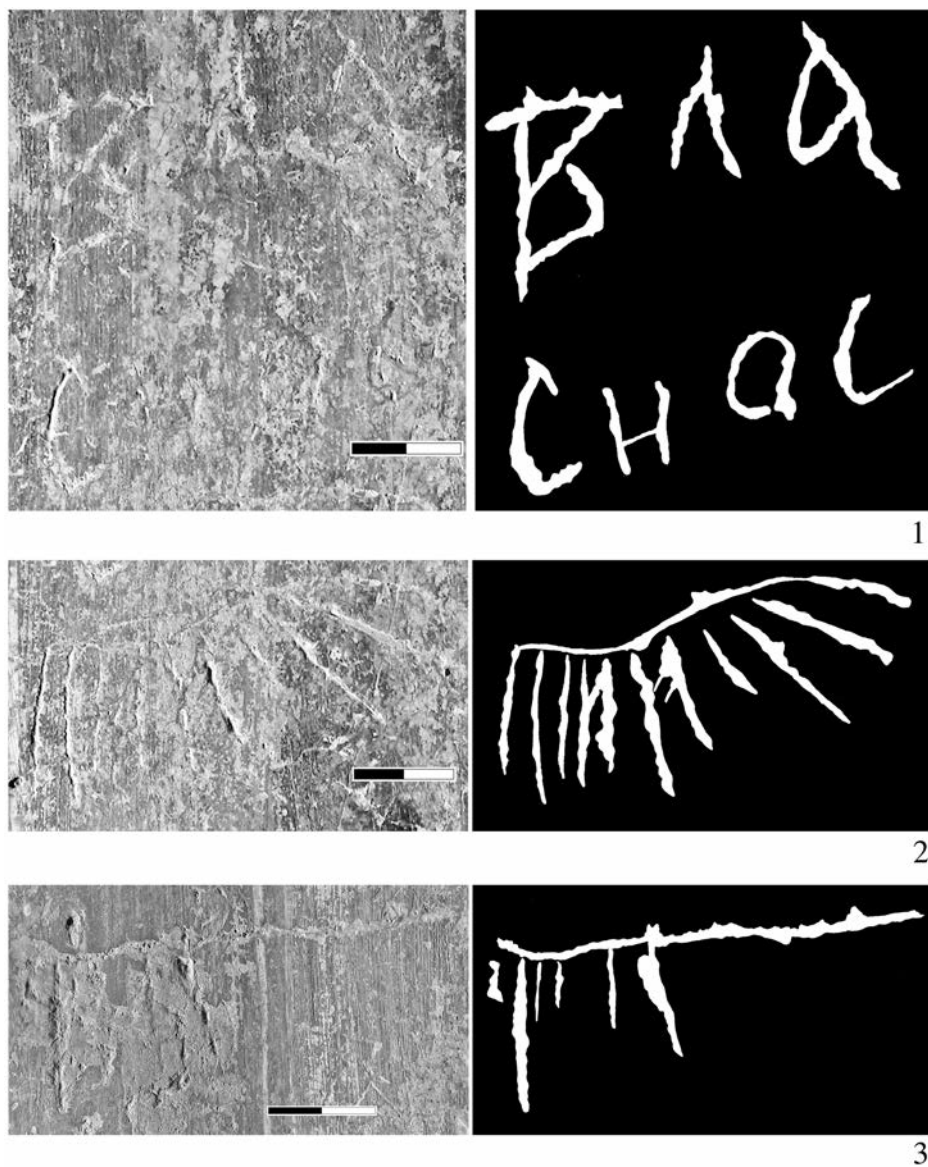
Таблиця СXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3378, 2 – № 3379, 3 – № 3380,
4 – № 3381, 5 – № 3382, 6 – № 3383.

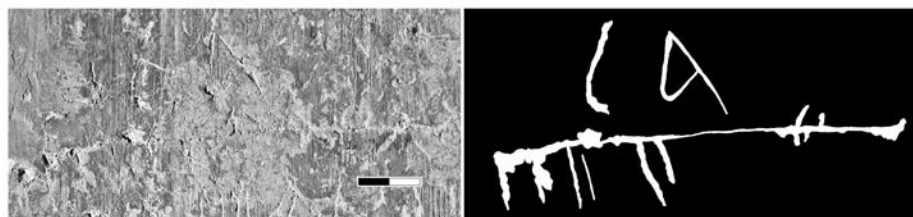
Таблиця CXXXIX

Фото та прорис графіті № 3384. Сірим кольором виділені елементи граф'ї, що співпадають з контурами малюнку.

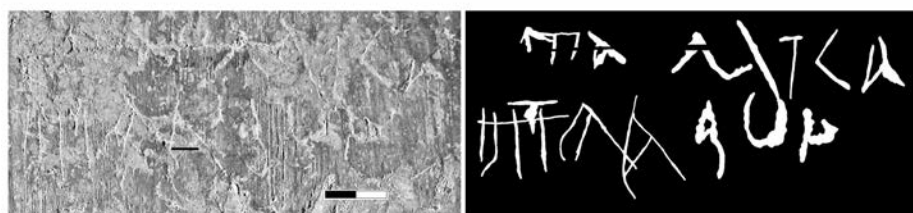

Таблиця CXL

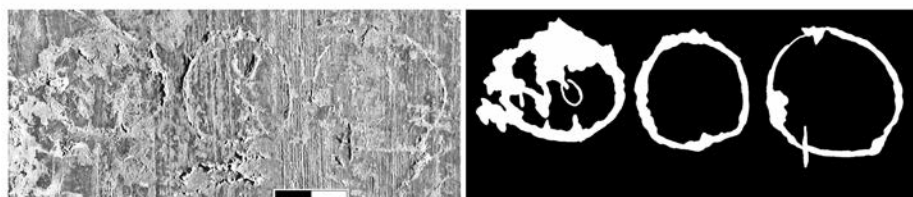
Фото та прорис графіті: 1 – № 3385, 2 – № 3386, 3 – № 3387.

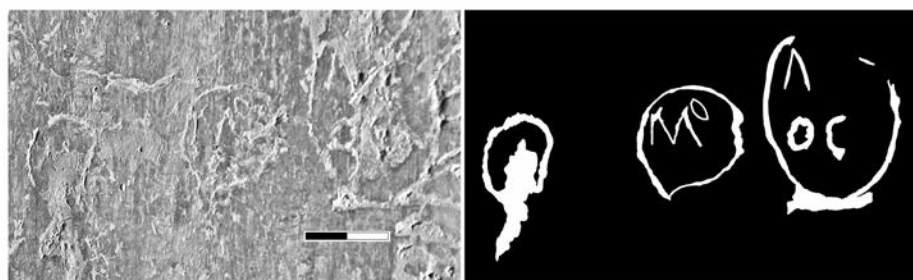
1

2

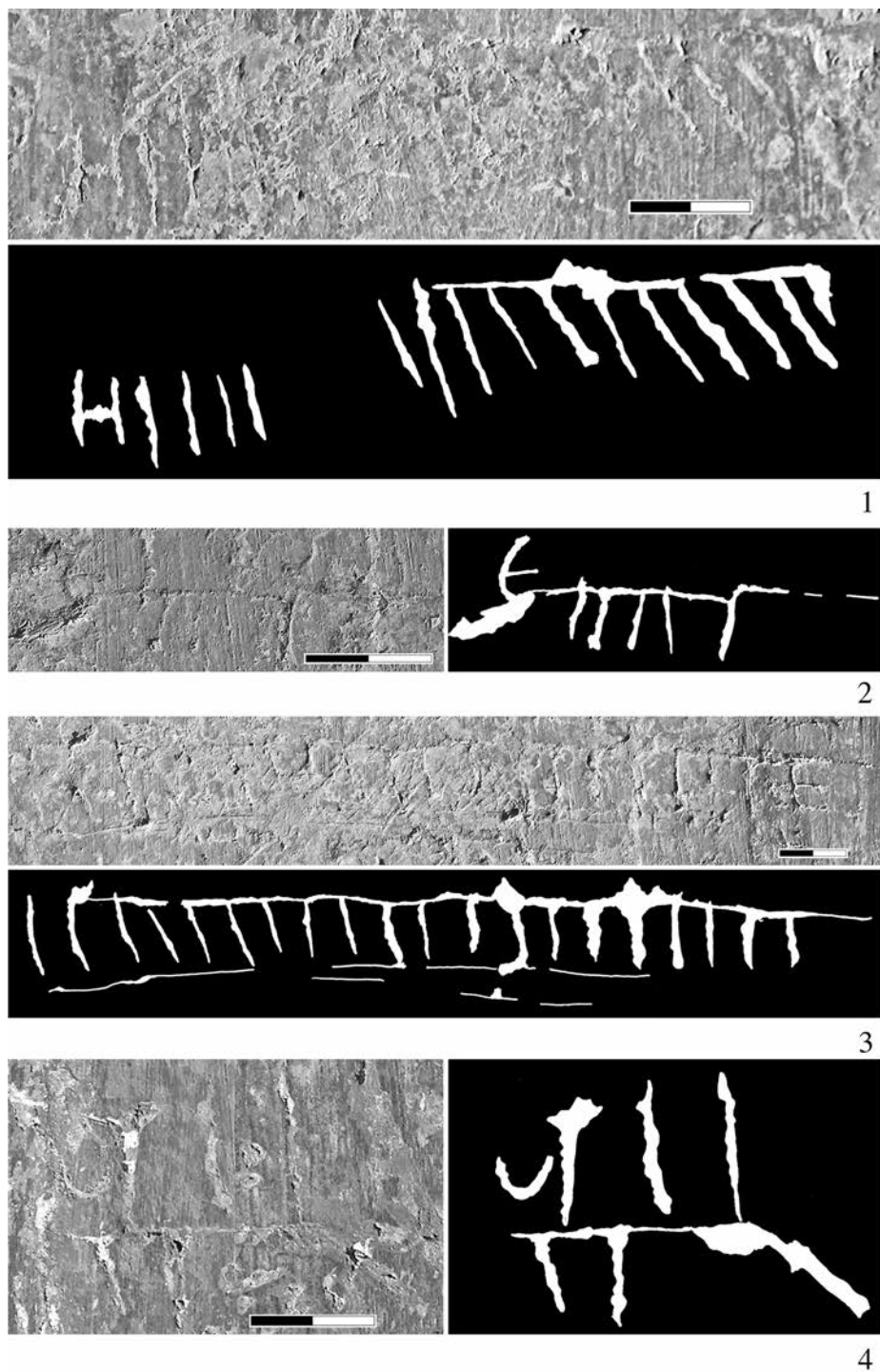
3

4

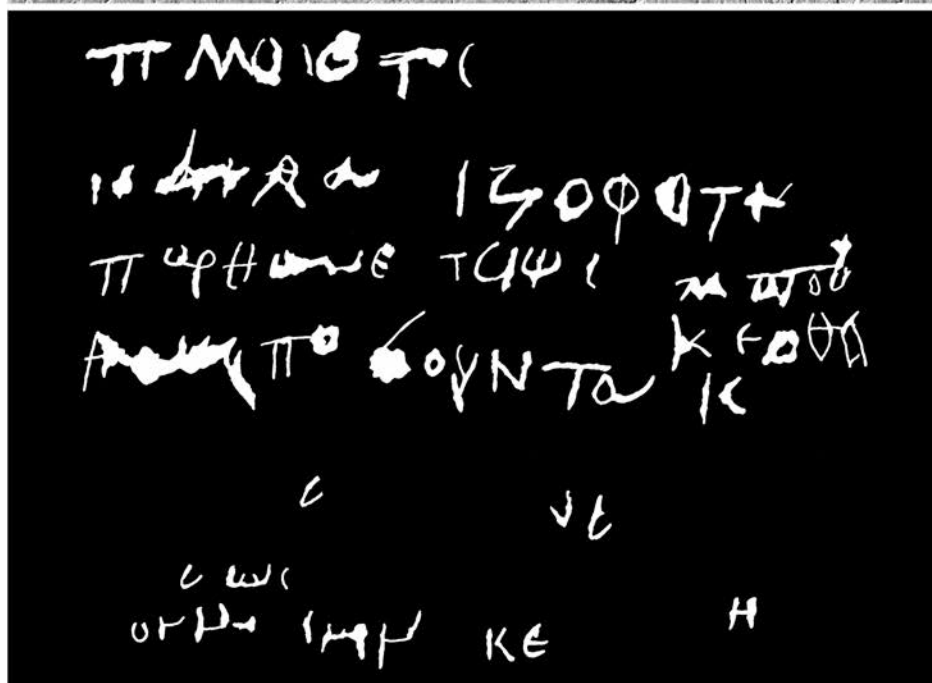
Таблиця CXLI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3388, 2 – № 3389, 3 – № 3390, 4 – № 3391.

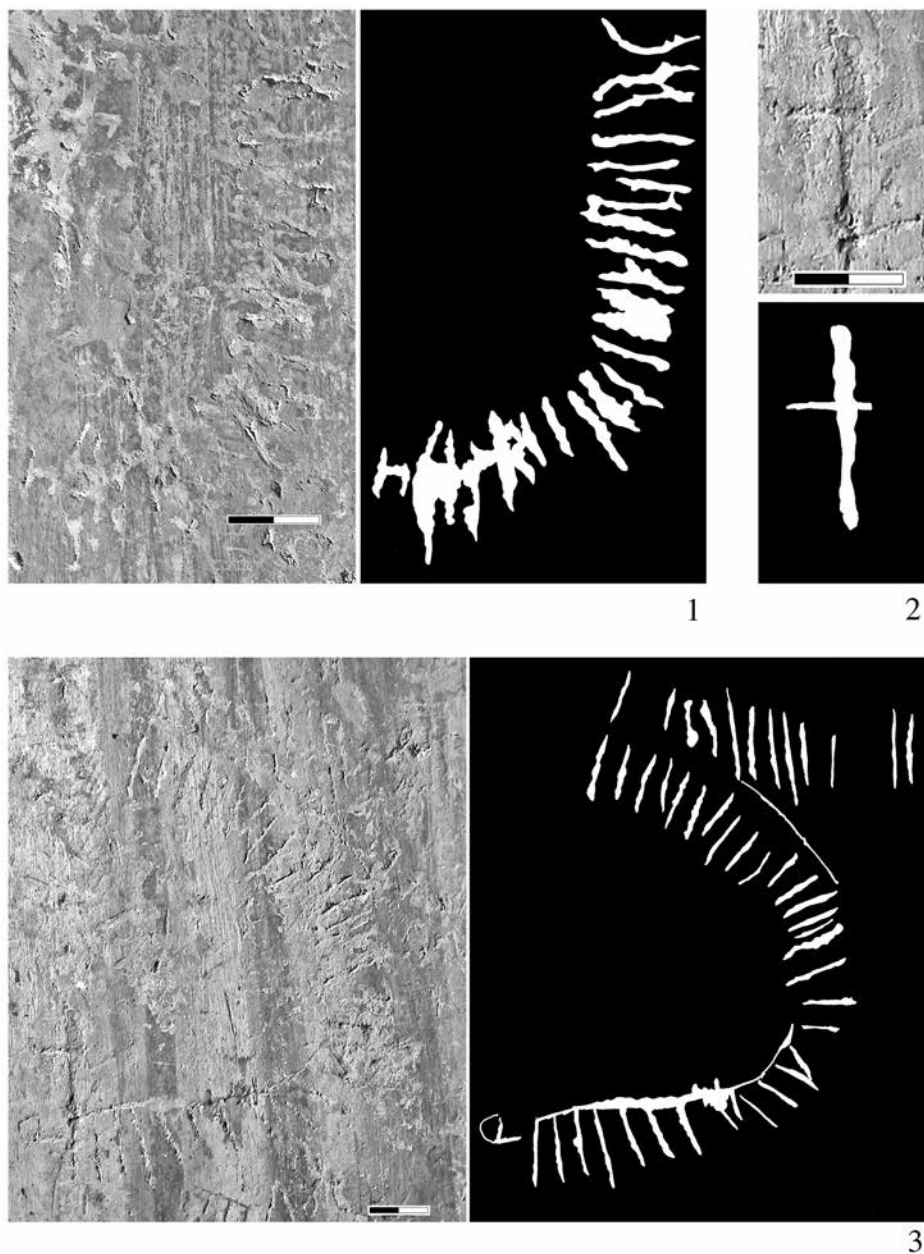

Таблиця CXLII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3392, 2 – № 3393, 3 – № 3394, 4 – № 3395.

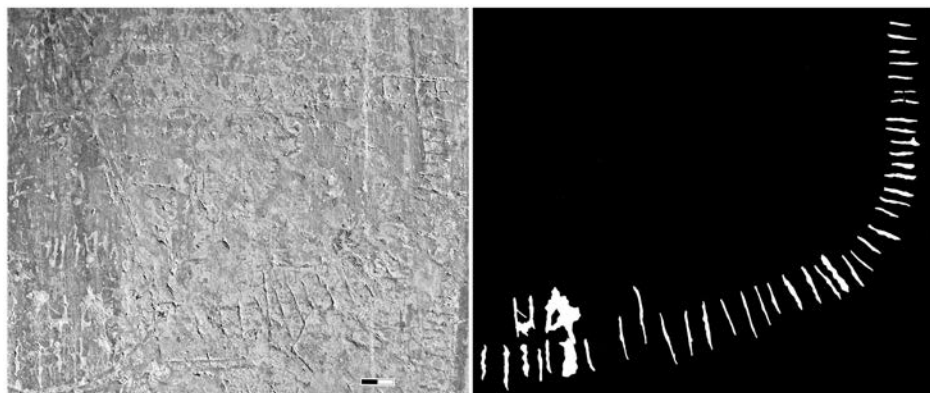

Таблиця СХLIII
 Фото та прорис графіті № 3396.

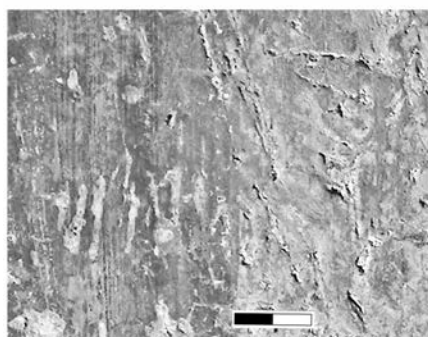

Таблиця CXLIV

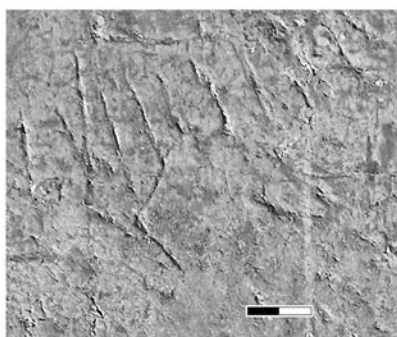
Фото та прорис графіті: 1 – № 3397, 2 – № 3398, 3 – № 3399.

1

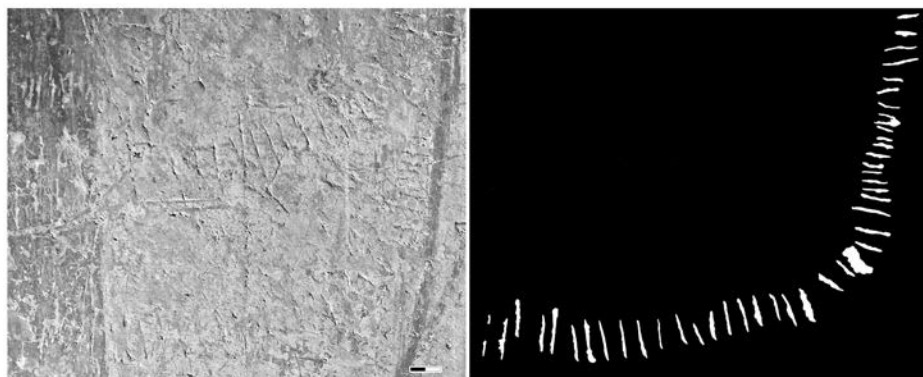
2

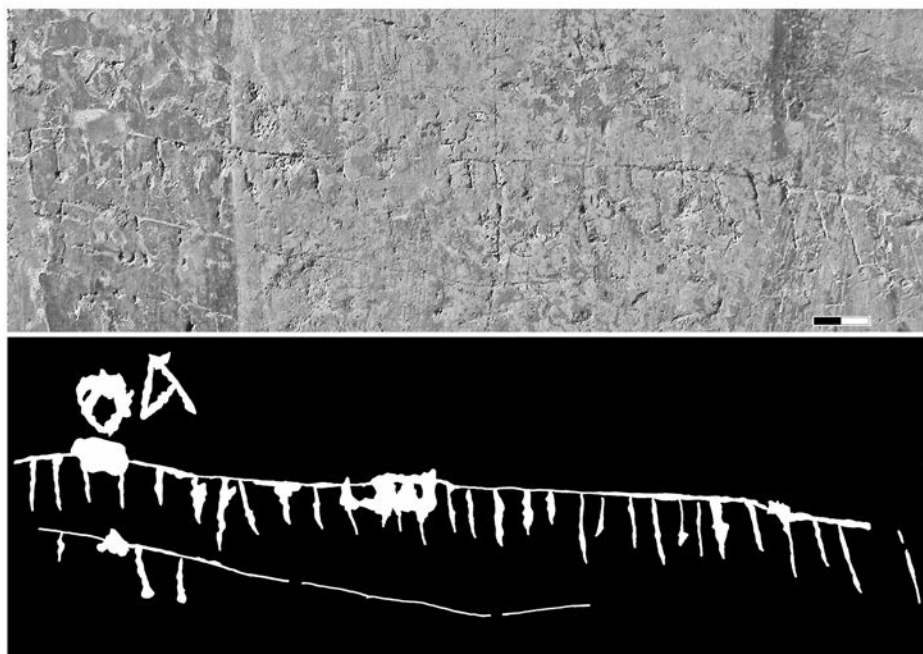
3

Таблиця CXLV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3400, 2 – № 3401, 3 – № 3402.

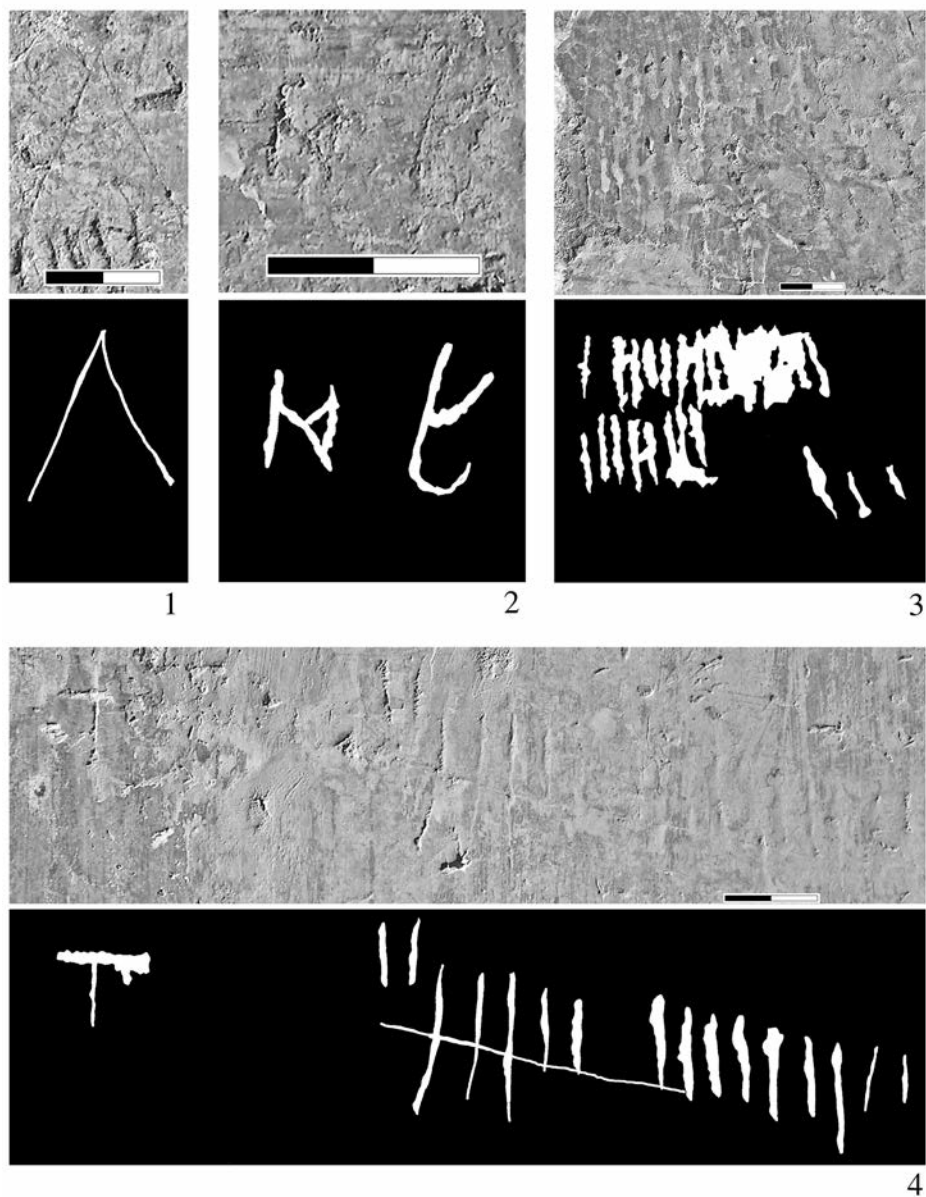

1

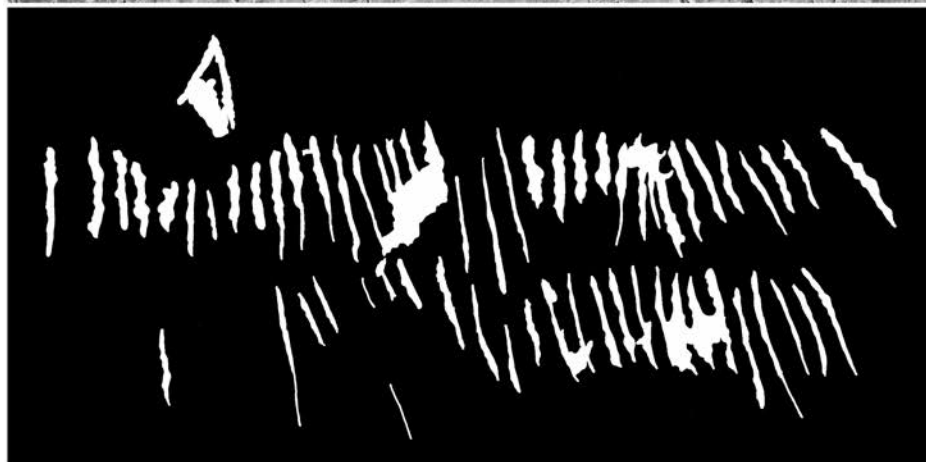
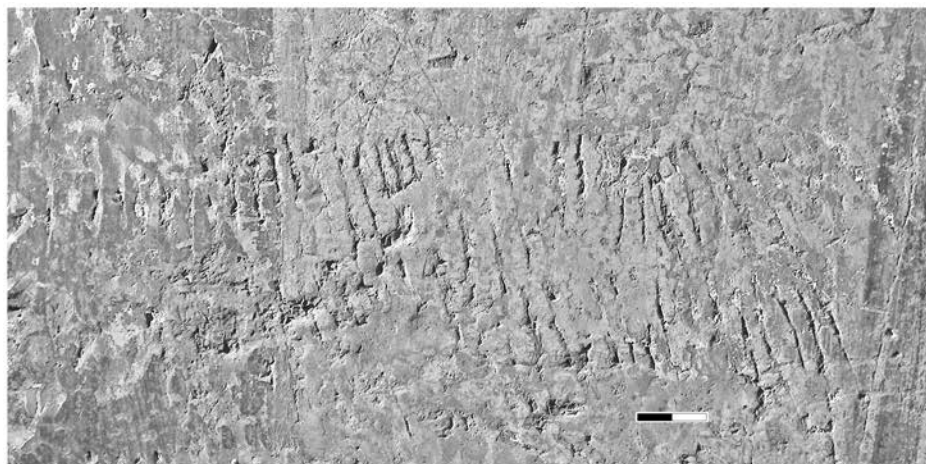
2

Таблиця CXLVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 3403, **2** – № 3404.

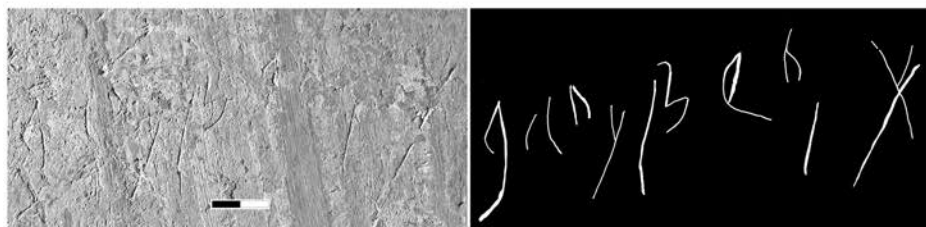

Таблиця CXLVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3405, 2 – № 3406, 3 – № 3407, 4 – № 3408.

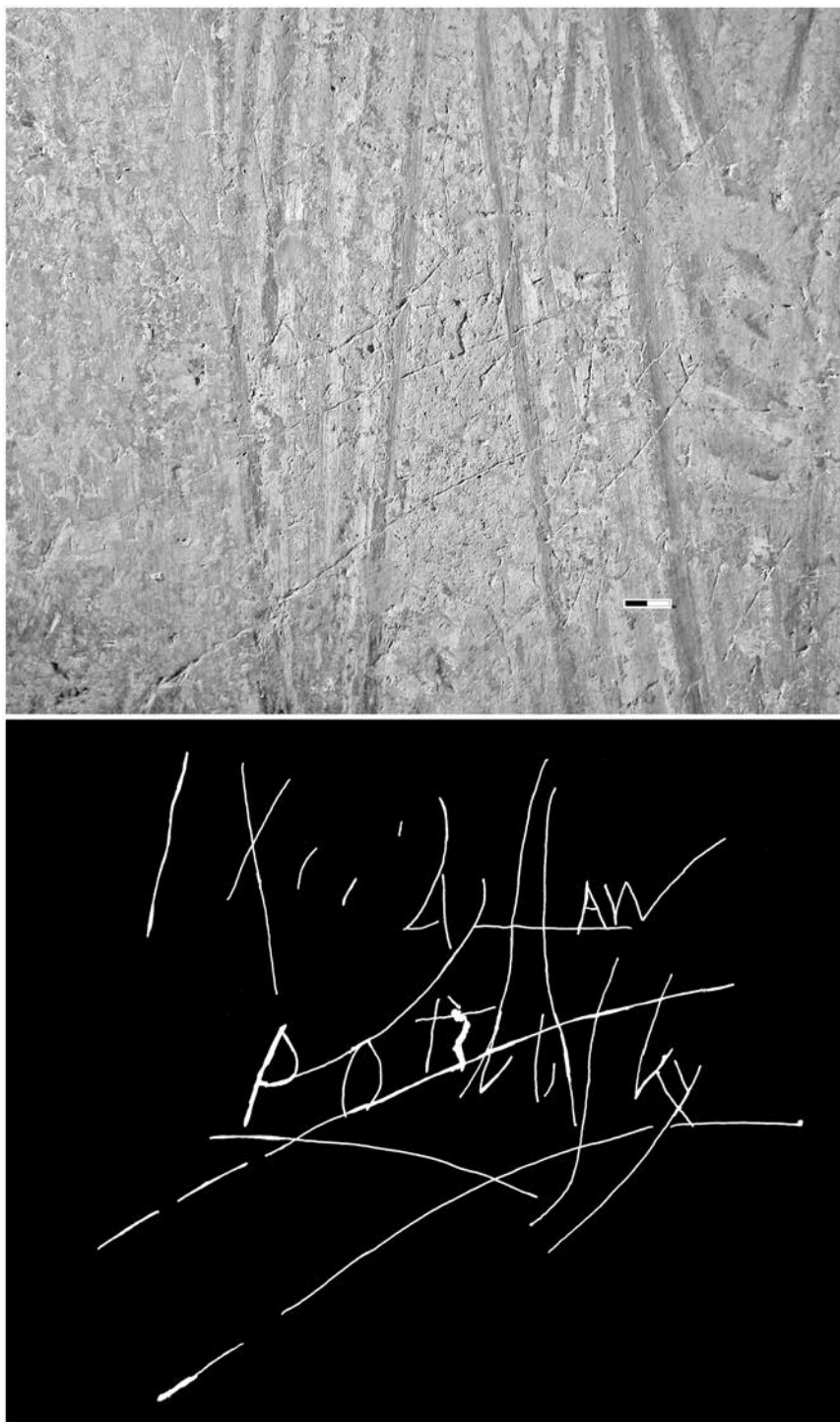
1

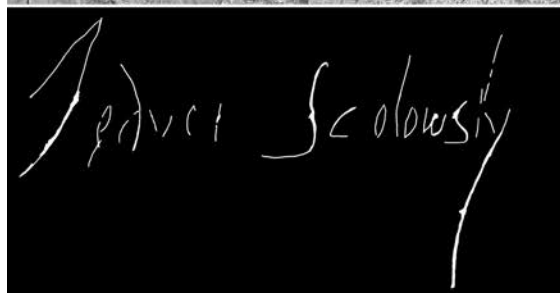
2

Таблиця CXLVIII

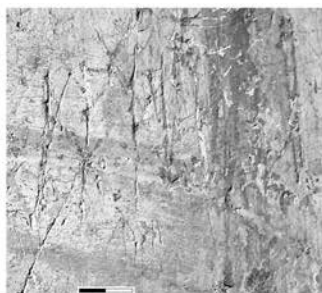
Фото та прорис графіті: 1 – № 3409, 2 – № 3410.

Таблиця CXLIX
Фото та прорис графіті № 3411.

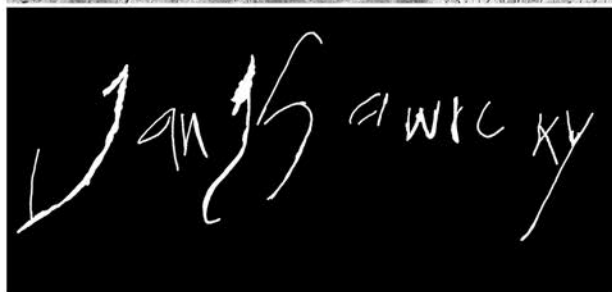
1

2

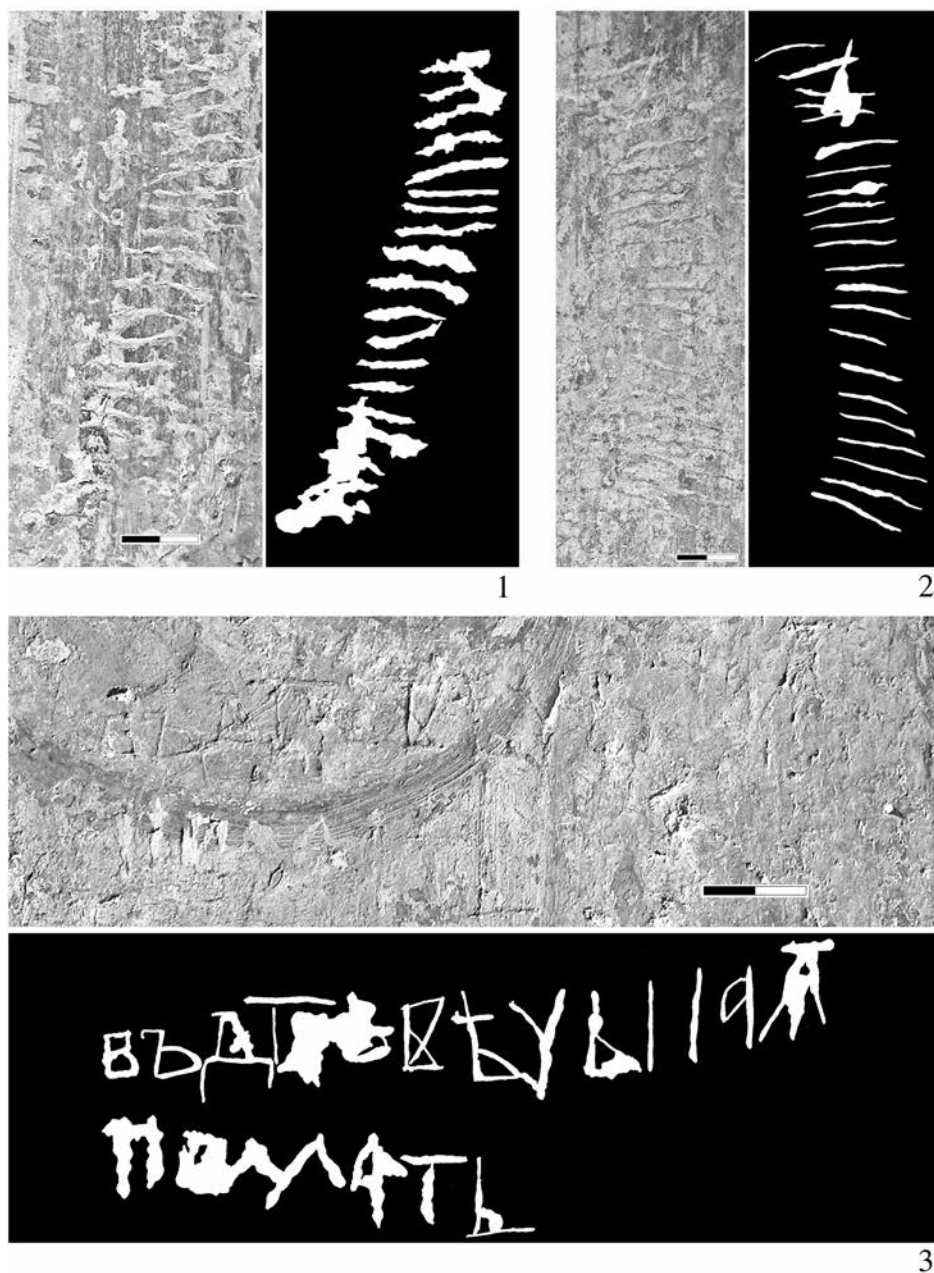
3

4

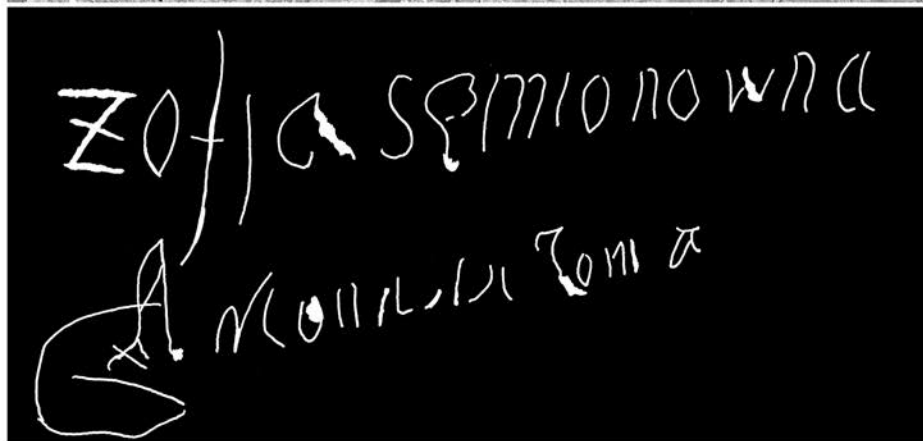
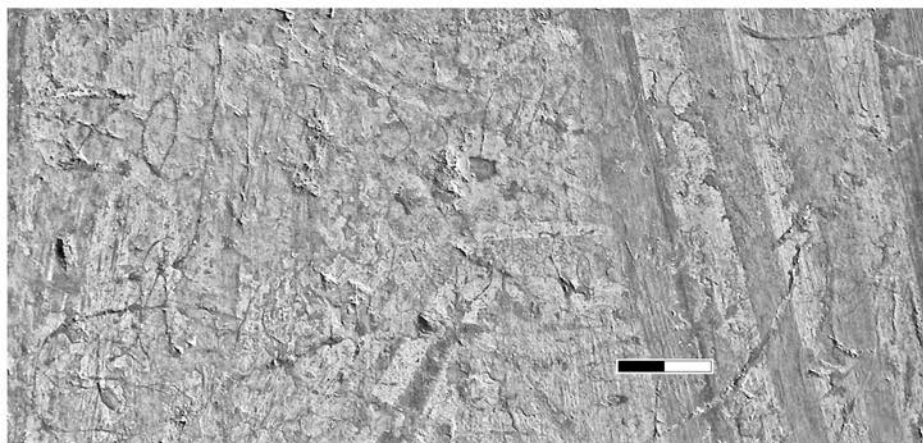
Таблиця СЛ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3412, 2 – № 3413, 3 – № 3414, 4 – № 3415.

Таблиця СІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3416, 2 – № 3417, 3 – № 3418.

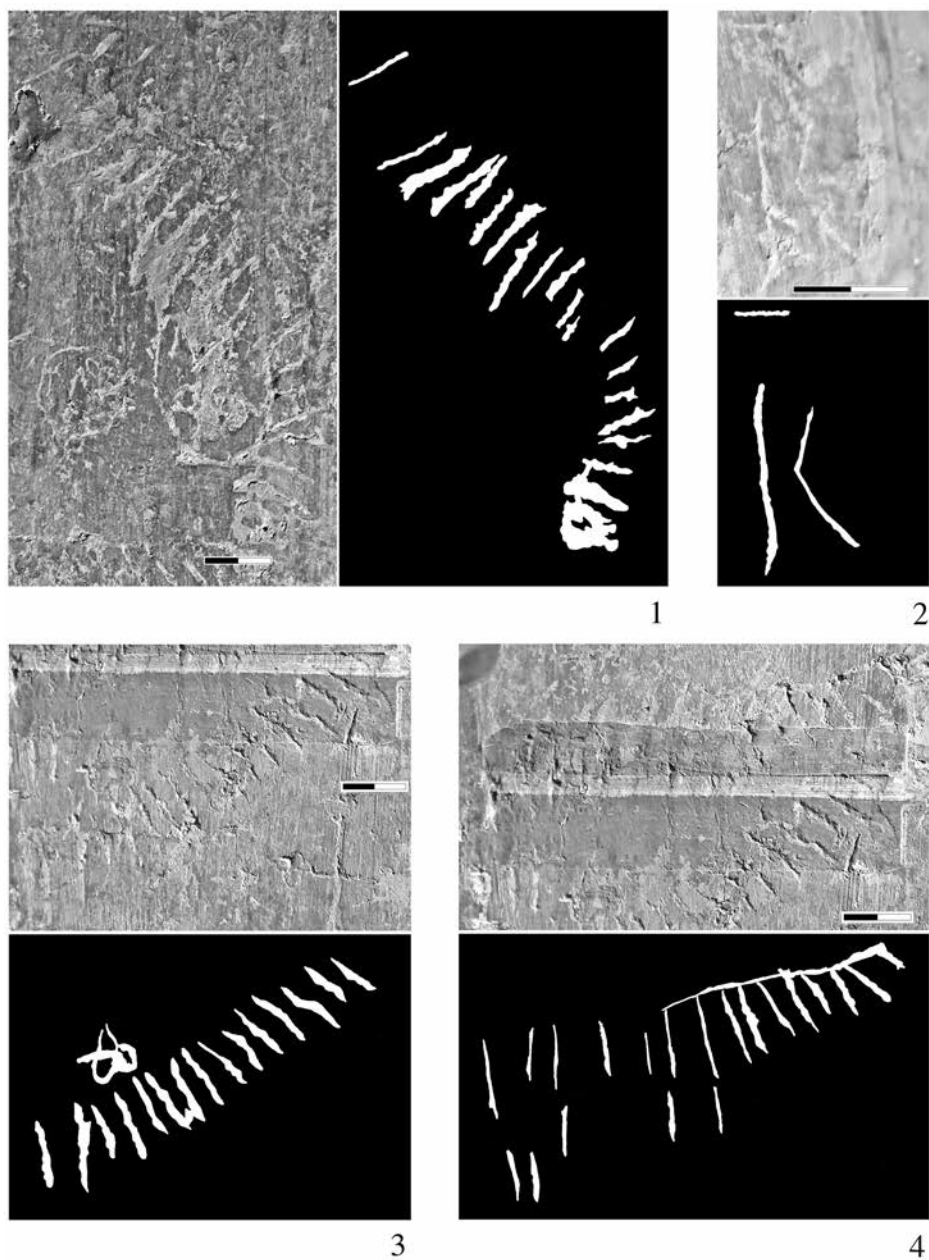
1

2

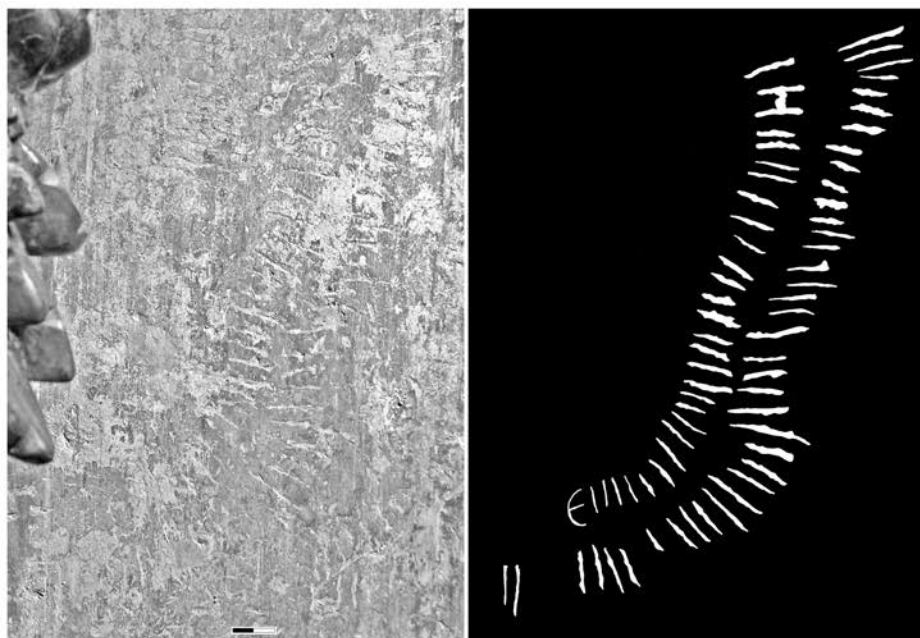
Таблиця СЛІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3419, 2 – № 3420.

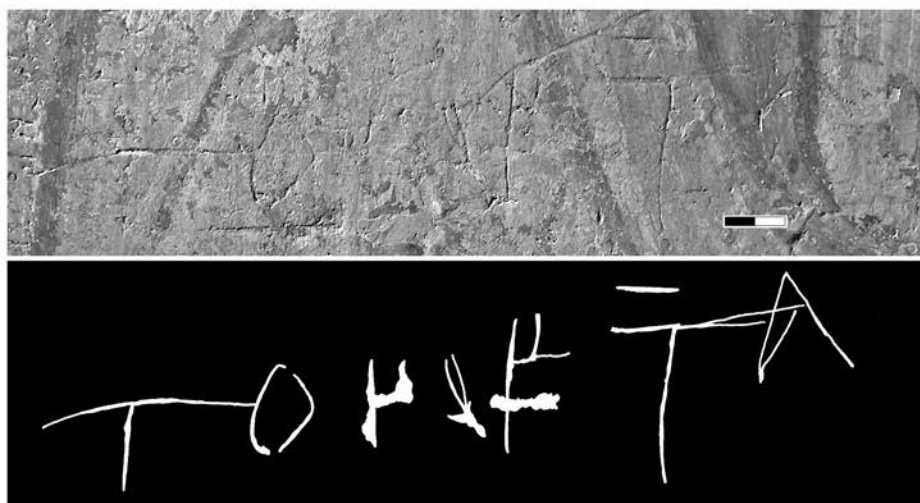

Таблиця СІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3421, 2 – № 3422, 3 – № 3423, 4 – № 3424.

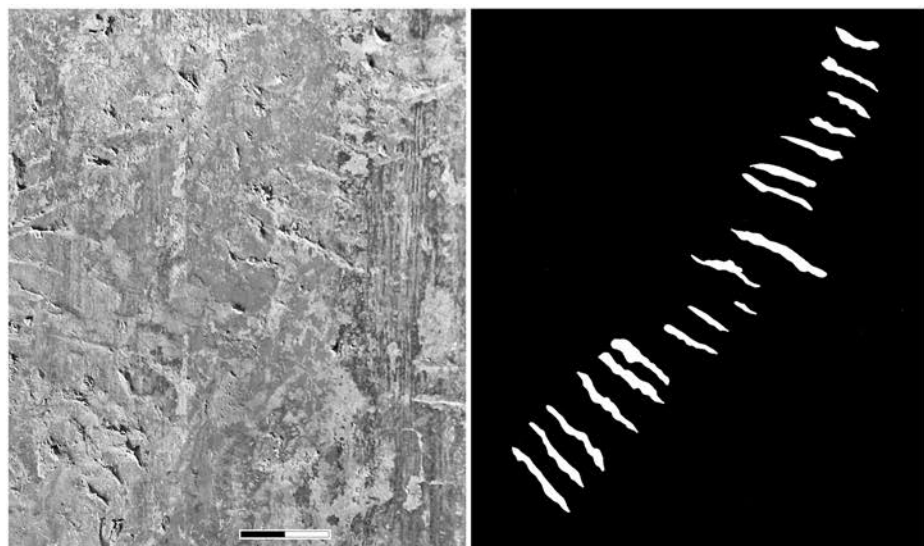
1

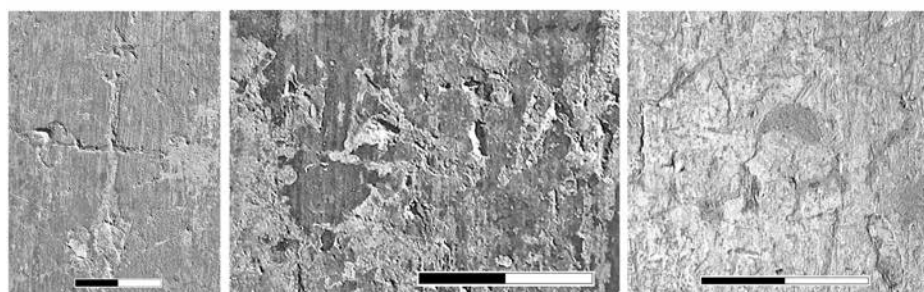
2

Таблиця CLIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3425, 2 – № 3426.

1

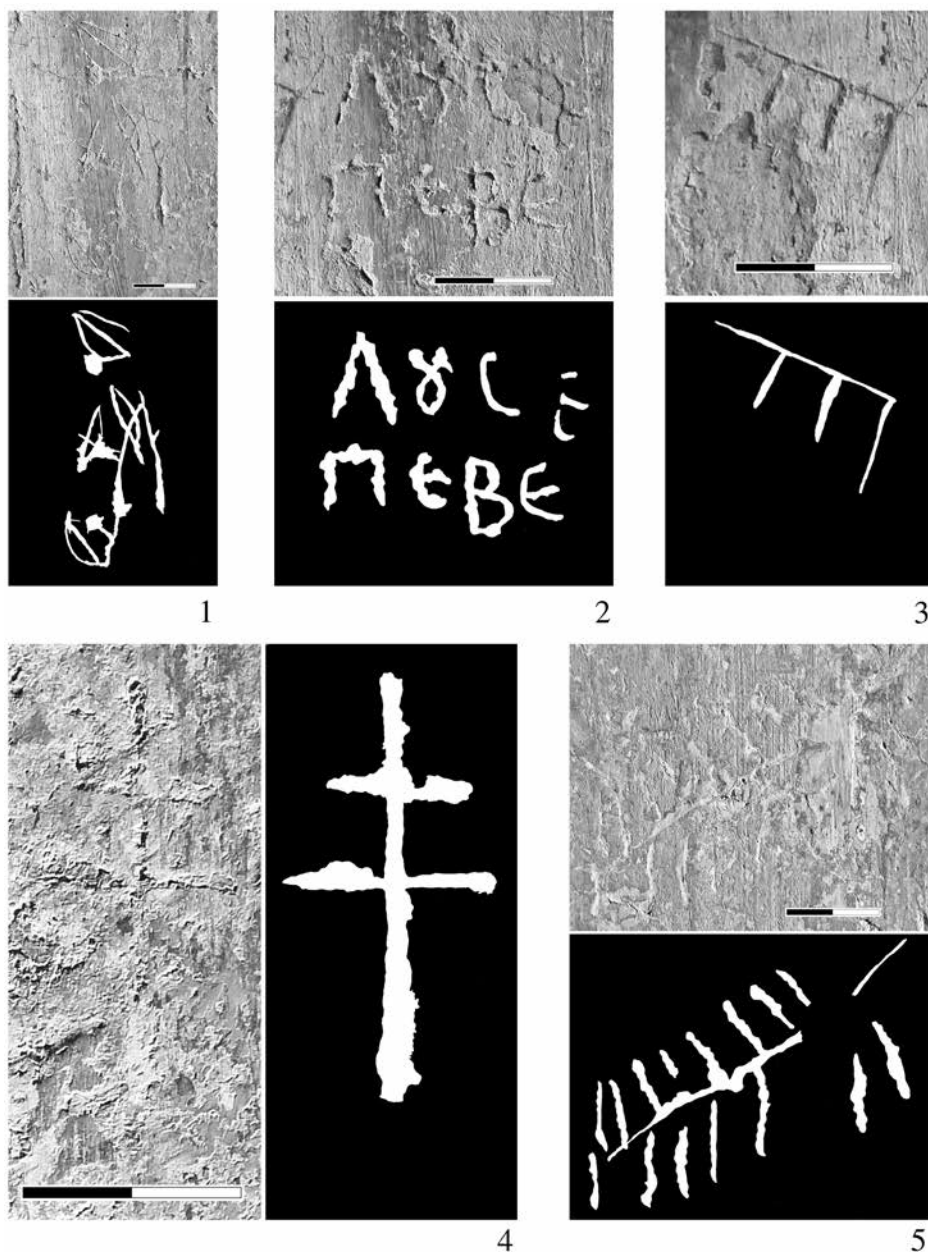
2

3

4

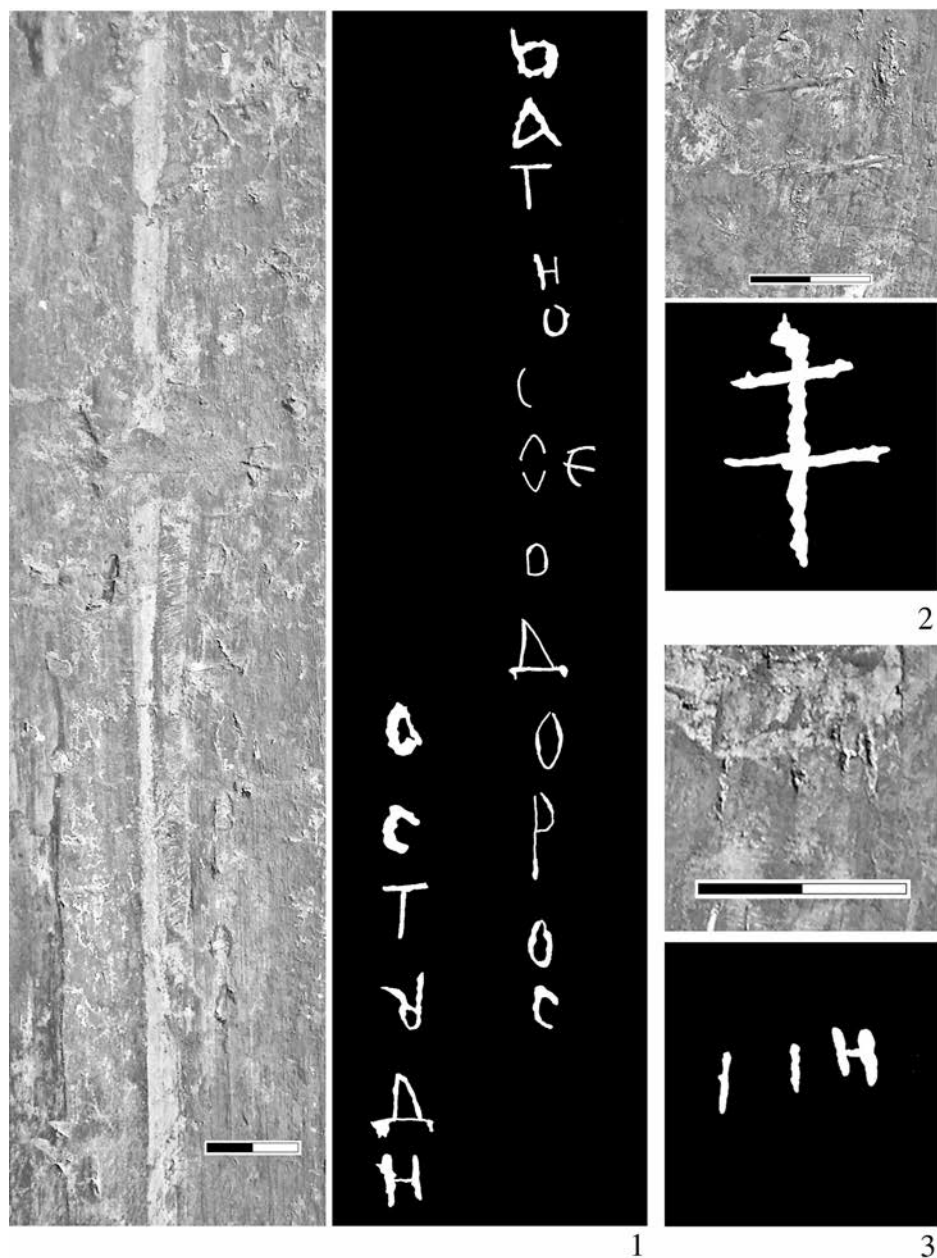
Таблиця CLV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3427, 2 – № 3428, 3 – № 3429, 4 – № 3430.

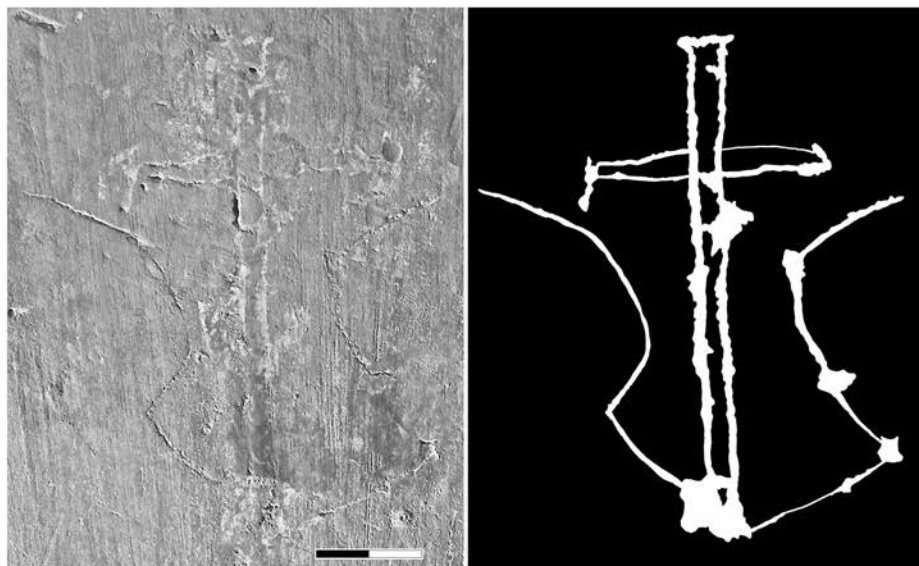
Таблиця CLVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3431, 2 – № 3432, 3 – № 3433,
4 – № 3434, 5 – № 3435.

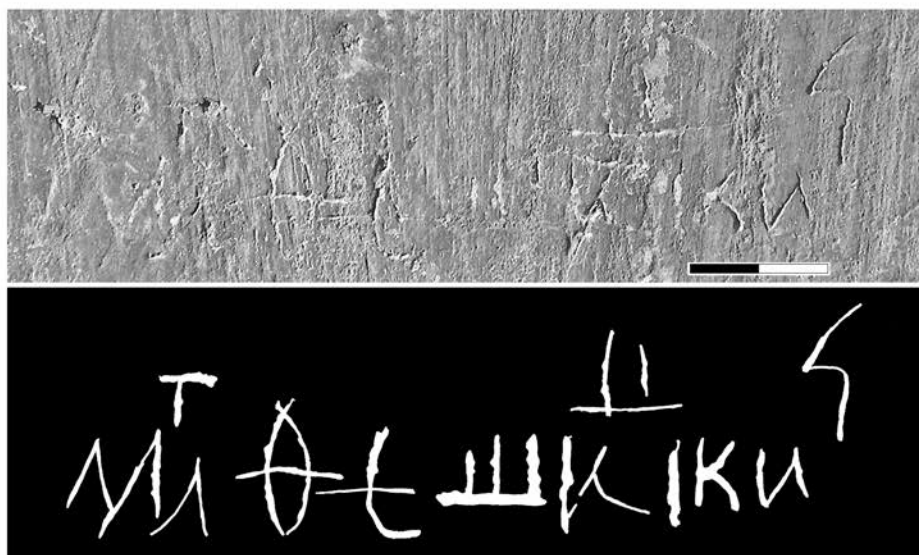

Таблиця CLVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3436, 2 – № 3437, 3 – № 3438.

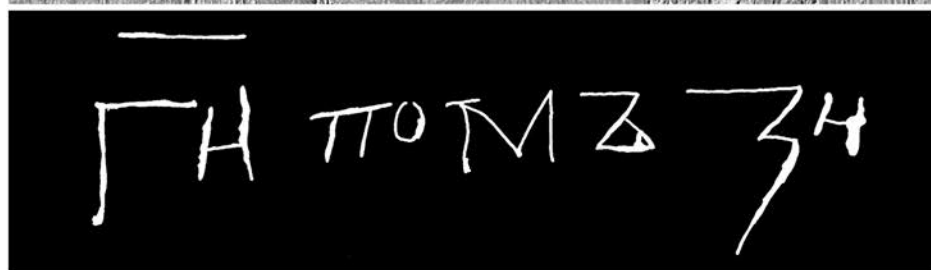
1

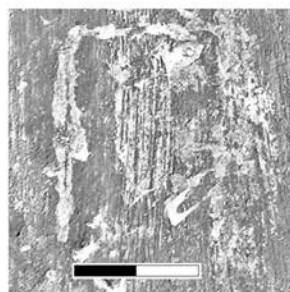
2

Таблиця CLVIII

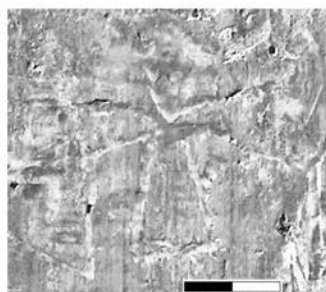
Фото та прорис графіті: 1 – № 3439, 2 – № 3440.

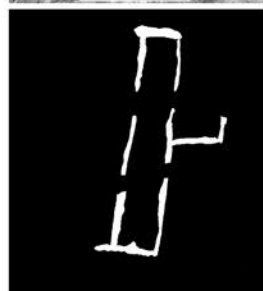
1

2

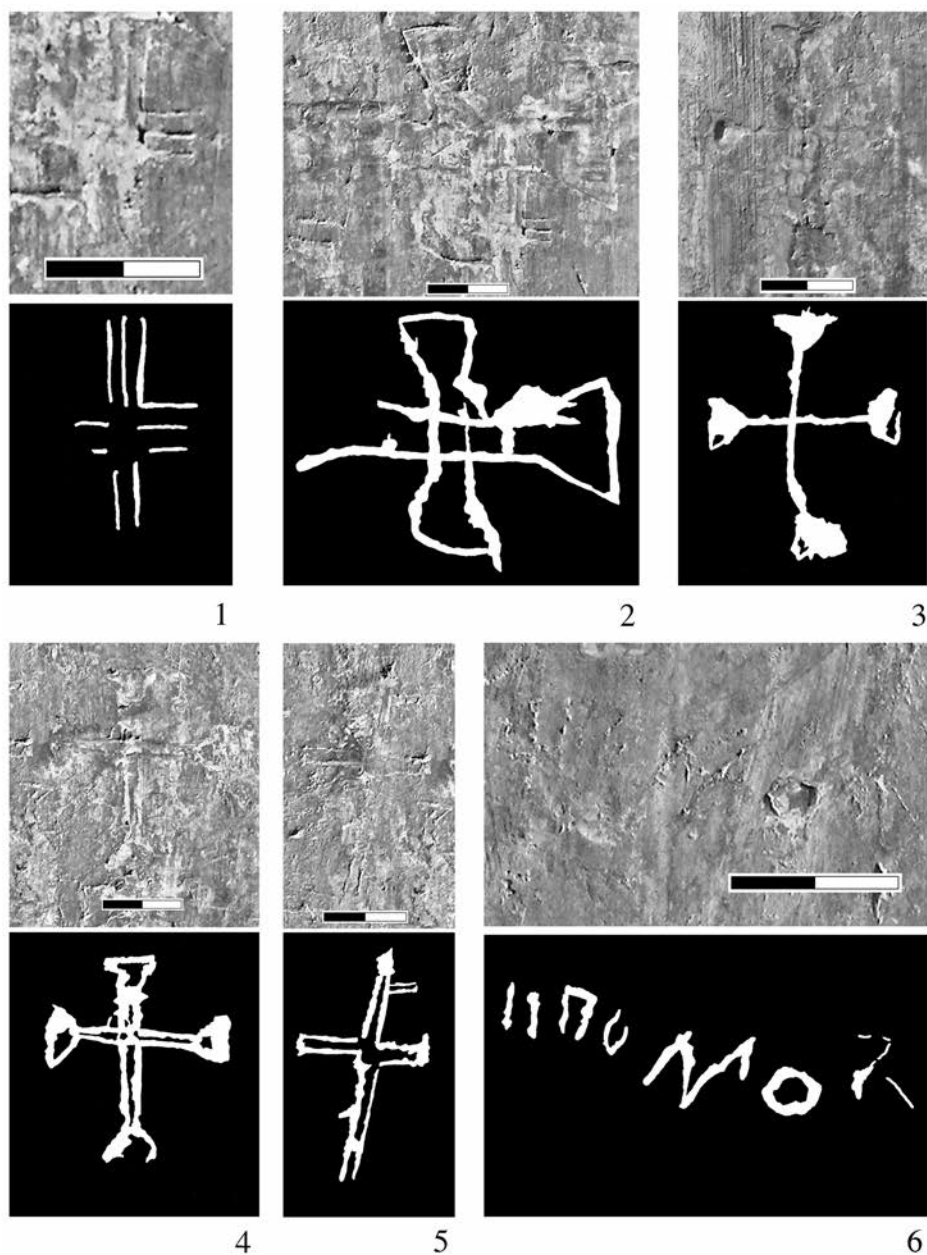
3

4

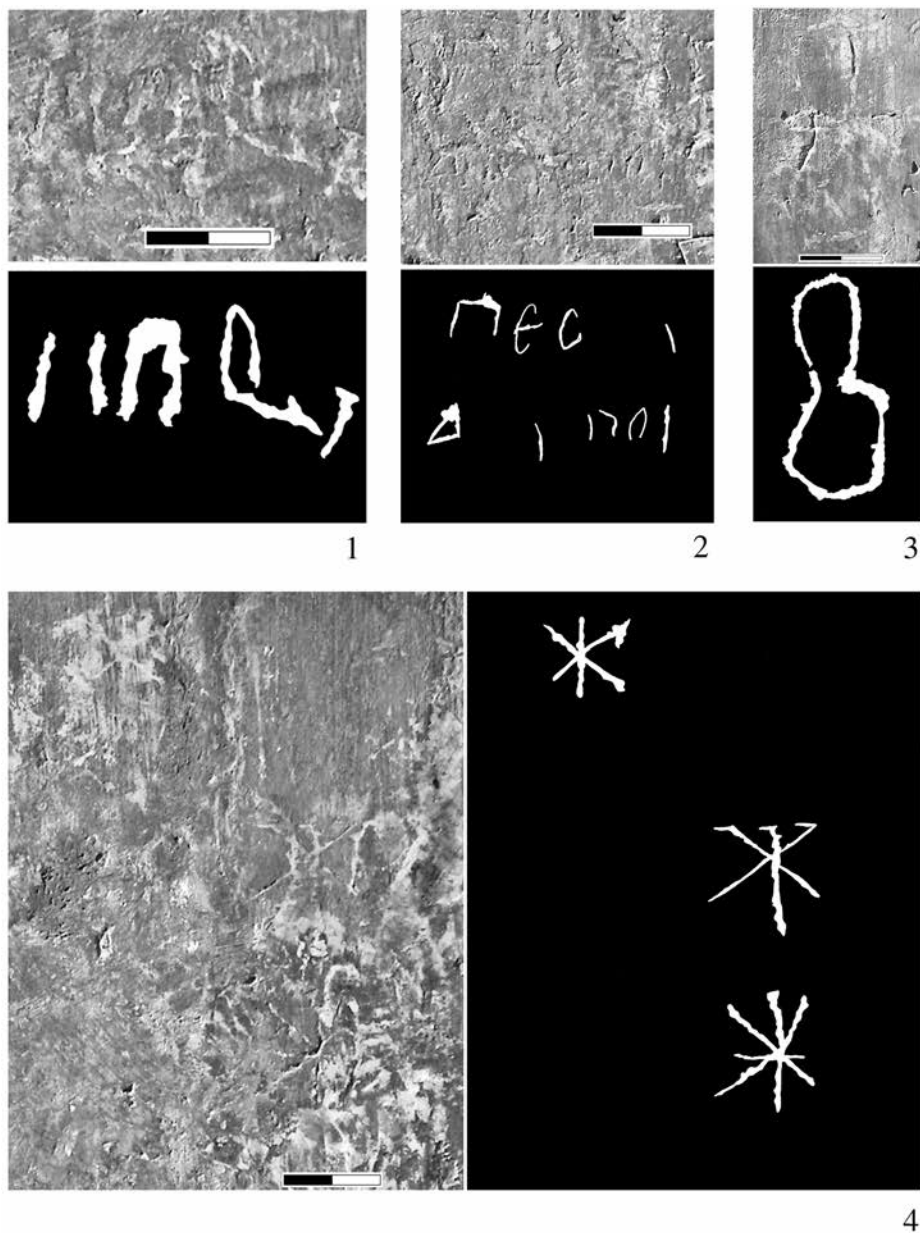
Таблиця CLIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3441, 2 – № 3442, 3 – № 3443, 4 – № 3444.

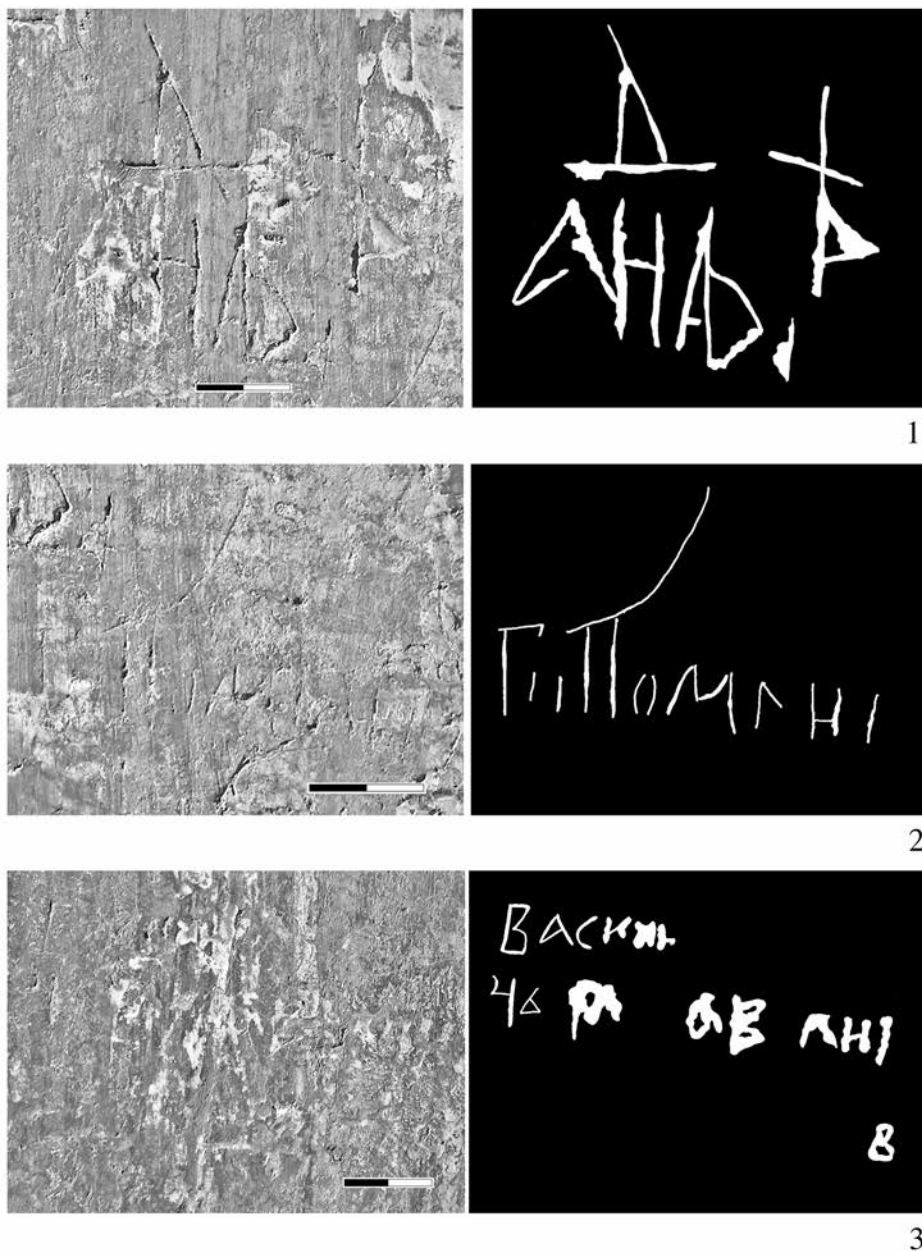
Таблиця CLX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3445, 2 – № 3446, 3 – № 3447,
4 – № 3448, 5 – № 3449, 6 – № 3450.

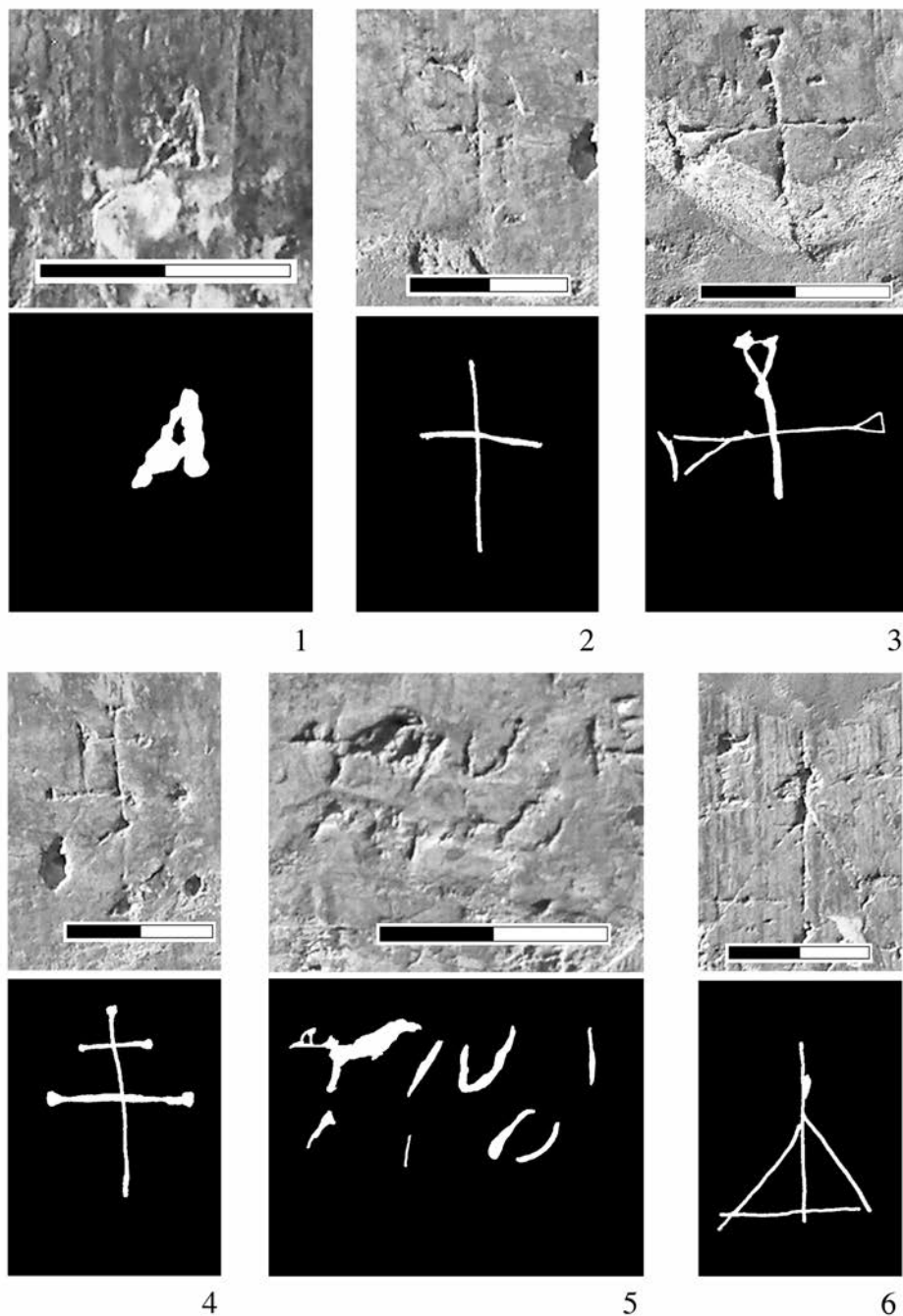
Таблиця CLXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3451, 2 – № 3452, 3 – № 3453, 4 – № 3454.

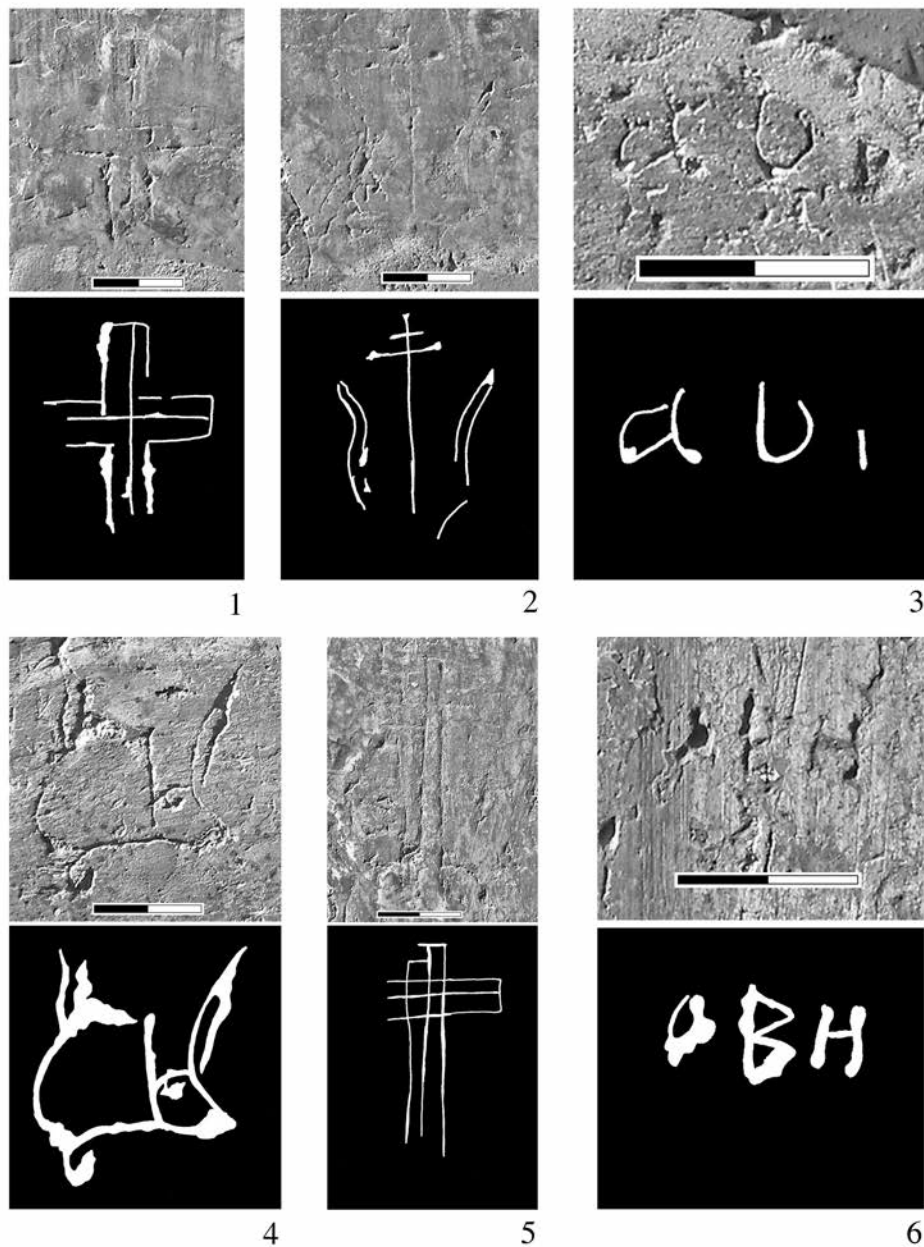
Таблиця CLXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3455, 2 – № 3456, 3 – № 3457.

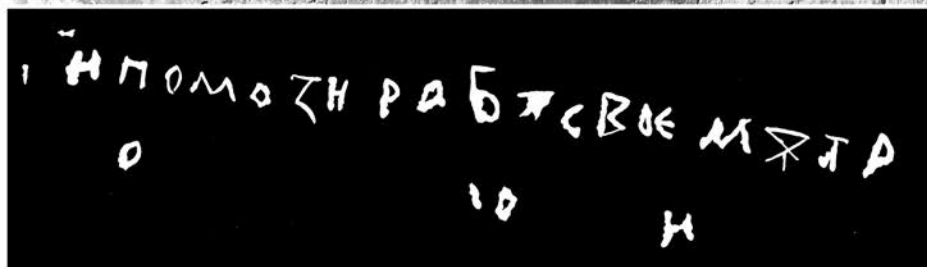
Таблиця CLXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3458, 2 – № 3459, 3 – № 3460,
4 – № 3461, 5 – № 3462, 6 – № 3463.

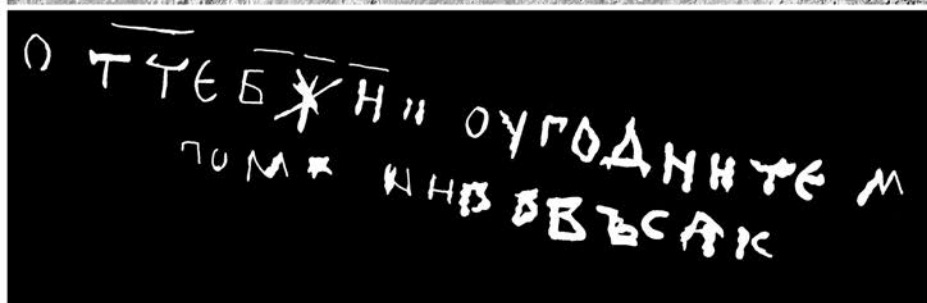

Таблиця CLXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3464, 2 – № 3465, 3 – № 3466,
4 – № 3467, 5 – № 3468, 6 – № 3469.

1

2

Таблиця CLXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3470, 2 – № 3471.

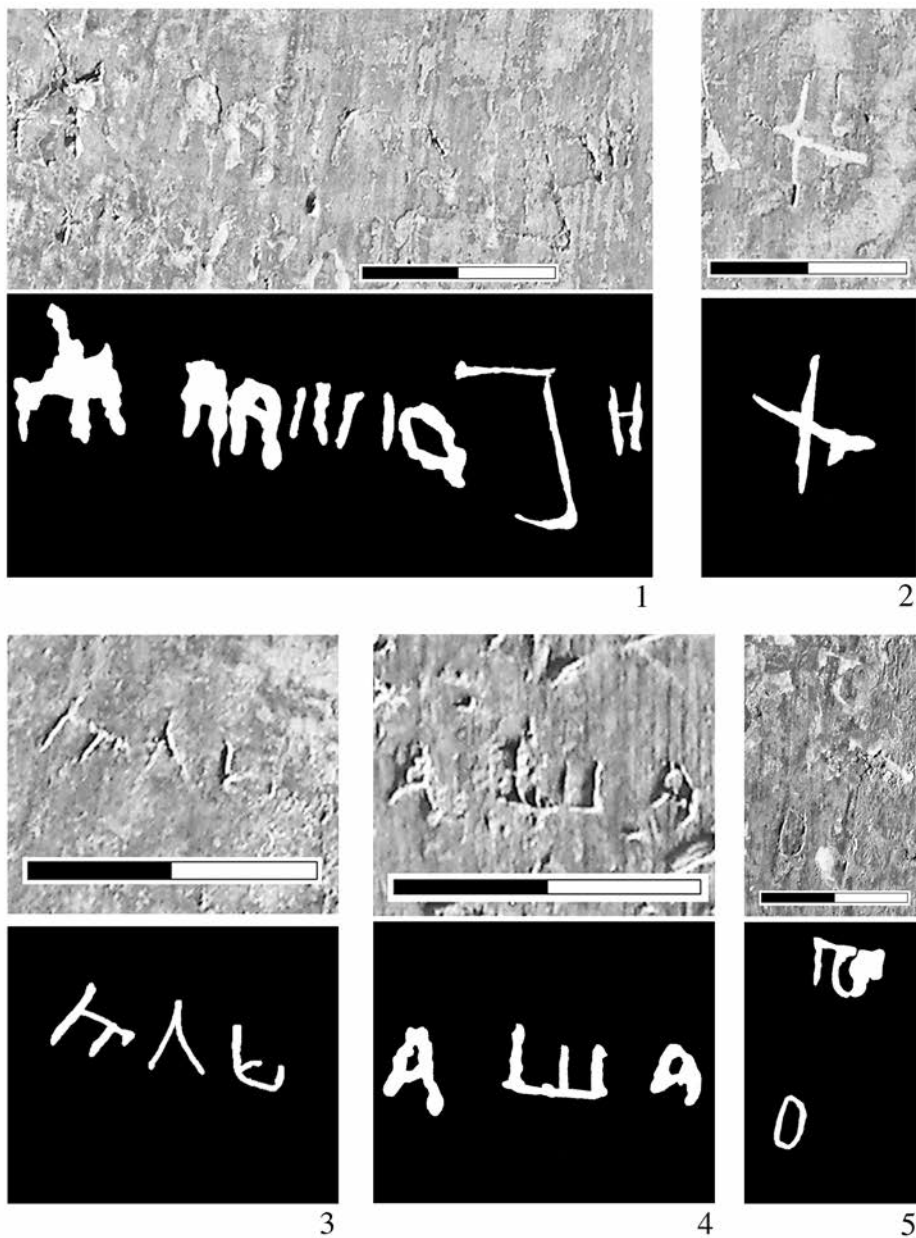
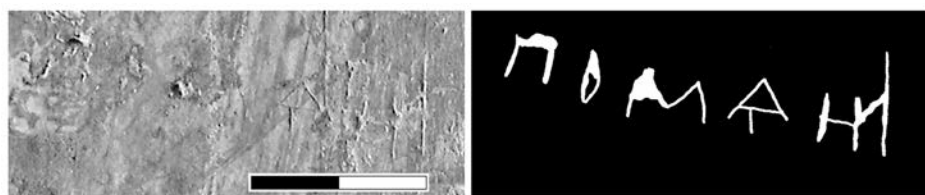
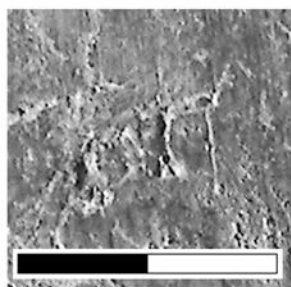

Таблица CLXVI

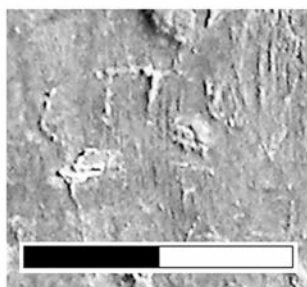
Фото та прорис графіті: **1** – № 3472, **2** – № 3473, **3** – № 3474,
4 – № 3475, **5** – № 3476.

1

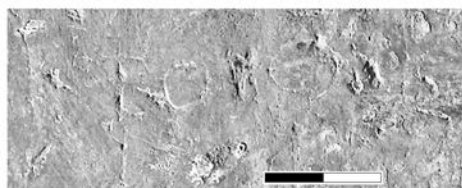
2

3

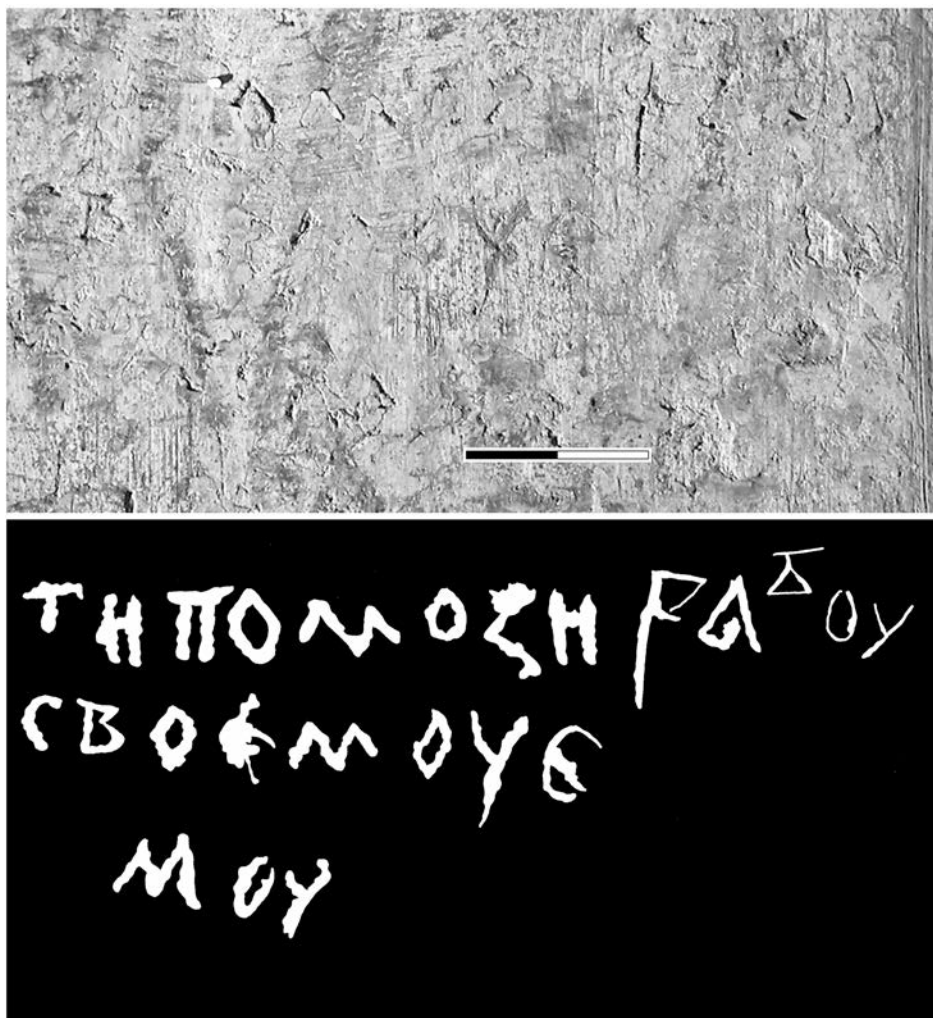
4

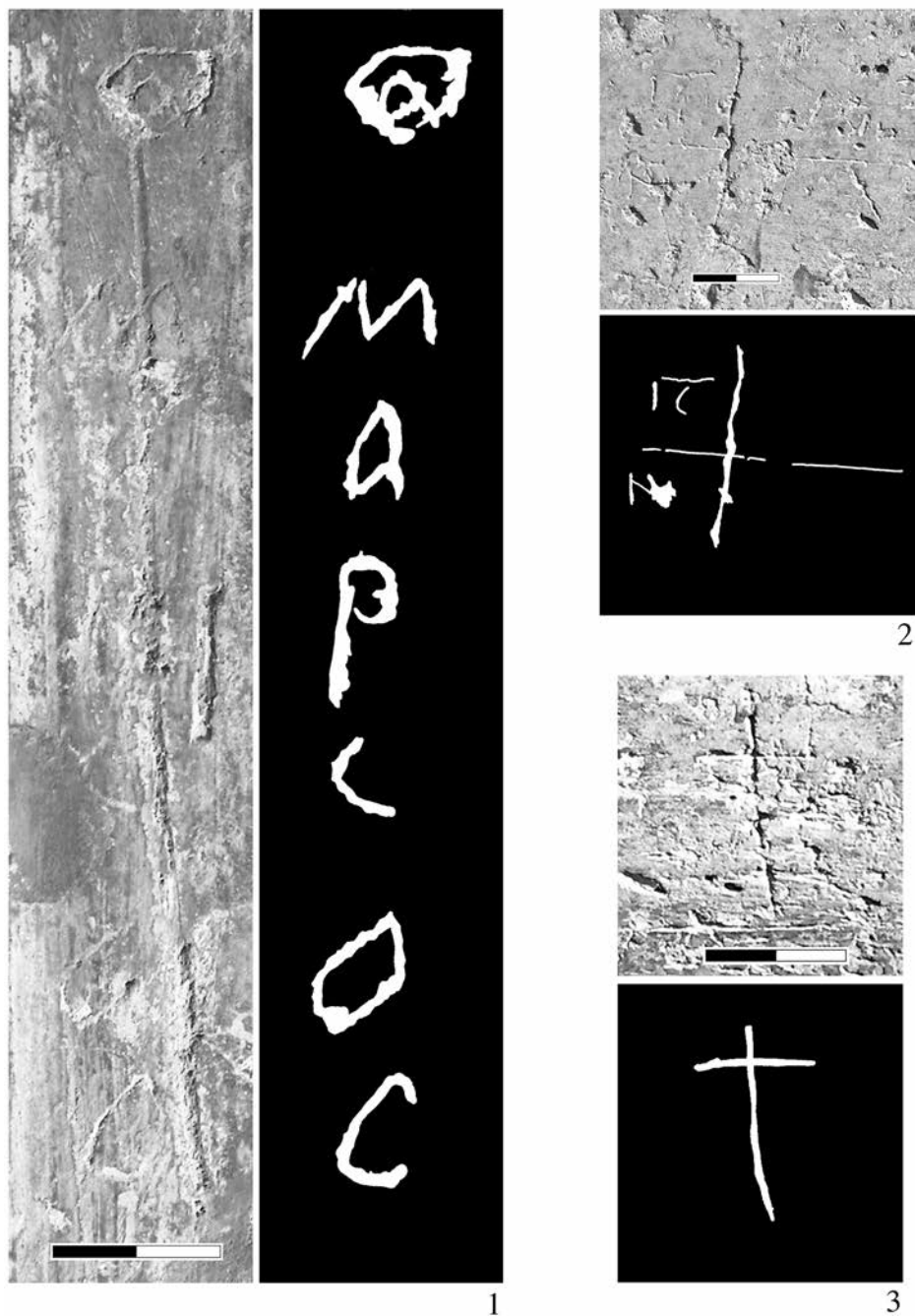
5

Таблиця CLXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3477, 2 – № 3478, 3 – № 3479,
4 – № 3480, 5 – № 3481.

Таблиця CLXVIII
Фото та прорис графіті № 3482.

Таблиця CLXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3483, 2 – № 3484, 3 – № 3485.

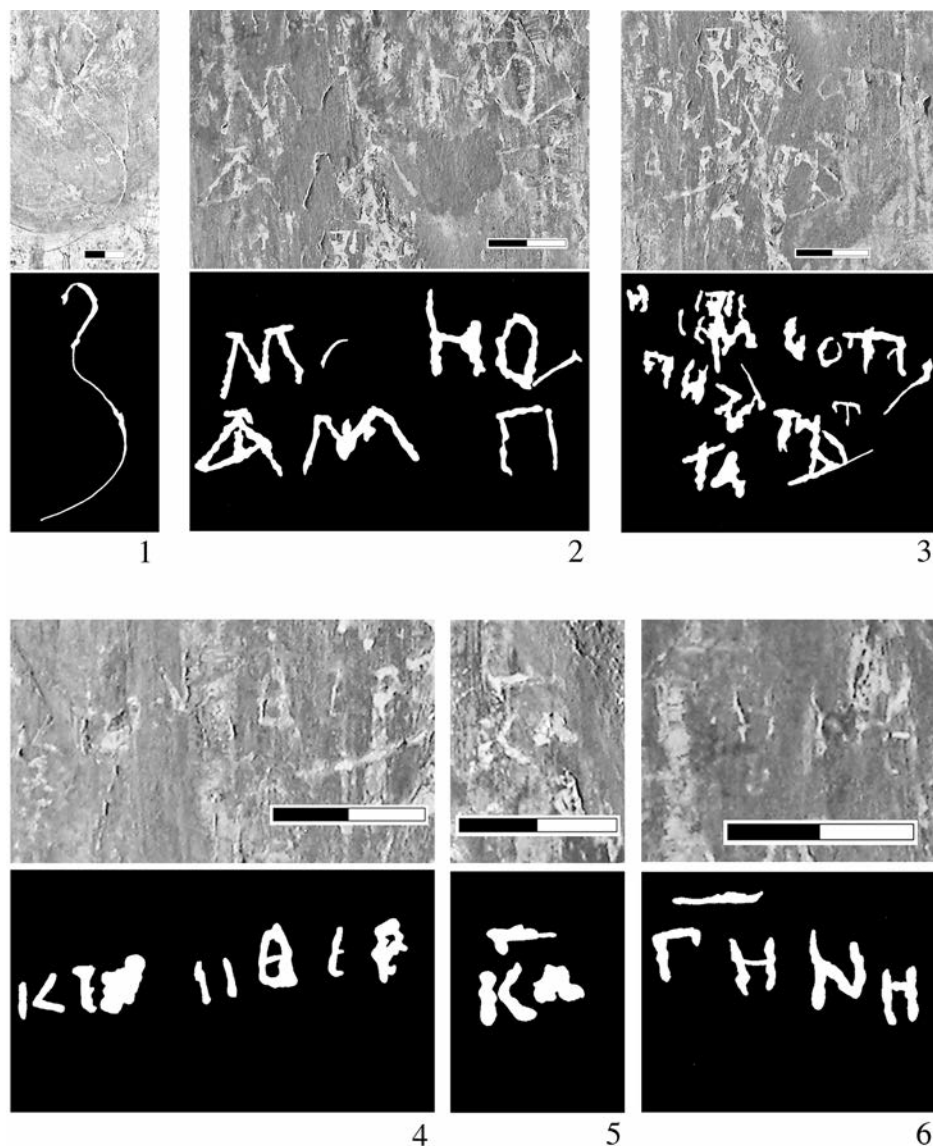
1

2

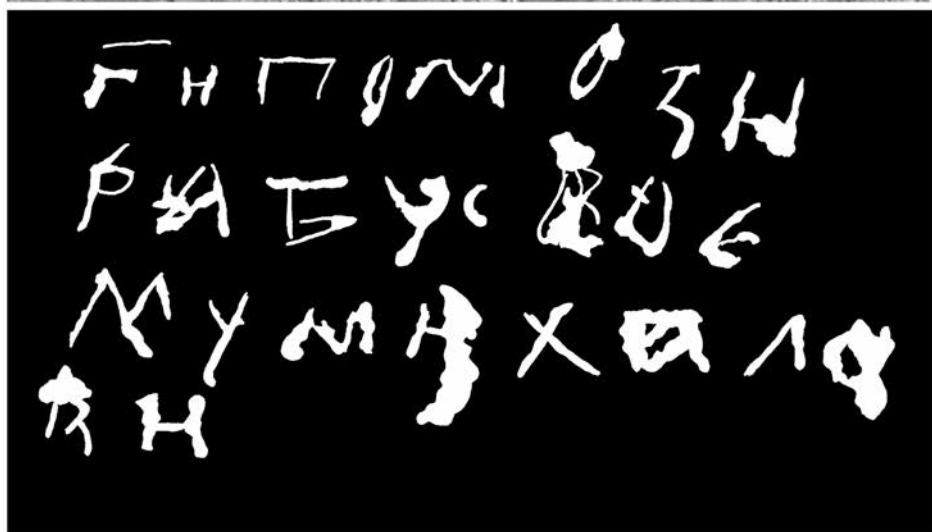
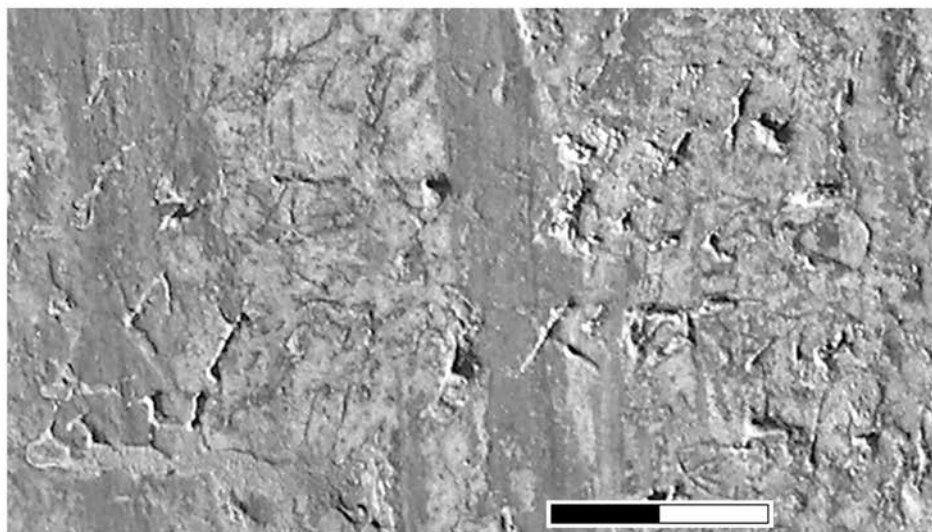
Таблиця CLXX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3486, 2 – № 3487.

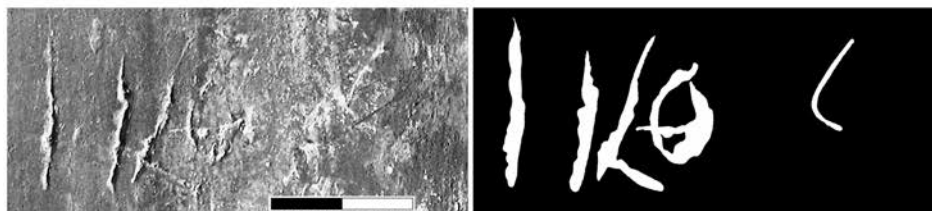

Таблиця CLXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3488, 2 – № 3489, 3 – № 3490,
4 – № 3491, 5 – № 3492, 6 – № 3493.

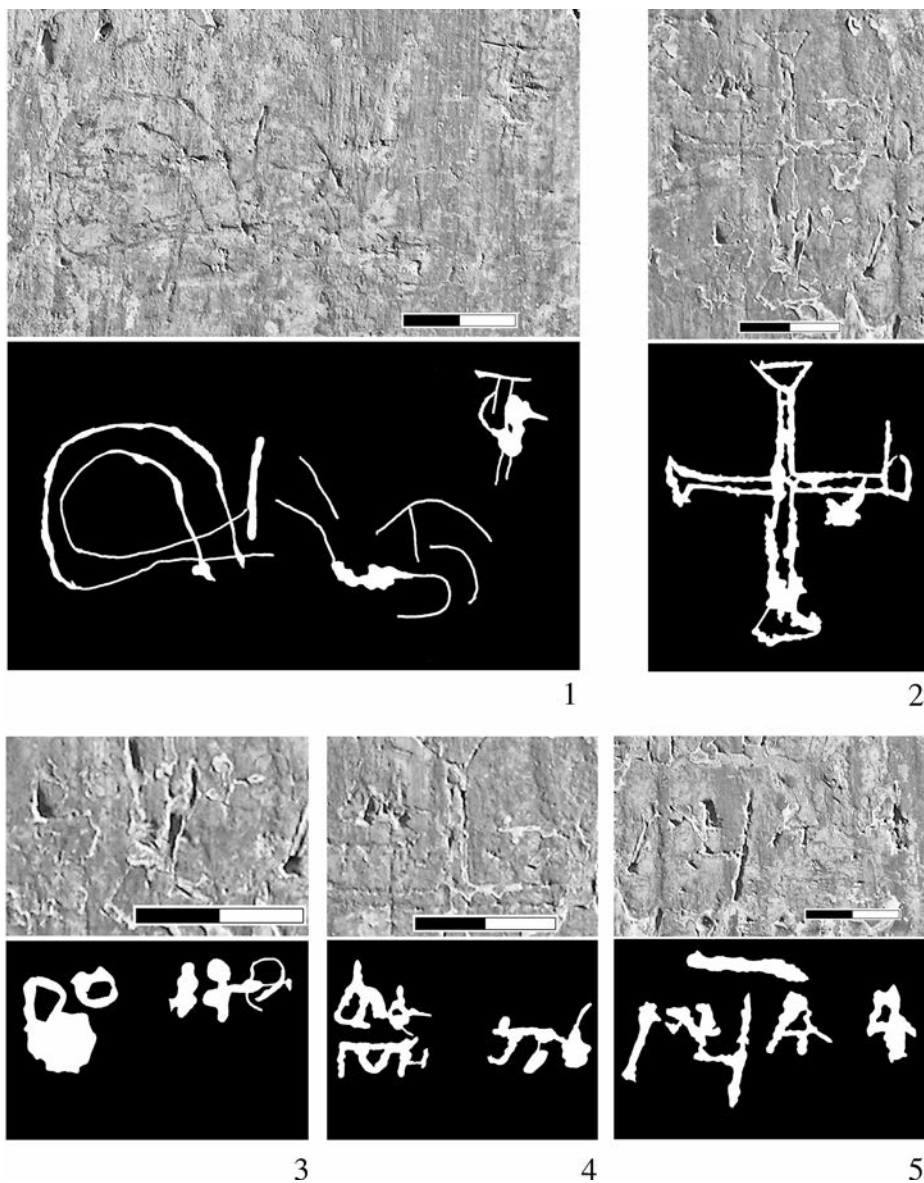
1

2

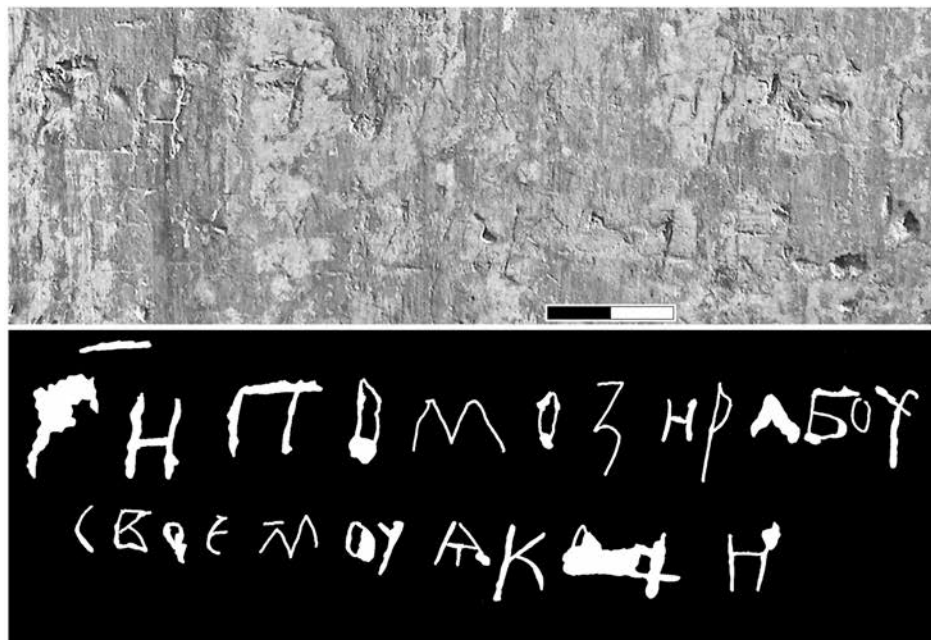
Таблиця CLXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3494, 2 – № 3495.

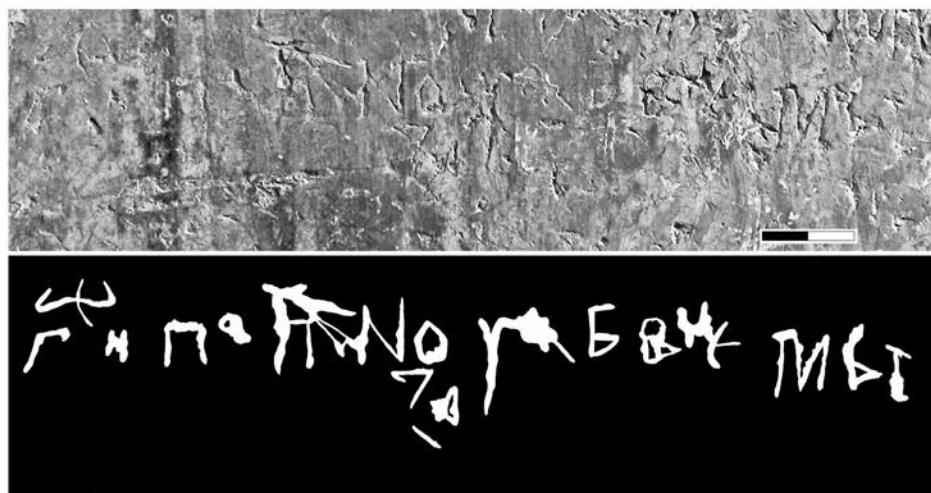

Таблиця CLXXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3496, 2 – № 3497, 3 – № 3498,
4 – № 3499, 5 – № 3500.

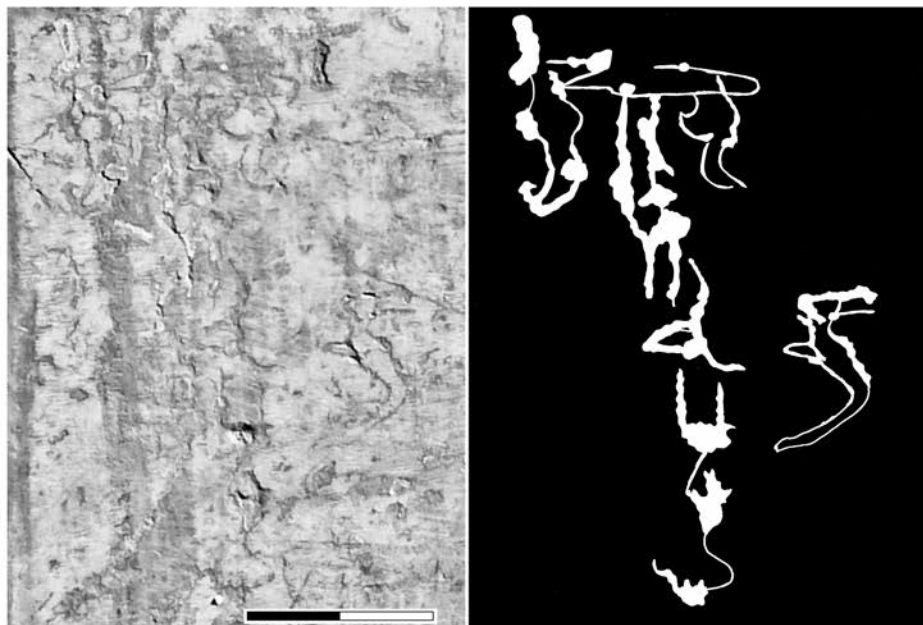
1

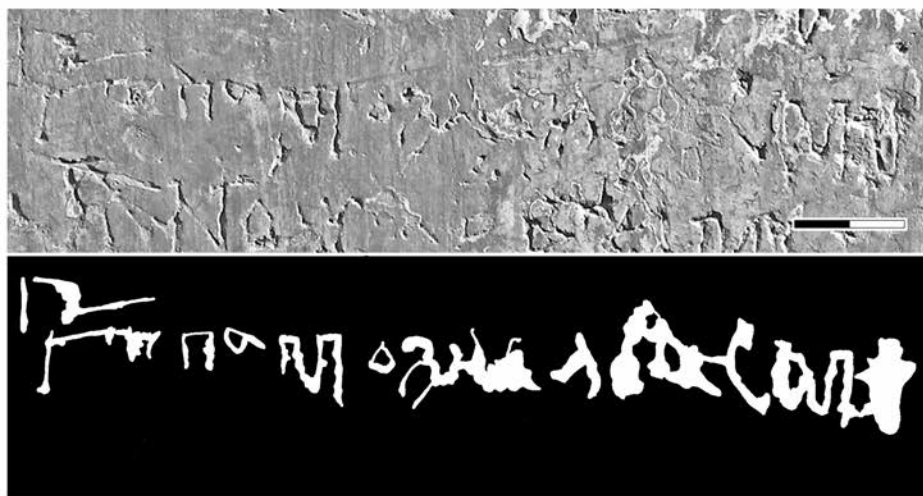
2

Таблиця CLXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3501, 2 – № 3502.

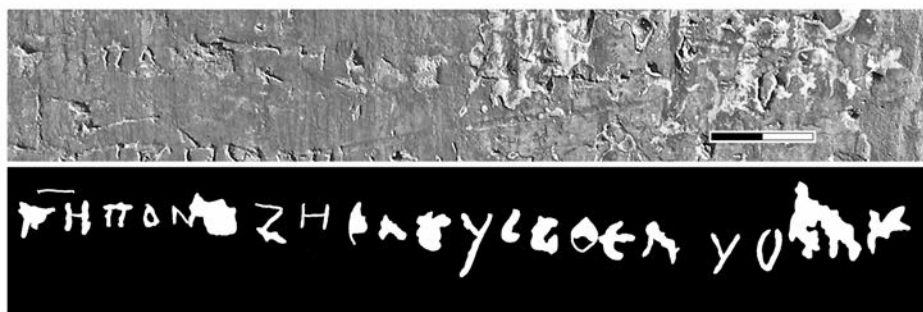
1

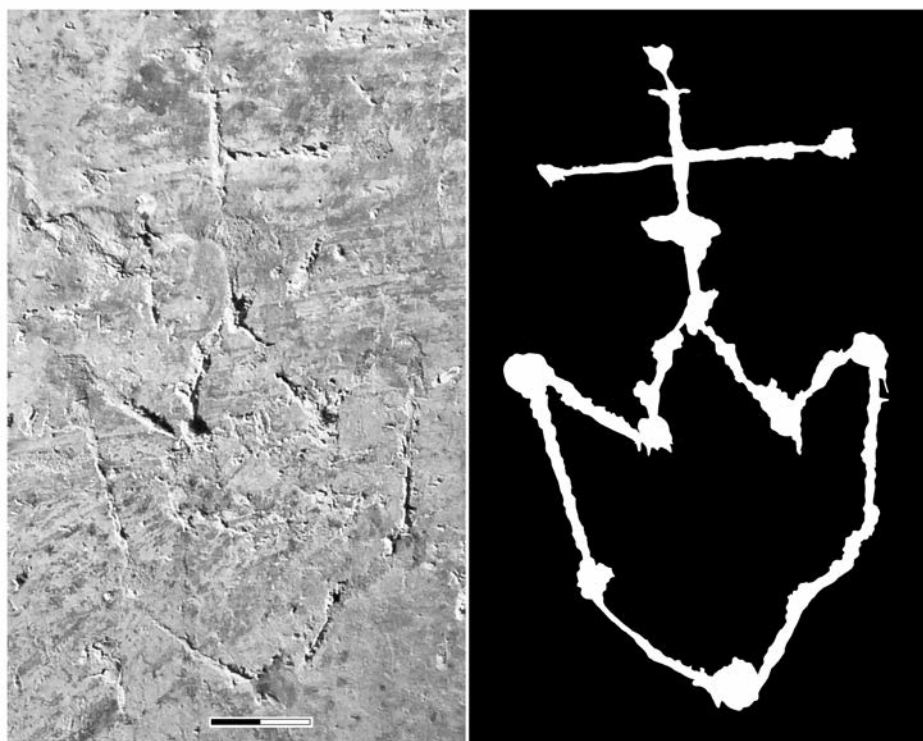
2

Таблиця CLXXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3503, 2 – № 3504.

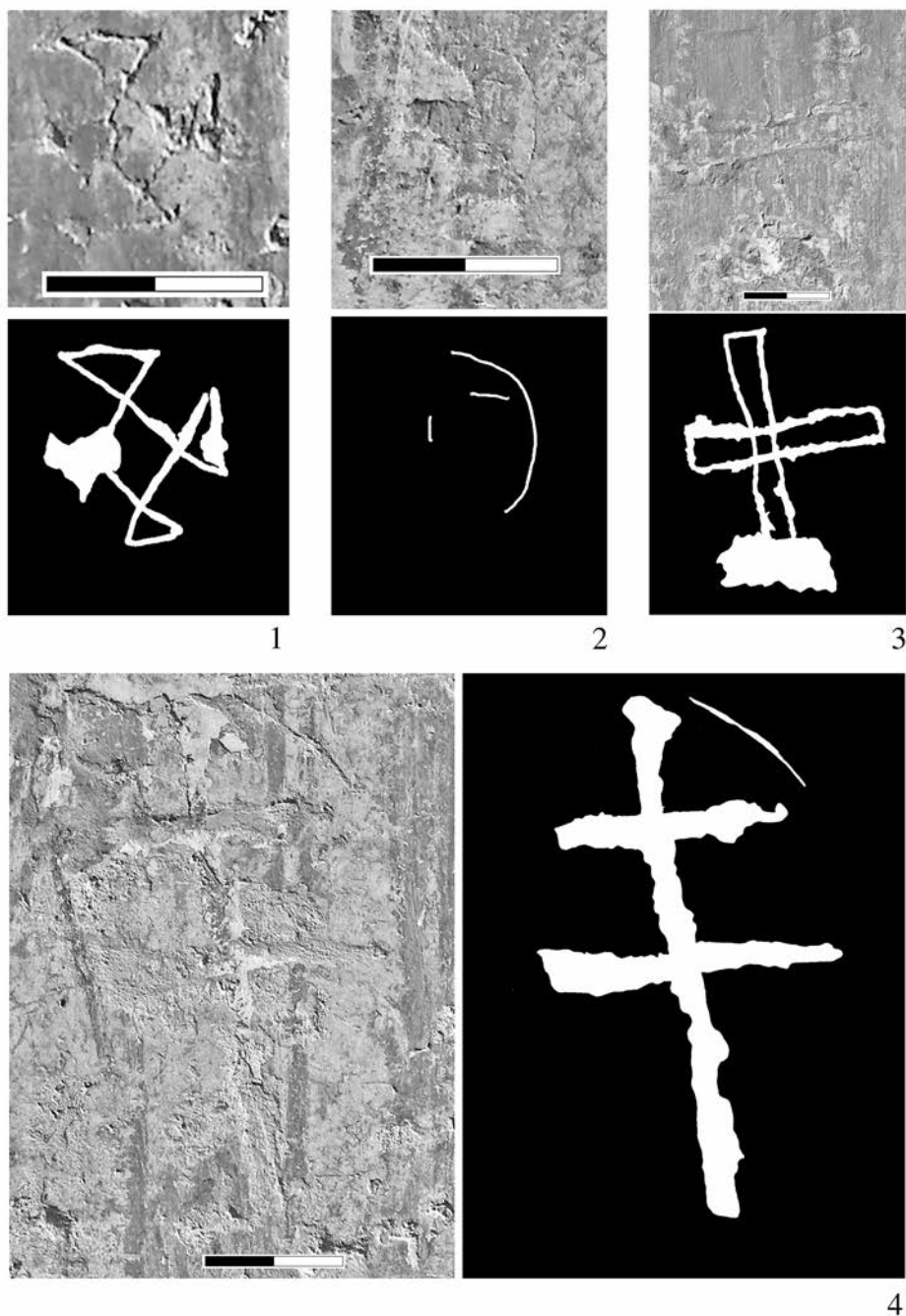
1

2

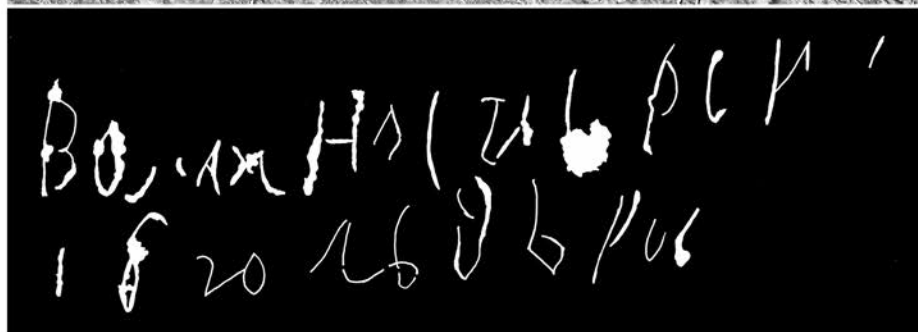
Таблиця CLXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3505, 2 – № 3506.

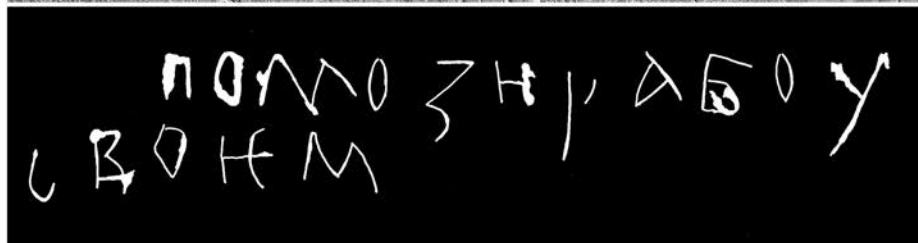

Таблиця CLXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3507, 2 – № 3508, 3 – № 3509, 4 – № 3510.

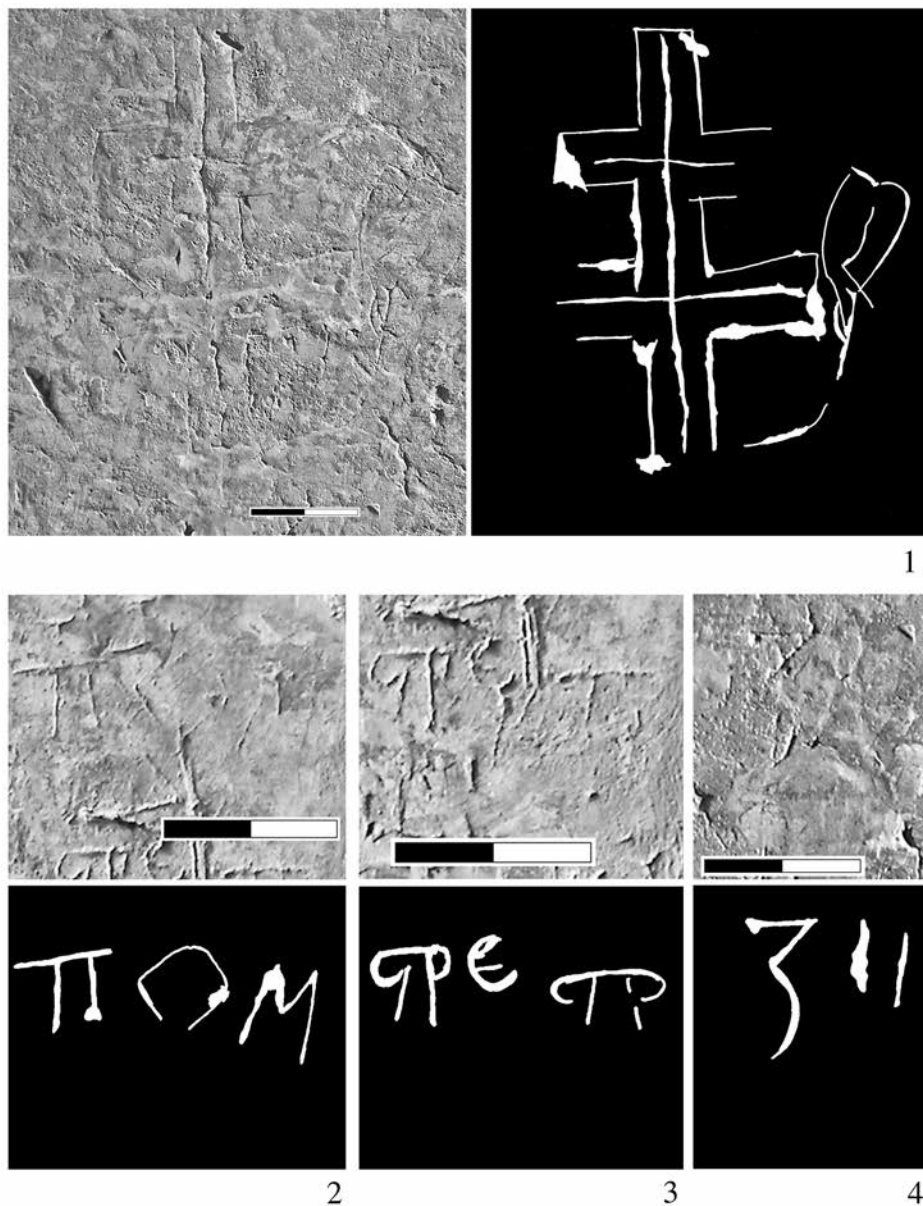
1

2

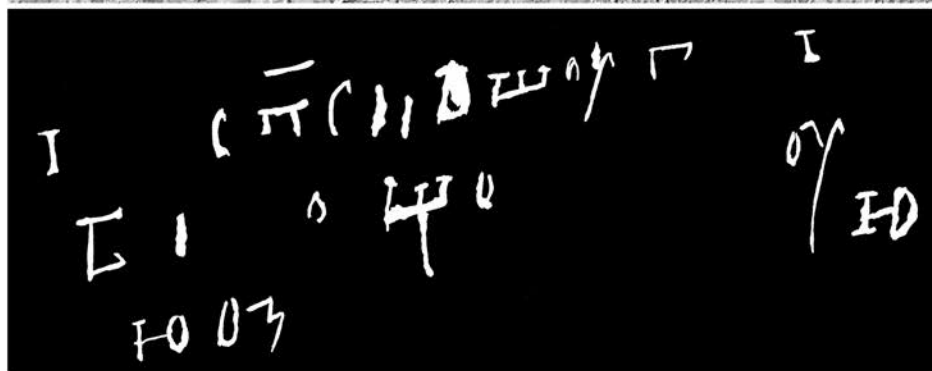
Таблиця CLXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3511, 2 – № 3512.

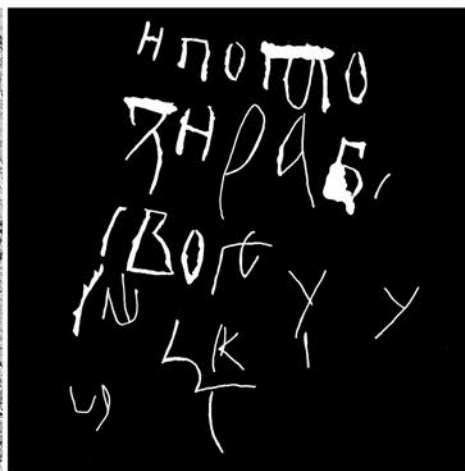
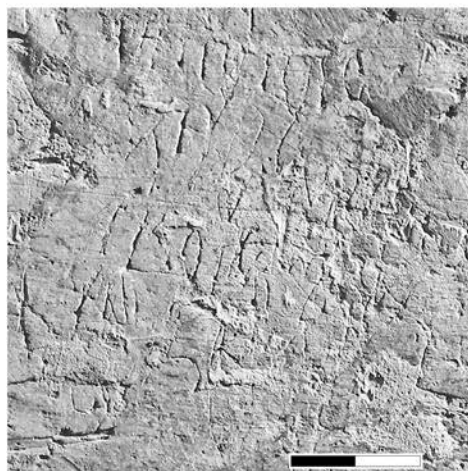

Таблиця CLXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3513, 2 – № 3514, 3 – № 3515, 4 – № 3516.

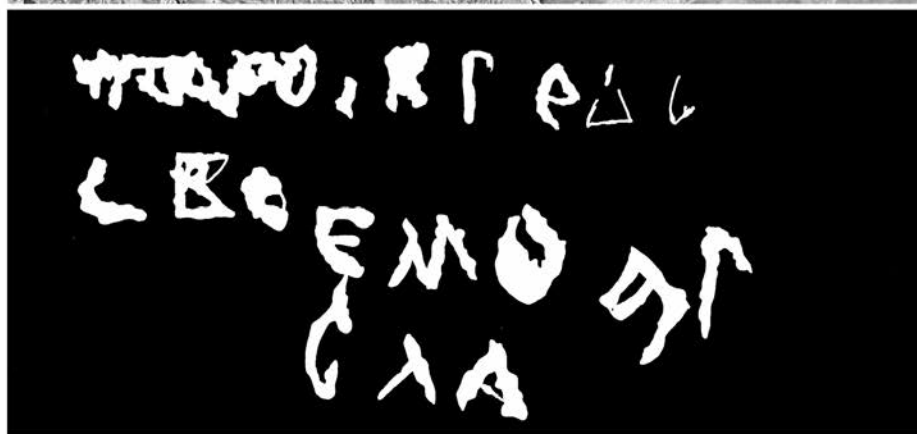
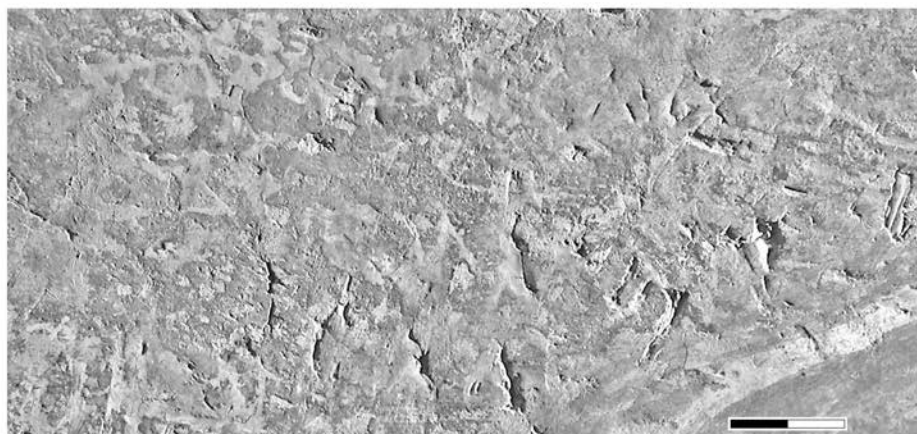
1

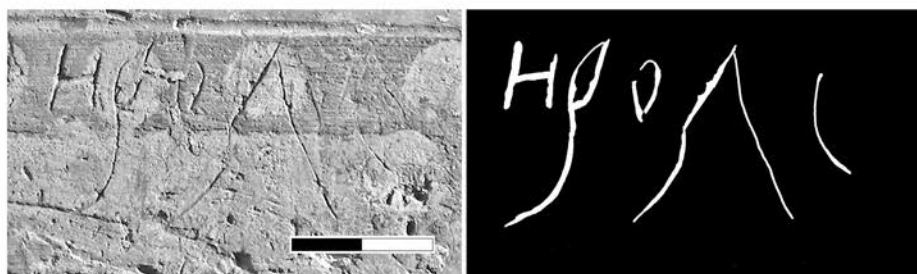
2

Таблиця CLXXX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3517, 2 – № 3518.

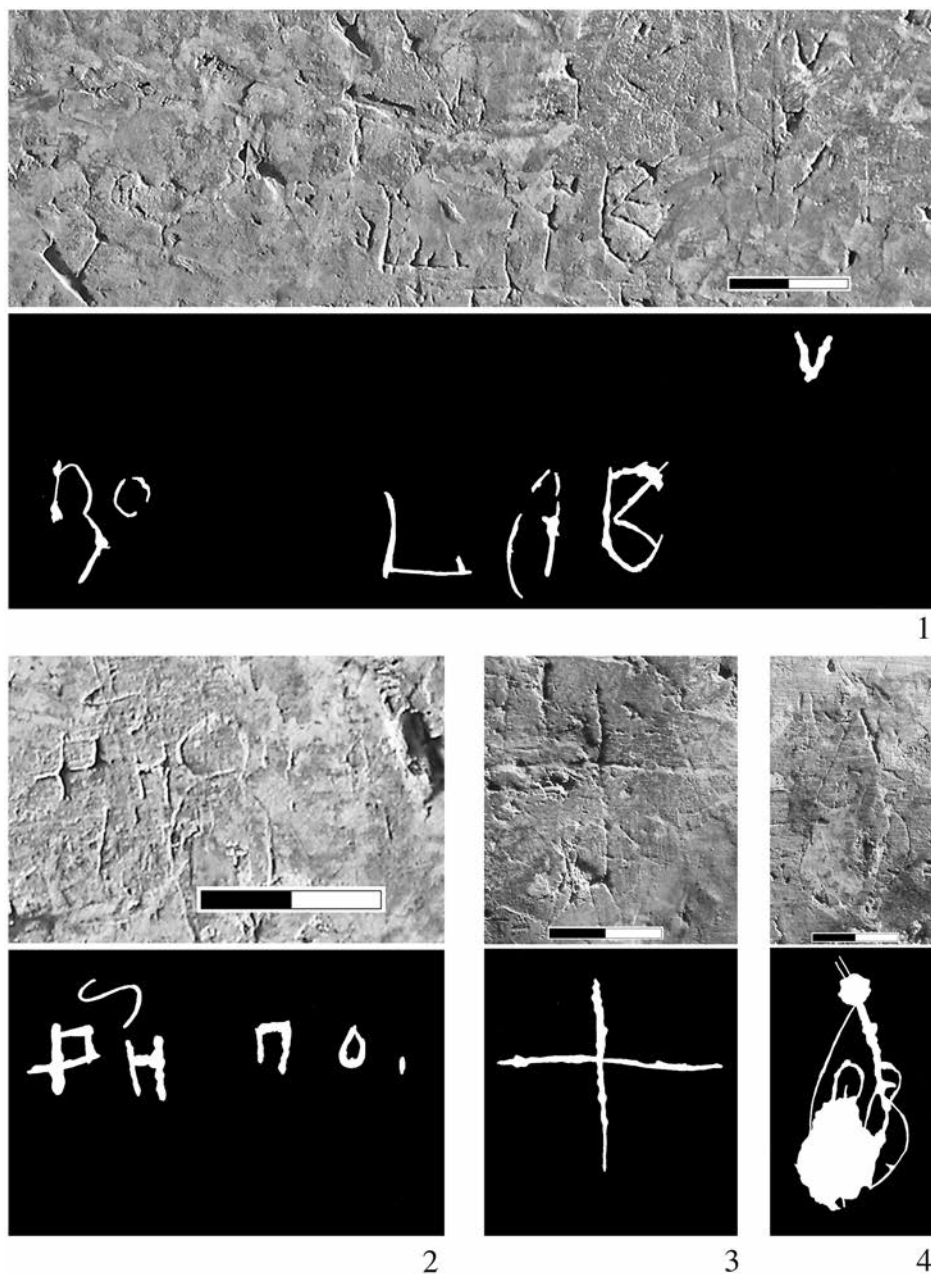
1

2

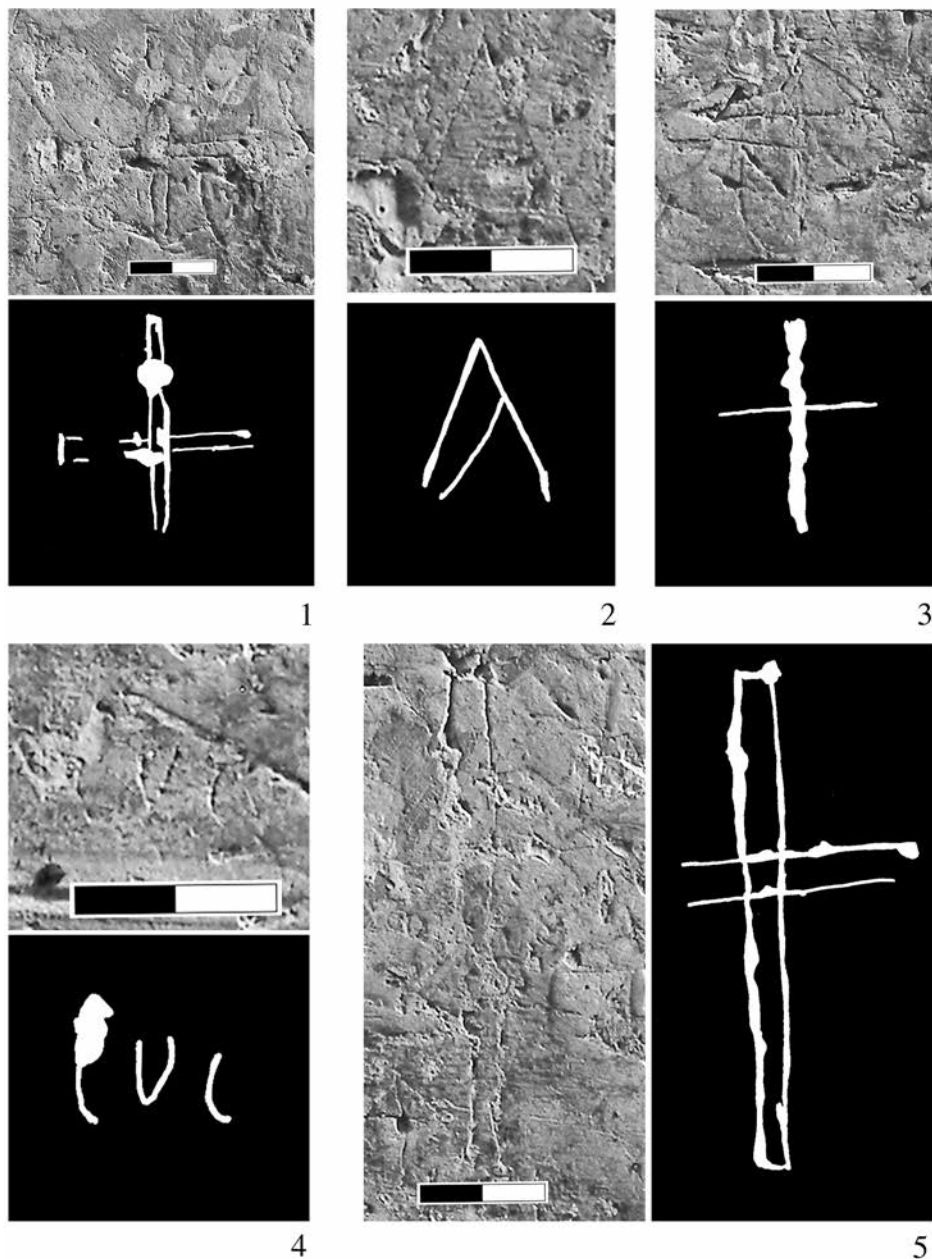
Таблиця CLXXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3519, 2 – № 3520.

Таблиця CLXXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3521, 2 – № 3522, 3 – № 3523, 4 – № 3524.

Таблиця CLXXXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3525, 2 – № 3526, 3 – № 3527,
4 – № 3528, 5 – № 3529.

1

2

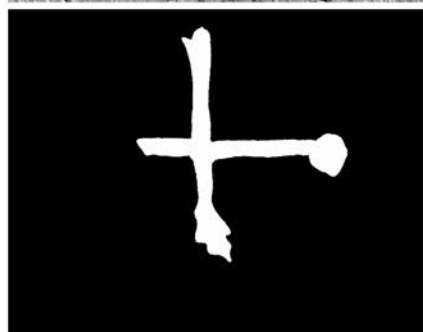
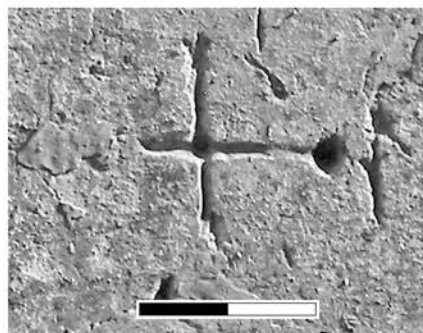
3

4

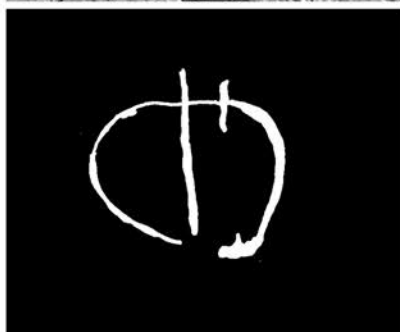
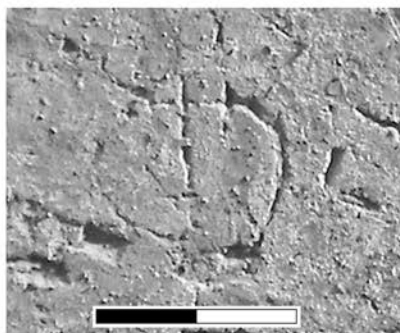
5

Таблиця CLXXXIV

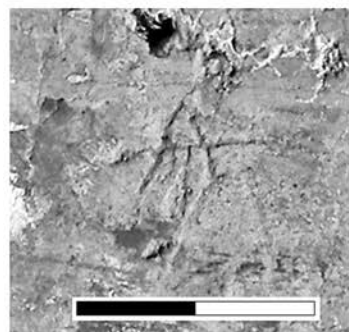
Фото та прорис графіті: 1 – № 3530, 2 – № 3531, 3 – № 3532,
4 – № 3533, 5 – № 3534.

1

2

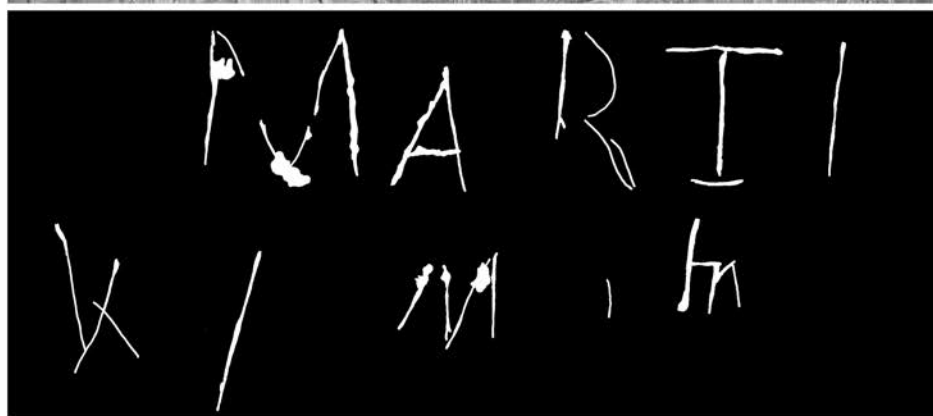
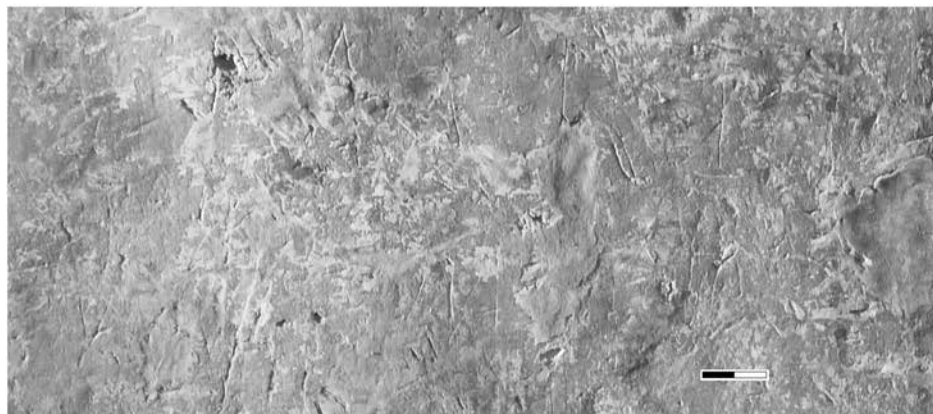
3

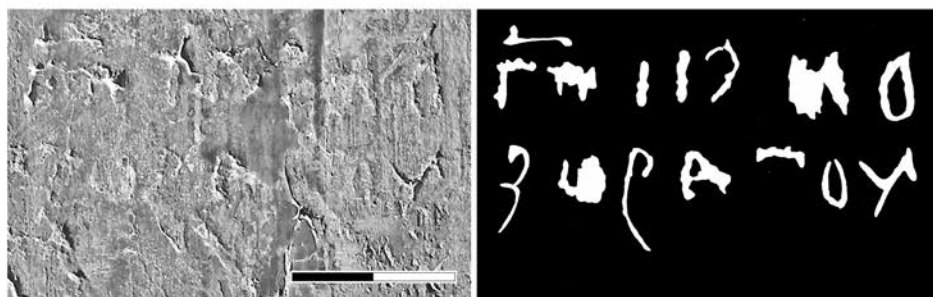
4

Таблиця CLXXXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3535, 2 – № 3536, 3 – № 3537, 4 – № 3538.

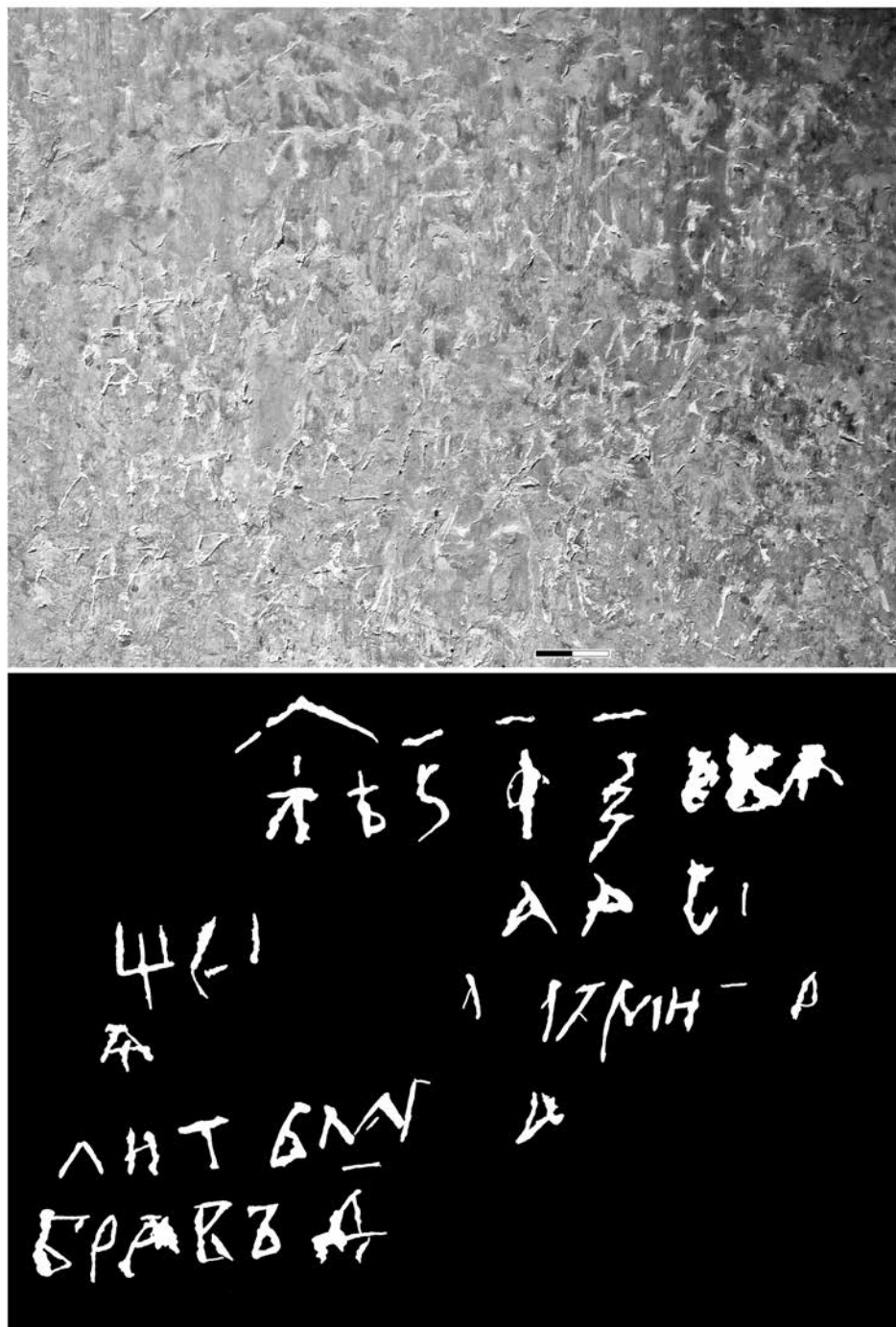
1

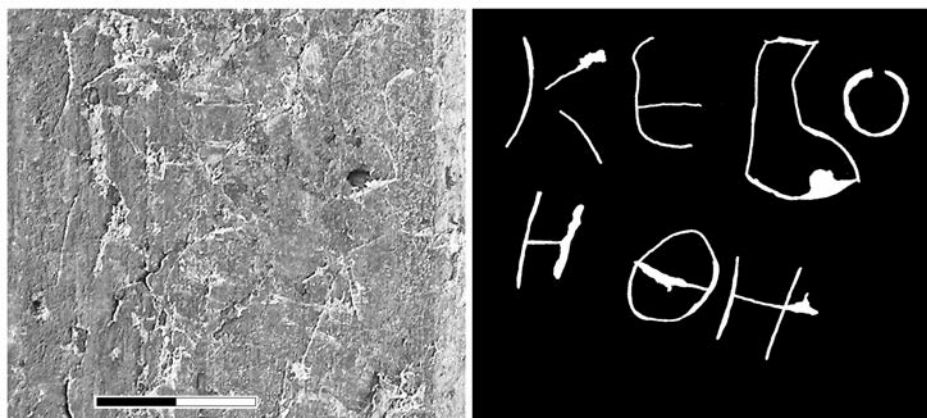
2

Таблиця CLXXXVI

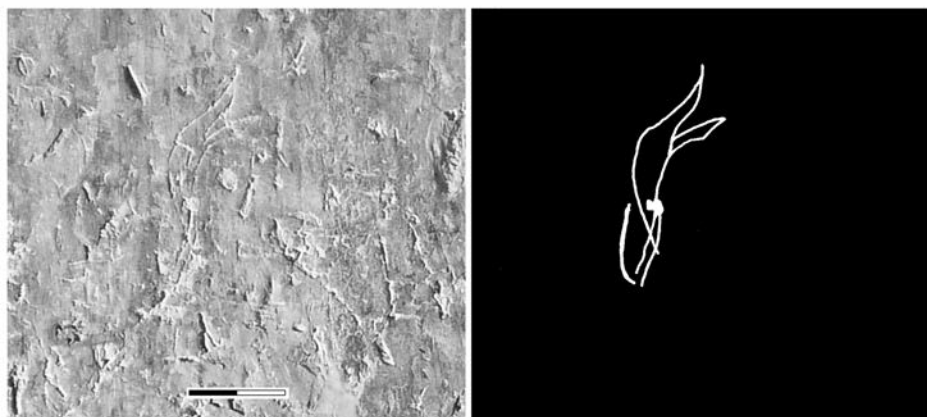
Фото та прорис графіті: 1 – № 3539, 2 – № 3540.

Таблиця CLXXXVII
 Фото та прорис графіті № 3541.

1

2

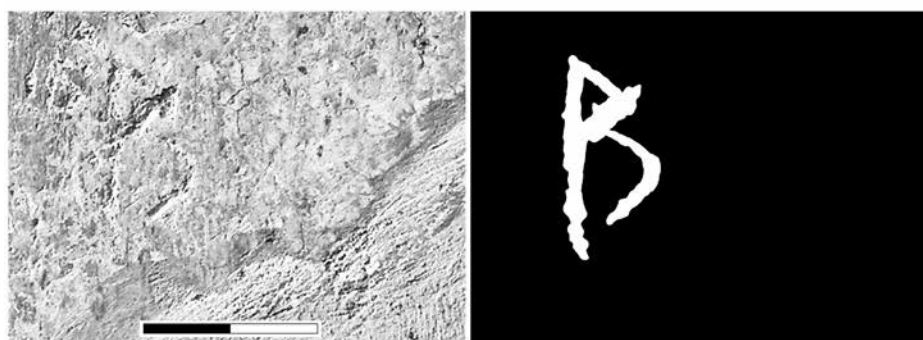
Таблиця CLXXXVIII
Фото та прорис графіті: 1 – № 3542, 2 – № 3543.

1

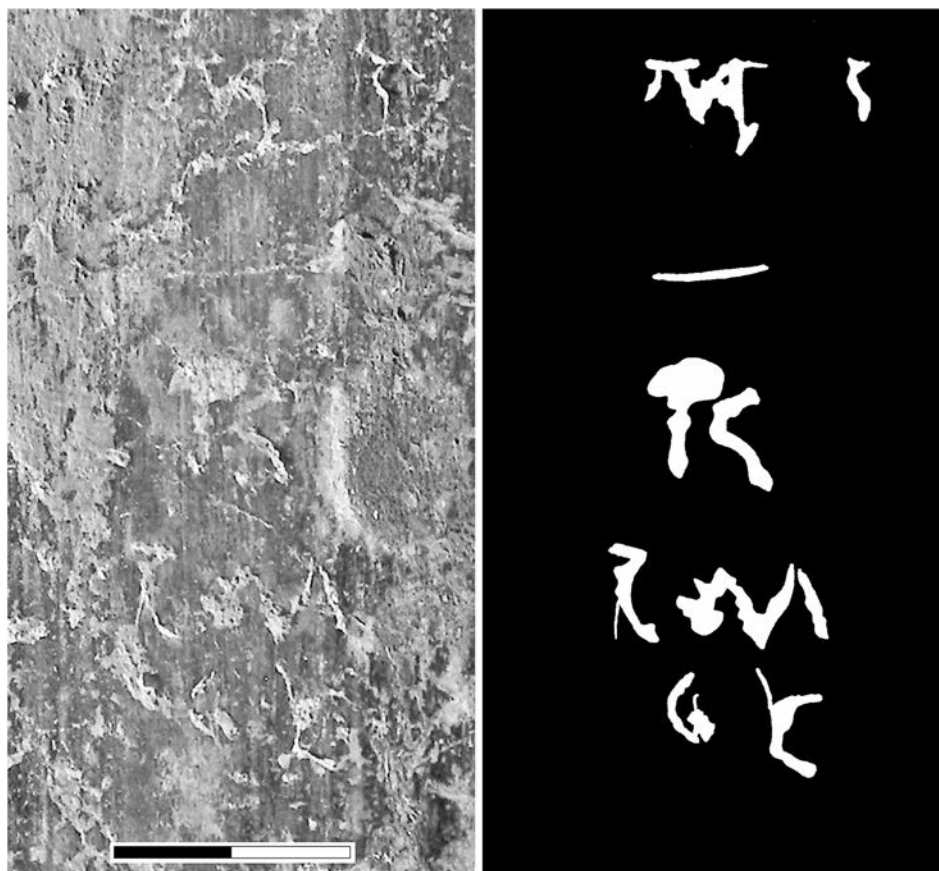
2

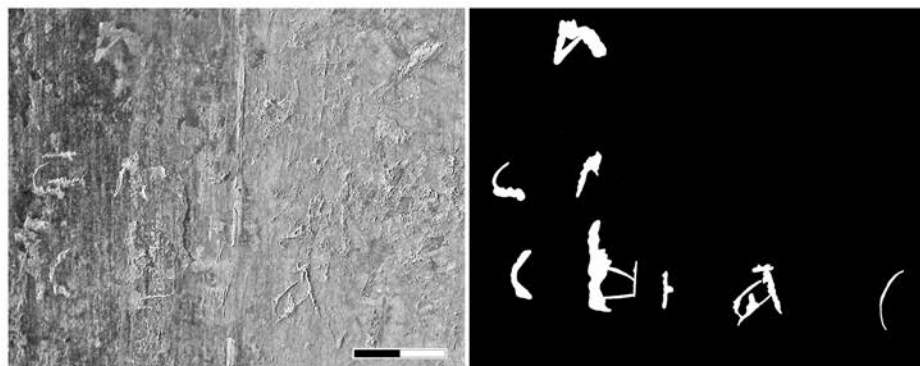
3

Таблиця CLXXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3544, 2 – № 3545, 3 – № 3546.

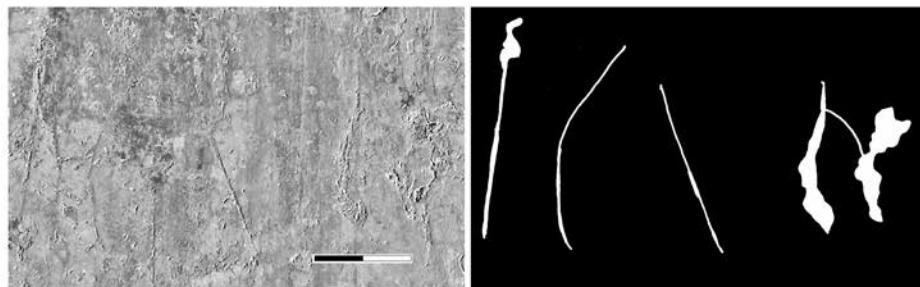
Таблиця СХС
Фото та прорис графіті № 3547.

1

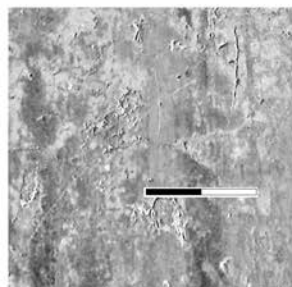
2

3

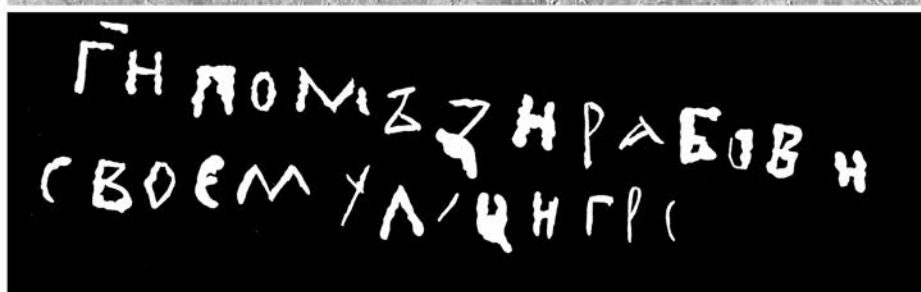
Таблиця СХСІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3548, 2 – № 3549, 3 – № 3550.

1

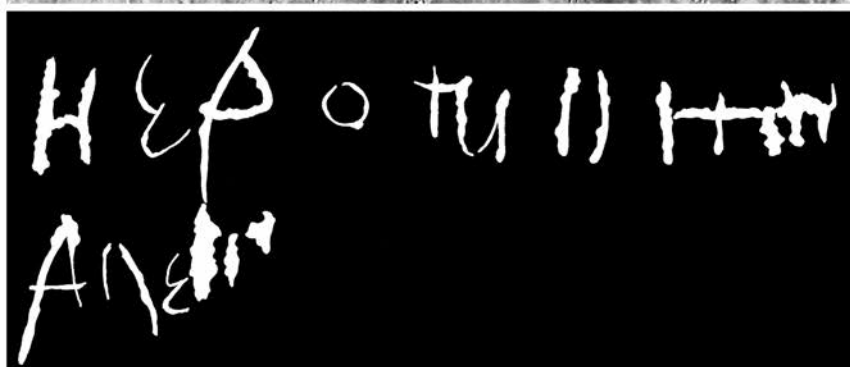
2

3

Таблиця СХСП

Фото та прорис графіті: 1 – № 3551, 2 – № 3552, 3 – № 3553.

1

2

Таблиця СХСІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3554, 2 – № 3555.

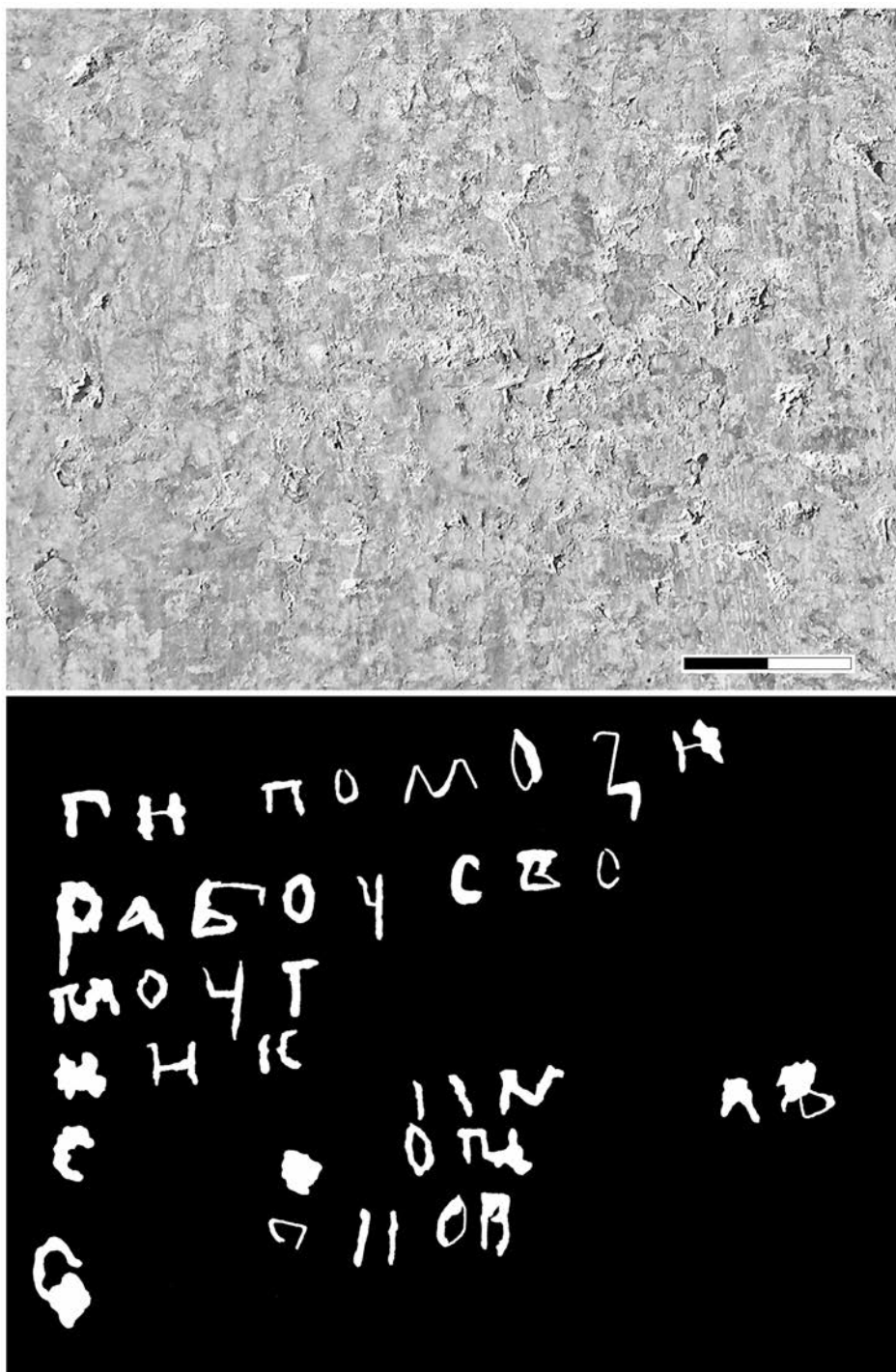
1

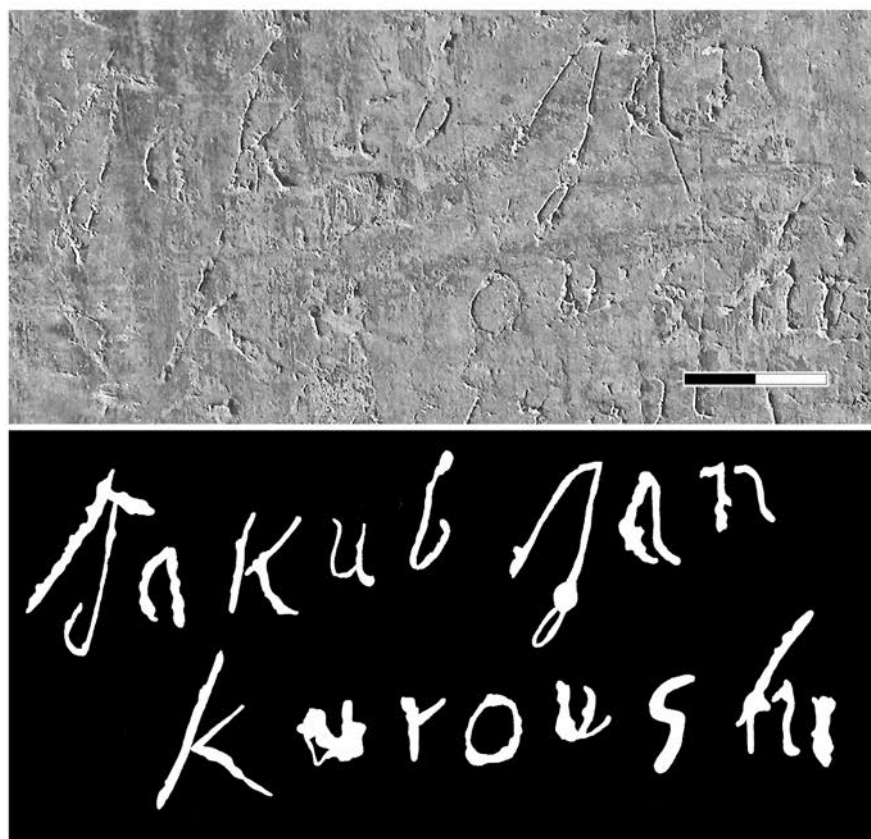
2

Таблиця СХСІV

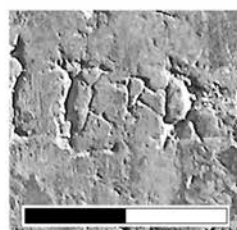
Фото та прорис графіті: 1 – № 3556, 2 – № 3557.

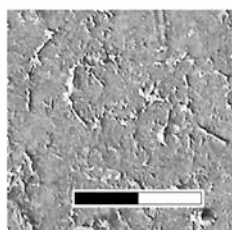
Таблиця СХСV
 Фото та прорис графіті № 3558.

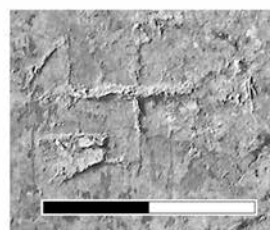
1

2

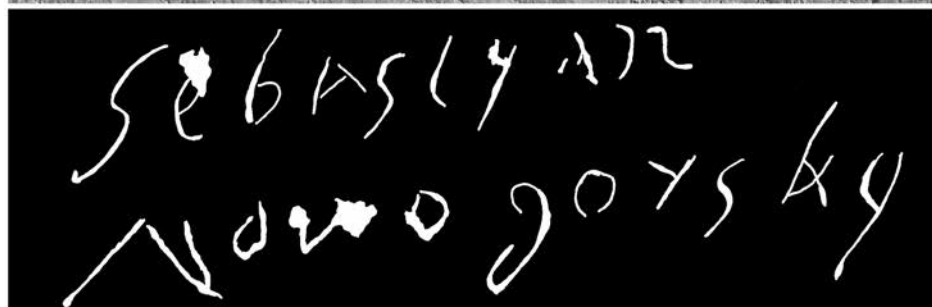
3

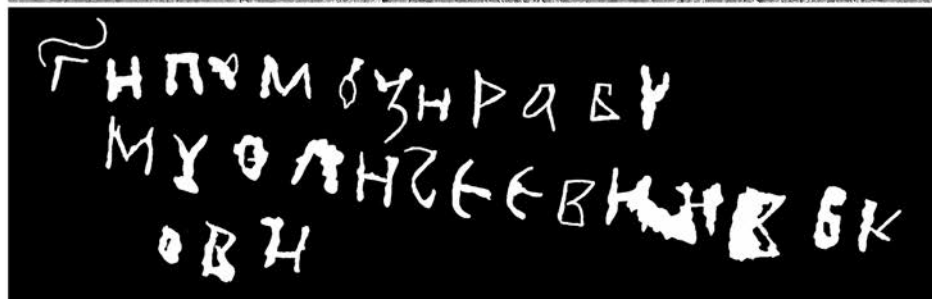
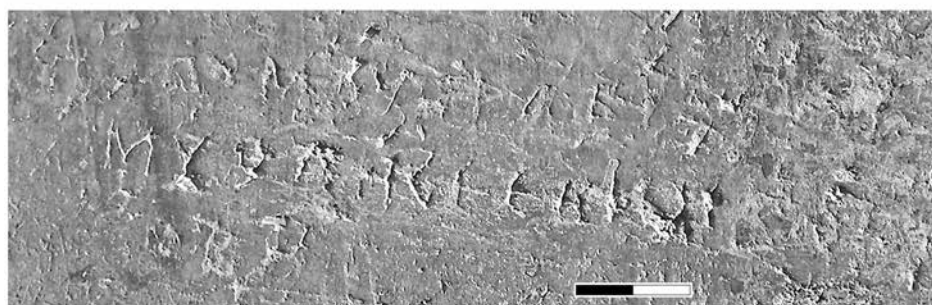
4

Таблиця СХСХІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3559, 2 – № 3560, 3 – № 3561, 4 – № 3562.

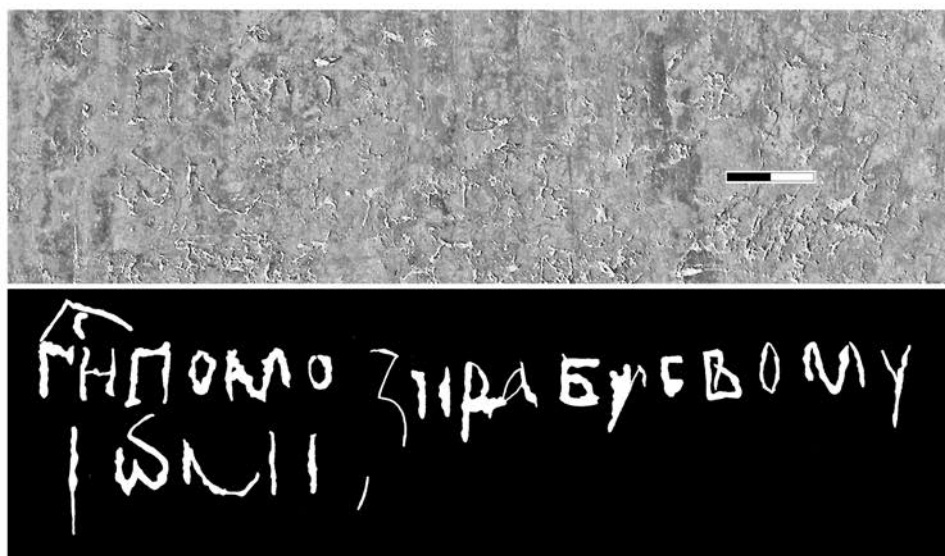
1

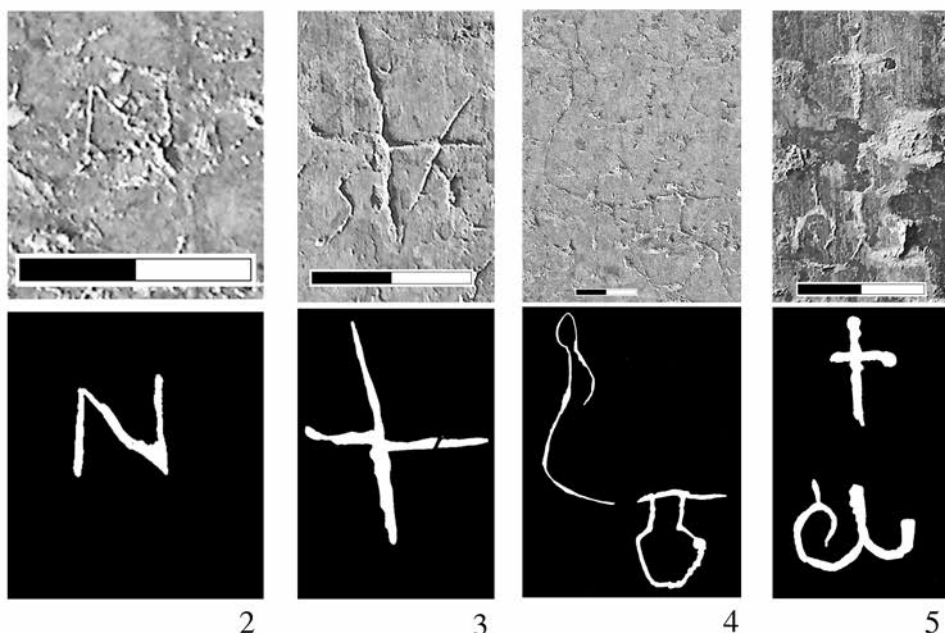
2

Таблиця СХСVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3563, 2 – № 3564.

1

2

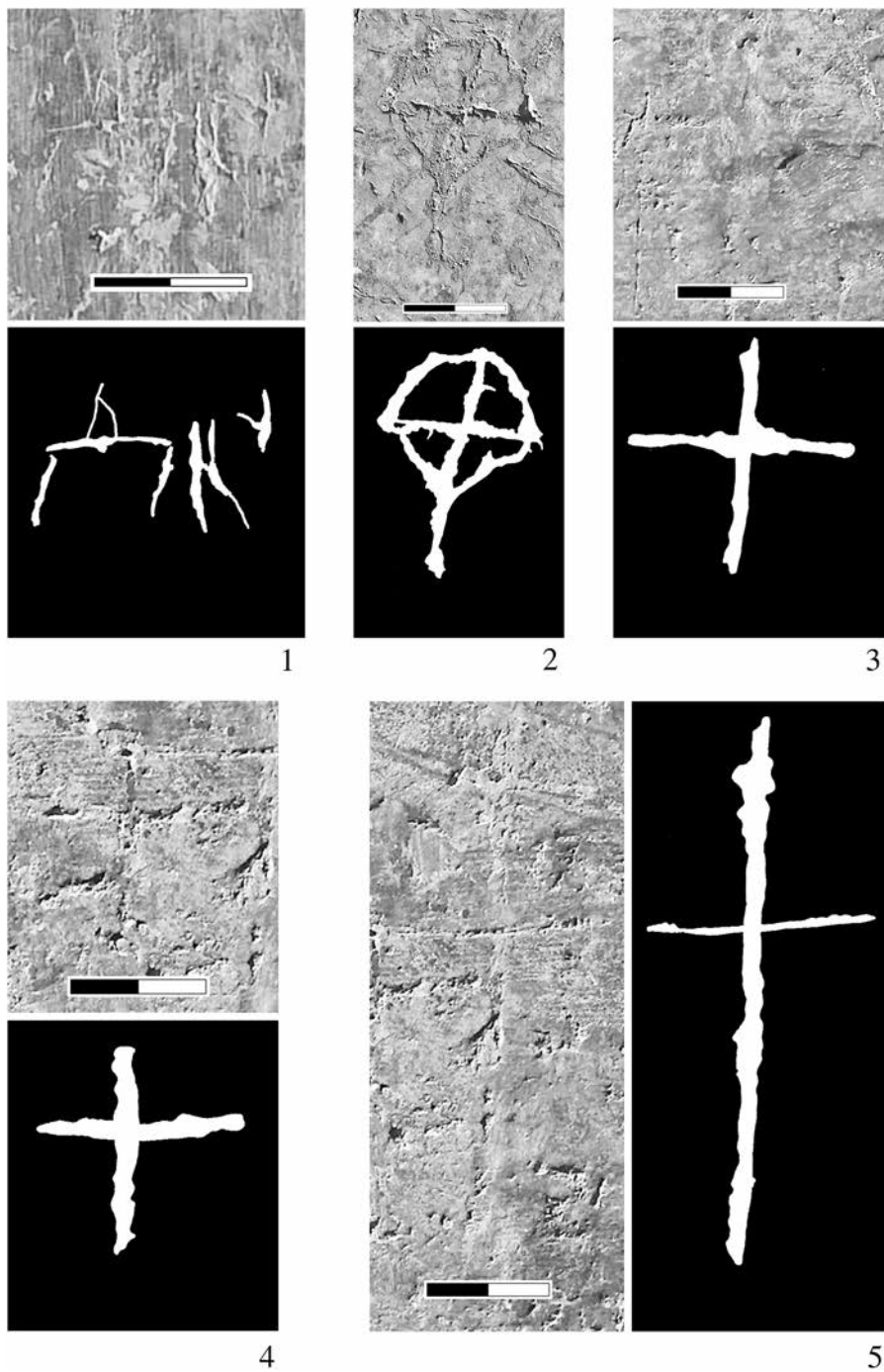
3

4

5

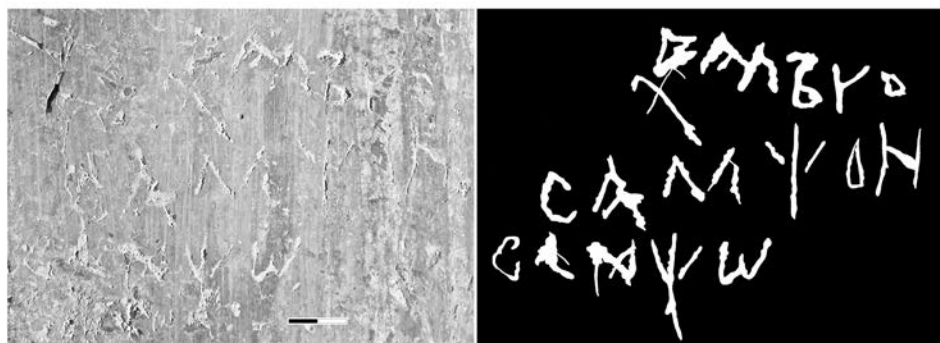
Таблиця СХСVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3565, 2 – № 3566, 3 – № 3567,
4 – № 3568, 5 – № 3569.

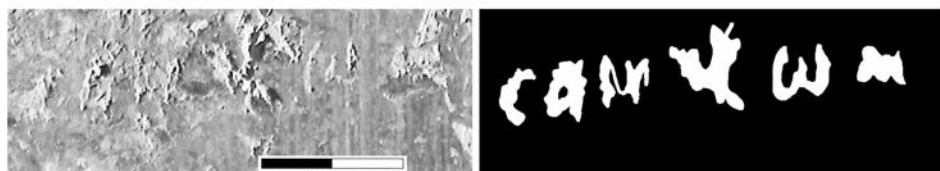

Таблиця СХСІХ

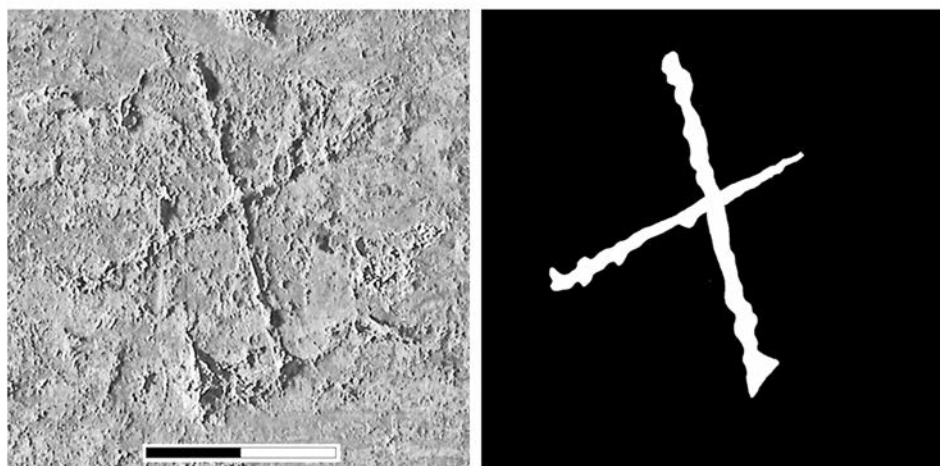
Фото та прорис графіті: 1 – № 3570, 2 – № 3571, 3 – № 3572,
4 – № 3573, 5 – № 3574.

1

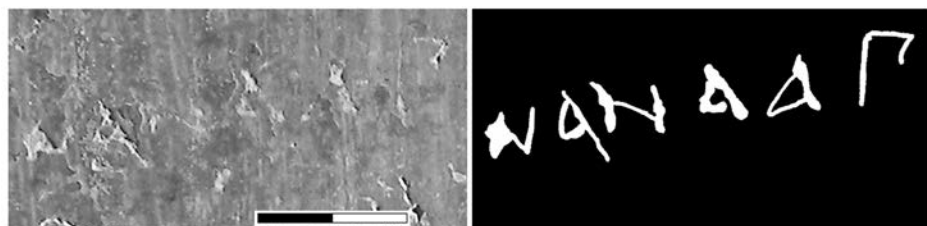
2

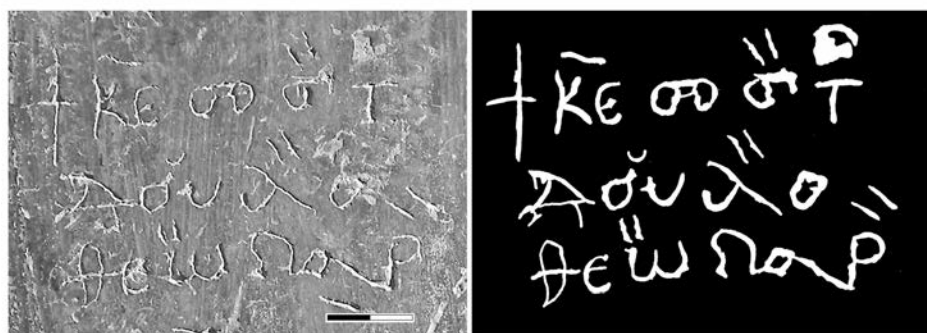
3

Таблиця СС

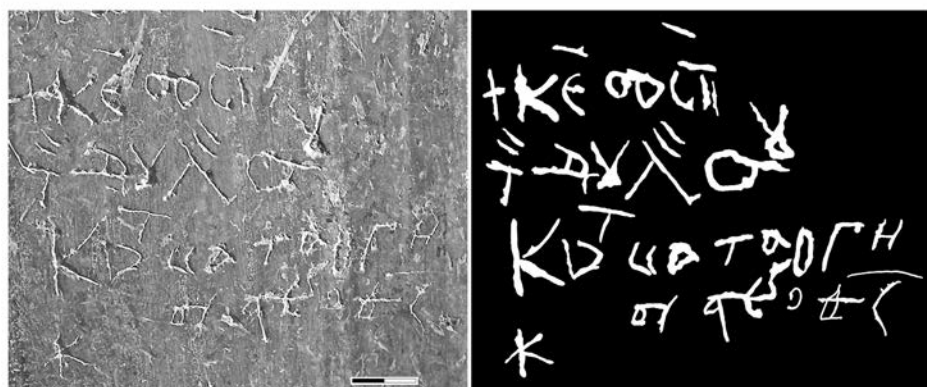
Фото та прорис графіті: 1 – № 3575, 2 – № 3576, 3 – № 3577.

1

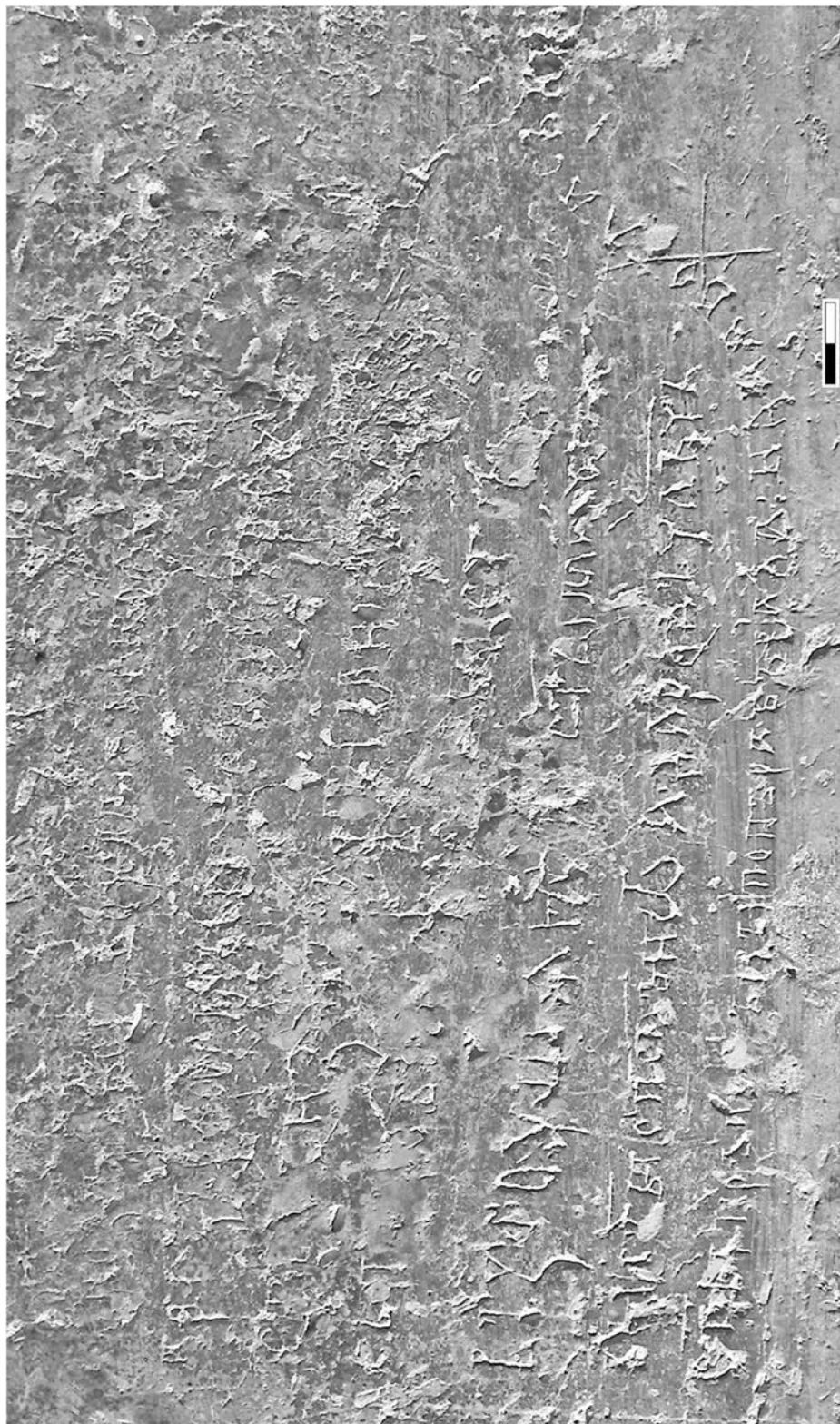
2

3

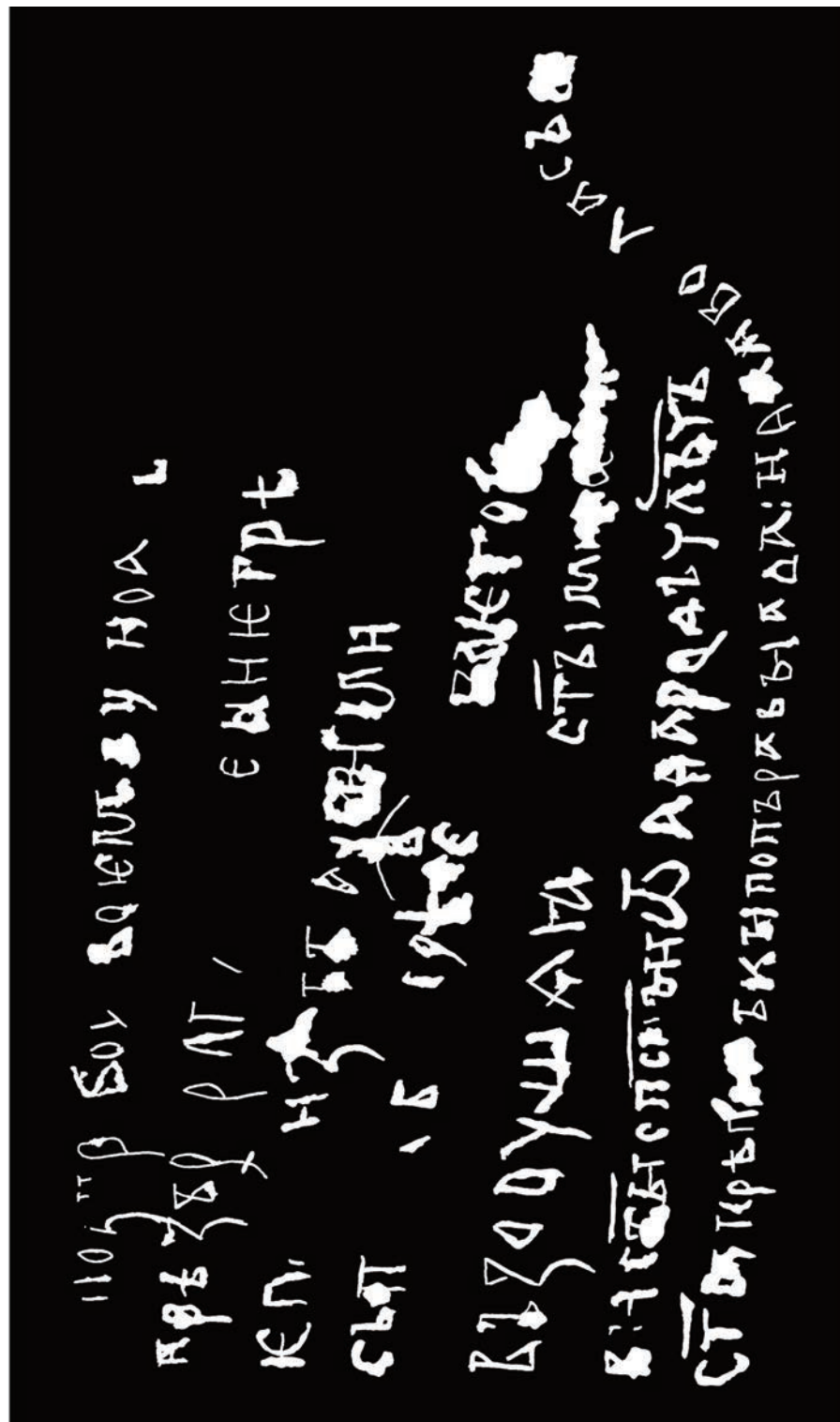
Таблиця ССІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3578, 2 – № 3579, 3 – № 3580.

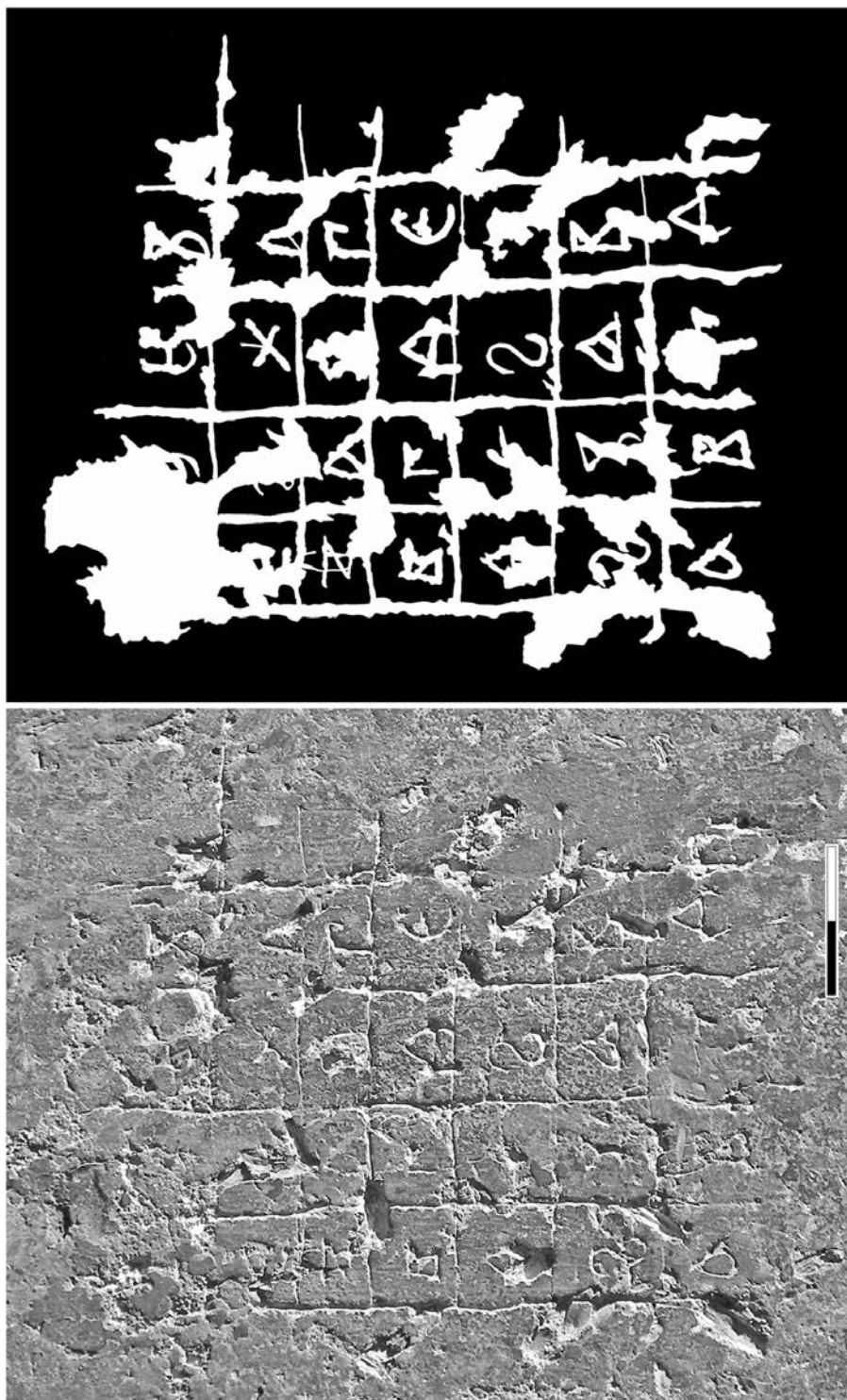

Таблиця ССП

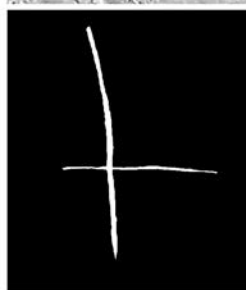
Фото графіті № 166/167.

Таблиця ССІІ
Прорис графіті № 166/167.

Таблиця SSIV
Фото та прорис графіті № 87.

1

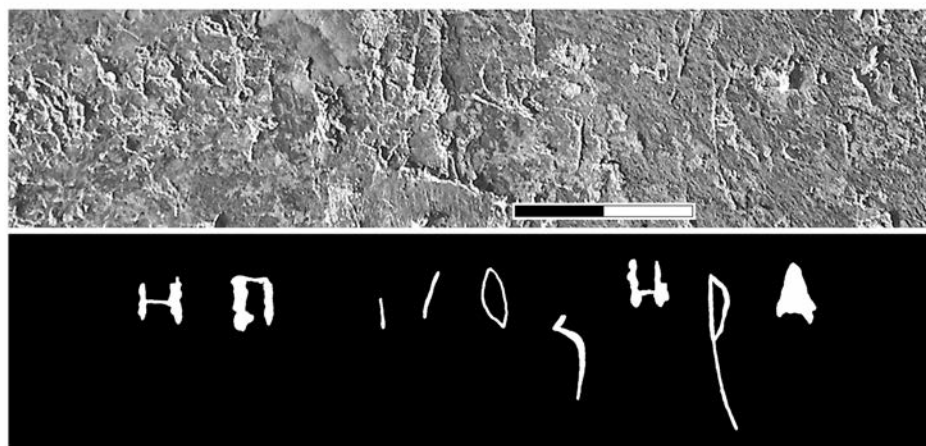
2

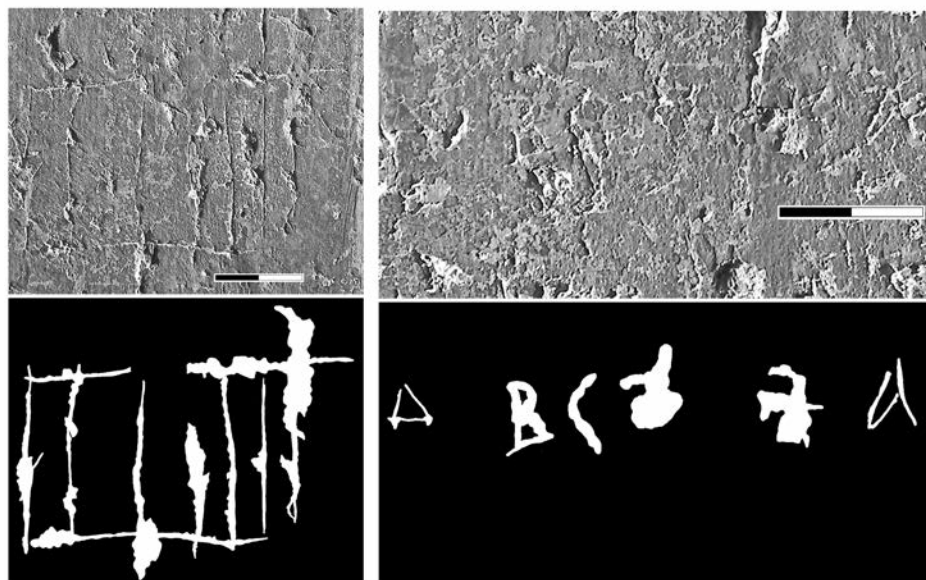
3

Таблиця CSV

Фото та прорис графіті: 1 – № 167а, 2 – № 3581, 3 – № 3582.

1

2

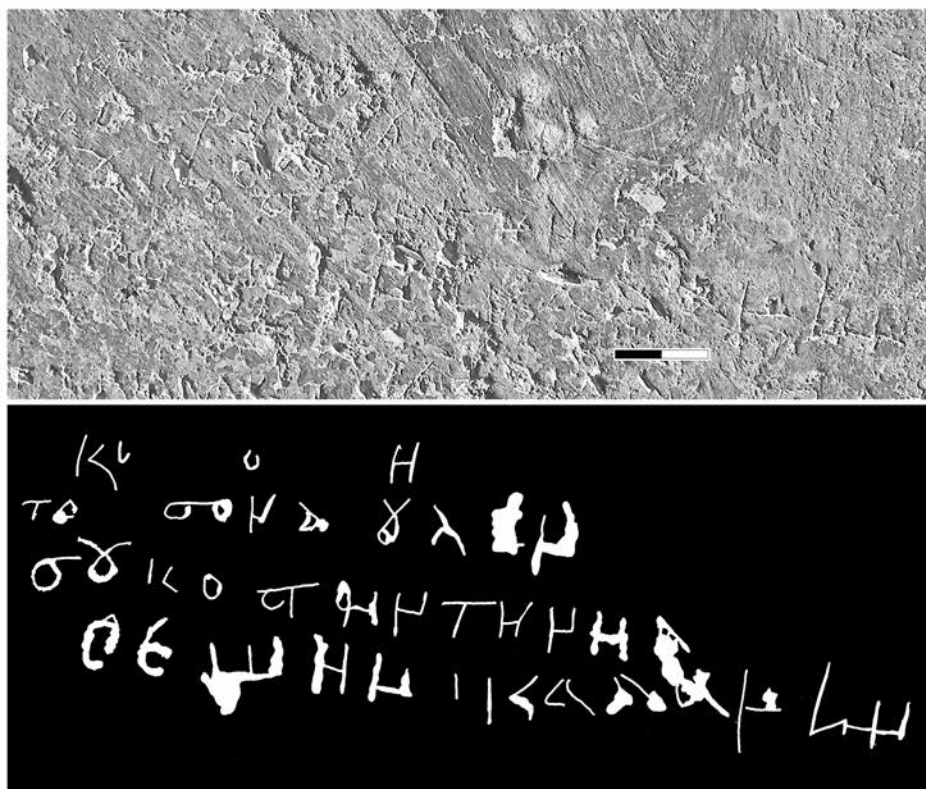
3

Таблиця ССVІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3583, 2 – № 3584, 3 – № 3585.

1

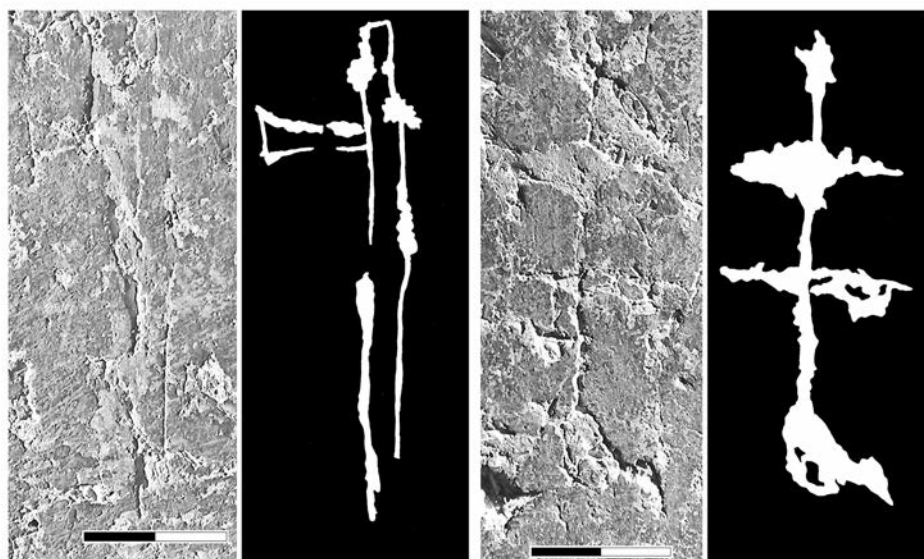
2

Таблиця ССVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3586, 2 – № 3587.

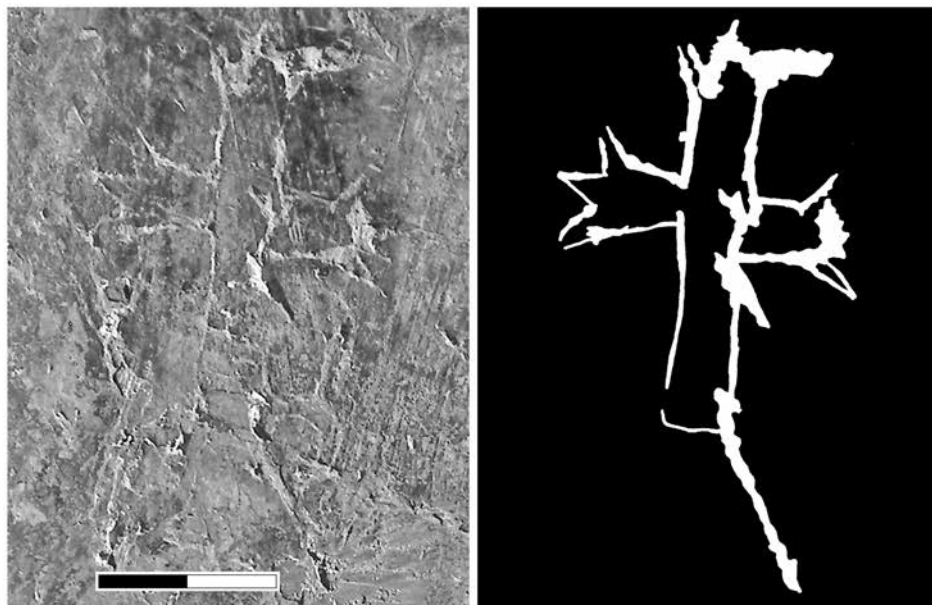
1

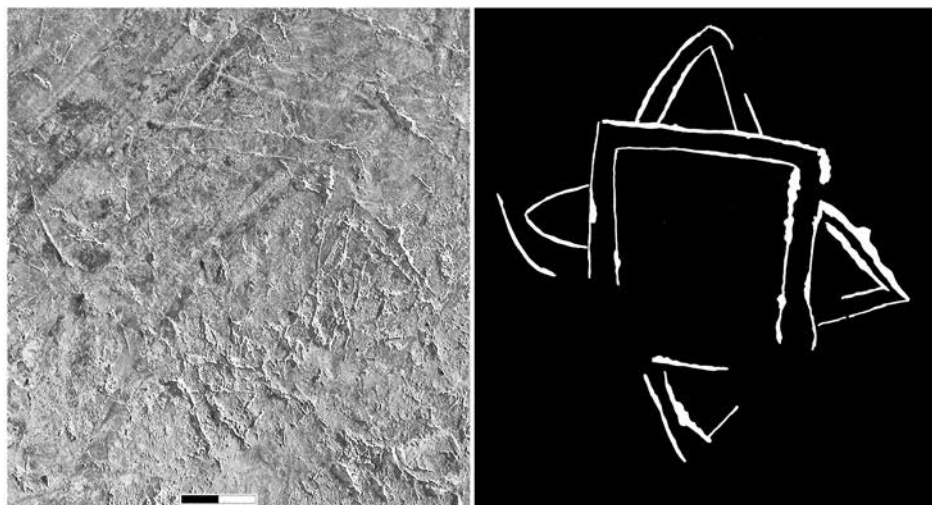
2

3

Таблиця ССVIII
Фото та прорис графіті: 1 – № 3588, 2 – № 3589, 3 – № 3590.

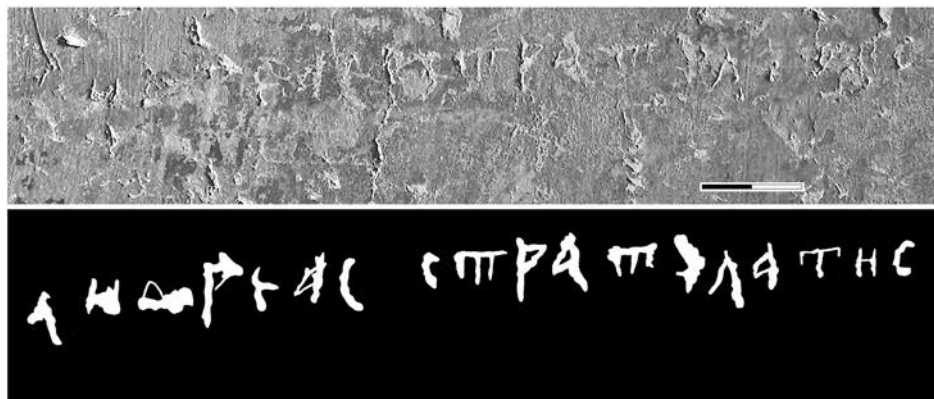

1

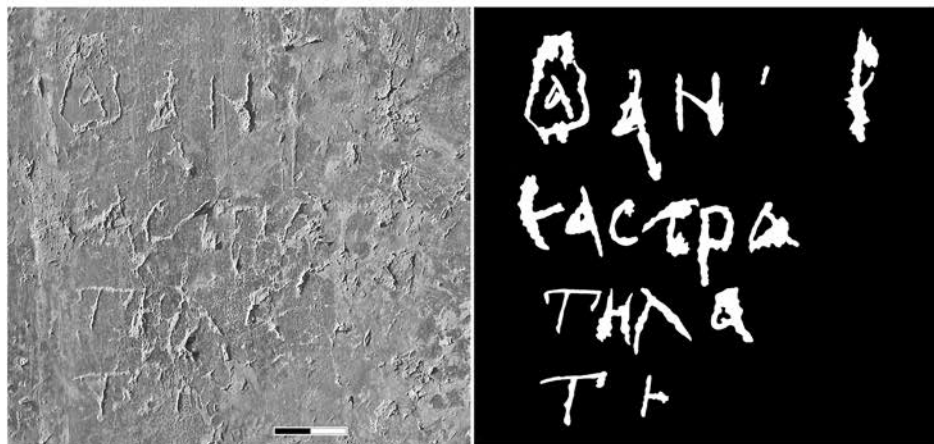

2

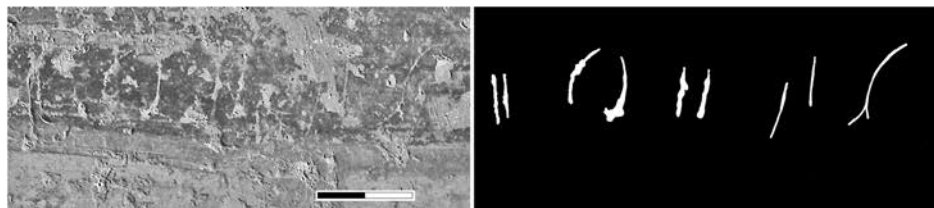
Таблиця ССІХ
Фото та прорис графіті: 1 – № 3591, 2 – № 3592.

1

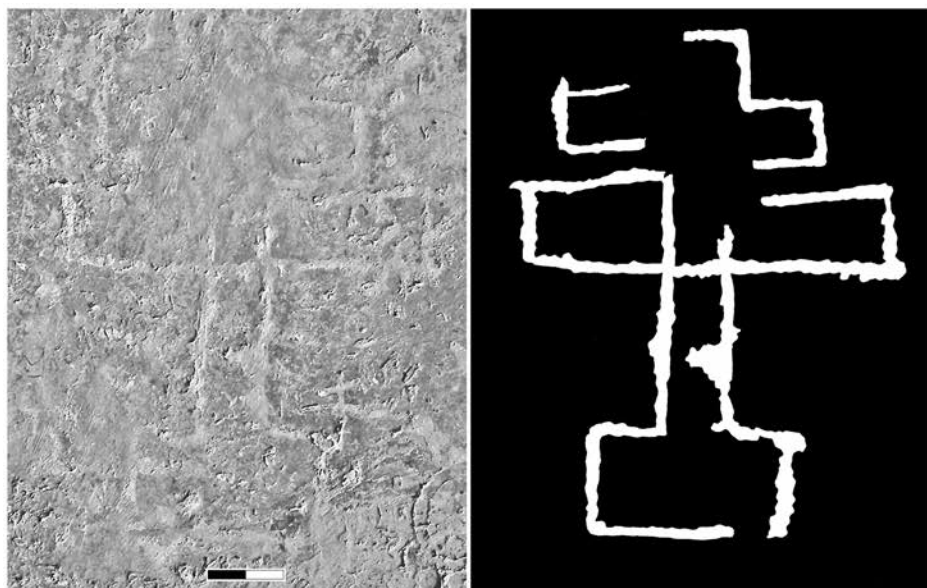
2

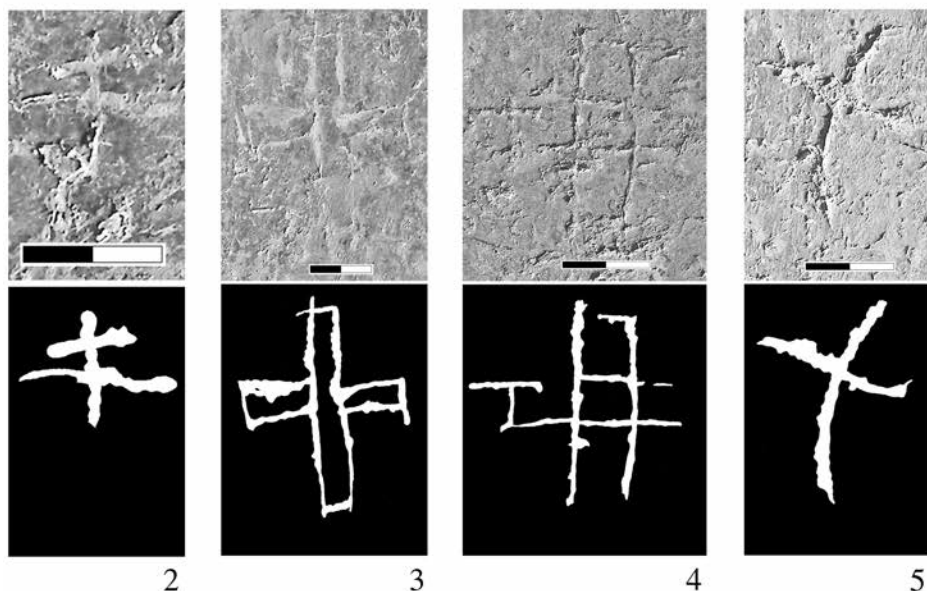
3

Таблиця ССХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3593, 2 – № 3594, 3 – № 3595.

1

2

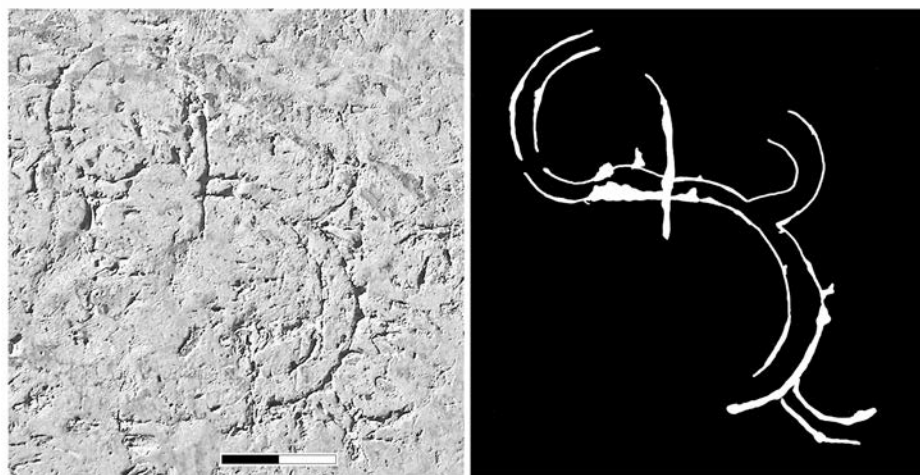
3

4

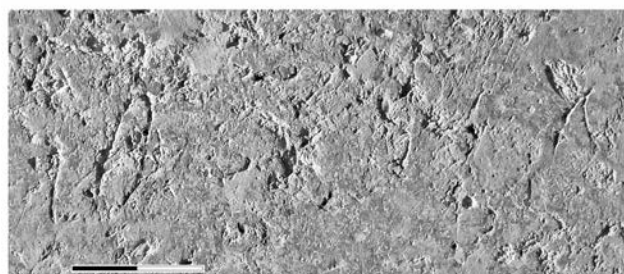
5

Таблиця ССХІ

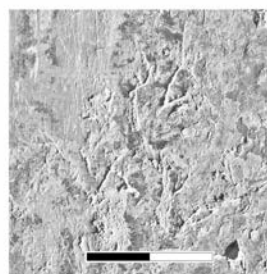
Фото та прорис графіті: 1 – № 3596, 2 – № 3597, 3 – № 3598,
4 – № 3599, 5 – № 3600.

1

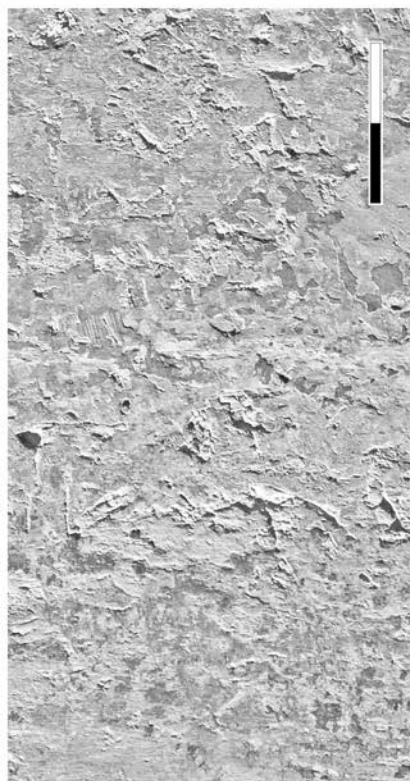
2

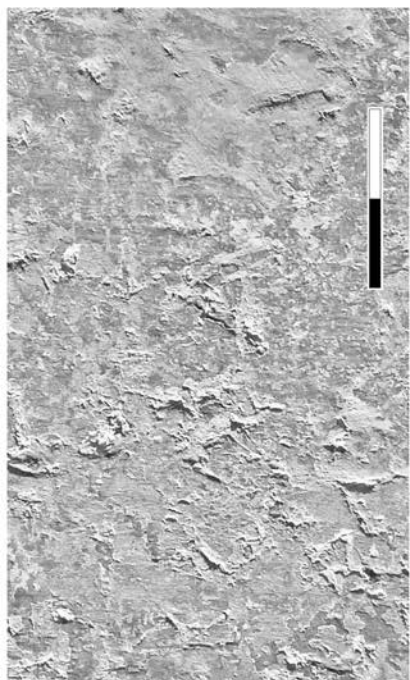
3

Таблиця ССХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3601, 2 – № 3602, 3 – № 3603.

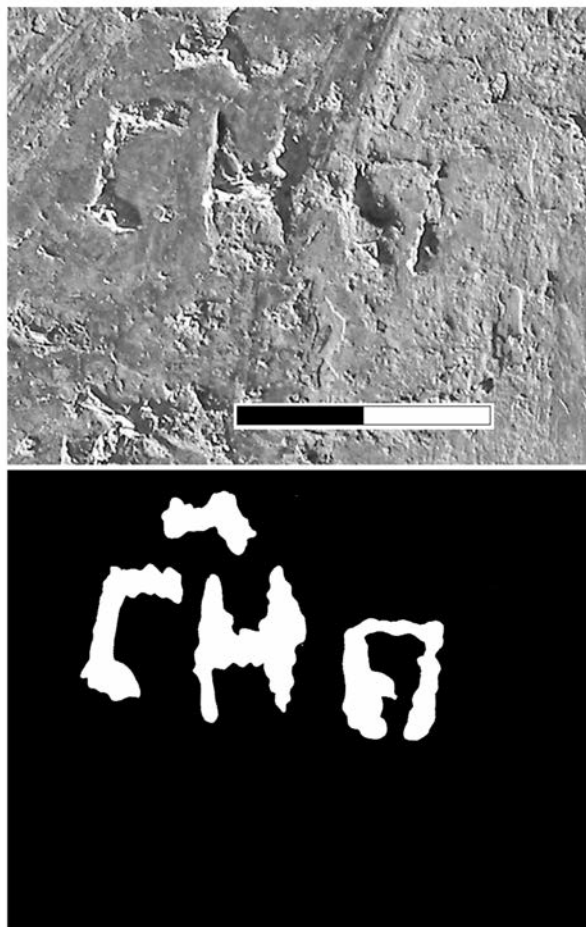
1

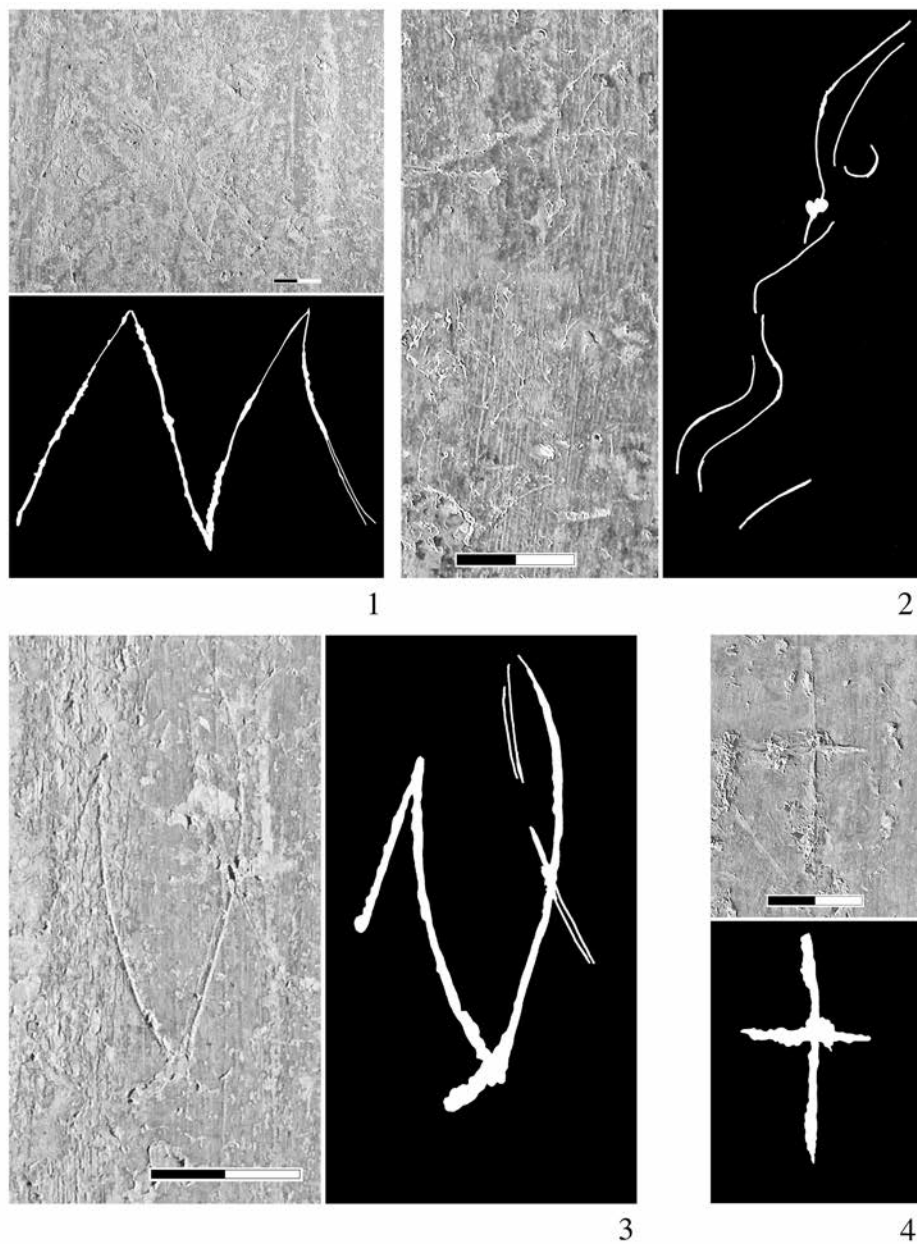
2

Таблиця ССХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3604, 2 – № 3605.

Таблиця ССХІV
Фото та прорис графіті № 3606.

Таблиця ССХV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3607, 2 – № 3608, 3 – № 3609, 4 – № 3610.

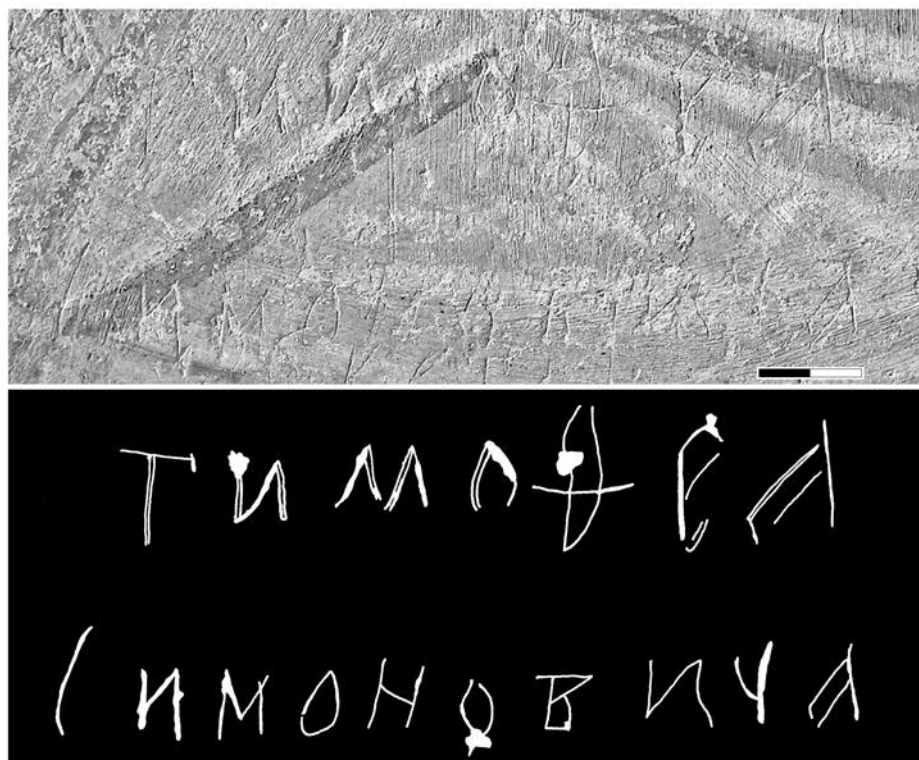
1

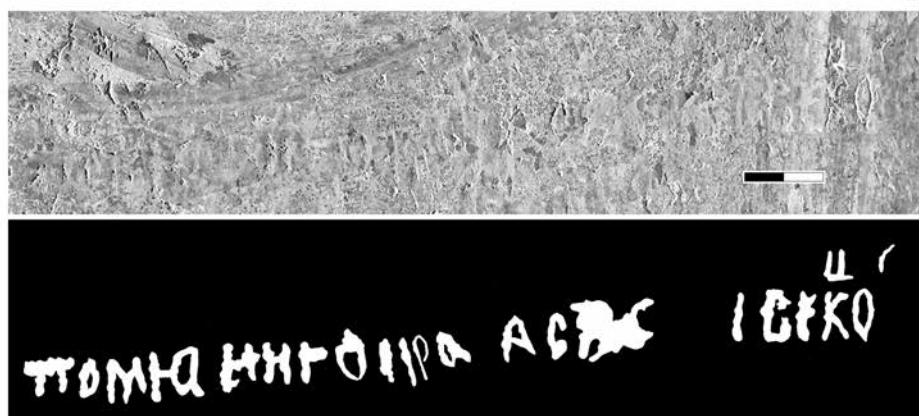
2

Таблиця ССХVІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3611, 2 – № 3612.

1

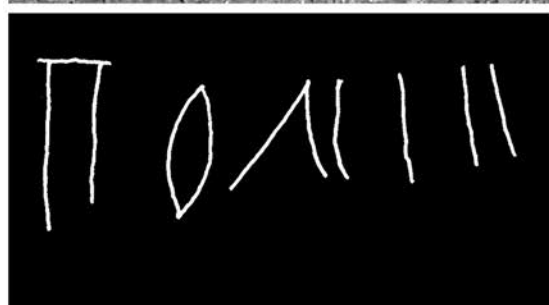
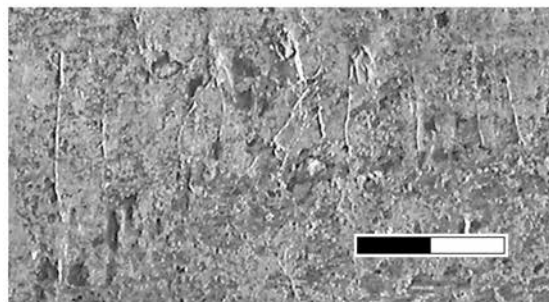
2

Таблиця ССХVІІ

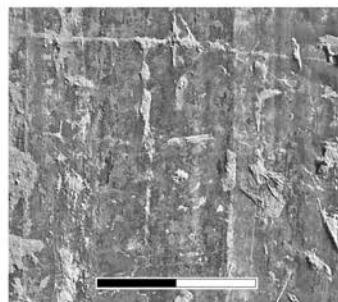
Фото та прорис графіті: 1 – № 3613, 2 – № 3614.

1

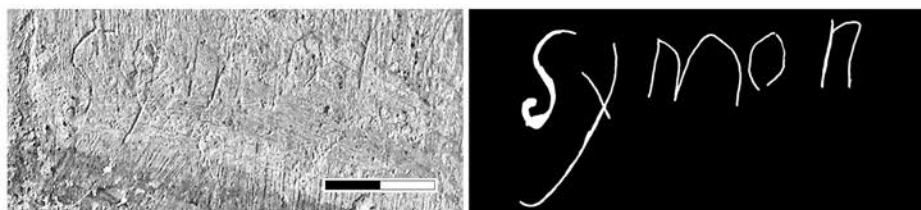
2

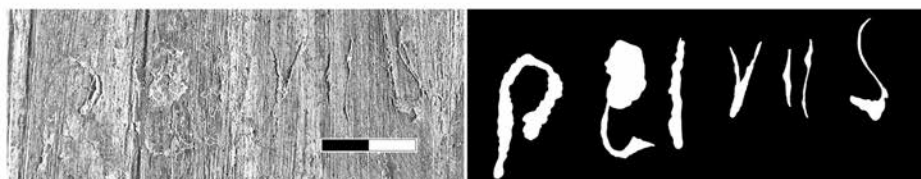
3

Таблиця ССХVIII

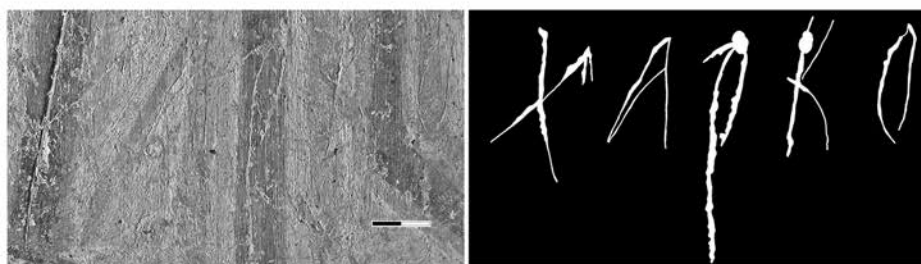
Фото та прорис графіті: 1 – № 3615, 2 – № 3616, 3 – № 3617.

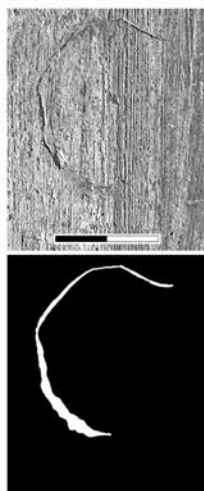
1

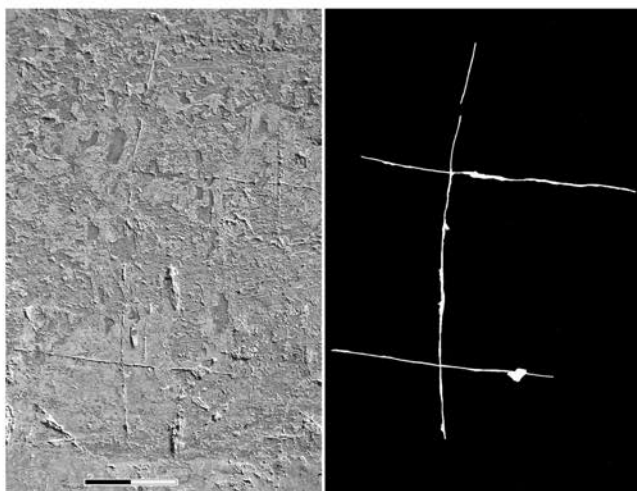
2

3

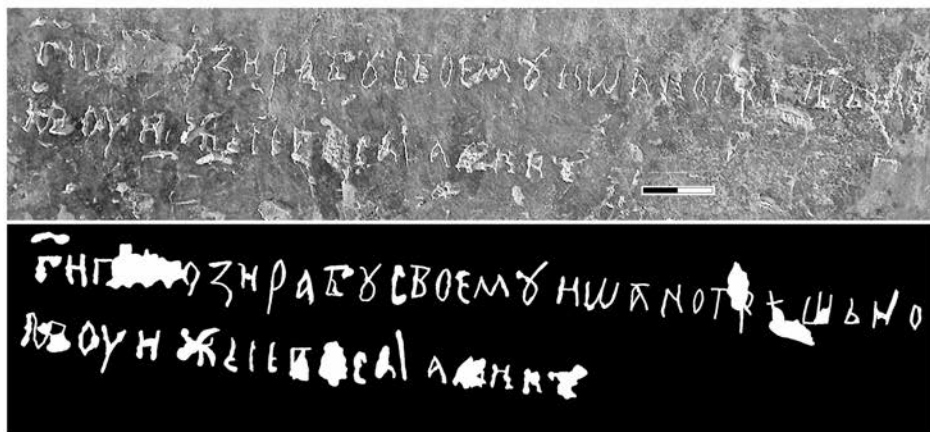
4

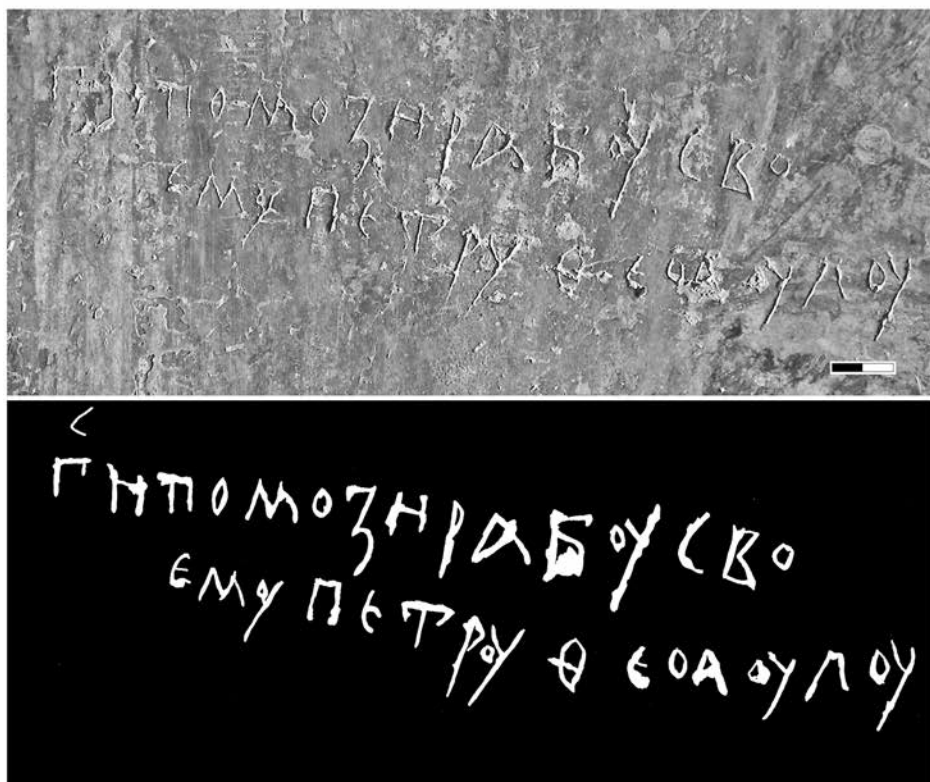
5

Таблиця ССХІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3618, 2 – № 3619, 3 – № 3620,
4 – № 3621, 5 – № 3622.

1

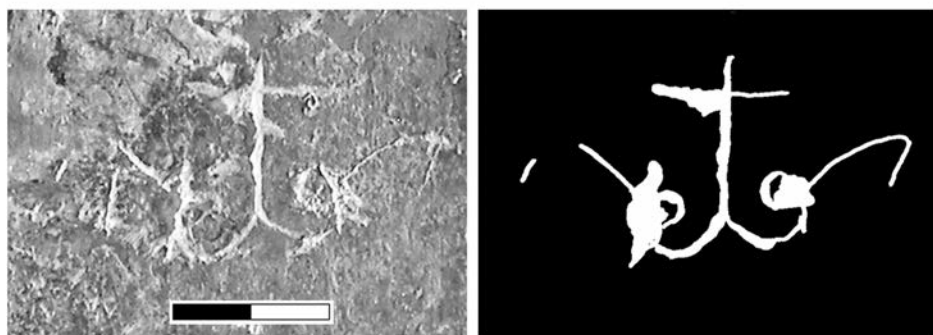
2

Таблиця ССХХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 35, 2 – № 36.

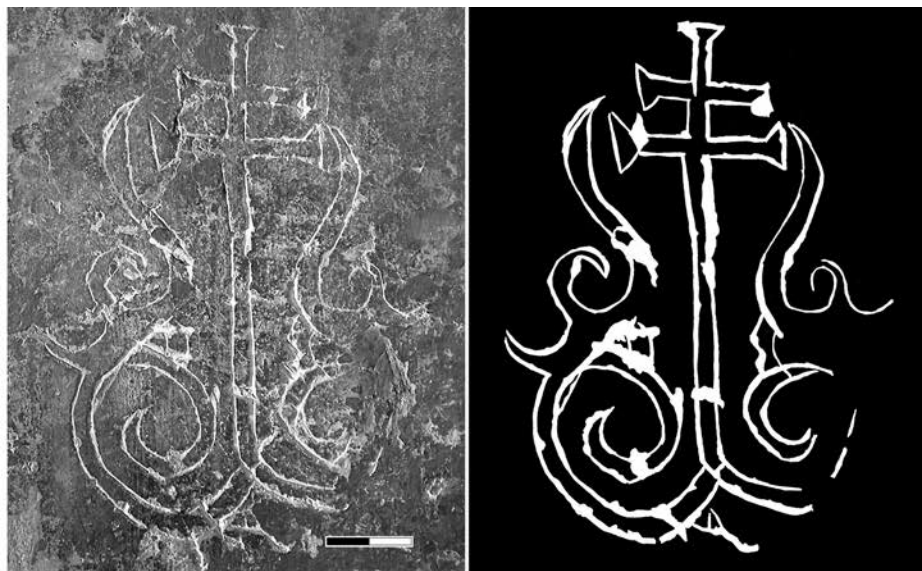
1

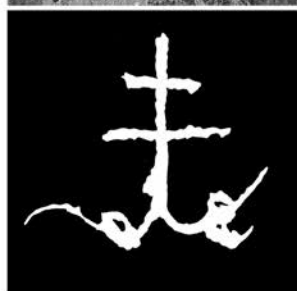
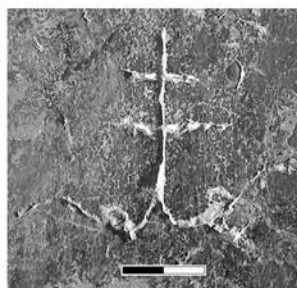
2

Таблиця ССХХІ

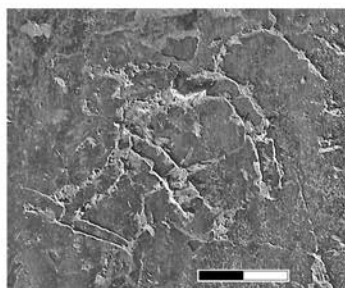
Фото та прорис графіті: 1 – № 223, 2 – № 223а.

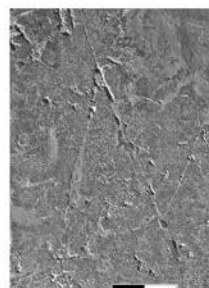
1

2

3

4

Таблиця ССХХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 271, 2 – № 3623, 3 – № 3624, 4 – № 3625.

1

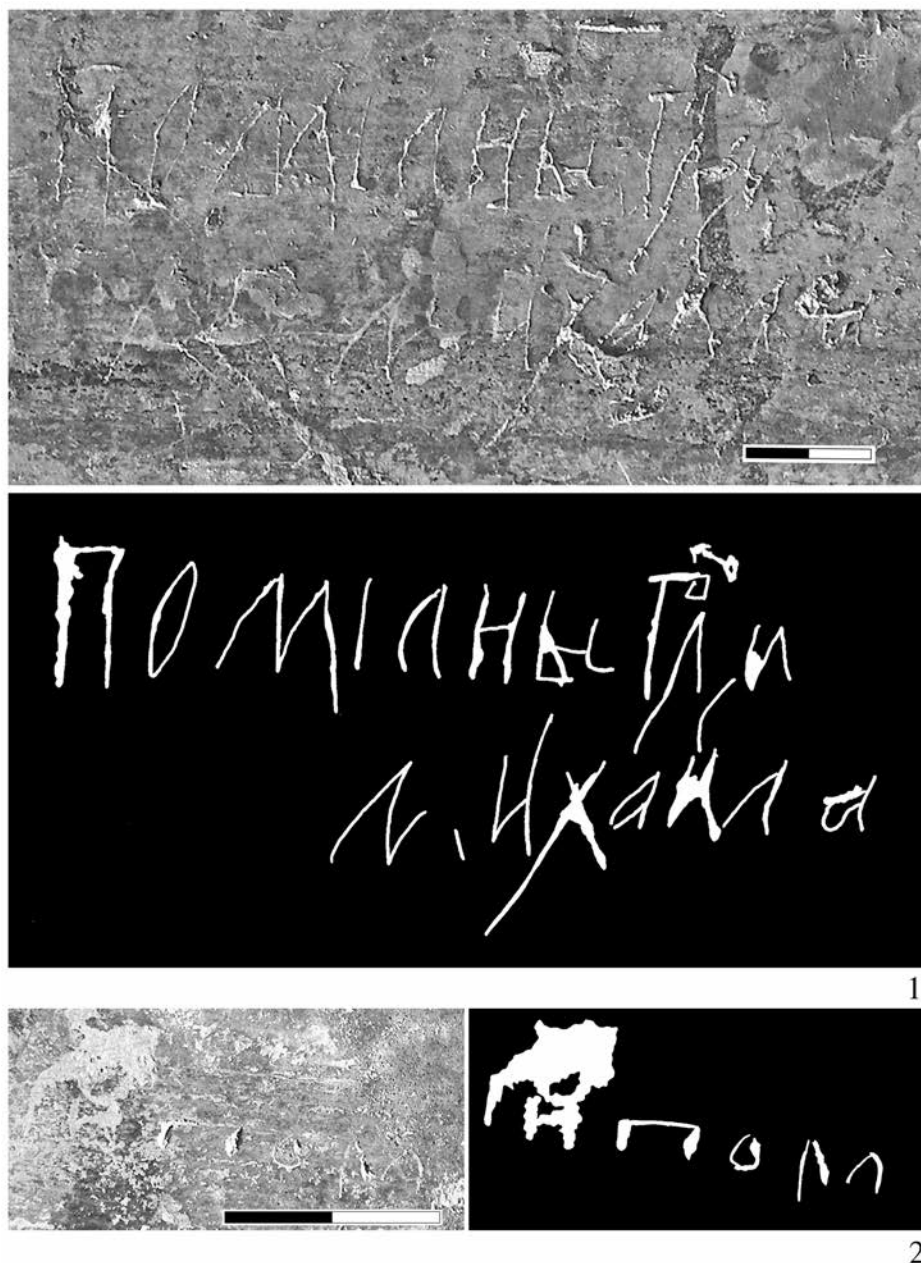
2

3

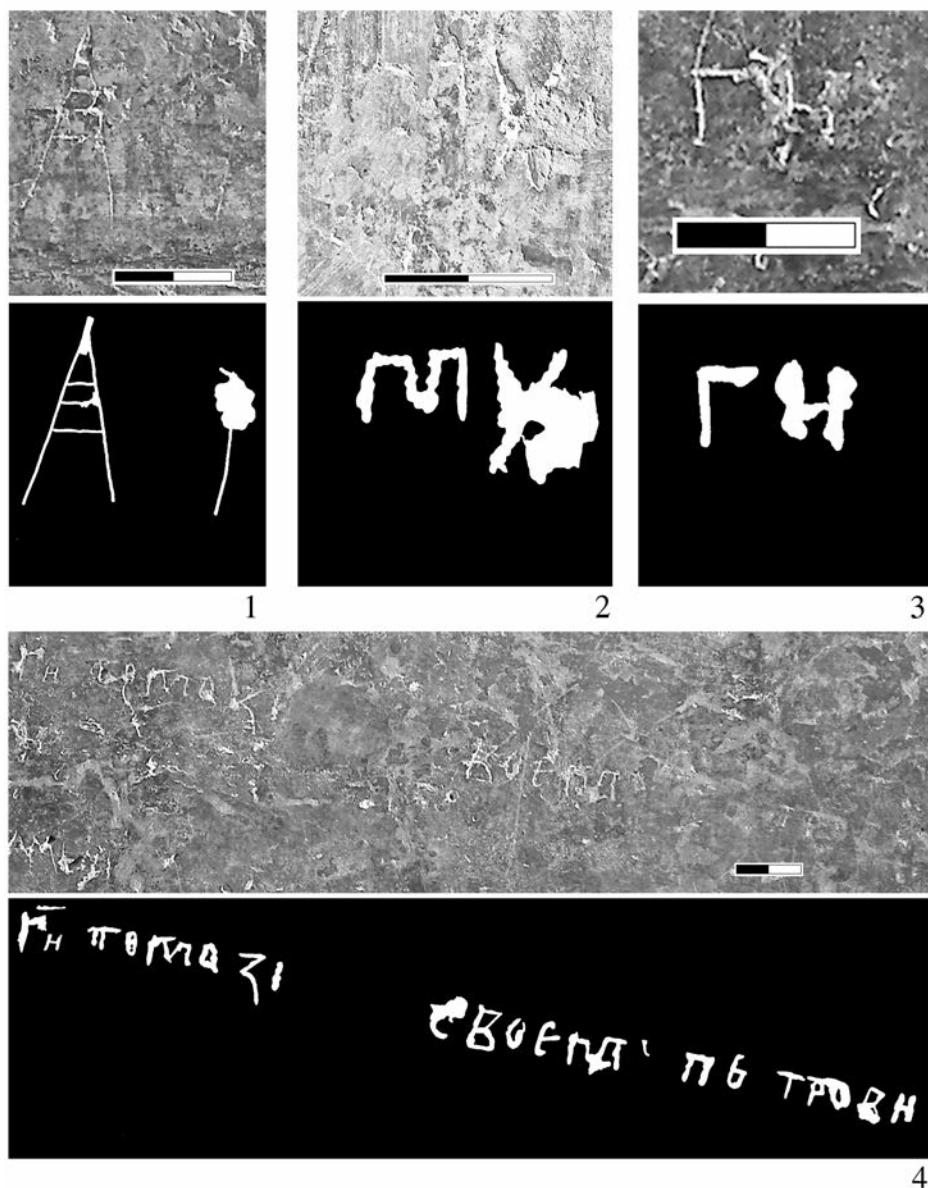
Таблиця ССХХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3626, 2 – № 3627, 3 – № 3628.

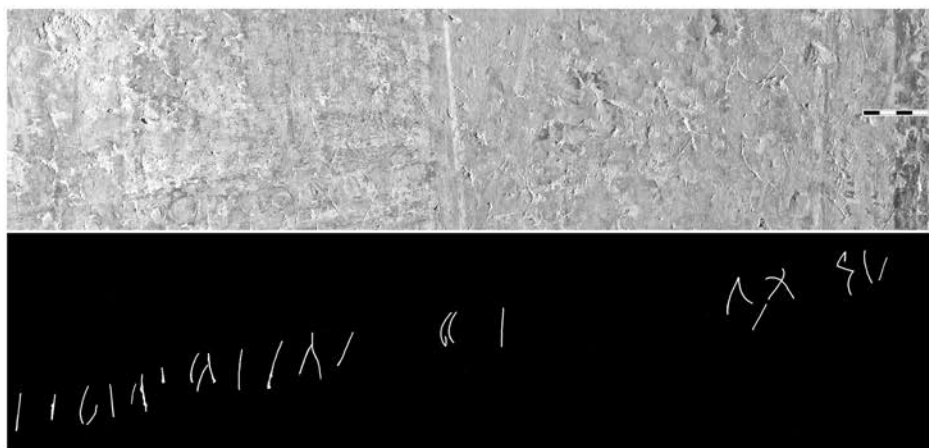
Таблиця ССХХІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3629, 2 – № 3630.

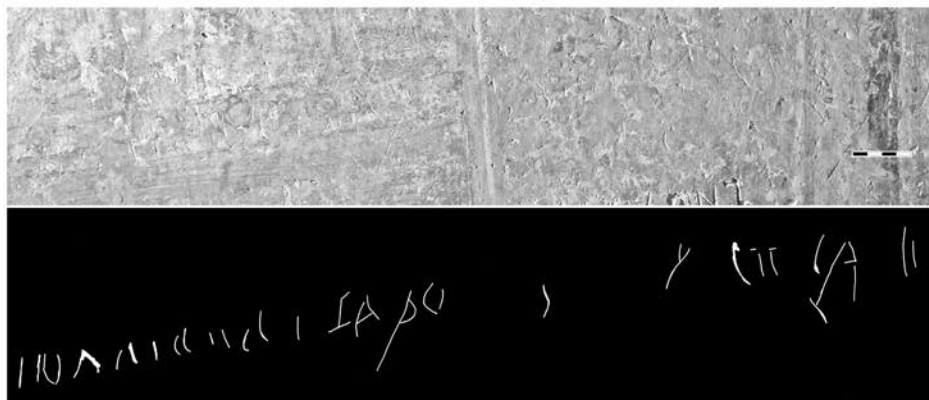

Таблиця ССХХV

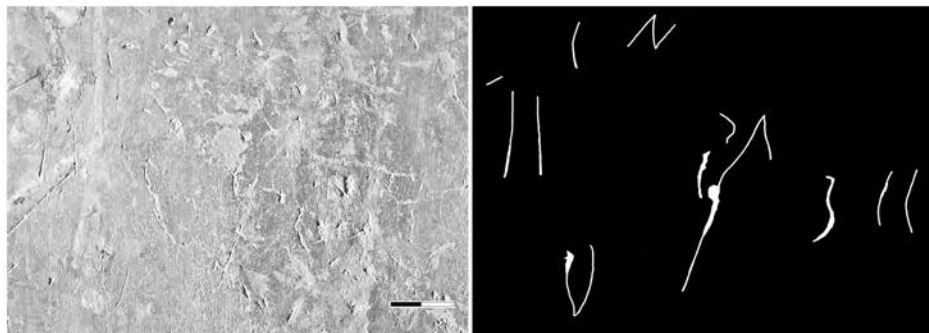
Фото та прорис графіті: 1 – № 3631, 2 – № 3632, 3 – № 3633, 4 – № 3634.

1

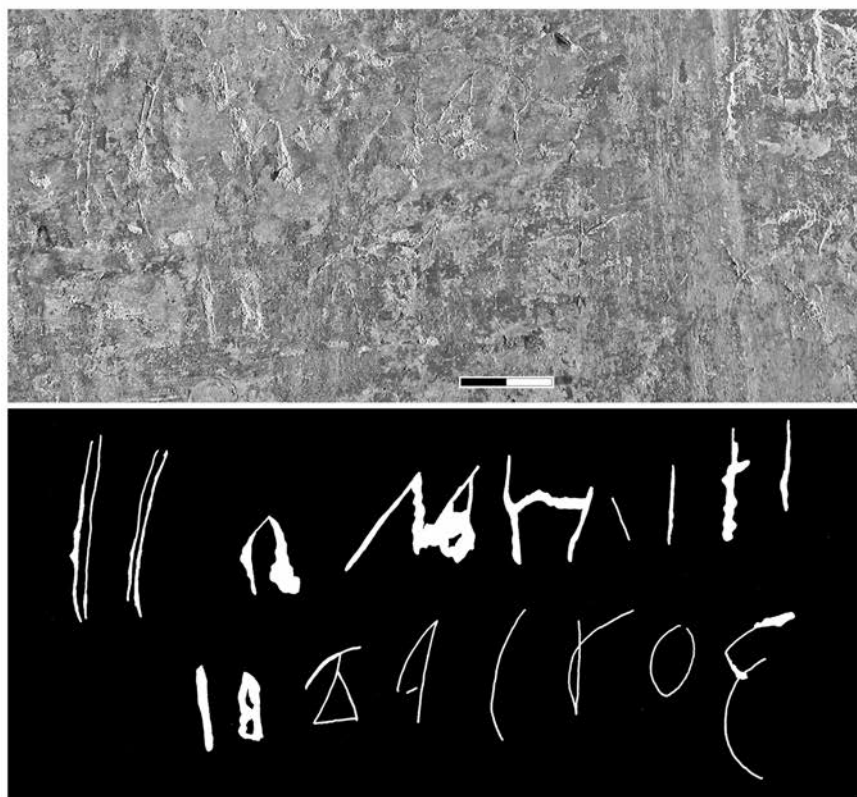
2

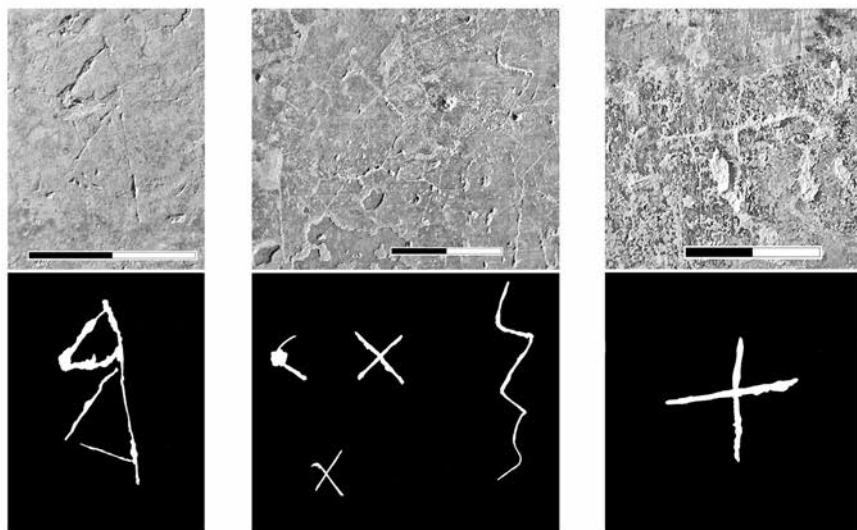
3

Таблиця ССХХVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3635, 2 – № 3636, 3 – № 3637.

1

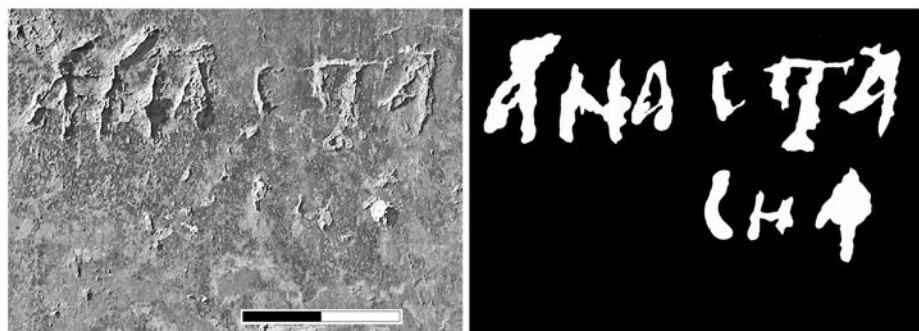
2

3

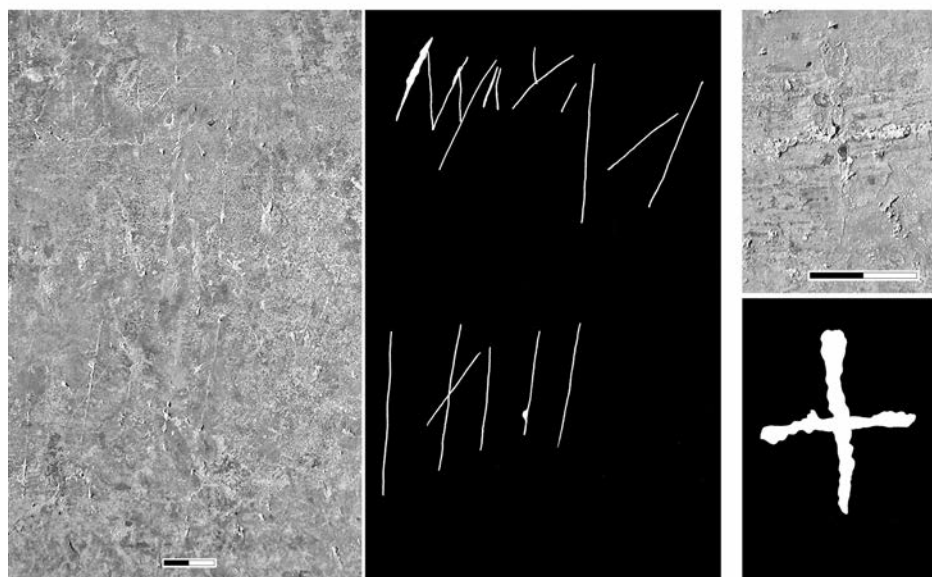
4

Таблиця ССХХVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3638, 2 – № 3639, 3 – № 3640, 4 – № 3641.

1

2

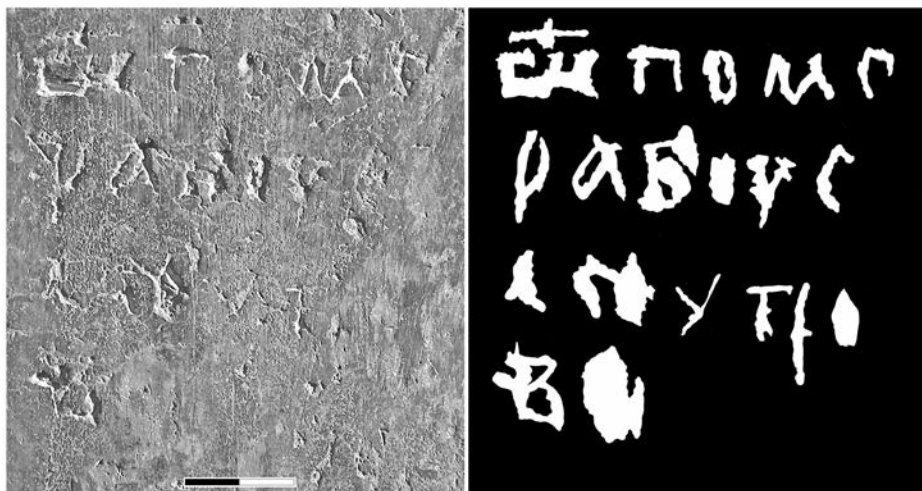
3

Таблиця ССХХVІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 45, 2 – № 3642, 3 – № 3643.

1

2

Таблиця ССХХІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3644, 2 – № 3645.

Розділ II

КОМЕНТАРІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАФІТІ ПІВДЕННОЇ СТОРОНИ ПРИДІЛА СВЯТИХ ІОАКИМА ТА АННИ

Відповідно до прийнятої нами методики дослідження [Корнієнко 2010, с. 8] історико-культурний коментар до епіграфічних пам'яток подається у другому розділі відповідно до категорій, в які нами були згруповані виявлені в південній стороні приділа свв. Іоакима та Анни Софійського собору 672 графіті, що поділені на дві великі групи: написи та малюнки.

II.1. Написи-графіті

З-поміж епіграфічних пам'яток південної сторони приділа свв. Іоакима та Анни до цієї групи віднесені 540 графіті. Їх можемо розбити на такі категорії:

- 1) *молитовні*;
- 2) *пам'ятні*;
- 3) *цитати та посилання на твори книжної писемності*;
- 4) *підписи до фрескових образів*;
- 5) *написи календарного змісту*;
- 6) *окремі слова та словосполучення*;
- 7) *абетки, склади та окремі літери*;
- 8) *написи, зміст яких не встановлений*;
- 10) *фрагменти написів*;
- 11) *записи музичного змісту*;
- 12) *записи цифр*;
- 13) *записи лічби*.

Співвідношення між різними категоріями виглядає наступним чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Молитовні написи	96	14,28 %
Пам'ятні написи	64	9,52 %
Цитати та посилання на твори книжної писемності	3	0,45 %
Підписи до фрескових образів	16	2,38 %
Написи календарного змісту	1	0,15 %
Окремі слова та словосполучення	9	1,34 %
Абетки, склади та окремі літери	97	14,43 %
Написи, зміст яких не встановлений	8	1,19 %
Фрагменти написів	36	5,36 %
Записи музичного змісту	2	0,3 %
Записи цифр	1	0,15 %
Записи лічби	207	30,8 %

II.1.1. Молитовні написи

З-поміж виявлених в межах південної частини приділа свв. Іоакима та Анни дев'яносто шести молитовних графіті тільки один текст (№ 140) виконаний за абсолютно індивідуальною структурою: **Господи Боже нашъ твои миръ дажъ намъ**. Відмінність полягає в тому, що у ній, як можемо зробити висновок

з тексту, автор молиться не за себе особисто або за невелику групу з кількох осіб, а за всіх людей. На підставі палеографічних ознак запис датується в межах першої чверті XII ст., часом, вельми напруженим для Києва (особливо у 1113 р. [див. Никитин 2007, с. 24-25]). Тож не виключено, що поява цього графіті була інспірована неспокійною обстановкою того часу.

Структура ж інших молитовних звернень містить у своїй основі сталі формульні кліше. З них переважна більшість представлена традиційною для XI – XV ст. формулою, тричленна структура якої передбачала наявність слова-звернення **Господи/Кѡриє**, дієслова-прохання **помози/βοήθει** та вказівку імені прохача, що вводилась до тексту фразою-зв'язкою **рабѣ своєму/τὸν δοῦλον σου**. Оскільки виконані грецькою та руською мовами молитви практично ідентичні за змістом, в подальшому вони розглядатимуться паралельно. Тим більше, що частина грекомовних написів виконувались русичами, а грецька мова, принаймні, в сталих написах та термінах, не була чимось незрозумілим для мешканців Києва та слухачів кафедрального храму [Евдокимова 2008б, с. 23].

Особливістю такої молитовної формули була здатність скорочуватись до одного чи двох слів або, навпаки, розширюватись за рахунок приєднання додаткових елементів, що уточнюють зміст прохання, підтверджують особисте виконання напису автором, зазначають усвідомлення власної гріховності тощо [Рождественская 1991, с. 14; Корнієнко 2010, с. 358]. Ця особливість, рівно як і багатоманітність змістового навантаження дієслова-прохання **помози/βοήθει**, на нашу думку [Корнієнко 2010, с. 359-360], спричинили широке розповсюдження даної формули.

Повна її структура представлена молитвами двох Петрів (№ 254г та № 3634), Миколи (№ 3219), Єфрема (№ 3482), Михайла (№ 3494), Якова (№ 3501), Ярослава (№ 3519), Іванка (№ 3544), Іоанна (№ 3565), Георгія (№ 3645), Олісея-Ієвка (№ 3564), Петра-Феодула (№ 36), Петріли й Варнави (№ 255а), а також двох невідомих авторів, ім'я одного з яких не збереглося внаслідок пошкодження фрескового тиньку (№ 3505), а другого замінено займенником **азъ** у давальній формі **ми** (№ 3604). Однак розмір знищеної частини напису дозволяє реконструювати тут саме стандартний варіант формули. З грекомовних написів його повний текст представлений молитвами двох Михайлів (№ 1316 та № 3181), Федора (№ 3258), та невідомого автора, чиє ім'я було знищене вибоями (№ 2994).

З-поміж згаданих вище молитовних звернень виділяються два кириличні написи Ярослава та Ніколи.

Перший (№ 3519) прикметний тим, що в його тексті зазначене не християнське, а титульне ім'я автора – Ярослав, що вказує на тримання ним княжіння, адже саме князівські імена фіксували статус їх носіїв у системі родових відносин [Литвина, Успенский 2006, с. 118]. Однак встановити особу автора доволі проблематично, адже в тексті відсутня додаткова інформація про неї (наприклад, християнське ім'я, як, наприклад, в записі Брячислава-Павла [див.: Корнієнко 2010б]), а ім'я Ярослав було доволі поширеним в князівському середовищі. У період з третьої чверті XII до початку XIII ст., коли міг бути виконаний напис, відомі п'ять князів, які носили ім'я Ярослав, тримали південно-руські князівства, мали династичні зв'язки з великими київськими князями, тож теоретично могли відвідати Софійський собор та залишити на його стіні свій автограф: Ярослав Володимирович Осмомисл († 1187), Ярослав-Іван Володимирович († після 1207),

Ярослав-Прокопій Всеволодович (1139–1196), Ярослав Глібович († після 1199) та Ярослав-Іван Ізяславич († 1180) [див.: Войтович 2006, с. 339-346, 381, 401, 464, 470]. Оскільки з-поміж цієї п'ятірки тільки Ярослав-Іван Ізяславич був великим київським князем (1173-1174), саме його варто визнати найбільш вірогідним претендентом на роль автора молитви на фресці з зображенням Чесного хреста.

Інший напис (№ 3219), виконаний Ніколою на фресці з образом св. Єрміла, має незвичне оформлення, що досі не зустрічалось в софійській епіграфіці: текст обмежений довгою прямокутною рамкою, обведеною посередині колом. Втім, такий вигляд рамки вже не є унікальним, адже автор іншого грекомовного графіті (№ 3225), видряпаного невідомим автором навпроти, на фресці з образом св. Стратоніка, так само обвів своє молитовне звернення в прямокутну рамку з колом посередині. Але цей напис виконаний за скороченою формулою, він складається тільки зі звернення та прохання – *Κύριε βοήθη*.

Загалом, найчастіше зустрічається скорочення молитви тільки до одного слова звернення **Господи** (№№ 3012, 3059, 3438, 3633) або *Κύριε* (№№ 3216, 5270, 3402, 3422). Менш вживаною формою скорочення було написання тільки другої частини – дієслова **помози** (№ 3003 та № 3306) або *βοήθη* (№ 3498). Зазвичай, воно все ж таки застосовувалось в тексті разом зі словом-зверненням: **Господи помози** (№№ 3095, 3190, 3261, 3441, 3472) або *Κύριε βοήθη* (№ 3224, 3225, 3491, 3542). З-поміж графіті південної сторони приділа маємо лише один випадок (№ 3486) відсутності в традиційній формулі саме слова-звернення **Господи** за наявності всіх інших, хоча ім'я прохача не збереглося через пошкодження тиньку. У двох випадках автори записів залишили лише першу складову фрази-зв'язки **рабѣ** (№ 3540 та № 3583), в одному – виконано обидва слова **рабѣ своєму**, однак ім'я не зазначене (№ 3005).

Втім, не всі графіті зі скороченою структурою анонімні, їхні автори вказували імена, опускаючи різні частини складових. Нерідко це траплялось, коли хтось дописував свою молитву до графіті, виконаного іншою особою. Так, Василь (№ 3180) приєднується до молитви Михайла (№ 3181), залишаючи лише звернення та ім'я: *Κ(υρ)ι̅ε σθ̅ Βασίλ 'Господи, своєму Василю'*. Частково фраза-зв'язка (слово **своєму**) пропущена в розташованих поруч молитвах Омеляна (№ 3502) та Самуїла (№ 3504), повністю – в молитві Савка (№ 3545), невідомого автора (№ 3481), на місці імені якого поставлені літери *ι̅ξ*, а також Никона або Ніколи (№ 3493), в тексті якого, вочевидь, мала місце перестановка імені та дієслова-прохання (не збереглося).

Частина виконаних за традиційною формулою написів або сильно пошкоджені (№№ 3046, 3259, 3277, 3514, 3522,) або незавершені (№ 3148, 3184, 3245, 3512, 3606, 3630), тож неможливо встановити, скорочувались основні елементи чи приєднувались до неї додаткові.

Посилюючим елементом розкаяння людини слугувало приєднання до традиційної молитовної формули речення про її численні гріхи, в чому виявлялось усвідомлення власної пригніченості та слабкості перед викликами оточуючого світу, адже людина постійно відчувала власну мізерність перед ликом Вседержителя, в руках Якого були її життя та доля, Який карає за гріхи та пробає у Своєму милосерді [Вендина 2002, с. 165-166].

Найчастіше для цього автори графіті застосовували тільки прикметник **грѣшньнѣ** або, набагато рідше, іменник **грѣшньникъ** [Корнієнко 2011, с. 339]. Це,

зокрема, представлене в молитовному зверненні Петра (№ 3183), Луки (№ 3553) та невідомого автора (№ 3470), чие ім'я не збереглося через пошкодження тиньку. Сюди ж варто віднести графіті з молитвою Василя (№ 131), який також повторив слова звернення та прохання: **помѡзи кмоу Господи**.

Іншим варіантом підкреслення власної мізерності перед ликом Вседержителя було додавання до тексту прикметників **оубогъ** або **недостойнъ**. Приклад такого розширення присутній в написі № 3307: **Господи помози рабѹ своєму Николѣ** (або **Никону**) **убогъму богатому грѣху**. Більш поетично це висловив автор грекомовного графіті Костянтин (№ 3587): *Κυριε βοηθη τον σου δδλον σѢ Κοσστητηνη αθεμνη καλαμην* ‘Господи, помози своєму рабу своєму Костянтину *недостойній самотній стеблині*’.

Ще одним варіантом розширення традиційної молитовної формули стало її об'єднання з традиційним для цього ж періоду пам'ятним написом, який підкреслював особисте виконання графіті автором, що слугувало своєрідним підтвердженням паломництва та отримання надії на звершення своїх молитовних сподівань. Всі ці складові присутні в написі № 35: **Господи помози рабѸ своємѸ Иваноу грѣшьномуу иже се писа аминъ**.

Іншим варіантом розширення традиційної формули було просте додавання до тексту посилюючого вигук **аминъ** ‘*нехай так буде*’, що представлене у молитовному зверненні невідомого автора (№ 3586).

У двох випадках (№ 3518 та № 3558) тиньк в місці розташування закінчення графіті суттєво пошкоджений, тож ми не можемо встановити, що саме було додане до тексту молитовного напису.

Окрім того, ця молитовна формула дозволяла не лише уточнювати зміст прохання. Вона вільно поєднувалась з іншими формулами, літературними кліше, що дозволяло створювати індивідуальні тексти. Приклад цьому демонструє напис Івана (№ 166/167), доволі великий текст якого не має аналогів серед пам'яток київської епіграфіки. Він починається традиційним **Господи помози рабоу свокмоу Иоанови**, однак далі йде набір абсолютно індивідуальних молитов: **Прѣзъри раба вѣ ѿпоущеник грѣховъ кмоу. Изъбави ми моукъ. Сѣпаси раба брѣного свокго вѣзроушма са. Свѣтлыи милостивы свѣтлыи спасыи ѿ ада родъ члѣвѣчъ свѣтлыи крѣпъкы поправы ада и диявола сѣвѣзавы**. Незайвим буде нагадати, що попереднє прочитання цього графіті С. Висоцьким перетворило його автора на „святого грішного попа, раба і пекла і диявола”. І тільки проведені нами сучасні дослідження дозволили „реабілітувати” Івана, який нічого подібного не писав, а палко молився задля спасіння власної душі.

Додаткові елементи приєднувались не тільки до частини, що стосується особи прохача, а й до слова-звернення. Зокрема, на фресці з образом св. Стратоніка знаходиться обведений рамкою великий молитовний напис Никифора, в якому перед початком традиційної формули виконані слова *Αγιος + σμην*, а саме ім'я повторене 11 разів. Така структура молитви серед софійських графіті зустрічається тільки раз.

У свій час присутність поруч молитви Василя (№ 131) та Никифора (№ 131a) дали підстави Б. Рибаківу висловити припущення про можливість пов'язати автора першого з особою великого князя Володимира Мономаха (1113-1125), а особу другого – з ім'ям митрополита Никифора (1104-1120) [Рыбаков

1947, с. 62-64]. Незважаючи на те, що Б. Рибаків зазначав необхідність виявлення додаткових фактів для встановлення правильності такого припущення, останнє як доведений факт повністю прийняв С. Висоцький [Высоцкий 1976, с. 49]. На нашу думку, для впевненого ототожнення авторів графіті з цими відомими історичними діячами першої чверті XII ст. даних недостатньо, тож версія Б. Рибаків так і залишається на рівні припущення, довести яке через недостатність фактичних даних не виявляється за можливе.

Традиційна для XI – XV ст. молитовна формула, як ми зазначали раніше, могла не тільки розширюватись або скорочуватись, а й надавала можливості заміняти основні свої складові. Таку її здатність демонструють декілька написів, виявлених у південній частині приділа свв. Іоакима та Анни.

Це, насамперед, три графіті, тексти яких складені за скороченою формулою, що передбачала наявність слова-звернення та слова-прохання. Останнє в усіх трьох записах лишається незмінним – **помози**, а ось слово-звернення відмінне. Замість звичного **Господи** в текстах присутні скорочені форми вигуків: **агнось агнось** ‘свят, свят, свят’ (№ 3174) або **Ілі** ‘Боже мій’ (№ 3450 та № 3451). Втім, як бачимо, в обох випадках змінилась тільки зовнішня форма звернення, адресат залишився тим же: всі три автори просять Господньої допомоги.

Натомість інший частково збережений напис, № 3257, містить зміну форми дієслова-прохання: замість **помози** автор вжив слово **зъбавь**, децю змінивши тим самим зміст тексту. Загалом, на нашу думку, саме подібні заміни дієслів-прохань призвели до трансформації звичної формули прохання Господньої допомоги в інші молитовні звернення.

Наприклад, молитви з проханням про спасіння передбачали наявність трьох головних складових: звернення **Господи**, дієслово-прохання **спаси** та вказівку особи прохача, що вводилась фразою-зв’язкою **раба свого**. Тобто, за свою структурою вона аналогічна формулі **Господи помози рабѹ своємѹ**, відмінність полягає тільки у заміні дієслова й зумовленою цим зміні давального відмінку вказівки особи знахідним. Так само, як і молитва-прохання Господньої допомоги, ця формула мала здатність розширюватись або скорочуватись.

Цю тезу добре ілюструють виконані на фресці з образом св. Самсона два грекомовні написи.

Перший з них (№ 3579) складений за усталеною формулою, Федір просить Господа про спасіння: *Κυριε σοσων τον δοϋλον σϜ Θεωδωρον ‘Господи, спаси раба свого Федора’*.

Другий (№ 3580), в якому згадується Костянтин, окрім звичайного звернення *Κυριε σοστι τον δϜλον σϜ Κωνσταντινον ‘Господи, спаси раба твого Костянтина’* містить також абсолютно індивідуальну приписку *κατα(γ)οχησι α(σ)τεи ο Θε(ε)ς ‘нехай знайде йому пристанище в місті Бог’*. Прикметне, що напис виконаний на фресці з образом св. Самсона Странноприїмця, який уславився благочестивим життям і завдяки старанням якого в Константинополі Юстиніан побудував странноприїмницю та лікарню, руїни якої можна спостерігати в місті й до сьогодні [Іванов 2011, с. 147-148]. Розташування напису, на нашу думку, не є випадковим, адже таким чином Костянтин віддавався не тільки під опіку Господа, але й також під опіку св. Самсона, який був покровителем також і подорожуючих. Тож не виключено, що напис виконаний не ним самим, а третьою

особою, яка молила про спасіння та про покровительство Костянтину. Цілком можливо, що причиною, яка інспірувала появу цього напису, став від'їзд Костянтина, й під час цієї подорожі він потребував покровительства св. Самсона Странноприїмця для знаходження „пристанища в місті”.

Приклад скорочення традиційної формули до одного слова-прохання **спаси** продемонстрував автор напису № 3479.

Однак подібні молитовні написи, як показують дослідження софійської епіграфіки, в XI – XV ст. не набули широкого розповсюдження. Як вважаємо, причиною тому слугувало більш широке смислове значення дієслова **помагати** порівняно з дієсловом **спасати**, яке, за християнським віровченням, означає вивільняти від вічних мук у загробному житті, звільнення від душі від пекельних мук [докл. див.: Корнієнко 2010, с. 359-360; 2011, с. 337-338]. Саме тому нерідко автори молитовних звернень уточнювали зміст прохання, додаючи до фразив'язки слово **доуша**, інколи з прикметником **гр'їшьнъ**, якій міг узгоджуватись зі словом **раба** фрази зв'язки або з вставним словом **доуша**. Саме останній варіант представлений фрагментарно збереженим написом № 3515.

Схоже за змістом значення має дієслово **помиловати**, адже воно означає пробачати кому-небудь провину, виявляти поблажливість чи жалість до когось, зокрема, задля визволення від пекельних мук. Структура молитовного звернення із таким проханням, як і інші розглядувані вище, тричленна, вона здатна до розширення або до скорочення. Саме останній варіант представлено написом № 3178: **Господи помилоуи раба**.

Ще одною схожою за структурою та змістом формулою було прохання про поминання Господом (або святим) особи прохача. З-поміж епіграфічних пам'яток південної частини приділа свв. Іоакима та Анни виявлений один напис (№ 3471), звернений до зображеного на фресці св. Федора Студита, якого автор просить про поминання: **Отче Божии оугодниче ... помани по в'єсакъ**. Автори досить часто звертались до зображених на фресках святих з проханням про помилування або поминання, адже саме святим дароване право у день Страшного Суду, стоячи біля престолу Господа, молитися і просити перед Ним за тих, хто їх закликає (Об. 6: 9-11; 7: 14-17).

Як бачимо, на відміну від поширеної в середньовічній епіграфіці молитви-прохання Господньої допомоги з вживанням дієслова **помагати**, всі три останні молитовні формули з проханнями про спасіння, помилування та поминання (з вживанням дієслів **спасати**, **помиловати**, **поминати**) зустрічаються в XI – XV ст. значно рідше. На перші позиції такі формульні записи виходять приблизно з XV – XVI ст., повністю витісняючи попередню формулу **Господи помози раву своєму**.

У XVI – XVII ст. у тричленній структурі молитовного напису відбуваються певні зміни й перше місце в тексті відводиться дієслову-проханням (**спасати**, **помиловати**, **поминати**), а вже потім виконується слово-звернення **Господи**. Приклад цьому демонструє виявлений під час досліджень напис невідомого автора (№ 3614), ім'я якого не збереглось через пошкодження фрескового тиньку.

Втім, традиційні для XV – XVII ст. молитовні формули так само успадкували володіння відкритою структурою, хоча вони все ж тяжіють радше до скорочення, аніж до розширення.

Найчастіше, що добре демонструє епіграфічний корпус північної частини приділа свв. Іоакима та Анни, автори пропускали фразу-зв'язку **раба свого**. Сюди входять молитовні звернення з проханням про помилування Кліма (№ 2999), Омеляна (№ 3615), Михайла (№ 3629) та невідомого автора, який вказав тільки першу літеру свого імені О (№ 3637). Фраза-зв'язка пропущена в незавершеній молитві невідомого автора (№ 3638). В одній (№ 3456) була повністю опущена вся третя частина, а в трьох написах (№ 3017, № 3477 та № 3616) – перша і третя, залишилось тільки дієслово-прохання **пом'яни**. Тимофій Симонович (№ 3613), як можемо зробити висновок з форми відмінку, опустив всі складові, залишивши тільки імена. Нажаль, ідентифікувати його особу наразі не вдається за браком даних. В одному випадку (№ 3635) текст значно пошкоджений, збереглося лише дієслово-прохання.

Традиційні молитовні формули XV – XVII ст., як і їх більш ранні попередниці, мали здатність поєднуватись з іншими молитвами, приклад чому демонструє напис Романа (№ 3636): **пом'яни раба Романа ... спаси Господи**.

II.1.2. Пам'ятні написи

Метою таких записів можемо назвати прагнення авторів закріпити пам'ять про подію, що була для нього значимою, вартою для сакралізації, позаяк сакральний простір храму розповсюджується і на виконане на його стіні графіті.

Подібні тексти еволюціонували із записів церковного поминання, які виконувались за сталою формулою, що мала тричленну структуру: 1) зазначення дня події, що вводилось словами **мѣсѧца ... въ ... днь**; 2) дієслово-зв'язка **престависѧ** (Т. Рождественська вважає, що використання цього дієслова відображає своєрідність давньоруських поминальних графіті [Рождественская 1992, с. 13]); 3) вказівку на особу померлого, що вводилась фразою-зв'язкою **рабѣ Божии**. Подібно розглянутим вище молитовним написам, ця формула володіла відкритою структурою, вона могла розширюватись за рахунок приєднання додаткових складових (рік, зазначення дня пам'яті святого тощо), скорочуватись шляхом опускання основних частин, змінювати основні елементи, внаслідок чого сама формула набувала іншого значення й могла використовуватись не тільки для позначення дня смерті конкретної особи, а й для повідомлення про певну подію, яку автор вважав необхідним зафіксувати в скрижалях священної історії.

У межах досліджуваної ділянки архітектурного об'єму Софійського собору виявлено десять графіті, в основу складання текстів яких були покладені видозмінені форми саме такої формули.

У тексті одного з них, № 3511, повідомлялось про смерть такого собі Гордила. Напис починався традиційним для поминання **мѣсѧца маѧ маѧ {А-Ѡ} престависѧ Гордилѧ**, однак далі, чотири останні рядки, він містить не зовсім зрозумілу приписку. Тож напис виконаний за розширеною формулою. Прикметне, що таке ім'я в давньоруському антропоніміконі нам раніше не зустрічалося.

Інші графіті, текст яких може бути майже повністю реконструйований, носять характер повідомлення про певні події.

В доволі ретельно розібраному нами в першому розділі тексті (№ 3022) йшлося, найвірогідніше, про внесок кіпріота Мануїла до храмової скарбниці семаста ризан: **мѣсѧца иѡна въ ... З ... Манѡилъ мониторе Василѣѧ Цѣпріотѣ страны ... вдаша изъ торго семісотъ рѣзанъ**.

У структуру тексту розташованого неподалік графіті (№ 3034) так само покладена формула пам'ятного напису. Нажаль, середня частина його пошкоджена вибоями, тож повністю напис реконструювати не вдається. Втім, наявна частина дозволяє стверджувати, що текст носить доволі емоційний характер, і це доволі рідко зустрічається, принаймні, в софійській епіграфіці: **мѣсца ... днь пою весельце.**

Напис № 3541 прикметний тим, що він містить розширене датування, адже тут зазначений рік виконання, що також доволі рідко зустрічається в епіграфічних пам'ятках. Його автор повідомляє про висвячення священника Арсенія на ігумена: **лѣта 5Ф3 священника Арсенія игуменомъ митрополитъ мѣсца октавра въ Д постави.**

Ми не можемо встановити всіх обставин щодо обрання на ігуменство та поставлення Арсенія. Втім, спираючись на літописні записи, можемо визначити найбільш вірогідний хід подій.

Для прикладу наведемо літописне повідомлення про поставлення попина Прохора ігуменом Печерського монастиря. Згідно літопису, попередній ігумен Феоктіст став Чернігівським єпископом, тому братія, яка залишилась без очільника, обрала ігуменом Прохора, повідомила про це митрополита та князя Святополка; останній наказав митрополиту поставити Прохора ігуменом, що й було зроблено перед початком великого посту на масляному тижні [ПСРЛ 2, с. 274]. Однак вказана літописцем дата четвер 9 лютого неправильна, адже в березневному 6620 р. (саме за таким стилем подано події в цій літописній статті) це була неділя, а четвергом було 6 лютого. Розбіжність не можна списати на просту помилку переписувача [пояснення та коректуру тексту цієї літописної статті див., напр.: Цыб 2011, с. 28-29]. Втім, для нашого дослідження наразі більш важливою, ніж правильний день тижня, є послідовність дій, пов'язаних з призначенням Прохора ігуменом.

Найвірогідніше, хід подій з обранням Арсенія проходив схожим чином. В згаданому вище літописному уривку зазначається, що за погодженням з князем митрополит поставив Прохора ігуменом. В обрізаному вигляді така інформація присутня і в написі з Софії Київської: тут згадується поставлення митрополитом священника Арсенія на ігуменство, проте не повідомляється про обрання чи погодження з князем. Втім, навряд чи слід сумніватись, що митрополит Іларіон, поставлений незадовго перед тим у Святій Софії собором єпископів за повелінням Ярослава Володимировича (12 лютого 1051 р. [Корнієнко 2012б]), не узгодив з останнім кандидатуру очільника монастиря при митрополичій резиденції.

Запис про поставлення Арсенія ігуменом свідчить про існування в середині XI ст. монастиря при кафедральному Софійському соборі. Найбільш ранні відомості про Софійський монастир відносяться до 1017/1018 р., їх подає німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький [Сборник 1874, с. 1], про існування монашества та монастирів вже за часів князя Володимира Святославича згадують давньоруські джерела XI ст., такі як „Слово про закон і благодать“, митрополита Іларіона [Молдован 1984, с. 93] та „Пам'ять і похвала Володимирі“ монаха Іакова [Зимин 1963, с. 68]. Тобто, інформація автора графіті не суперечить наявним в нас писемним даним щодо існування монастиря при резиденції митрополита у першій половині XI ст. Пізніше, у зв'язку з розбудовою розташованих поруч Георгіївського та Ірининського монастирів, насельники яких могли виконувати

певні функції по обслуговуванню діяльності Софійського собору, потреба в існуванні монастиря при „митрополії руській” відпала [Никитенко 2011]. Зважаючи на дані графіті, монастир при Святий Софії ще існував на 1051/1052 рр. Можливо, припинення його діяльності слід пов'язувати зі змінами у вищій церковній ієрархії, коли митрополитом став грек Єфрем, який згадується у Новгородському першому літописі під 6563 (1055) р. [ПСРЛ 3, с. 183]. Втім, за браком джерел це припущення слід розглядати тільки як вірогідне.

Ми зазначали вище, що вказівка року події в графіті трапляється доволі рідко, з-поміж пам'ятних написів XI – XV ст. південної частини приділа свв. Іоакима та Анни виявлено ще два датовані написи, причому тексти їх складаються тільки з року. Не можна погодитись з твердженням В. Яніна та А. Залізняка, що видряпування дати є демонстрацією вміння автора, яке сприймалось „как трудное и престижное искусство, в котором писавшему время от времени хотелось себя испытать” [Янин, Зализняк 2004, с. 109]. Оскільки графіті, надто датовані, зазвичай фіксували щось сутнісне, таке, що має сакральне, отже „вічне”, на думку їх авторів, значення, ми переконані, що в даному випадку головний наголос поставлено на датах. І такі графіті-дати вписуються в актуальний для часу їхньої появи історичний контекст. Зокрема, це підтверджує проведений автором спільно з Н. Нікітенко аналіз історичного контексту ранніх датованих написів, здійснених нами в окремому виданні [Никитенко, Корнієнко 2012, с. 127-159]. І саме до цієї групи графіті відноситься виконаний на фресці з образом Чесного хреста напис № 3605, текст якого складається тільки з дати: **въ СФЛА**.

На нашу думку, вказаний у написі рік 6531 (1023) слід розглядати в контексті політичних подій боротьби за Київ між Володимировичами. У Повісті минулих літ в статтях 6531 та 6532 рр. повідомляється про похід Мстислава проти свого брата Ярослава: **Понде Мстиславъ на рослава съ Козары и съ Касоги** [ПСРЛ 1, стлб. 147]. Як далі пише літописець, Мстислав із союзниками підійшов до Києва (сам Ярослав в цей час перебував у Новгороді), однак, неприязно зустрінутий киянами, він відійшов до Чернігова: **приде Мьстиславъ ис Тмѣторокана Кыеву и не приша кго Кияне. он же шедь съде на столѣ Черниговѣ. рославѣ сѣщю Новегородѣ тогда** [ПСРЛ 1, стлб. 147]. Відтак, завдяки позиції містян, київське князіння лишилось в руках Ярослава. Власне тому, як можемо припустити, подібно до дати 6527 (1019) р., коли Ярослав затвердився на Київському столі [див.: Нікітенко, Корнієнко 2011, с. 92-93], невідомий автор вирішив внести цю дату у „літопис” Софійського собору як рік, коли Ярослав знов утвердився на престолі. Однак в цьому випадку він зробив запис не на фресці з образом св. Пантелеймона, особливо шанованого в родині Ярослава, а поруч, на фресці з зображенням Чесного Хреста. Найімовірніше, причина для обрання саме цього місця для виконання напису криється у сприйнятті цієї події як особливої милості Господньої для Ярослава та його підданих, позаяк війська Мстислава відступили від Києва, як зазначає літопис, без бою, завдяки чому місто уникло кровопролиття, а ворожнеча між братами не призвела до чергового підсилення міжусобиці.

В іншому написі, № 3280, виконаному на образі св. Стратоніка, вказаний 6681 р.: **СХПА**. Нажаль, важко встановити, які саме події інспірували появу цього напису на стіні храму. Не виключено, що тут знайшов відображення один з епі-

зодів боротьби за Київ, який завершився захопленням великокнязівського престолу Рюриком Ростиславичем [Никитин 2007, с. 262-263].

Решта з пам'ятних написів, в основу яких покладена традиційна формула **мѣсца ... въ ... днь**, збереглась фрагментарно, тож важко сказати, про що саме йшлося у тексті.

Напис № 3179 сильно пошкоджений вибоями, можна реконструювати тільки два слова у верхньому рядку: перше **мѣсца** та останнє **Ярославъ**. Зважаючи на ту обставину, що в написі між цими слова достатньо місця тільки для короткої назви місяця та дати події (без слова **днь**), а далі немає місця для другої і третьої частин формули, більш вірогідно буде припустити про подійний характер запису, в якому йшлося не про день смерті Ярослава, названого княжим іменем, а про пов'язану з ним подію. Нажаль, встановити, про якого саме Ярослава йшла мова неможливо через брак даних, а в давньоруському князівському іменослові воно було досить поширеним (див. вище).

Запис № 3500 залишився незавершеним, але перша частина – **мѣсца** та початкова літера **а** його назви (**априла** або **аугуста**) не залишають сумніву в тому, що перед нами початок традиційної формули пам'ятного напису.

Інше графіті, № 3311, пошкоджене, впевнено читається тільки початкове **въ днь**, тож важко вказати, про що саме прагнув повідомити автор. Втім, можемо встановити, що текст складений за скороченою формулою, адже в ньому пропущена назва місяця.

Схожим чином, без зазначення конкретного числа дня, оформлений текст напису № 3418: **въ днь вѣчнаа памать**. Втім, не виключено, що напис залишився незавершеним.

В графіті № 2997 реконструкції піддається тільки середня частина – фраза **на памать Симона и Павла**. Як бачимо, день події уточнений за рахунок посилення на день пам'яті свв. Симона та Павла. Таке уточнення дозволяє визначити дату – 3 лютого, адже на цей день, за даними грецьких святців, припадає пам'ять цих двох мучеників [Сергий 1997, с. 646, 649].

Прикметне, що в правому куті рамки, що обмежує цей напис, голкою виконане інше графіті (№ 2998), текст якого містить два слова: **Ниль ѡалъ**. Особливості розташування вказують на ймовірне видряпування графіті третьою особою, яка засвідчила виконання пам'ятного запису № 2997 Нілом.

Це графіті представляє другу поширену в давньоруській епіграфіці XI – XV ст. формулу пам'ятного напису, що мала двочленну структуру: 1) дієслово **псалъ**; 2) зазначення імені автора. Такі записи, як ми зазначали раніше [Корнієнко 2010, с. 361-362], підкреслювали факт перебування автора у храмі, підтверджували його присутність тут з метою отримання надії на звершення висловлених молитовних сподівань. Розглянутий вище напис продемонстрував ще одну їх функцію – засвідчення виконання людиною інших написів на фресках собору. Втім, це, радше, виняток, адже, зазвичай, подібні записи мали автографічний характер і виконувались особисто згаданими в них особами. Подібно до інших епіграфічних формул, формула „*писав такий-то*” не була сталою, а мала здатність до скорочення або розширення, взаємозаміни деяких елементів.

З-поміж досліджуваних записів приділа за повною формулою складено ще один напис – Симона-Федора (№ 223). Напис прикметний вказівкою двох

християнських імен автора. Звичай двоїменності практикувався у Візантії та у країнах візантійського культурного ареалу, в тому числі й у Давній Русі: дитину спочатку називали на 8-й день після народження таємним молитовним ім'ям, а вже на 40-й – відомим усім хрестильним [Голубинский 1911, с. 517; Дмитриевский 1884, с. 262-263].

У декількох інших написах також зустрічаються по кілька імен: Федір та Іван (№ 3243), Міна, Федір та Георгій (№ 3253). Нажаль, в цьому випадку ми не можемо впевнено віднести ці написи до категорії пам'ятних саме автографічного характеру. Найвірогідніше співвіднести такі графіті з зазначенням імен для церковного поминання. Схожі списки імен зустрічаються в новгородських берестяних грамотах, вони розглядаються саме як церковні поминання [див.: Зализняк 1995, с. 380-381].

Що ж до решти текстів, то вони виконані за скороченою структурою й містять тільки вказівку імені автора в називному відмінку. Це кириличні записи Акепсіми (№ 3023), Якова (№ 3170), Івана (№ 3237), Василя (№ 3265), Якіма (№ 3309), Андрія (№ 3455) та Смутка (№ 3301). Останній некалендарний антропонім **Смѣтко** виявлений нами вперше.

Доволі цікаву групу записів ми виявили на фресці з образом св. Єрміла, вони представляють собою імена в називному відмінку грецькою мовою: Петро (№ 3196), Микола (№ 3207), Лазар (№ 3209). До цієї групи тяжіє і напис Кузьми (№ 3209), однак у специфічній формі – **Κοζιμα**. Структурно вони нагадують скорочену формулу пам'ятного напису, виконаного грецькою мовою. Однак наразі серед софійських епіграфічних пам'яток не виявлено грекомовних записів, які були б складені за повною формулою – *писав такий-то* [див.: Евдокимова 2008; 2008а]. Щоправда, на цій же фресці виявлений пошкоджений запис (№ 3197), на початку якого зазначені ім'я та прізвище Κλημς Καλοπεδς ‘Климент Калопедіс’, а закінчення пошкоджене вибоями, тож теоретично могло мати вказівку дієслова писав. Однак, на нашу думку, означені вище пам'ятні написи більш вірогідно вважати виконаними слов'янами, що вказали свої імена грецькою мовою.

Окремо слід відзначити блокову хрестоподібну монограму, що містить грецьке ім'я Федір (№ 3316). Подібне виконання монограм притаманне печаткам [див., напр.: Степанова 2006, табл. VII], тож, вочевидь, саме остання послужила прототипом для виконання графіті.

Слід зазначити, що прикметною рисою графіті за формулою „*писав такий-то*” дослідники називають відсутність займенника першої особи однини **αζϛ** [Рождественская 2003, с. 215]. Втім, такі займенники у софійських записах все ж зустрічаються, вони слугують ніби доповненням до основного тексту [Высоцкий 1976, с. 77-78], так і просто заміняють вказівку імені автора, що можемо бачити в графіті № 3144 (**αζϛ ψαλλ**) та № 3168 (**αζϛ**).

Подібна формула пам'ятного напису зберігається і в подальші часи, приклад чому демонструє запис № 3263: **αζϛ Μιττανι писалъ**. Однак для періоду XVI – XVII ст. це радше виняток, адже традиційна для XI – XV ст. формула „*писав такий-то*” у цей час вже витісняється формулою „*був тут такий-то*”.

Не виключено, що така трансформація відбувається під впливом латиничної епіграфіки цього періоду, представлені формулами, що починаються словами „*Huc fuit*” або „*Byl tu*” [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 168].

Структура формули пам'ятних написів XVI – XVII ст. тричленна, вона містить такі складові 1) зазначення часу перебування автора, що вводиться словом **року**, **anno** або **roku**; 2) дієслівна фраза-зв'язка із уточненням локалізації місця перебування автора **быль тутъ**, **hyc fuit** або **byl tu**; 3) вказівка даних для ідентифікації особи автора, що містить особове (власне) та родове імена автора.

Формули пам'ятних написів XVI – XVII ст. мають відкриту структуру, що здатна до розширення або, частіше, до скорочення. Зокрема, доволі часто автори пропускали фразу-зв'язку, вказуючи лише рік чи дату перебування у храмі та особове й родове ім'я. В іншому варіанті скорочення традиційної формули передбачало виконання лише третьої складової, тобто, зазначення особового та родового імен автора без акцентування уваги на році виконання напису. В останньому випадку скорочення навіть допускалась вказівка лише одного з них, тобто, тільки власного чи родового імені автора. Дещо рідше зустрічаємо приклади скорочення традиційної формули лише до вказівки року виконання, хоча в цьому випадку ми не можемо бути впевнені у завершеності напису. Розширення традиційної формули, як можемо встановити за наявними даними, передбачало вказівку місця походження автора, зазначення його приналежності до певного соціального стану (зокрема, до духовенства).

З-поміж виконаних за цією формулою тридцяти трьох виявлених у південній частині приділа свв. Іоакима та Анни пам'ятних написів всі виконані за скороченою структурою.

У чотирьох автори вказали свої імена та час перебування у храмі, один з них кириличний, виконаний Василем Суполовичем у 1691 р. (№ 3262), три – латиничні, видряпані Іоанном Красінським у 1614 р. (№ 3315), Станіславом Лоханським у 1611 р. (№ 3487) та Богданом Голубецьким 16 листопада 1620 р. (№ 3511).

В семи випадках автори вказали тільки своє особове ім'я. З них чотири виконані латиницею, їхніми авторами були два Яни (№ 3279 та № 3550), Симон (№ 3618) та Петро (№ 3619). Три записи кириличні, їхніми авторами були Харко (№ 3620), Іродіон (№ 3520) та Євстафій (№ 3612). Можливо, деякі з графіті були видряпані представниками духовенства, тому їх автори вказали тільки особове ім'я. Свою приналежність до цієї соціальної верстви вказали ієрей Паїсій (№ 3627) та ієромонах Алексій (№ 3554).

Сімнадцять графіті в тексті містять вказівку особового та родового імен автора. З них вісім виконані кирилицею, це пам'ятні написи Гаврила Сковороди (№ 3267), Матвія Шкіцького (№ 3440), Федора Карського (№ 3530), Іоанна Хованського (№ 3555), Василя Андревича (№ 3626), Тимофія (№ 3266) та Васіяна (№ 3457), родові імена чиїх не збереглись внаслідок пошкодження тиньку, а також напис невідомого автора, обидва імені якого надзвичайно пошкоджені, що унеможливило їх реконструкцію (№ 3521). Дев'ять написів – латиничні, їхніми авторами були Ян Гржебський (№ 3410), Станіслав Порєбський (№ 3411), Андрій Шоловський (№ 3412), Ян Кавецький (№ 3415), Петро Бігоч (№ 3549), Вавринець Стенієр (№ 3556), Ян Нарвош (№ 3557), Яків-Ян Куровський (№ 3559), Севастіян Новогорський (№ 3563) та Мартін, чиє родове ім'я не збереглося через пошкодження тиньку (№ 3539).

Окрім того, в межах досліджуваної ділянки архітектурного об'єму собору виявлено два пам'ятні написи, виконані жінками, що є доволі рідкісним явищем

в епіграфіці. Це графіті Софії Семенівни, яка називає себе по чоловікові – дружина Антонія (№ 3419), а також запис Катерини Аведиківни (№ 3420).

Як ми зазначали в наших попередніх роботах [Корнієнко 2011, с. 348] структура текстів пам'ятних написів XVI – XVII ст., що передбачала зазначення особового та родового імен авторів, зробила їх цінним історичним джерелом для генеалогічних студій. Адже, досить часто в текстах вказувались імена представників родин, відомостей про яких в письмових джерелах або доволі мало, або вони відсутні взагалі, що об'єктивно посилює роль епіграфіки для джерелознавчих пошуків в галузі генеалогії та біографістики. Звичайно, процес атрибуції авторів графіті ще не завершений, проте деякі попередні результати вже можуть бути наведені. Тим більше, що їх публікація об'єктивно сприятиме подальшим дослідженням в цьому напрямку. Для зручності читача всі написи далі розташовуються в порядку їхньої нумерації.

Графіті № 3315. Іоанн Красінський. Походив з давньої польської шляхетської родини гребу Sierowton. Відомо кілька представників цієї родини, що носили ім'я Ян (Іоанн) і теоретично мали змогу відвідати Київ та залишити свій запис на стіні Софії Київської [Boniecki 2002, t. 12, str. 184; Niesiecki 2, s. 694-700]. Втім, найвірогідніше, автором графіті був Ян Красінський, великий коронний підскарбій, згадки про якого у писемних джерелах [Niesiecki 2, s. 699] практично синхронні з хронологією графіті.

Графіті № 3410. Ян Гржебський. В Речі Посполитій було відомо дві шляхетські родини Гржебських, кілька представників яких носили ім'я Ян [Boniecki 2002, t. 7, str. 153; Niesiecki 2, s. 331].

Графіті № 3311. Станіслав Поребський. Генеолог К. Несецький згадує кілька родин Поребських. Маємо відомості про Станіслава Поребського гербу Strzeniawa, який теоретично міг бути автором нашого напису [Niesiecki 3, s. 678].

Графіті № 3312. Андрій Шоловський. Автор напису на стіні Софійського собору походив з родини Шоловських гербу Wczele [Niesiecki 4, s. 283].

Графіті № 3415. Ян Кавецький. Відомо кілька родин Кавецьких, гербу Gryff, Strzemie, Lodzia та Gozdawa. Найвірогідніше, саме представник останньої родини, більш тісно пов'язаної з руськими землями, міг бути автором графіті [Boniecki 2002, t. 9, str. 350, 352; Niesiecki 2, s. 493].

Графіті № 3420. Катерина Аведиківна. Родове ім'я Аведик має вірменське походження і є популярним антропонімом у Речі Посполитій. Шляхтичі Аведики зафіксовані з XVIII ст. [Uruski 1904, s. 53].

Графіті № 3487. Станіслав Лоханський. Автор напису на фресці походив з шляхетського роду Лоханських із теренів Київського воєводства [Uruski 1912, s. 344; Boniecki 2002, t. 15, str. 342].

Графіті № 3511. Богдан Голубецький. Шляхетський рід Голубецьких (Голубіцьких) гербу Korsak походив із білоруських земель; відомості про нього маємо з XVI ст. [Uruski 1904, s. 172].

Графіті № 3530. Федір Карський. Відомо кілька родин Карських [Boniecki 2002, t. 9, str. 285, 295-296; Niesiecki 2, s. 486-487]. Вірогідно, Федір – представник родини гербу Radwan, яка отримала в 2-й половині XVII ст. посілости у Чернігівському воєводстві [Uruski 1909, s. 227]. Втім, оскільки напис виконаний кирилицею, можна припустити зв'язок автора з родиною київського возного Станіслава Карського, який згадується під 1605 р. [Ульяновський 2012, с. 934].

Графіті № 3554. Іоанн Хованський. Представник відомого князівського роду Хованських, що мешкали на теренах Київського воєводства. Ім'я Іван зустрічається в генеалогічному дереві родини неодноразово. Найвірогідніше, перед нами підпис Івана Денисовича (середина XVI ст.). Втім, Іван Хованський фігурує і в документах початку XVII ст. [Uruski 1905, s. 247].

Графіті № 3557. Ян Нарвойш. Відомо кілька родин Нарвойшів, які походять з Литви та Жмуди [Uruski 1912, s. 42], тож важко сказати, до якої саме належав автор виконаного на стіні храму графіті.

Графіті № 3559. Яків-Ян Куровський. Відомо кілька родин Куровських [Boniecki 2002, t. 13, str. 242-251; Niesiecki 2, s. 748]. Вірогідно, перед нами представники родини гербу Nalęcz, котрі мали родовий маєток Куров на Підляшші. Ім'я Ян зустрічається в цій родині кілька разів: Ян, син Томаша, який успадкував Куров в 1542 р., Ян Куровський з Полоцького воєводства, що підписав елекційний документ 1648 р., Ян підстароста Речицький у 1615 р. та Ян зі Стародубського повіту, що підписав елекційний документ 1674 р. [Uruski 1911, s. 228-229].

Графіті № 3563. Севастіан Новогороський. Рід Новогорських (Новогурських), представник якого виконав графіті в Софійському соборі, походив із теренів Київського воєводства [Uruski 1915, s. 193].

Графіті № 3626. Василь Андревич. Вірогідно, автор запису належав до родини київських міщан Андрієвичів [Білоус 2008, с. 58].

Як бачимо, не завжди ми можемо впевнено отримати свідчення про осіб, чий імена згадуються у пам'ятних написах, можемо тільки визначити їх приналежність до певних родин. Проте, в деяких випадках, наразі складно сказати щось конкретне і стосовно самих родин, вочевидь, київських міщан Суполовичів, Шкіцьких, Сковорід, а також чоловіка Софії Семенівни Антонія. З міщанського середовища, вочевидь, походив Петро Бігоч.

Відтак, слід ще раз наголосити на тому, що процес ідентифікації авторів пам'ятних написів XVI – XVII ст. Софії Київської наразі ще далекий від остаточного завершення. Однак вже сама згадка цих осіб, фіксований графіті їхній зв'язок із Кисвом (сталий або тимчасовий) збагачує інформацію щодо генеалогії окремих родин.

II.1.3. Цитати та посилання на твори книжної писемності

В межах досліджуваного архітектурного об'єму виявлено три невеликі тексти, які можуть бути умовно віднесені до цієї категорії графіті.

Перший (№ 3588), виконаний на фресці з образом св. Костянтина Великого, може бути співвіднесений із житійним епізодом: **свѣтѣи воюнь бѣ и жизнь крестомъ творилъ**. Водночас означена сентенція може бути висловлена по відношенню до хрестителя Русі Володимира Великого, адже співставлення його з Костянтином Великим виразно простежується як в книжності, так і стінописі Софійського собору [докл., див.: Никитенко 2009].

Як пояснення до зображеного сюжету слід розглядати напис (№ 3044) на фресці південної сторони апсиди, текст якого майже знищений. Однак збережена частина **тобѣ раба** не примушує сумніватись у зв'язку з розписом цієї частини храму – сцени „Цілування Марії та Єлизавети”.

Третій напис (№ 3552), видряпаний на фресці з образом св. Сисинія, складається з коротенької фрази: **оцѣ градъ мерѣнъ**. Аналогів у письмових пам'ят-

ках цьому тексту поки не виявлено. Проте за своїм змістом речення може бути співвіднесене з книгою пророка Аггія, посилення на яку вже зустрічались серед софійських графіті [Корнієнко 2010, с. 42, 49-50, 371]: „Тому так промовляє Господь: Вернуса Я до Єрусалиму з милосердям, храм Мій буде збудований у ньому, - говорить Господь Саваот, - а мірничий шнур буде розтягнений над Єрусалимом” (Ог. 1: 16)*. Отже, текст може бути ідейно пов’язаний з концепцією „нового Єрусалима”, що також виразно простежується в монументальному комплексі Софії Київської [див.: Никитенко 2004, с. 262-280; Нікітенко 2003, с. 164-180].

Відтак, в усіх трьох випадках виразно простежується зв’язок з ідейною програмою архітектури та стінопису храму, в якому вони виконані.

II.1.4. Підписи до фрескових образів

В межах досліджуваної ділянки архітектурного об’єму Софійського собору виявлено шістнадцять графіті, віднесених до цієї категорії. Розгляд їх розпочнемо в напрямку ходу досліджень, тобто, зі сходу на захід.

У південно-східному куті віми на фресці зображений святий із сивим волоссям та бородою, що тримає розведені в сторони руки. На фресковому тиньку виконане графіті (№ 3147), текст якого складається зі слів **οαγνος Βασιανος**. Відповідно до даних графіті та іконографії, образ можемо ідентифікувати як прп. Васіяна Константинопольського. Свт. Васіан, уродженець Сирії, став монахом у Константинополі за правління імператора Маркіяна (450-457), згодом був ігуменом монастиря, в якому нараховувалось понад три сотні монахів [Вассиан]. Пам’ять святого відзначається 10 жовтня, вона відсутня в руських місяцесловах [Лосева 2001, с. 173]. Прикметне, що на мініатюрі Менологія Василя II прп. Васіан зображений, як і на софійській фресці, у позі Оранта [Преподобный Вассиан].

У переході між вімами приділів свв. Іоакима та Анни й Михайлівського, на фресці східної сторони арки, де зображено диякона, виконаний напис (№ 3176), текст якого містить ім’я **Ερμιλος**. Відповідно до інформації графіті та іконографії, тут знаходиться образ св. диякона Єрміла. Під час гонінь на християн за правління Ліцинія (308-324) Єрміл відкрито сповідував віру у Христа, за що був ув’язнений та підданий тортурам. Друг диякона, стражник Стратонік, також відкрито сповідував віру у Христа перед імператором, бажаючи прийняти мученицький вінець разом із Єрмілом. Втім, згідно Менологія Василя II, стражник Стратонік через віконце побачив ангела, який вів бесіду з ув’язненим Єрмілом, після цього він увірував у Христа і став другом останнього. Втім, незважаючи на деякі розбіжності в житті святих мучеників, всі вони зазначають, що у 315 р. обидва святі були страчені [Ермил и Стартоник; Жития 5:1, с. 385-392]. Пам’ять святих припадає на 13 січня, вона присутня в багатьох давньоруських місяцесловах [Лосева 2001, с. 247].

На протилежному схилі арки, навпроти диякона, зображений святий воїн. Зважаючи на парність обох святих, фресковий образ впевнено визначається за іконографію як св. Стратонік. Таку ідентифікацію підтверджує текст підпису до фрескового образу – **Стратоникος** (№ 3249) та фрагмент грекомовного напису (№ 3250), в якому впевнено читається останнє слово **Στρατονικος**.

Наступним, у південно-східному куті віми, зображений святий з каштановими волоссям та бородою, який у лівій руці тримає притиснуте до грудей

* Тут і далі цитати на Святе Писання подаються за: Біблія 1995.

Євангеліє, а правою вказує на нього. На фресці виявлено два написи, перше (№ 3282) містить ім'я **Єувернос**, друге (№ 3283) – епітет **персѣ**. Відтак, обидва графіті вказують, що на фресці зображений св. Саверій, один з єпископів Персії, який постраждав разом з іншими єпископами Іоанном, Ісакієм та Іпатієм під час гоніння на християн за царя Сапора II (309-379). Пам'ять святих церква править 20 листопада, вона відсутня у давньоруських місяцесловах [Лосева 2001, с. 206].

У переході між вімою та передвітарним компартиментом приділа свв. Іоакима та Анни на північній грані північної лопатки стовпа зображений сивий святий, що тримає у лівій руці Євангеліє, а права піднята в жесті благословення. На фресці виявлений напис (№ 3385), який називає ім'я цього святого – **Власнос**. Відповідно до даних графіті та іконографії, на фресці зображений св. Власій, єпископ Севастійський, що постраждав за відкрите сповідання Христа за часів Ліцинія (308-324). Пам'ять святого припадає на 11 лютого [Лосева 2001, с. 267-268]. Власне, це вже другий образ цього святих, присутній у фресковому розписі Софійського собору [Корнієнко 2010, с. 374].

На західній стороні цієї ж лопатки зображений святий у чернечому одязі, з роздвоєною сивою бородою. Образ впевнено ідентифікується завдяки наявному тут графіті (№ 3436) з його ім'ям: **о агнос Феодорос о Студит**. Відповідно до даних іконографії та графіті, на фресці зображено прп. Феодора Студита (759-826) [Феодор Студит]. Так само атрибутував образ В. Сараб'янов [Сараб'янов 2009, с. 164-165, рис. 4]. За уставом Студійського монастиря, що його було складено за прп. Феодора, жила Руська церква до XIV ст. Традиційно його появу на Русі відносять до часів печерського ігумена Феодосія [див., напр.: Приселков 2003, с. 115-116]. Втім, дослідники літургійної практики Руської Церкви відмічають розповсюдженість Студійського уставу вже на початку XI ст. [див.: Желтов, Правдолюбов]. У давньоруських місяцесловах присутній день пам'яті перенесення мощів св. Феодора Студита з Акрітського Херсонесу до Студійського монастиря у 845 р., що відзначається 26 січня [Лосева 2001, с. 256].

Поруч із образом прп. Феодора Студита зображений інший преподобний, з густою сивою бородою та сивим волоссям, який лівою рукою тримає Євангеліє, а правою – благословляє. В. Сараб'янов визначив образ як прп. Ніколая Студита [Сараб'янов 2009, с. 164, 166, рис. 5], незважаючи на виконане на фресці графіті (№ 3483) з його ім'ям: **о агнос Маркос**. Зважаючи на інформацію тексту та іконографію, ми висловили припущення, що на фресці зображений прп. Марк Триглійський [Корнієнко 2012в, с. 237]. Проте подальші дослідження дозволили визначити, що така ідентифікація образу помилкова, адже Триглійський монастир було засновано у X ст. Тому образ святого слід визначити як прп. Марка Подвижника, одного з найвідоміших єгипетських отців IV – початку V ст. [Марк Подвижник]. Пам'ять святого припадає на 5 березня, у руських місяцесловах вона відсутня [Лосева 2001, с. 285].

Інший образ святого, який був ідентифікований завдяки інформації графіті, знаходиться на північній грані північної лопатки другого від вітаря південного хрещатого стовпа. Тут зображений святий, що обома руками тримає Євангеліє. Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сараб'янов помилково визначили постать як св. Ієрофея, проте, як ми зазначили вище, така ідентифікація спиралась на помилкове прочитання графіті № 3554 [Герасименко, Захарова, Сараб'я-

нов 2009, с. 236]. Нами ж виявлений інший напис (№ 3548), текст якого містить ім'я зображеного святого: **агнос Сісіннас**. Інформація напису та іконографія образу дозволяють ідентифікувати образ святого як єпископа Кізика св. Сисинія, що постраждав за Христа під час гонінь Діоклетіана (284-305) [Сисиний]. Пам'ять св. Сисинія церква править 23 листопада, вона присутня у двох руських місяцесловах [Лосева 2001, с. 208].

На північній стороні західної лопатки цього ж хрещатого стовпа виконаний образ святителя, який тримає лівою рукою притиснуте до грудей Євангеліє, а правою благословляє. Образ святого надійно атрибується завдяки кільком записам, що містять його ім'я: № 3575 (**Гамѣѡнѣ, Гамѣѡнѣ, Гамѣѡнѣ**), № 3576 (**Гамѣѡнѣ**). Відтак, на фресці зображений прп. Самсон Странноприїмець (кін. V ст. – бл. 530 р.) [Сампсон]. Таку атрибуцію підтримали Н. Герасименко, А. Захарова, В. Сарабьянов, які також запропонували ідентифікацію розташованого поруч (на західній грані північної лопатки) образу преподобного як парного прп. Самсону св. Мокія [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 236-237]. Пам'ять прп. Самсона припадає на 27 червня, вона присутня в багатьох руських місяцесловах [Лосева 2001, с. 370].

На західній грані західної лопатки цього ж хрещатого стовпа розташований образ св. Костянтина Великого (бл. 285-337), який надійно ідентифікується за іконографію та інформацією графіті № 3582 (**Кѡнстантинѡс**). Обабіч великої фігури Костянтина виконані невеликі за розмірами фігури, які за іконографією атрибутовуються як св. Георгій та св. Ірина, покровителі князівської чети – Ярослава та Ірини [Никитенко 2004, с. 229-233, рис. 30-31; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 237].

Навпроти, на східній грані східної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа знаходиться фресковий образ сивого воїна-мученика. На поверхні фрески виявлено два написи, що називають його ім'я: № 3593 (**Ανδρεας Στρατιλατης**) та № 3594 (**ο αγιος Ανδρεας Στρατηλατης**). Відповідно до даних графіті та іконографії, образ на фресці може бути визначений як св. Андрій Стратилат, командир великого загону римських воїнів, що увірував у Христа та прийняв мученицьку смерть бл. 300 р. [Андрей]. Таку атрибуцію святого підтримують Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 238]. Пам'ять святого Церква править 19 серпня, ця дата присутня у багатьох руських місяцесловах [Лосева 2001, с. 410].

На західній грані північної лопатки третього від вівтаря південного хрещатого стовпа виконаний образ святої з молитовно розкритими перед грудьми долонями. Образ ідентифікується завдяки виявленому на поверхні фрески графіті (№ 3611), яке називає її ім'я: **Поліхроніа**. Хоча ім'я Поліхронії відсутнє у місяцесловах, вона згадується в дуже давніх списках життя великомученика Георгія як його матір і зображається в монументальному живописі серед святих у пам'ятках XI – XII ст. [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 218; Виноградов 1998, с. 61-64]. Поліхронія була родичкою просвітительки Грузії св. рівноапостольної Ніни, яка доводилася чи то племінницею, чи то двоюрідною сестрою покровителю Грузії св. Георгію Побідоносцю. З вуст св. Ніни народи Грузії дізналися про життя та мучеництво її великого брата. Св. Ніна схилила до християнства царя Грузії св. рівноапостольного Міріана, який у 326 р. направив

листа рівноапостольним царям Єлені і Константину про свій намір прийняти хрещення з усім своїм народом. Отже, наявність тут образу Поліхронії явно вказує на зображення поруч із нею, на північній стороні північної лопатки, св. рівноапостольної Ніни, відзначеної в програмі розпису Чесним Хрестом [докл. див.: Нікітенко, Корнієнко 2012].

Остання свята в цьому архітектурному об'ємі собору, атрибутована завдяки напису-графіті (№ 45), текст якого читається таким чином: **Анастасиа**. У правій руці свята тримає в руці хрест, ліва розкрита і розвернута долонею до глядача. На підставі даних графіті та іконографії (насамперед, відсутність посудини з миром, яку часто зображали в руках св. Анастасії Узорешительниці) найвірогідніше ідентифікувати образ як св. Анастасію Римлянку († бл. 250 або 256) [Анастасия]. Пам'ять святої припадає на 29 жовтня, цей день присутній в багатьох давньоруських місяцесловах [Лосева 2001, с. 189].

Таким чином, сучасні епіграфічні дослідження зробили можливим встановити імена тринадцяти однофігурних фрескових зображень, виконаних у південній частині приділа свв. Іоакима та Анни, частина з яких до цього часу в літературі визначалась як невідомі. Більшість з них, як свідчать дослідження руських місяцесловів, були добре відомими в Давній Русі, проте ряд святих у цих святцях не зазначений, що значно розширює наші дані стосовно давньоруських календарних свят. В іконографічній програмі однофігурних фресок цієї частини храму чітко простежується тема звитяги за утвердження віри Христової, проте для конкретизації цієї програми необхідна чимала додаткова дослідницька робота, яка буде проведена після максимально повної ідентифікації фресок.

II.1.5. *Написи календарного змісту*

До цієї категорії відноситься одне графіті, виконане на фресці з образом св. Костянтина (№ 87). С. Висоцький, який виявив цей напис, припустив, що на фресці виконана таблиця для розрахунків пасхалії. Більш конкретним висновком перешкодила погана збереженість напису, внаслідок чого частина літер не була реконструйована, а декілька, як показали наші дослідження, ідентифіковані неправильно. Тому дослідник не зміг чітко визначити, яку саме пасхалію накреслено на стіні храму.

Більш певні відомості надало виявлення у Старій Рязані під час розкопок Борисо-Глібського собору фрагменту фрескового тиньку з графіті у вигляді лівої долоні руки, повернутої до глядача. В основі пальців були прокреслені чотири літери **авгд**, трохи вище – **сз**. А. Мединцева, зважаючи на тотожність цих літер фрагменту тиньку з Борисо-Глібського собору нижнім рядам графіті № 87 з Софії Київської, визначила, що обидва відтворюють один і той самий давньоруський пасхальний інструментарій – „руку Іоанна Богословця” (Дамаскіна) [Медынцева 1988, с. 253-254, рис. 1, 3; рис. 3, 3; 2000, с. 80-81, рис. 18]. Її приклади відомі по кільком писемним пам'яткам [Симонов 2007, с. 347-348], вона мала такий вигляд: на чотирьох пальцях відкритої до глядача лівої долоні в стовпчик записувались у чіткому порядку літери, що є календарними показниками т. зв. „сонячних епакт”. На основі цих показників розраховувалась дата законної („єврейської”) Пасхи, відраховуючи від якої неділю, отримували дату православної Пасхи [докл. див.: Симонов 2007, с. 66-95].

Однак, встановивши зміст виконаного на стіні Софійського собору графіті, А. Мединцева уникла питання коригування тексту, адже порівняння вміщених у писемних „руках” покажчиків з опублікованим С. Висоцьким варіантом прочитання софійського графіті вказує на їхню відмінність. В цьому випадку необхідно було б з'ясувати, чи на стіні храму виконана саме таблиця розрахунку пасхалії за „рукою Іоанна Богослова”, і тоді слід констатувати, що С. Висоцький допустив суттєві помилки в прочитанні напису. Або ж, якщо визнати правильність ідентифікації літер С. Висоцьким, слід розглядати таблицю в графіті № 87 як абсолютно новий різновид пасхалії, невідомий за писемними пам'ятками, принципи розрахунку дати Пасхи за якою суттєво відрізняються.

Виправив ситуацію Р. Сімонов, котрий вніс до запропонованого С. Висоцьким прочитання ряд суттєвих коректив, що розглянуті нами в першому розділі. Однак дослідник, внівши корективи, просто механічно переніс літери з відомих за писемними пам'ятками „рук Іоанна Богословця” до колонок графіті № 87. Тобто, критерії коригування тексту дослідника залишились нерозкритими.

Проведені нами сучасні дослідження софійського графіті дозволили встановити, що в цілому літери графіті тотожні покажчикам на „руці Іоанна Богослова”, виняток становить лише сьома клітинка, у якій замість ζ автором була свідомо поставлена $\mathfrak{z}$. Окрім цієї неузгодженості, в графіті були допущені дві помилки (в четвертій та дев'ятій клітинках), однак їх виправили.

Для нашого подальшого дослідження важливо з'ясувати механізм виникнення цих неузгодженостей. Адже літери мають майже однаковий розмір, а лінії прорізів плавні та заокруглені. Такі особливості виконання видають руку досвідченого писця, який, до того ж, мав певний досвід у виконанні написів по твердому фресковому тиньку. Ці факти примушують не зводити пояснення допущених помилок тільки до звичайної неувважності автора.

У четвертій клітинці спочатку помилково написана ζ , яка пізніше виправлена автором на відповідну позначку „рук Іоанна Богослова” літеру $\mathfrak{s}$. З першого погляду напрошується висновок, що він переплутав близькі цифрові значення літер, написавши замість покажчика рівного шести ($\mathfrak{s}$) сім (ζ). Однак не виключено, що причиною плутанини могла стати помилка в ідентифікації літери $\mathfrak{s}$ через специфіку графіки її виконання. В софійському графіті вона в усіх випадках має $\mathfrak{z}$ -подібну форму. Однак різновидом написання „зелю” була перекреслена „земля” [див.: Зализняк 2000, с. 66]. Якщо перед очима автора був приклад „рук Іоанна Богослова”, в якій позначки шість ($\mathfrak{s}$) написані в подібній графіці, то не виключена можливість переплутати схожі за формою літери ζ та $\mathfrak{s}$.

У дев'ятій клітинці автор спочатку помилився вже на дві одиниці, написавши замість покажчика сім (ζ) п'ять (ϵ). Знову ж можна списати це на неувважність, припустивши, що він випадково продублював розташовану вище п'яту клітинку, в якій також стоїть позначка п'ять (ϵ). Однак і в цьому випадку не виключена помилкова ідентифікація літери ϵ через специфіку її написання в дещо іншій графічній манері. В написі № 87 вона має вигляд відкритого праворуч півкола з язичком посередині. Проте в писемних пам'ятках зустрічається також інша форма її написання – з відворотом ліворуч у верхній частині [див.: Зализняк 2000, с. 162]. В такому виконанні вона може нагадувати ζ або $\mathfrak{s}$ у вигляді перекресленої „землі”. Відтак, якщо в „руці Іоанна Богослова” позначки п'ять (ϵ) були написані

в подібній графіці, автор, перед очима якого вона була, міг допустити помилку, спершу неправильно визначивши її. Втім, в обох випадках він розпізнав помилково визначені літери й виправився. Адже помилки в двох клітинках на одиницю чи двійку даватимуть хибний результат під час розрахунку пасхалії.

Однак, виправивши помилки, автор залишив в сьомій клітинці замість правильного покажчика *з* літеру *ж*, яка у кирилиці взагалі не має цифрового значення. Тобто, в цьому випадку похибка становить сім одиниць, однак її автор чомусь зовсім не виправив. Відтак, мусимо зробити висновок, що поштовхом до виправлення помилок стали не стільки невідповідності у цифрових позначках, позаяк в останньому випадку літера обов'язково була б виправлена. Це повертає нас до іншого визначення джерел двох помилок автора графіті – незвична для нього графіка написання літер в невідомому нам писемному варіанті „руки Іоанна Богословця”. В свою чергу це засвідчує, що він послуговувався при виконанні напису на стіні храму не власною пам'яттю, а писаним взірцем. І саме в цьому „протографі” стояла в сьомій клітинці літера *ж*, яку він і повторив в таблиці графіті № 87. Ця обставина доволі цікава, адже засвідчує, що деякі написи переносились на фрески як скопійовані з інших писемних пам'яток.

Вочевидь, автор не був детально ознайомлений з принципами розрахунку пасхалії за таким інструментарієм як „рука Іоанна Богословця”, інакше б не тиражував помилку та неминуче виправив літеру *ж* на правильний покажчик *з*. Щодо причин її появи у писемному „протографі”, яким послуговувався автор графіті № 87, то вона знаходить єдине логічне пояснення. Цифровим еквівалентом літері в сьомій клітинці „руки Іоанна Богословця” відповідає сім, що в кирилиці передається літерою *з*. В нашому ж випадку тут стоїть літера *ж*, яка в кирилиці не має цифрового значення. Однак в глаголиці цифра сім передається саме через літеру *ж*. В цьому випадку суперечності знімаються. Відтак можемо зробити висновок, що спочатку покажчики „руки Іоанна Богословця” були виконані глаголицею, потім вони були переписані кирилицею з відповідними поправками для врахування відмінностей між цифровими значеннями окремих літер обох абеток. Під час цієї роботи через неухважність переписувача в сьомій клітинці такої поправки не було зроблено, а глаголична *ж* була просто транслітерована кириличною літерою *ж*. Саме цей, транслітерований кирилицею писемний варіант таблиці сонячних епакт і знаходився перед очима автора графіті і який він виконав на фресці в Софії Київській.

Наскільки така помилка впливала на застосування саме цієї „руки Іоанна Богословця”, встановити важко, адже в нашому розпорядженні немає даних щодо конкретного розрахунку дати Пасхи саме за виконаною на стіні храму таблицею. Однак графіті № 87, разом з іншими даними, підтверджує застосування цього пасхального інструментарію, відомого за більш пізніми джерелами, у домонгольський час [Симонов 2007, с. 101]. Адже на підставі палеографічних ознак час появи графіті визначається в межах середини XI – кінця XII ст. Отже, перед нами найбільш ранній відомий в Київській Русі приклад давньоруського пасхального інструментарію – „руки Іоанна Богословця”.

II.1.6. Окремі слова та словосполучення

З-поміж епіграфічного корпусу досліджуваної ділянки архітектурного об'єму Софійського собору до цієї категорії нами віднесені вісім графіті. Їхня

мета виконання лишається слабо вивченою, адже важко встановити, який саме зміст вкладали їхні автори до виконаних на стіні храму текстів.

Ймовірно, написи, що складаються зі слів **Βυλτον Господь** (№ 3344) та **Θεος** (№ 3275) слід розглядати як своєрідну молитву до Господа, чим вони нагадують скорочений до одного слова-звернення варіант традиційної молитовної формули. Втім, наразі таке тлумачення може розглядатись тільки як припущення.

Важко встановити мету виконання окремих слів **тишина** (№ 3217), **варв** (№ 3240), **Θουρος** (№ 3327), звернення **Мнно** (№ 3255), вигуку **των οντα** ‘насправді, дійсно, по істині’ (№ 3426), фрази **Ησ την κυρεκν Θεοδору υ δουλη** ‘у неділю Феодора раба’ (№ 3182), а також їхній зв’язок з конкретними фресковими образами, на яких вони видряпані.

Стосовно напису № 3189, що містить слово **Арен**, виконане поруч із малюнком людини, знищеним кимось навмисно, ми припускаємо, що цей напис міг бути підписом до зображення, яке слід ототожнювати з відомим ересіархом Арієм. Хоча таке пояснення слід розглядати в рамках припущення, воно пояснює відсутність німбу та подальше пошкодження обличчя людини на малюнку.

П.1.7. Абетки, склади та окремі літери

До цієї категорії ми включаємо написи, текст яких складається із завершених чи, частіше, незавершених абеток, кількох (до десяти) літер чи складів. Такий поділ наразі проводиться за суто формальними ознаками, адже неможливо однозначно визначити мотиваційні чинники виконання подібних записів та їх внутрішній зміст, що, у свою чергу, перешкоджає запропонувати загальну та впевнену інтерпретацію подібних графіті.

Ми вже наголошували на двох основних поглядах, які стосувались інтерпретації мотивів виконання абеток: як сакральних текстів, адже вже з IX ст. відмічаються уявлення про святенність слів’янської абетки [Рождественская 1992, с. 16], або ж як суто побутових, що можуть розглядатись як тренувальні вправи [Медынцева, Попконстантинов 1984, с. 54]. В своїх роботах ми врахували обидві версії, спираючись на власні дослідження софійської епіграфіки, зробивши акцент на необхідності врахування особливостей виконання та розташування таких графіті [див., напр.: Корнієнко 2010, с. 56, табл. LIX, 1; 2010а, с. 15, табл. XVIII, 3, с. 248; с. 84, табл. CXXV, с. 260]. Відтак, видряпування абетки або кількох початкових її літер цілком могло заміняти молитовний напис, адже в давньоруському літературному середовищі була добре відомою абеткова молитва, де кожній літері відповідав певний рядок молитовного звернення [Русская азбука 1998, с. 154, 156].

Втім, з-поміж епіграфічних пам’яток досліджуваної ділянки храму виявлений лише один напис (№ 3158), що є початком цифрової абетки **авгд** (=1, 2, 3, 4), тобто, літери йдуть в порядку їх цифрового еквівалента. Поруч тим же автором виконаний схожий напис, проте у скороченому вигляді та містить відлік у зворотному порядку: **дг** (=4, 3). Обидва написи обведені в кола. Нажаль, наразі складно встановити, яке значення мали подібні графіті.

Іншу групу записів цієї категорії складають ті, текст яких містить дві та більше літер (до десяти). Нами запропоновано кілька можливих тлумачень їх змістовної компоненти [Корнієнко 2011, с. 360-361].

У першому варіанті можемо розглядати їх як позначення певних частин релігійних текстів, сюди, перш за все можуть бути віднесені написи з двох літер. Адже в софійській епіграфіці маємо конкретні приклади посилання на вірші зі Святого Писання, зокрема, на книгу пророка Аггія [Корнієнко 2010, с. 42, 50, 370-371].

У другому варіанті ми не виключали, що подібні графіті можуть розглядатись з позицій їх символіко-числового значення, як, наприклад, літери **ie** графіті № 789 [Корнієнко 2010, с. 41], що можуть тлумачитись як символічне позначення Євхаристичної жертви через початкові літери слів Ἰησοῦς Εὐχαριστία [Никитенко 2006, с. 350].

У третьому варіанті зазначалось, що записи могли виконуватись як скорочена молитовна формула, подібні випадки нами розглянуті вище на прикладах початкових літер абеток [Корнієнко 2010б, с. 15, табл. XVIII, 3, с. 248; с. 84, табл. CXXV, с. 260].

У четвертому варіанті ми не виключали можливості тлумачення змісту подібних графіті як позначення ініціалів їх авторів [Корнієнко 2010, с. 378], адже схожі за формою скорочення імен часто зустрічаються у сфрагістичних матеріалах починаючи з XVI ст. [див., напр.: Алферов, Однороженко 2008; Однороженко 2008]. Тобто, у текстовому еквіваленті таким записам може відповідати формула „Писав такий-то”.

Окрім того, не виключена можливість тлумачення деяких подібних написів як елементів граматичних вправ, виконаних учнями софійської школи [Корнієнко 2010, с. 56, 63-64].

Внаслідок багатозначності можливих тлумачень мусимо констатувати, що наразі в нас відсутні критерії, які дозволять чітко розбити наявну кількість таких записів на позначення ініціалів, посилань на певні частини літературних творів чи скорочених молитовних формул. Тож інтерпретація таких написів не може бути однозначною.

В межах південної сторони приділа свв. Іоакима та Анни виявлено шістдесят три подібні графіті: №№ 2996, 3001, 3013, 3058, 3094, 3122, 3124, 3125, 3129, 3133, 3142, 3161, 3169, 3171, 3195, 3201, 3203, 3206, 3208, 3210, 3220, 3227, 3226, 3242, 3247, 3248, 3251, 3276, 3297, 3314, 3322, 3325, 3343, 3345, 3382, 3383, 3406, 3414, 3430, 3432, 3442, 3469, 3474, 3475, 3478, 3492, 3499, 3503, 3515, 3516, 3528, 3538, 3547, 3551, 3560, 3561, 3570, 3578, 3585, 3631, 3632, 3640, 3644.

Іншою чисельною групо написів цієї категорії є графіті, що складаються з однієї літери. Такі тексти ми можемо інтерпретувати як скорочену форму імені автора, своєрідну молитву, коли шляхом написання літери автор позначав певний релігійний текст (напр., рядок абеткової молитви) або передавав її символіко-числове значення. Подібні графіті виконувались у Софійському соборі протягом XI – XVII ст., проте верхньою хронологічною межею більшості з них є кінець XV ст.

Серед подібних графіті, текст яких складається з однієї літери, доволі часто зустрічається виконання літери **а**, в південній частині приділа свв. Іоакима та Анни таких графіті виявлено два (№ 3458 та № 3526). Ця літера відкривала собою абетку й відлік (**а** = 1), а тому їй надавалось особливого сакрального змісту, вона ставала символом божественності, вічності, єдності [Апостолос-Кападона 2000, с. 159]. Сутність символічного значення літери **а** підкреслює відповідний рядок „Абеткової молитви”: **Азъ – симъ словомъ молю ся Богу**

[Русская азбука 1998, с. 154]. Тому видряпування автором літери на фресці в плані мотиваційного спрямування відповідало виконанню скорочених молитовних записів. Однак не виключено також і те, що деякі з цих графіті могли бути скороченою формою написання імені (наприклад **Андрѣи**), оскільки схожим чином скорочували імена автори записів обчислення кількості проведених поминальних служб [див., напр.: Корнієнко 2011, с. 364].

Друга літера слов'янської абетки **в** зустрічається в межах досліджуваної ділянки також двічі (№ 3298 та № 3323). Як і будь-яка інша літера абетки, вона має символічне значення, адже з неї починається слово **Богъ**, а в „Абетковій молитві” їй відповідає звернення до Нього „**Боже всея твари зижителю**” [Русская азбука 1998, с. 154]. Саме тому, на нашу думку, найбільш вірогідно тлумачити її як скорочену до слова-звернення **Б(оже)** форму молитви.

Графіті, що містять третю літеру слов'янської абетки **в**, виявлено три (№ 3185, № 3546 та № 3639). Числовим відповідником цієї літери є двійка, вона символізує людське та божественне начало в Ісусі Христі, чоловіче та жіноче начала людей або тварин, „**Видимыя и невидимыя!**” [Апостолос-Кападона 2000, с. 61; Русская азбука 1998, с. 154]. Втім, не виключена інтерпретація записів як скороченої форми імені, наприклад **Василии** [див.: Корнієнко 2011, с. 365].

Один раз зустрічається напис, який складається з літери **г** (№ 3241). Подібно до другої літери абетки, вона є першою в імені Господа – **Господь**, в абетковій молитві їй відповідає наступний рядок „**Господа духа послѣ живущаго**” [Русская азбука 1998, с. 154]. Відтак, більш вірогідно, що за своїми мотиваційними чинниками виконання подібних написів наближається до видряпування скорочених до слова-звернення молитов.

У двох випадках маємо написи, текст яких складається з літери **з** (№ 3187 та № 3531). Числовим відповідником **з** є сімка, яка є числом людини, що означає її гармонійне відношення до світу; символізує чуттєвий вираз всезагального порядку, є знаком вищого ступеню пізнання Божественної таємниці, досягнення духовної досконалості [Данилевский 2001, с. 227], шлях до якої лежить у виконанні Господніх заповідей. Таке семантичне навантаження літери розкривається у відповідному рядку абеткової молитви: **Законъ Твоя светъ стезямъ моим** [Русская азбука 1998, с. 154]. Відтак, виконання цієї літери на фресці може тлумачитись як вираження усвідомлення автора необхідності жити у відповідності до Господніх заповідей і своєрідна молитва-прохання допомоги в цьому. Окрім того, це могла бути скорочена форма запису імені (наприклад **Захарі**).

Написання літери **л** зустрічається порівняно рідше, в межах південної частини приділа – тільки раз (№ 3405). Найбільш вірогідно, на нашу думку, розглядати такі написи як скорочену форму запису імені, адже в деяких записах обчислення кількості проведених поминальних служб текстова частина складається саме з **л**, їй відповідають імена **Лазарь** або **Ларионъ**.

Значна кількість записів складається з літери **м**. В межах досліджуваного архітектурного об'єму храму таких графіті виявлено п'ять (№№ 3109, 3273, 3292, 3607, 3609). Причиною цього, на нашу думку, є зв'язок її з молитовною практикою, встановлений нами під час дослідження графіті у Георгіївському приділі [див.: Корнієнко 2010, с. 378]. Запропоноване нами тлумачення спиралося на символіко-числове значення **м**, яке дорівнює сорока. Це число випробувань, воно

символізує сорокаденний піст Ісуса Христа, стільки ж днів триває поминання померлого (сорокоуст) [Дьяченко 2006, с. 640; Иванов 2003, с. 240-328], воно тісно пов'язане з уявленням про очищення від гріхів та надією, означає молитву та приготування до нового життя [Данилевский 2001, с. 227]. В абетковій молитві літері відповідає наступний рядок: „**Милости Твоея хотяще Боже!**” [Русская азбука 1998, с. 154], що дозволяє розглядати виконання на фресці літери **м** як скороченої формули молитви. Втім, не виключено, що деякі з цих записів слід трактувати як першу літеру імені, адже такі приклади присутні в текстових частинах записів обрахунку кількості проведених поминальних служб. Наприклад, так скорочувалось ім'я **Михаилъ**. Ймовірно, саме з таких позицій слід тлумачити два факти написання **м** (№ 3607 та № 3609) у XVI – XVII ст.

Літера **н** прокреслена тричі (№ 3177, № 3202 та № 3566). Дві останні, виконані у XVI – XVII ст., найвірогідніше розглядати як ініціали імені наприклад, **Никола**. Втім, з позицій символіко-числового значення, яке для **н** дорівнює п'ятидесяти, що може тлумачитись як символ П'ятидесятниці, церковного свята, встановленого у пам'ять зішестя Святого Духа на апостолів на п'ятидесятний день після Великодня; другою назвою цього свята є день Трійці, названий так тому, що після зішестя Святого Духа християни чіткіше усвідомили таємницю Пресвятої Трійці – трипостасного та єдиносущного Господа: Батька, Сина та Духа Святого [Дьяченко 2006, с. 531; Иванов 2003, с. 330-331]. Водночас прокреслена літера **н** може розглядатись як своєрідна молитва про Господнє благословення у вигляді початку рядка абеткової молитви: **Но мне ныне пространно слово подаиже...** [Русская азбука 1998, с. 156].

З таких позицій можемо поглянути на факти написання літери **р** (№№ 3057, 3186, 3302, 3317). Адже так скорочувались імена (наприклад, **Романъ**) в записках обчислення кількості проведених поминальних служб. Водночас, відповідний **р** рядок абеткової молитви – **Рүце свои выпрь въ здею присно** [Русская азбука 1998, с. 156] – дозволяє за допомогою цієї літери висловити молитовне сподівання, відтак, саме графіті набуває молитовного характеру.

Аналогічна ситуація спостерігається у випадку спроби встановлення змісту напису, що складається з літери **с** (№ 3621). З одного боку її можемо тлумачити як молитву, оскільки вона є початковою в дієслові **спаси**, молитовні формули із застосуванням якого в XVI – XVII ст., коли виконано розглядуваний текст, зустрічаються найчастіше. Водночас не виключено, що перед нами ініціал імені, наприклад, **Семенъ**.

Чотири рази зустрічаються записи, що складаються з літери **т** (№№ 3256, 3272, 3433, 3617). Вірогідно тлумачити такі записи як скорочену форму імені, наприклад, **Тимофен**. Однак, водночас, зважаючи на відповідний рядок абеткової молитви **Ты бо даеши достойнымъ силу** [Русская азбука 1998, с. 156], графіті може розглядатись як своєрідне прохання Господньої допомоги.

Літера **х**, яка зустрічається один раз (№ 3173), є початковою в слові **Христосъ**, що дозволяє тлумачити графіті як скорочену до слова-звернення молитовну формулу. Однак подібним чином скорочувались деякі імена в записках обчислення кількості проведених поминальних служб.

Сказане вище буде справедливим для літери **ѡ** (№ 3191). Числове значення фіти дорівнює дев'яти, що є священним числом, яке символізує потроєну

Трійцю. Водночас, вона є першою літерою грецького слова Θεός ‘Бог’, відтак може розглядатись як символ імені Господа. Тому, на перший погляд, її слід тлумачити як молитву у вигляді слова-звернення, на кшталт розглянутих нами вище поставлених під титло літер **ги**, що є традиційним скороченням слова **Господи**. Водночас, ми не можемо виключати можливості, що таким чином автор міг скоротити до ініціалу власне ім’я, адже схожі випадки траплялись серед записів лічби. Наприклад, так могло бути виконане ім’я **Θεοδωρ**.

Літера **ѧ**, що зустрічається один раз (№ 3532), завершає вірші „Абеткової молитви”: **Языкѣ новѣ хвалѣ воздая Оцю и Бгнѣ и Бгвтому Дѣху. Ёмѣже честь и слава отъ всеа твари и дѣханиа в непроходимыя вѣкы** [Русская азбука 1998, с. 156]. Це дозволяє тлумачити її як скорочену до однієї літери молитовну формулу. Однак подібним чином скорочувались деякі імена в записах обчислення кількості проведених поминальних служб, наприклад **Аковѣ**. Відтак, не виключено, що на фресці виконаний ініціал автора і його слід розглядати як скорочену форму пам’ятного запису.

Власне, останнє буде справедливим для латиничного графіті, текст якого містить літеру **z** (№ 3488).

Отже, слід визнати, що невизначеність у змісті, який вкладали в текст самі автори подібних написів, які складаються з однієї літери, перешкоджає їх однозначній інтерпретації.

II.1.8. Написи, зміст яких не встановлений

У південній стороні приділа свв. Іоакима та Анни до цієї категорії віднесені вісім графіті, які мають вигляд простого набору літер та слів. П’ять з них виконані кирилицею (№№ 3024, 3040, 3150, 3321, 3389), три – грецькі (№ 3213, № 3218 та № 3238).

Ми вже зазначали, що подібні тексти дещо схожі на оздоблення поверхні дерев’яних обітних хрестів, традиція поставлення яких існувала з давньоруських часів [Пермиловская 2009, с. 179-180], й припускали, що можна з великою долею вірогідності віднести такі записи до категорії молитовних або ж цитат творів книжної писемності. Прикрашаючи хрест різьбленням, майстрами в якості написів активно застосовувались вислови з Євангелія, цілі речення або його частини, які передавалися за допомогою скорочень або криптограм, що створювало образ таємничості, святості та неповторності хреста [Пермиловская 2009, с. 187, ілл. на с. 183, 186-187, 191-192]. Вочевидь, з таких же позицій виходили й автори графіті, коли видряпували їх на стінах Софійського собору. Проте, допоки не буде чітко встановлена текстова частина таких записів, їх віднесення до конкретної категорії унеможливлене.

II.1.9. Фрагменти написів

До цієї категорії нами віднесені тридцять шість графіті, реконструювати текст яких через значні пошкодження фрескового тиньку не виявляється за можливе. Більшість з них збереглась лише у вигляді кількох літер, що не дозволяють встановити бодай одне зі слів: №№ 3002, 3004, 3011, 3015, 3018, 3064, 3069, 3090, 3155, 3192, 3214, 3254, 3271, 3274, 3278, 3334, 3340, 3364, 3368, 3396, 3452, 3462, 3466, 3476, 3489, 3595, 3602, 3603, 3642. В деяких можемо реконструювати одне або кілька слів, проте їхній зміст залишається нез’ясованим: №№ 3009, 3264,

3268, 3348, 3490, 3495. У випадку з записом № 3198, то його текст був знищений навмисно: на це вказує характер прорізів. У тексті ще одного пошкодженого грекомовного напису (№ 3250) згадується ім'я Стратоніка, й, оскільки графіті виконане на фресці з образом св. Стратоніка, з великою долею вірогідності можемо припустити, що автор звертався з молитвою до цього святого.

II.1.10. *Записи музичного змісту*

З-поміж епіграфічних пам'яток південної частини приділа свв. Іоакима та Анни виявлено два написи, що можуть бути віднесені до даної категорії. Один з них (№ 2995) виявлений у південній стороні апсиди: **КАНОНЪ ПАТЪЪ О О О О О**. Другий (№ 3495) – на фресці з образом св. Марка Подвижника. Він зберігся частково – тільки слово **ікосъ**, номер же пісні знищений вибоями. Нажаль, значення таких написів наразі визначити складно.

II.1.11. *Записи цифр*

До цієї категорії ми відносимо один запис (№ 3260), виконаний на фресці з образом св. Стратоніка, він має вигляд двох пронумерованих вертикальних ліній: **1** та **2**. Мета їх виконання лишається нез'ясованою.

II.1.12. *Записи лічби*

До цієї категорії нами зараховуються графіті, що мають вигляд рядків вертикальних або стовпчиків горизонтальних засічок. Вони і раніше потрапляли до поля зору дослідників, однак не викликали зацікавлення. Вперше їх комплексне вивчення було здійснене нами на матеріалах Георгіївського приділа Софії Київської, воно дозволило встановити безпосередній зв'язок таких написів з церковним поминанням. До аналогічних висновків дійшли й інші вчені [див.: Калечич 2011, с. 124].

Проведене нами комплексне дослідження графіті цієї категорії дозволило виділити три основні складові формули: 1) малюнок хреста; 2) християнське ім'я людини, скорочене або повне; 3) рахункову частину у вигляді певної кількості вертикальних чи горизонтальних засічок або літер **а** (= 1). Втім, ця формула мала відкриту структуру, доволі часто автори опускали першу та другу частини.

На підставі аналізу часу складання комплексів таких графіті на стінах Георгіївського приділа були визначені хронологічні рамки їх побутування: від другої чверті XI до середини-кінця XIV ст. Подальші дослідження підтвердили цю тезу. З кінця XIV – початку XV ст. записи на стінах храму, вірогідно, замінили книги-поменники, в які за надання певної пожертви вписувався поминальний запис, згідно якого церква брала на себе зобов'язання творити в храмі молитву за душу жертводавця або ж за душі його родичів [докл. див.: Корнієнко 2009; 2010, с. 381-385; Корнієнко 2010; 2012].

В межах дослідженої ділянки Софійського собору виявлено двісті сім записів, віднесених до цієї категорії. Вони зосереджені у вівтарній частині: №№ 3000, 3006-3008, 3016, 3019-3021, 3025-3033, 3035-3039, 3041-3043, 3047-3056, 3060-3062, 3065-3068, 3070-3089, 3091-3093, 3096-3108, 3110-3121, 3123, 3127-3128, 3130-3131, 3134-3139, 3143, 3146, 3149, 3151-3153, 3156-3157, 3160, 3162-3164, 3172, 3175, 3199, 3226, 3284-3291, 3293-3295, 3303-3305, 3308, 3310, 3312, 3318-3320, 3324, 3326, 3328-3333, 3335-3339, 3341-3342, 3346-3347, 3349-3350, 3352-

3363, 3366-3367, 3369-3379, 3381, 3386-3388, 3392-3395, 3397, 3399-3401, 3403-3404, 3407-3409, 3416-3417, 3421, 3423-3425, 3427, 3429, 3435.

Нашими дослідженнями було встановлено, що у формулі записів обчислення кількості проведених поминальних служб повне ім'я людини, за душу якої належало молитись, наводилось доволі рідко, а зазвичай вказувалась така кількість літер і в такій послідовності, щоб ім'я легко можна було впізнати. Це обумовлено тією обставиною, що підрахунок кількості проведених поминальних служб міг виконуватись різними особами, що й викликало необхідність точного визначення імені людини, за душу якої вони проводились. Тож, зазвичай, автори вказували кілька початкових літер імені, інколи додаючи до них середню або останню; в окремих випадках ім'я наводилось повністю. Нами вже була відмічена обставина, що чим більшим був ступінь поширення імені, тим менше літер вказувалось у записі. Визначення найбільш поширених імен здійснювалось на підставі вивчення вживання імен у період з XI до кінця XIV ст. у Лаврентіївському [ПСРЛ 1], Іпатіївському [ПСРЛ 2] та Новгородському першому [ПСРЛ 3] літописах, новгородських берестяних грамотах [Зализняк 1995], графіті Софії Київської [Корнієнко 2010; 2010а; 2011], іменослові Рюриковичів [Литвина, Успенский 2006]. При цьому посилання подаються на вміщені у відповідних виданнях іменні покажчики, за якими кожен читач зможе, за необхідності, самостійно віднайти відповідну статтю, берестяну грамоту чи графіті, в яких вживане це ім'я.

Попередні результати проведеної нами роботи представлені нижче:

- **а** (№№ 3051, 3061, 3152, 3319, 3349), **ан** (№ 3352). **Андрѣи**. Повна форма імені відновлена нами як найбільш вірогідна на підставі аналізу частоти вживання у давньоруському іменослові [ПСРЛ 1, с. 542; ПСРЛ 2, с. VI; ПСРЛ 3, с. 597; Литвина, Успенский 2006, с. 467-475; Зализняк 1995, с. 595, 643; Корнієнко 2010, с. 454; 2011, с. 391].

- **агаѡна** (№ 3030), **аг** (№ 3172). **Агаѡна**. В другому випадку маємо скорочене до двох літер таке саме ім'я, поширене у давньоруському іменослові [ПСРЛ 1, с. 541; ПСРЛ 2, с. V; ПСРЛ 3, с. 595; Литвина, Успенский 2006, с. 461-463; Зализняк 1995, с. 641]. На думку А. Литвиної та Ф. Успенського, ім'я можна вважати родовим у Рюриковичів, адже воно було надане кільком її представникам як під час хрещення, так і при постригу [Литвина, Успенский 2006, с. 463].

- **ама** (№ 3356). **Амандѣ**. Згадана в написі особа названа на честь просвітителя Бельгійської Галії Маастрихтського єпископа св. Аманда (594-651) [Аманд]. Пам'ять святого припадає на 6 лютого, у давньоруських місяцесловах вона відсутня [Лосева 2001, с. 264].

- **ар** (№ 3329). **Арсенни**. Повна форма імені відновлена як найбільш вірогідна, воно зустрічається в записі 1052 р. про поставлення Арсенія ігуменом, що знаходиться в цьому ж приділі (№ 3541).

- **в** (№ 3378), **ва** (№ 3067 та № 3330), **вас** (№ 3020 та № 3285). **Василии**. У двох перших випадках повна форма імені відновлена нами як найбільш вірогідна на підставі аналізу частоти вживання в давньоруському анторопоніміконі [ПСРЛ 1, с. 543; ПСРЛ 2, с. VIII-IX; ПСРЛ 3, с. 601-603; Литвина, Успенский 2006, с. 482-495; Зализняк 1995, с. 599; Корнієнко 2010, с. 454]. В останньому – ім'я впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення.

- **вар** (№ 3054), **варвара** (№ 3175). **Варвара**. Повна форма імені у першому випадку відновлена як найбільш вірогідна; це ім'я було доволі поширеним, особливо серед духовенства [ПСРЛ 1, с. 543; ПСРЛ 2, с. VIII; ПСРЛ 3, с. 601].

- **ви** (№ 3062). **Викторъ**. Повна форма імені відновлена на підставі особливостей скорочення.

- **г** (№ 3328), **гє** (№№ 3084, 3121, 3337 та 3354), **гео** (№ 3935), **геор** (№ 3100). **Георгини**. Застосована в двох останніх випадках форма скорочення дозволяє впевнено відновити це ім'я. У випадку зі скороченням до однієї або двох літер воно відновлюється на підставі частоти вживання [ПСРЛ 1, с. 545; ПСРЛ 2, с. XII; ПСРЛ 3, с. 606; Литвина, Успенский 2006, с. 508-519, 623; Зализняк 1995, с. 605; Корнієнко 2010, с. 454; 2010а, с. 261; 2011, с. 391].

- **грѣ** (№ 3117). **Григорини**. Повна форма імені відновлена на підставі особливостей скорочення. Це ім'я не було поширене в князівському іменослові [Литвина, Успенский 2006, с. 563], однак часто зустрічалось в середовищі духовенства [ПСРЛ 1, с. 546; ПСРЛ 2, с. XIII; ПСРЛ 3, с. 608].

- **Дмитро** (№ 3119). Ім'я не скорочувалось. Воно було дуже поширеним у давньоруському антропоніміконі [ПСРЛ 1, с. 546; ПСРЛ 2, XIV; ПСРЛ 3, с. 610-611; Литвина, Успенский 2006, с. 534-540; Зализняк 1995, с. 612; Корнієнко 2010, с. 455].

- **є** (№ 3393 та № 3425), **єр** (№ 3353), **іє** (№ 3377), **нер** (№ 3066). **Иєремиа**. Повна форма імені відновлена нами за особливостями скорочення та на підставі частоти вживання [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XV; ПСРЛ 3, с. 612].

- **є҃пра҃зна** (№ 3028). Ім'я не скорочувалось, воно було поширене в антропоніміконі князівської династії [Литвина, Успенский 2006, с. 292].

- **ѣфима** (№ 3355). Ім'я не скорочувалось, воно було досить поширеним серед духовенства [ПСРЛ 1, с. 547; ПСРЛ 2, с. XIV; ПСРЛ 3, с. 612].

- **з** (№ 3105 та № 3116). **Захарн**. Повна форма імені відновлена на підставі частоти вживання [ПСРЛ 3, с. 614; Зализняк 1995, с. 618].

- **и** (№ 3392 та № 3397), **ноа** (№ 3043 та № 3288), **іо** (№ 3113), **іоа** (№ 3404), **іу** (№ 3016, № 3026 та № 3358). **Иоанъ**, **Іуанъ**. Повна форма впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XVII; ПСРЛ 3, с. 614-618; Литвина, Успенский 2006, с. 548-561; Зализняк 1995, с. 619-620; Корнієнко 2010, с. 455-456; 2010а, с. 262; 2011, с. 392].

- **иоу҃л** (№ 3029). **Иоу҃лани**. Повна форма імені відновлена на підставі особливостей скорочення.

- **іа** (№ 3106), **іак** (№ 3332), **ѡ** (№ 3163). **Іаковъ**, **Ѧковъ**. Повна форма відновлена завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XV; ПСРЛ 3, с. 645; Литвина, Успенский 2006, с. 588-589, 601].

- **л** (№ 3409), **ла** (№ 3097), **лаза** (№ 3032). **Лазарь**. Повна форма імені відновлюється як більш вірогідна за частотою вживання та особливостями скорочення [ПСРЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XX; ПСРЛ 3, с. 622; Зализняк 1995, с. 629; Корнієнко 2011, с. 392].

- **л҃** (№ 3287), **лоу҃ка** (№ 3088). **Лоу҃ка**. Повна форма цього поширеного в давньоруському антропоніміконі християнського імені [ПСРЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XXI;

ПСРЛ 3, с. 622; Зализняк 1995, с. 630; Корнієнко 2010а, с. 263] відновлюється за особливостями скорочення.

- **м** (№ 3039, № 3367 та № 3395). **Михаилъ**. Повна форма відновлюється за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 550-551; ПСРЛ 2, с. XXII; ПСРЛ 3, с. 624-626; Литвина, Успенский 2006, с. 576-580; Зализняк 1995, с. 633; Корнієнко 2010а, с. 263]

- **ма** (№ 3110 та № 3162), **мар** (№ 3037, № 3342 та № 3164), **мариа** (№ 3041 та № 3103). **Мариа**. Повна форма відновлюється за особливостями скорочення, а також частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XXI; ПСРЛ 3, с. 623; Литвина, Успенский 2006, с. 573-576; Зализняк 1995, с. 632; Корнієнко 2010, с. 456].

- **мама** (№ 3295). **Мамантъ**. Повна форма імені відновлена на підставі особливостей скорочення.

- **н** (№ 3366). **Никола**. Повна форма імені відновлена на підставі частоти вживання [ПСРЛ 1, с. 551-552; ПСРЛ 2, с. XXIII; ПСРЛ 3, с. 629; Литвина, Успенский 2006, с. 501-502, 564, 607, 608-610; Зализняк 1995, с. 633, 638; Корнієнко 2010, с. 456].

- **на** (№ 3400), **нат** (№ 3370), **ната** (№ 3429). **Наталиа**. Повна форма імені відновлена як найбільш вірогідна на підставі особливостей скорочення.

- **о** (№№ 3284, 3304, 3379 та 3399). **Оноуфрин**. Повна форма імені відновлюється завдяки частоті вживання в іменослові [Зализняк 1995, с. 643]. Втім, не виключено, що в записах згадується Олісей.

- **ол** (№№ 3042, № 3114 та № 3286). **Олиѣти**. Повна форма імені відновлюється завдяки частоті вживання в іменослові [Зализняк 1995, с. 643].

- **пан** (№№ 3346). **Пантелеимонъ**. Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення.

- **па** (№№ 3128), **паул** (№№ 3096). **Павлъ** и **Паоулъ**. Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [Зализняк 1995, с. 646].

- **по** (№№ 3381) **Полукарпъ**. Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення.

- **с** (№ 3068 та № 3375), **са** (№№ 3138, 3290, 3347 та 3388). **Сава**. Відновлене як найбільш вірогідне на підставі частоти вживання, особливо в середовищі духовенства [ПСРЛ 1, с. 553; ПСРЛ 2, с. XXVII; ПСРЛ 3, с. 634-635; Литвина, Успенский 2006, с. 470-471; Зализняк 1995, с. 661; Корнієнко 2010, с. 457].

- **сте** (№ 3376), **стеѣ** (№ 3006), **степан** (№ 3104). **Стефанъ** та **Степанъ**. Повна форма встановлена завдяки особливостям скорочення. Ім'я часто зустрічається серед духовенства [ПСРЛ 1, с. 554; ПСРЛ 2, с. XXIX; ПСРЛ 3, с. 639].

- **ф** (№ 3056), **фео** (№ 3086), **ѳ** (№ 3423), **ѳе** (№ 3357), **ѳед** (№ 3048). **Федоръ** та **Ѳеодоръ**. Повна форма імені впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 556; ПСРЛ 2, с. XXX; ПСРЛ 3, с. 641-642; Литвина, Успенский 2006, с. 615-618; Зализняк 1995, с. 628; Корнієнко 2010, с. 458; Корнієнко 2010а, с. 265].

- **ус** (№№ 3055). **Иосифъ**. Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [Зализняк 1995, с. 621, 644].

II.2. Малюнки-графіті

У південній частині приділа свв. Іоакима та Анни виявлено 132 малюнки, які можемо розбити на наступні категорії:

- 1) *хрести, монограми та теонімограми;*
- 2) *зображення святих;*
- 3) *символи, пов'язані з частинами людського тіла;*
- 4) *предмети релігійного вжитку та артефакти;*
- 5) *символи, пов'язані з землею та небом;*
- 6) *антропоморфні зображення;*
- 7) *орнітоморфні зображення;*
- 8) *сюжетні зображення;*
- 9) *емблеми.*

Співвідношення між різними категоріями малюнків-графіті південної сторони приділа свв. Іоакима та Анни виглядає таким чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Хрести, монограми та теонімограми	76	11,31 %
Зображення святих	1	0,15 %
Символи, пов'язані з частинами людського тіла	18	2,68 %
Предмети релігійного вжитку та артефакти	1	0,15 %
Символи, пов'язані з землею та небом	1	0,15 %
Антропоморфні зображення	1	0,15 %
Орнітоморфні зображення	6	0,89 %
Сюжетні зображення	2	0,3 %
Емблеми	26	3,87 %

II.2.1. Хрести, монограми, теонімограми

З малюнків-графіті найчисленнішою категорією є зображення хрестів, а також пов'язаних з ними теонімограм та монограм. У попередніх роботах ми відмітили складність встановлення мети виконання та причин, що спонукали авторів до видряпування подібних малюнків. Враховуючи розмаїття символіки хреста, нами було запропоновано кілька можливих варіантів інтерпретації [Корнієнко 2010, с. 393-394; 2011, с. 268-369].

Згідно Єфрема Сірина, зображення хреста символізує інвокацію „в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа”. Якщо хрест поставлений на початку рядка, то він співвідноситься з накладанням на себе хресного знамення перед якоюсь важливою справою, а також символізує мовний акт, звернений до Господа та святих [Рождественская 1992, с. 17-18]. Відтак не виключена можливість інтерпретації частини таких зображень як своєрідної піктограми, що відповідає молитовному напису.

Виконання малюнка хреста доволі різноманітне, вони прокреслювались одинарними (№№ 167а, 3126, 3140, 3141, 3154, 3212, 3222, 3244, 3246, 3298, 3434, 3437, 3459, 3473, 3485, 3510, 3523, 3527, 3535, 3562, 3567, 3572-3575, 3581, 3589, 3590, 3597, 3600, 3610, 3621, 3641, 3643), подвійними (№№ 3165, 3166,

3443, 3444, 3449, 3509, 3525, 3529, 3598, 3599) та потрійними (№ 3445, № 3464 та № 3468) рисками. Нерідко їх кінці прикрашались розширеними у вигляді трикутників чи трапецій (якщо хрест прокреслювався подвійними рисками) кінцями (№№ 3446-3448, 3460, 3461, 3480, 3497). Інколи обабіч щогли прокреслювались складові теонімограми **ІГ ХС** та **НИКА** (№ 3063 та № 3484), останнє слово писалось і окремо (№ 3413).

Попри розмаїття всіх цих зображень, їх об'єднує той факт, що у християнстві хрест – грецький, латинський чотирибох-, шести- (з табличкою над головою Ісуса Христа або підніжжям) та восьмиконечний (з табличкою та підніжжям) символізував Спасителя, відтак, подібні малюнки можуть найвірогідніше тлумачитись саме як скорочена форма молитви. Так само слід тлумачити пов'язаний з образом Ісуса Христа і хрест Флоре або криноподібний хрест (№ 3428), що широко зустрічається в мистецтві Візантії та Русі [Смирнова 2007, с. 292-293].

Ймовірно, з таких же позицій слід розглядати обведену в коло подвійну хризму (№ 3239), зображення якої зустрічаються в живописному фресковому оформленні склепін арок Софійського собору [див., напр.: Корнієнко 2009а, рис. 1, 3; 2, 3; История 2007, с. 348, рис. 330].

Проте ми також зазначали, що різноманітні малюнки хрестів активно застосовувались в сигілографії, для прикладу ми наводили емблеми у вигляді чотириконечних „грецьких” хрестів на особових печатках пінських зем'ян Шоломицьких, у вигляді хреста-якоря – волинських зем'ян Яковицьких, у вигляді косого хреста – підстарости городенського Яна Комповольського [Алферов, Однороженко 2008, с. 77, 189, 191] тощо. В разі такого тлумачення виконання зображення хреста на стіні храму може розглядатись як піктограма, яка відповідає пам'ятним написам, адже малюнок фіксує факт перебування в соборі автора, який декларує свою приналежність до певної родини.

В іншому випадку ми не можемо виключати дидактичного та естетичного значення окремих малюнків, адже доволі часто серед них зустрічаються виконані на високому професійному рівні зображення, що видають руку досвідчених художників, які могли працювати у софійському скрипторії та виконувати книжкові мініатюри. В такому разі малюнки хрестів могли символічно розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа, чому особливо відповідають зображення голгофських (№ 3145, 3463, 3533, 3596), проквітлих (№№ 223а, 255, 271, 3623, 3628, 3010, 3439, 3465, 3513) та у вигляді якоря (№ 3569) хрестів.

Адже всі ці зображення тісно пов'язані з Розп'яттям, хресною жертвою Ісуса Христа, символ проквітлого хреста доволі часто зустрічається в християнському мистецтві, він пов'язується з прообразом хреста Старого Завіту – Деревом Життя, яке рятує людство [Апостолос-Кападона 2000, с. 54, 118; Смирнова 2007, с. 280-281; Ozerkov 2006; Шаповалов 2003]

Водночас не виключено, що деякі з таких зображень можуть бути своєрідною „пробою пера”, пошуком нових форм оформлення книжкової мініатюри.

Один раз виявлене зображення скісного Андріївського хреста (№ 3126). Аналогічні знаки часто зустрічаються у вигляді графіті або опуклих знаків на давньоруській плінфі [див., наприклад: Холостенко 1975, с. 121, рис. 12; с. 124, рис. 15; Коваленко, Раппопорт 1991, с. 147, рис. 3: 11]. Нажаль, наразі складно

встановити мету виконання подібних зображень, можливо, їх слід розглядати з позицій ідентифікації авторів. Ймовірно, так само варто тлумачити зображення хреста в колі (№ 3571), адже подібні зображення зустрічаються і в давньоруських клеймах [див.: Шовкопляс 1964, табл. VI, 15, VII, 38].

З-поміж виявлених в цій частині храму зображень хрестів незвичну форму, що не зустрічалась раніше, мають хрест з подвійним вирубом (№ 3591) [Смирнова 2007, с. 294] та утворений за допомогою ромба з розширеними вершинами (№ 3507). Символічне значення цих зображень лишається малоз'ясованим.

Тож мусимо констатувати, що наразі в нас відсутня можливість запропонувати чіткі критерії, за якими можна встановити семантику того чи іншого зображення хреста, видряпаного на фресці.

II.2.2. Зображення святих

До цієї категорії відноситься одне виявлене на фресці з образом св. Саверія (№ 3300) зображення Ісуса Христа-Пантократора, на що вказує хрещатий німб, притиснуте до грудей лівою рукою Євангеліє та піднята для благословення права. В цілому образ нагадує знамените зображення Пантократора у куполі Софії Київської або в композиції Деїсус [див.: Лазарев 1960, табл. 1, 22-23], які, вірогідно, і послужили прообразом виконаному малюнку.

II.2.3. Символи, пов'язані з частинами людського тіла

В межах досліджуваної ділянки архітектурного об'єму Софійського собору з малюнків-графіті, віднесених до цієї категорії, найбільше трапляється зображень рук у благословляючому жесті: №№ 254, 254а, 254б, 3204, 3205, 3228, 3229, 3231-3233, 3235, 3252, 3281, 3296, 3299. Найбільш вірогідним поясненням їх широкого розповсюдження ми вважаємо те припущення, що такі графіті є своєрідною піктограмою, виконання якої на стіні було символічною молитвою-проханням Господнього благословення [Корнієнко 2007, с. 57].

Порівняно рідше зустрічаються малюнки розкритих долонь, таких зустрічаємо всього два (№ 254в та № 3167). Такий малюнок символізує жест слухання. Однак наразі важко встановити причини виконання та символічне значення таких графіті. Сказане буде справедливим і до зображень голів чи обличч, які також зустрічаються в епіграфіці. Зокрема, в південній частині приділа таке зображення одне (№ 3508). Голова символізує місце перебування життя, вона є головним членом тіла, адже керує всіма іншими його членами [Фергюсон 1998, с. 79-80].

Можливо, в основі їх виконання на стінах храму лежала така сама причина, яка в пізнішому спонукала до виготовлення вотивних привісок, що представляли собою різні частини людського тіла і що їх ми досі можемо бачити на особливо шанованих іконах. Втім, це припущення потребує додаткового дослідження.

II.2.4. Предмети релігійного вжитку та артефакти

Серед малюнків-графіті південної частини приділа свв. Іоакима та Анни до цієї категорії можемо віднести одне зображення (№ 3568) глечика, виконане на фресці з образом св. Сисинія. В християнському мистецтві такі посудини символізували очищення [Апостолос-Кападона 2000, с. 120], проте встановити вкладений автором графіті у свій малюнок зміст наразі не виявляється за можливе, як і пояснити значення хвилястої стрічки ліворуч.

П.2.5. Символи, пов'язані з землею та небом

До цієї категорії нами віднесений малюнок (№ 3454) розташований півколом трьох зірок, двох шестипроменевих та однієї восьмипроменевої. Зображення зірки, що сяє, в християнському мистецтві виступає символом Божественного покровительства [Фергюсон 1998, с. 45], водночас, за особливостями виконання ці зірки нагадують христограму (шестипроменеві) та подвійну христограму (восьмипроменеву). Тож цілком вірогідно, що графіті слід розглядати як своєрідну піктограму, звернену до Ісуса Христа з проханням покровительства.

П.2.6. Антропоморфні зображення

У південній частині приділа свв. Іоакима та Анни нами виявлене одне погрудне зображення людини (№ 3188), права рука якої піднята до грудей в жесті благословення. Німб відсутній, а обличчя кимось навмисно пошкоджене. Якщо пов'язати зображення та виконаний іншою рукою напис **Дрен** (№ 3189), можемо припустити, що на фресці зображений єресьярх, олександрійський священник Арій († 336). Це може пояснити подальше нівечення малюнка.

П.2.7. Орнітоморфні зображення

В межах досліджуваної ділянки виявлено шість таких малюнків: №№ 3193, 3194, 3221, 3223, 3230, 3269. Всі вони видряпані на фресках з образами св. Єрміла та св. Стратоніка. Попри певну схематичність виконання, в контурах тіл птахів легко вгадуються фігури голубів. Вони є символом чистоти, душі та Святого Духа, він може бути пов'язаний з символом Таїнства Хрещення, адже в усіх чотирьох Євангеліях у сюжеті про хрещення Ісуса Христа Святий Дух, що сходить на Нього, має подобу голуба (Мт. 3: 16, Мр. 1: 10, Лк. 3: 22, Ів. 1: 32). Цим можемо пояснити поширення цього сюжету в епіграфіці.

П.2.8. Сюжетні зображення

Ця категорія представлена двома малюнками.

Перший (№ 88) виконаний на фресці з образом св. Васіана, він представлений двома воїнами, які готуються кинути списи у птахів. Останні мають голови на довгій шийі та довгі хвости, що надає їм схожості зі зміями. На думку публікатора графіті С. Висоцького, ці фантастичні тварини (нагадаємо, він писав лише про праву фігуру, ліву пропустив) можуть бути ототожені з уособленням якогось злого духу, з яким борються вояки [Высоцкий 1966, с. 114]. На нашу думку, цілком вірогідно, що невідомим автором зображена сцена полювання на реалістичних птахів, ймовірно, дрохв.

Наступний малюнок (№ 3313), виконаний дитиною, зображує сцену битви зі змієм вершника. Останній фактично зображений стоячим, чим нагадує малюнки новгородського хлопчика Анфіма [Арциховский 1957, с. 200, рис. 4; рис. 7]. Це графіті, на нашу думку, ілюструє сюжет „Чуда святого Георгія про змія”, який отримав широке розповсюдження у давньоруській книжності з XI ст. [Словарь 1987, с. 144-145].

П.2.10. Емблеми

До цієї категорії нами віднесені двадцять шість графіті.

З них доволі часто зустрічаються малюнки, утворені поєднанням різної форми ліній, фігур та близьких до літер знаків: №№ 3014, 3045, 3200, 3215, 3234, 3365, 3380, 3384, 3431, 3453, 3467, 3496, 3524, 3532, 3543, 3601, 3608, 3624.

Частина таких зображень складається з поєднання різних геометричних фігур. Так, маємо три зображення, в основу яких покладене коло. Причому в № 3390 та № 3391 до кола вписані декілька складів, а в № 3536 коло розділене навпіл вертикальною рисою. З інших геометричних фігур маємо зображення трьох вписаних одне в одне квадратів (№ 3534), розділеного вертикальними рисками прямокутника (№ 3584), трикутника (№ 3625) та хрестоподібної фігури, складеної з квадрату та чотирьох трикутників по його сторонах (№ 3592). Нажаль, визначити значення цих малюнків наразі не виявляється за можливе.

На фресці з образом св. Марка Подвижника виконане контурне зображення тризубу (№ 3506), середній зубець якого увінчується чотириконечним хрестом, верхня частина щогли якого та кінці перекладини розширюються у вигляді трикутників. В цілому загальний вигляд прокресленого на фресці знаку подібний до тризубу на печатці Ізяслава Володимировича [Янин 1970, с. 41, 166, табл. 1, 2; 33, 2], однак наявні дві відмінні складові. Перша – це гостра ніжка, яка, як можемо судити з опублікованої фотографії печатки Ізяслава, на знаку останнього мала округлу форму, що дещо зближує зображення на фресці з тризубом на монетах Ярослава Володимировича [Сотникова, Спасский 1983, с. 196-203]. Втім, ця видозміна може бути пояснена з огляду на певну схематичність виконання графіті, коли автор, виконуючи напис ножем, змушений був враховувати специфіку поведінки цього інструмента під час виконання прорізів [докл. див.: Никитенко, Корниенко 2012, с. 60-61]. Інша ж відмінність полягає у розширенні кінців перекладини та верхньої частини щогли. Причому під верхнім розширенням прокреслена невелика горизонтальна лінія. Ці елементи оздоблення хреста, як вказують дослідження каналів прорізів, виконані цілеспрямовано.

С. Белецький на прикладі атрибутованих як приналежні князям Мстиславу Володимировичу та його сину Евстафію Мстиславичу (відповідно, сину та онуку Володимира Святославича) [Белецький 1997, с. 142-143] запропонував наступну схему видозміни тризубу від батька до сина: останній брав тамгу батька, змінюючи один елемент. Зокрема, у синів Володимира Ярослава, Ізяслава та Мстислава відмінності торкаються оформлення верхньої частини центрального зубця. Згідно схеми С. Белецького, онук Володимира Євстафій прийняв тамгу батька, змінивши в ній один елемент – оформлення ніжки [Белецький 1997, с. 143, рис. 4].

В нашому графіті також знаходиться один змінений елемент – оформлення завершення центрального зубця, що дозволяє, застосувавши схему С. Белецького, атрибутувати виконаний на фресці Софійського собору знак як приналежний онукові Володимира по лінії Ізяслава – полоцькому князеві Брячиславу Ізяславичу, який, після смерті батька у 1001 р. очолив Полоцьке князівство, яке тримав до своєї смерті у 1044 р. [Бугославский 2006, 172, 192]. Зважаючи на розташування тризубу – зубцями догори – знак приналежний живому князеві [докл. див.: Нікітенко, Корнієнко 2011а, с. 141], чим зближується за метою виконання з пам'ятними написами. Відтак, не виключено, що малюнок видряпаний самим полоцьким князем під час відвідин ним Києва. На цю думку наштовхує згадка літописом під 1068 р. [Бугославский 2006, 206] „Брячиславового двору” у Верхньому Місті, що вважається резиденцією полоцького князя [Толочко 1972, с. 119], тож дослідники припускають, що Брячислав міг періодично відвідувати Київ [Войтович 2006, с. 280]. Відтак, час виконання графіті на фресці може бути окреслений в хронологічних межах від 1020-х до 1044 р.

ПІСЛЯМОВА

У п'ятій частині „Корпусу графіті Софії Київської” публікуються 672 написи та малюнки, виявлені під час дослідження південної сторони приділа свв. Іоакима та Анни. Переважна більшість епіграфічних пам'яток вводиться в науковий обіг вперше, адже С. Висоцький опублікував тільки декілька графіті, що знаходяться в цьому архітектурному об'ємі храму.

Більшість графіті зосереджена у вівтарній частині, це явище характерне для софійської епіграфіки. Адже переважно це записи обчислення кількості проведених поминальних служб за душу людини, яка сплатила за таке своєрідне занесення у поменник на стінах Святої Софії певний грошовий внесок – ругу, що цілком відповідало практиці давньоруської церкви. Дослідження текстових частин записів дозволило розширити наші дані стосовно давньоруського християнського іменослова (Мамант, Аманд).

У південній частині приділа свв. Іоакима та Анни виявлений ранній датований напис, в якому зазначений 1023 р. Він є одним з одинадцяти прямо датованих графіті (від 1019 р. до 1036 р.), які однозначно вказують на те, що літописні 1017-й та 1037-й рр. не можуть бути прийняті як одна з дат заснування Софії Київської. Адже вже на 1023 р. храм був не лише побудований, а й прикрашений фресковим розписом. Тобто, підтверджується концепція Н. Нікітенко, згідно якої Софійський собор був закладений за Володимира у 1011 р., а завершений за Ярослава у 1018 р.

Не менш важливим свідченням щодо історії Софійського монастиря є запис 4 жовтня 1052 р., який сповіщає про поставлення ігуменом священика Арсенія. Хоча в написі не вказане ім'я митрополита, який здійснив поставлення, однак за хронологією можемо встановити, що ним був Іларіон. Графіті – одне з небагатьох свідчень практичної діяльності цього давньоруського ієрарха.

У вівтарній частині виявлений цікавий напис про внесення пожертви до храму від кіпріота Мануїла. Графіті є важливим свідченням про русько-кіпрські торгівельні контакти другої половини XIII – першої чверті XIV ст.

Нами неодноразово підкреслювалась важливість залучення даних графіті в якості джерела для дослідження стінопису Софійського собору, зокрема, для визначення однофігурних фрескових зображень святих. Переважна більшість з них не зберегла супровідних написів-дипінті, тож виконане на фресці ім'я святого, в молитовному зверненні або як підпис до образу, при співставленні з іконографією дозволяє атрибутувати, хто саме зображений на фресці. Завдяки проведеному нами дослідженню вдалося визначити образи св. Васіана Константинопольського, свв. Єрміла та Стратоніка, св. Саверія, єпископа Персії, св. Власія Севастійського, св. Федора Студита, св. Марка Подижника, св. Сиснія, єпископа Кізика, св. Самсона Странноприїмця, св. Андрія Стратилата, св. Поліхронії та св. Анастасії Римлянки. Пам'ять деяких з цих святих не зберегли писемні давньоруські місяцеслови, тож інформація про стінопис Софійського собору, який вже сам собою є значним за обсягом місяцесловом, розширяє наші знання про дні пам'яті тих чи інших святих. Також була підтверджена іконографічна атрибуція образу св. Костянтина Великого.

Не менш важливими, аніж давньоруські, є написи раннього модерного часу, на які раніше практично не зверталась увага вчених. Такі написи є цінним джерелом для досліджень в галузі біографістики та генеалогії XVI – XVII ст. Зокрема, вивчення написів південної сторони приділа свв. Іоакима та Анни дозволило виявити ряд текстів, виконаних представниками відомих шляхетських, а також і київських міщанських родів. Варто наголосити, що в писемних джерелах інформація про багатьох з цих людей відсутня, тож ці графіті містять унікальні відомості.

Окремо слід згадати виявлений ще С. Висоцьким напис на фресці з образом св. Костянтина Великого, що є однією з найдавніших таблиць для розрахунку Пасхи – „руки Іоанна Богословця”. Встановлено, що таблиця була скопійована з глаголичного оригіналу кирилицею, після чого – перенесена на стіну храму.

Не можна оминати увагою величезну кількість малюнків, з-поміж яких виділяється унікальний наразі малюнок тризубу, приналежний полоцькому князю Брячиславу Ізяславичу († 1044).

Отже, результатом новітніх епіграфічних досліджень Софії Київської, зокрема, вивчення графіті південної сторони приділа свв. Іоакима та Анни, варто назвати введення у науковий обіг значного комплексу з майже семи сотень автентичних історичних джерел XI – кінця XVII ст., інформація яких дозволяє розв’язати ряд питань, пов’язаних з архітектурою Софійського собору та її монументальним розписом, уточнити деякі відомості писемних джерел щодо окремих фактів історії середньовіччя та раннього модерного часу.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алферов, Однороженко 2008* – Алферов О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 200 с.
- Аманд* – Святитель Аманд. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.archiepiskopia.be/Rus/belgsaints.htm>.
- Анастасия* – Анастасия Рымлянина. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/114936.html>.
- Андрей* – Андрей Стратилат. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/115324.html>.
- Апостолос-Кападона 2000*. – Апостолос-Кападона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск: Урал LTD, 2000. – 272 с.
- Арциховский 1957* – Арциховский А.В. Берестяные грамоты мальчика Онфима // Советская археология. – 1957. – № 3. – С. 215-223.
- Арциховский, Янин 1978* – Арцеховский А.В., Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962 – 1976 гг.). – М.: Наука, 1978. – 192 с.
- Белецкий 1997* – Белецкий С.В. К атрибуции княжеского знака на граффити № 75 из Софии Киевской // Археология. – 1997. – № 3. – С. 141-145.
- Біблія 1995* – Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Завіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – К.: „Українське біблійне товариство”, 1995. – 296 с.
- Білоус 2008* – Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 360 с.
- Близнюк 1991* – Близнюк С.В. Торгово-экономические отношения Кипра с государствами Средиземноморья в 1192-1373 гг. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. К XVIII Международному конгрессу византинистов. – М.: Изд-во Московского университета, 1991. – С. 50-81.
- Бугославский 2006* – Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. Повесть временных лет. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 312 с.
- Вассиан* – Вассиан [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/149849.html>.
- Вендина 2002* – Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М.: „Индрик”, 2002. – 336 с.
- Виноградов 1998* – Виноградов А.Ю. Опыт новой редакции Жития святого великомученика и Победоносца Георгия: Библиографический комментарий // Журнал Московской Патриархии. – М., 1998. – Вып. 4. – С. 61-64.
- Войтович 2006* – Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
- Высоцкий 1966* – Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. – К.: Наукова думка, 1966. – 240 с.
- Высоцкий 1976* – Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). – К.: Наукова думка, 1976. – 456 с.
- Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009* – Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное

- пространство основного объема под хорами // Искусство Христианского Мира: Сборник статей: Выпуск XI. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2009. – С. 208-256.
- Голубинский 1911* – Голубинский Е. История Русской церкви. – М., 1911. – Т. 2, ч. 2. – 616 с.
- Григорович-Барський 2000* – Григорович-Барський В. Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Пер. з давньоукр., післям. і прим. П. Білоуса; передм. О. Субтельного; за ред. М. Москаленка. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2000. – 768 с.
- Данилевский 2001* – Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.). Курс лекций. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 339 с.
- Дмитриевский 1884* – Дмитриевский А. Богослужение в Русской церкви в XVI веке. – Казань, 1884. – Ч. 1. Службы круга седмичного и годичного и чинопоследование таинств: историко-археологическое исследование.
- Дьяченко 2006* – Дьяченко Г., протоиерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / Репринтное воспроизведение издания 1900 г. – М.: Отчий дом, 2006. – 1126 с.
- Евдокимова 2006* – Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской (Предварительная публикация) // Восточная Европа в древности и средневековье. Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. XVIII чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто (Москва, 17-19 апреля 2006 г.) Материалы конференции. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2006. – С. 56-62.
- Евдокимова 2008* – Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской (публикация) // *Orientalia et Classica*: Труды Института восточных культур и античности. Выпуск XIX. Аспекты компаративистики III. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2008. – С. 609-648.
- Евдокимова 2008a* – Евдокимова А.А. Корпус греческих граффити Софии Киевской на фресках первого этажа // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и российская государственность. – М.: Индрик, 2008. – С. 465-518.
- Евдокимова 2008б* – Евдокимова А.А. Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф... канд. филологических наук. – СПб., 2008. – 24 с.
- Ермил и Стратоник* – Ермил и Стратоник [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/190159.html>.
- Жития 5:1* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 4 (январь). – Т. 1. – 558 с.
- Желтов, Правдолюбов* – Желтов М.С., Правдолюбов С., протоиерей. Богослужение Русской церкви, X-XX вв. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/1132>.
- Жития 10* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 10 (июнь). – 706 с.

- Зализняк 1995* – Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 720 с.
- Зализняк 2004* – Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995 – 2003 гг. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 872 с.
- Зализняк 2004a* – Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: Русские словари, 2004. – С. 233-287.
- Запаско 1995* – Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.
- Зимин 1963* – Зимин А.А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – М., 1963. – № 37. – С. 66-75.
- Иванов 2003* – Иванов Г.П. Библейские числа. – СПб.: Христианское общество „Библия для всех” РС ЕХБ, 2003. – 368 с.
- Иванов 2011* – Иванов С.А. В поисках Константинополя. Путеводитель по византийскому Стамбулу и окрестностям. – М.: ООО „Издательство „Вокруг Света”, 2011. – 752 с.
- История 2007* – История русского искусства. – Т. 1: Искусство киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – М.: „Северный паломник”, 2007. – 664 с.
- Калечыц 2011* – Калечыц І.Л. Эпіграфіка Беларусі X – XIV стст. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – 271 с.
- Карский 1928* – Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л.: Изд-во АН СССР, 1928. – 494 с.
- Коваленко, Раппопорт 1991* – Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 142-157.
- Колесов 1978* – Колесов В.В. [рецензия]. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). К., 1976. // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 149-151.
- Корниенко 2010* – Корниенко В.В. „Малая эсхатология” Древней Руси в свете эпиграфических исследований в Софии Киевской // Сугдейский сборник. – Вып. IV. – К.-Судак: Видавництво „Горобець”, 2010. – С. 412-419.
- Корниенко 2012* – Корниенко В.В. „Малая эсхатология” Древней Руси в контексте новых эпиграфических открытий в Софии Киевской // Дриновський збірник. – Т. V. – Харків-Софія, 2012. – С. 297-304.
- Корниенко 2012a* – Корниенко В.В. Детские граффити в Софии Киевской // Детство в христианской традиции и современной культуре / Сост. К.Б. Сигов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 396-405.
- Корнієнко 2007* – Корнієнко В.В. Нові дослідження епіграфічного корпусу середньовічного Києва: графіті на фресці „Святий Фока” в Софійському соборі // Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми: Видавничий будинок „Еллада”, 2007. – С. 53-57.
- Корнієнко 2009* – Корнієнко В.В. Графіті – записи лічби з Софії Київської: нове джерело для дослідження розвитку ідей „малої есхатології” Давньої Русі //

- Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Збірник наукових праць за матеріалами II давньоруських історико-філософських читань „Філософські ідеї в культурі Київської Русі” (Полтава, 10 червня 2009 р.). – Полтава, 2009. – С. 93-104.
- Корнієнко 2009a* – Корнієнко В. Графіті в арках другого ярусу центральної апсиди Софії Київської: деякі підсумки дослідження // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції „Пам’ятки Національного заповідника „Софія Київська”: культурний діалог поколінь” (Київ, 25-26 жовтня 2007 р.). – К.: Видавництво „Горобець”, 2009. – С. 387-396.
- Корнієнко 2010* – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К.: Горобець, 2010. – 464 с.
- Корнієнко 2010a* – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 2: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – К.: Горобець, 2010. – 272 с.
- Корнієнко 2010б* – Корнієнко В.В. Молитовний напис Брячислава Святополковича з Софії Київської // Праці Центру пам’яткознавства. – К., 2010. – Вип. 18. – С. 211-217.
- Корнієнко 2011* – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 3: Центральна нава. – К.: Горобець, 2011. – 400 с.
- Корнієнко 2012* – Корнієнко В. Нове джерело до історії київського Софійського монастиря XI ст. // Труды Київської Духовної Академії: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К., 2012. – № 9. – С. 37-40.
- Корнієнко 2012a* – Корнієнко В.В. До історії давньоруського пасхального інструментарію: „рука Іоанна Богослова” в графіті Софії Київської // Праці центру пам’яткознавства: Збірник наукових праць / Титова О.М. (гол. ред.) та ін.; Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 21. – К.: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – С. 267-273.
- Корнієнко 2012б* – Корнієнко В.В. Ще раз про дату поставлення Іларіона митрополитом у світлі даних софійської епіграфіки // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.). – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2012. – С. 236-248.
- Корнієнко 2012в* – Корнієнко В. До питання атрибуції княжого знаку з приділа свв. Іоакима та Анни Софії Київської // Праці центру пам’яткознавства: Збірник наукових праць / Титова О.М. (гол. ред.) та ін.; Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 22. – К.: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – С. 236-240.
- Корнієнко 2012г* – Корнієнко В. Вірменські графіті на стінах Софії Київської та деякі питання розташування й часу функціонування “вірменської каплиці” // Культура і мистецтво вірменської діаспори в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19-20 листопада 2011). – Львів, 2012. – С. 53-63.
- Корнієнко 2013* – Корнієнко В.В. Нове свідчення русько-кіпрських торгівельних контактів XIII – XIV ст. // Древнее Причерноморье. – Одесса: ФЛП „А.С. Фридман”, 2013. – Выпуск X. – С. 333-339.

- Корнієнко 2014* – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської XI – початок XVIII ст.). Ч. 4: Приділ свв. Іоакима та Анни (північна сторона). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. – 656 с.
- Корнієнко, Колодницький 2012* – Корнієнко В., Колодницький Л. До питання реконструкції первісного вигляду фрески з зображенням хреста під образом Богоматері Оранти в Софії Київській // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Десятої Міжнародної наукової конференції (30 травня – 1 червня 2012 р.). – К., 2012. – С. 175-176.
- Корнієнко, Колодницький 2012a* – Корнієнко В., Колодницький Л. Дорогоцінний Хрест в стінописі Софії Київської: реконструкція первісного вигляду та історичні паралелі // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів II Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К., 2012. – С. 258-261.
- Лазарев 1960* – Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М.: Искусство, 1960. – 314 с.
- Литвина, Успенский 2006* – Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники. – М.: Индрик, 2006. – 904 с.
- Лосева 2001* – Лосева О.В. Русские Месяцесловы XI – XVI веков. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 420 с.
- Лукин 2010* – Лукин В.П. «Мѣстичи русции» во Владимире Волынском // История: дар и долг. Юбилейный сборник в честь Александра Васильевича Назаренко. – М.: Императорское Православное Палестинское Общество; СПб.: „Издательство Олега Абышко”, 2010. – С. 159-178.
- Марк Подвижник* – Святой Марк Подвижник [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.krotov.info/acts/05/antolog/dobr_05.html.
- Медынцева 1988* – Медынцева А.А. Эпиграфические находки из Старой Рязани // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 247-256.
- Медынцева 2000* – Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси (По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века). – М.: Наука, 2000. – 291 с.
- Медынцева, Попконстантинов 1984* – Медынцева А.А., Попконстантинов К.К. Надписи из Круглой церкви в Преславе. – София: Изд-во Болгарской академии наук, 1984. – 132 с.
- Молдован 1984* – Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. – К.: Наукова думка, 1984. – 240 с.
- Никитенко 2004* – Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика – К.: Издательский Дом „Слово”, 2004 (2-е изд.). – 416 с.
- Никитенко 2006* – Никитенко Н.Н. „Символический синтаксис” орнаментальной декорации центральной апсиды Софии Киевской // Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 343-356.
- Никитенко 2009* – Никитенко Н. Князь Владимир как «новый Константин» в стенописи Софии Киевской // Память и история: на перекрестке культур. Успенские чтения. – К., 2009. – С. 199-222.

- Никитенко 2011* – Никитенко Н.Н. Киево-Софийский кафедральный монастырь // Православная Энциклопедия (в печати).
- Никитенко, Корниенко 2012* – Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К.: Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, 2012. – 232 с.
- Никитин 2007* – Никитин А.Л. Текстология русских летописей (XI – начала XII вв.). Выпуск 2. Южно-русское и владими́ро-суздальское летописание XII в. – М.: Минувшее, 2007. – 488 с.
- Нікітенко 2003* – Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К.: Академперіодика, 2003. – 332 с.
- Нікітенко, Корнієнко 2011* – Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Нововиявлені ранні да-товані графіті на фресках Софії Київської та їхній історичний контекст (записи № 1684, № 2126 та № 2204) // Студії з архівної справи та документознавства / Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 2011. – Том 19, ч. 1. – С. 90-99.
- Нікітенко, Корнієнко 2011а* – Нікітенко Н., Корнієнко В. Княжий знак-графіті в північній галереї // Пам'ятки України: історія та культура. – 2011. – № 3-4 (167-168), липень-грудень. – С. 44-49.
- Нікітенко, Корнієнко 2012* – Нікітенко Н., Корнієнко В. Реліквія Чесного Хреста і фрески Софії Київської // Могилянські читання 2011 року: Збірник наукових праць: Християнські реліквії: вивчення, збереження, експонування. – К., 2012. – С. 83-93.
- Однороженко 2008* – Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2009. – 180 с.
- Орлов, Козюба 2008* – Орлов Р.А., Козюба В.К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 35-39.
- Панащенко 1974* – Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). – К.: Наукова думка, 1974. – 112 с.
- Пермиловская 2009* – Пермиловская А.Б. Деревянные кресты Русского Севера // Архитектурное наследство / Отв. ред. И.А. Бондаренко. Вып. 50. – М.: Книжный дом „ЛИБРОКОМ”, 2009. – С. 179-193.
- Преподобный Вассиан* – Преподобный Вассиан [Електронний ресурс]. Режим доступа: <https://mospat.ru/calendar/svyat1/oct10-vassian.html>.
- Приселков 2003* – Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X – XII вв. – СПб.: Наука, 2003. – 246 с.
- ПСРЛ 1* – Полное собрание русских летописей. Том I. Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 496 с.
- ПСРЛ 2* – Полное собрание русских летописей. Том II. Ипатьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 648 с.
- ПСРЛ 3* – Полное собрание русских летописей. Т. III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 720 с.
- Рибаков 1947* – Рибаков Б.А. Іменні написи XII ст. в київському Софійському соборі // Археологія. – І. – 1947. – С. 53-64.

- Рождественская 1992* – Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI-XV вв. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1992. – 166 с.
- Рождественская 2003* – Рождественская Т.В. Роль автора в настенной храмовой эпиграфике Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье: Автор и его текст: XV чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто (Москва, 15-17 апреля 2003 г.): Материалы конференции – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2003. – С. 214-218.
- Русская азбука 1998* – Русская азбука в инициалах XI – XVI веков. – М.: НИЦ „Скрипторий”, 1998. – 160 с.
- Рыбаков 1964* – Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI – XIV веков / Свод археологических источников, вып. Е – 144. – М.: Наука, 1964. – 48 с., илл.
- Сампсон* – Преподобный Сампсон Странноприимец. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://days.pravoslavie.ru/life/life1401.html>.
- Сарабьянов 2009* – Сарабьянов В.Д. Образ монашества в древнерусском искусстве XI – середины XII столетия // Древнерусское искусство. Идея и образ. Опыты изучения византийского и древнерусского искусства: Материалы Международной научной конференции 1-2 ноября 2005 года / ред.-сост. А.Л. Баталов, Э.С. Смирнова. М.: Северный паломник, 2009. – С. 161-194.
- Сборник 1874* – Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Отдел II. Известия очевидцев, современников и иностранных писателей. – К., 1874. – 176 с.
- Сергий 1997* – Сергий (Спасский), архиепископ. Полный месяцеслов Востока / Репринтное воспроизведение издания 1901 г. – М.: Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”; Изд-во „Православный паломник”, 1997. – Том III: Святой Восток. – Ч. 2 и 3. – 702 с.
- Симонов 2007* – Симонов Р.А. Математическая и календарно-астрономическая мысль в Древней Руси (по данным средневековой книжной культуры). – М.: Наука, 2007. – 431 с.
- Сисиний* – Святой Сисиний, епископ Кизический. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ortlife.ru/svyaty/muchenik-sisiniy-episkop-kizicheskiy-pamyat-23-noyabrya/6-dekabrya-po-n.-st.html>
- Сінкевич, Корнієнко 2009* – Сінкевич Н.О., Корнієнко В.В. Латиничні графіті XVI-XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 5: Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матеріали науково-практичної конференції „Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви” (22-23 вересня 2009 р., м. Київ). – С. 165-171.
- Словарь книжников 1987* – Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. I (XI – первая половина XIV ст.). – Л.: „Наука”, 1987. – 496 с.
- Словарь 1* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. I. – 950 с.
- Словарь 2* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. II. – 648 с.
- Словарь 3* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. III. – 680 с.

- Словарь 4* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. IV. – 1054 с.
- Словник 1977* – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1977. – 632 с.
- Словник 1978* – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1978. – 592 с.
- Смирнова 2007* – Смирнова И.М. Тайная история креста. – М.: Эксмо, 2007. – 320 с.
- Сотникова, Спасский 1983* – Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X-XI веков. – Л.: Искусство, 1983. – 240 с.
- Степанова 2006* – Степанова Е.В. Печати с латинскими и греко-латинскими надписями VI – VIII вв. из собрания Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2006. – 172 с.
- Столярова 1998* – Столярова Л.В. Древнерусские надписи XI-XIV вв. на пергаменных кодексах. – М.: Наука, 1998. – 414 с.
- Толочко 1972* – Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1972. – 220 с.
- Ульяновський 2012* – Ульяновський В.І. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків і нащадків. – К.: Видавничий дім „Простір”, 2012. – 1370 с.
- Феодор Студит* – Преподобный Феодор Студит. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://days.pravoslavie.ru/life/life2523.html>.
- Холостенко 1975* – Холостенко М.В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – К.: „Наукова думка”, 1975. – С. 107-170.
- Черепнин 1956* – Черепнин Л.В. Русская палеография. – М.: Госполитиздат, 1956. – 616 с.
- Шаповалов 2003* – Шаповалов Г. Про духовний зміст символу „проквітлий хрест” // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. Київ, 27-28 листопада 2002 р. – К.: „Фенікс”, 2003. – С. 214-216.
- Шовкопляс 1964* – Шовкопляс Г.М. Знаки на древньоруському посуді з Києва // Археологія. – 1964. – Том XVII. – С. 56-73.
- Цыб 2011* – Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление в „Повести временных лет”. Издание второе, исправленное. – СПб.: Дмитрий Буланін. – 320 с.
- Янин 1970* – Янин В.Л. Актовые печати древней Руси X – XV вв. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. – 328 с.
- Янин, Зализняк 2004* – Янин В.Л., Зализняк А.А. Берестяная иконка (=грамота № 914-И) // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: Русские словари, 2004. – С. 108-109.
- Boniecki 2002* – Boniecki A. Herbarz Polski: wydanie nowe, elektroniczne / Dr Mi-nakowski Publikacje Elektroniczne. – Kraków 2002. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.przodkowie.com.
- Niesiecki 1* – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi, y Rycerstwa kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, naywyższymi

Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością, y Świętobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1728.

Niesiecki 2 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świętobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM DRUGI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1738.

Niesiecki 3 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świętobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM TRZECI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1740.

Niesiecki 4 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świętobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM CZWARTY Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1743.

Ozerkov 2006 – Ozerkov D. Flourishing croos: a hierotopical motif in Jerusalem, Rome, and Russia // Новые Иерусалимы. Перенесение Сакральных пространств в христианской культуре. Материалы международного симпозиума / ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: Индрик, 2006. – С. 82-87.

Uruski 1904 – Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – T. 1. – Warszawa, 1904.

Uruski 1905 – Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – T. 2. – Warszawa, 1905.

Uruski 1908 – Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – T. 5. – Warszawa, 1908.

Uruski 1909 – Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – T. 6. – Warszawa, 1909.

Uruski 1911 – Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – T. 8. – Warszawa, 1911.

Uruski 1912 – Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – T. 9. – Warszawa, 1912.

Uruski 1915 – Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – T. 12. – Warszawa, 1915.

Додаток.

Координати розташування графіті південної частини приділа свв. Іоакіма та Анни

I.1. Фреска на південній стороні апсиди			3041	229	134
			3042	223	123
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)	3043	216	240
			3044	158	212
2994	140	310	3045	126	131,5
2995	163	317	3046	122	136
2996	159	305	3047	106	102
2997	171	300	3048	104	100
2998	168	295	3049	108	70
2999	177	305	3050	107	6
3000	185	286	3051	107	50
3001	192	294	3052	137	26
3002	140	272	3053	140	62
3003	167	280	3054	136	62
3004	171	198	3055	138	86
3005	154	268	3056	131	96
3006	170	250	3057	125	94
3007	170	253	3058	166	105
3008	171	218	3059	165,5	96
3009	155	245	3060	163	81
3010	170	234	3061	155	81
3011	127	216	3062	147	81
3012	186,5	262	3063	157	140
3013	183	265	3064	167,5	71
3014	132	186	3065	187	98
3015	172	168	3066	183	94
3016	183	165	3067	170	86
3017	179	162	3068	177	86
3018	183	259	3069	175	92
3019	184	248	3070	178	16
3020	190	248	3071	163	79
3021	193	165	3072	166	87
3022	189	215	3073	173	109
3023	187	198	3074	176	54
3024	201	215	3075	172	103
3025	198	215	3076	171	48
3026	201	202	3077	159	38
3027	211	206	3078	171	17
3028	242	215	3079	166	27
3029	236	215	3080	161	27
3030	230	215	3081	160	3
3031	230	240	3082	186	32
3032	208	250	3083	188	11
3033	227	250	3084	175	9
3034	200	265	3085	175	8
3035	202	230	3086	197	33
3036	241	130	3087	193	34
3037	236	120	3088	194	48
3038	236	140	3089	191	48
3039	232	134	3090	176	122
3040	231	141	3091	186	62

3092	180	64
3093	191	64
3094	164	24
3095	186	49
3096	210	6
3097	195	6
3098	203	11
3099	205	28
3100	212	38
3101	182	69
3102	222	41
3103	240	88
3104	235	88
3105	212	63
3106	216	142
3107	217	70
3108	221	71
3109	225	54
3110	175	128
3111	180	124
3112	194	117
3113	204	54
3114	200	54
3115	211	84
3116	204	76
3117	201	114
3118	186	124
3119	188	118
3120	204	120
3121	220	111
3122	152	198
3123	208	124
3124	196	140
3125	151	126
3126	156	122

I.2. Фреска із зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3127	178	3
3128	191	14

I.3. Фреска із зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
3129	171	9
3130	164	3

I.4. Фреска із зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3131	180	17
3132	176	16
3133	161	16

3134	168	4
3135	116	14
3136	94	10
3137	81	18
3138	75	12
3139	75,5	8
3140	167	16
3141	167,5	12
3142	189	3,5
3143	144	20
3144	173	14

I.5. Фреска з образом св. Васіана

№	Відстань від сучасної підлоги (см) *	Відстань від правого ребра лопатки (см)
88	93	76
140	116	114
255	108	123
255a	112	109
3145	118	123
3146	131,5	126
3147	132	118,5
3148	125	30
3149	121	31
3150	91	188
3151	178	127
3152	166	128
3153	147	132
3154	141,5	128,5
3155	139	124
3156	138	134
3157	150	112
3158	98	38
3159	93	27
3160	83	132
3161	77	128
3162	127	29
3163	129	24
3164	86	33
3165	119	28
3166	116	23
3167	113	20
3168	107	36
3169	104	36
3170	124	127
3171	125	124
3172	120	97
3173	97	37
3174	96,5	30
3175	156	119

* Фактично під фрескою знаходяться дві сходинки. Для уніфікації координат всі вони подаються від рівня верхньої горизонтальної поверхні рівня віми.

1.6. Фреска з образом св. Єрміла

№	Відстань від сучасної підлоги (см)*	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3176	83,5	51,5
3177	177	87
3178	140	14,5
3179	117	25
3180	110	34
3181	106	23
3182	125	91
3183	102	29
3184	104	17
3185	131	84
3186	130	88
3187	89	90,5
3188	82	96
3189	88	89
3190	91	90
3191	102	12
3192	100	16
3193	87	103
3194	81	102,5
3195	86	14
3196	83	14
3197	99	95
3198	95	96
3199	93	94
3200	107	103
3201	107	85,5
3202	104	84
3203	104	88
3204	102	97
3205	107	95
3206	110	91
3207	108	90
3208	109	95
3209	111	89
3210	113	96
3211	116	92
3212	116	99,5
3213	119	92
3214	94	24
3215	54	100
3216	134	15,5
3217	129	21
3218	124	20
3219	80	22,5

1.7. Фреска з образом св. Стратоніка

№	Відстань від сучасної підлоги (см)**	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
131	128	20
131a	147	16
131b	121	22
254	104	16
254a	104	22
254b	103,5	24
254в	110	27
254г	110	21
3220	133	27
3221	108,5	19
3222	109	12
3223	111	15
3224	98,5	23
3225	111	25
3226	131	100
3227	95	21
3228	93	25
3229	88	22
3230	116	24
3231	89	16,5
3232	93	18
3233	95	14,5
3234	118	22
3235	116	20
3236	115,5	20,5
3237	104	56
3238	104	17
3239	104	7
3240	118	10
3241	131	11,5
3242	170	23
3243	172	18
3244	95	7,5
3245	92	5,5
3246	117	5,5
3247	115	6
3248	89	12
3249	83	11
3250	85	20
3251	90	51
3252	23	15,5
3253	118	102
3254	116	100
3255	119	91
3256	119,5	91,5
3257	118	90
3258	113	100

* Фактично під фрескою знаходяться дві сходинки.
Для уніфікації координат всі вони подаються від рівня верхньої горизонтальній поверхні рівня віми.

** Фактично під фрескою знаходяться дві сходинки.
Для уніфікації координат всі вони подаються від рівня верхньої горизонтальній поверхні рівня віми.

3259	112	91	3309	70	22
3260	161	99	3310	120	49
3261	130	90	3311	89	60
3262	138	88	3312	144	97
3263	143	97	3313	84	64
3264	77	92	3314	138	101
3265	83	88,5	3315	141	68
3266	163	16	3316	128	66
3267	147	50	3317	86	77
3268	104	92	3318	91	95
3269	106	96	3319	122	90
3270	108	90	3320	115	93
3271	109	98	3321	105	55
3272	111	92	3322	133	45
3273	102	4	3323	109	59
3274	95	100	3324	112	34
3275	93	96	3325	91	21,5
3276	99	88	3326	100	45
3277	79	19	3327	132	51
3278	73	20	3328	179	84
3279	124	92	3329	134	93
3280	63	17	3330	130	93
3281	94	11	3331	156	94

1.8. Фреска з образом св. Саверія

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3282	177,5	15,5
3283	189	14,5
3284	151,5	11
3285	161	14
3286	165	21
3287	158,5	14
3288	154,5	17
3289	151	18,5
3290	144	18
3291	140	18
3292	133,5	12
3293	134	19
3294	128	19
3295	120	20
3296	121	21
3297	105	17
3298	103	26,5
3299	112	25,5
3300	107	25,5
3301	109	25,5
3302	105,5	21,5
3303	114	18
3304	100	29
3305	95	30
3306	112	47
3307	134	77
3308	75	18

3332	155	91
3333	174	93
3334	115	96
3335	108	85
3336	104	85
3337	105	83
3338	85	102
3339	80	102
3340	80	93
3341	167	89

1.9. Фреска із зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
3342	168	69
3343	162	43
3344	160	19
3345	164	19
3346	176	6
3347	177	4
3348	159	50
3349	158	7
3350	163	6
3351	150	19
3352	146	17
3353	159	9
3354	139	4
3355	134	10
3356	127	13
3357	124	11
3358	107	61

3359	149	53	3409	86	16
3360	141	28	3410	149	48
3361	145	35	3411	166	42
3362	136	20	3412	125	60
3363	146	38	3413	127	72
3364	139	32	3414	141	51
3365	145	30	3415	130	37
3366	150	70	3416	167	111
3367	140	71	3417	180	90
3368	111	6	3418	113	61
3369	111,5	24	3419	132,5	41
3370	105	25	3420	135	62
3371	68	40	3421	149	97
3372	74	40	3422	86,5	88
3373	60	39	3423	132	92
3374	59,5	53	3424	136	92
3375	60	29	3425	170	96
3376	52	38	3426	120	50
3377	89	34	3427	145	108
3378	56,5	36	3428	129	97
3379	47,5	32	3429	134	112
3380	89	34	3430	102	55
3381	94	33	3431	135	82
3382	168	50	3432	140	81
3383	164	52	3433	140	78
3384	98	43	3434	119	109
I.10. Фреска з образом св. Власія			3435	157	103

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3385	179	14
3386	174	13
3387	166	6
3388	153	13
3389	154	13
3390	148	8
3391	146	94
3392	142	94
3393	132	23
3394	134	19
3395	133	3
3396	137	19
3397	140	7
3398	146	72
3399	150	82
3400	124	17
3401	123	6
3402	110	27
3403	109	27
3404	97	19
3405	91,5	13,5
3406	111	14
3407	78	5
3408	60	17

I.11. Фреска з образом св. Федора Студита

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3436	200	10
3437	162	20
3438	159	26
3439	179	37
3440	171	40
3441	171	63
3442	172	56
3443	150	56
3444	149	49
3445	147	52
3446	149	50
3447	145	44
3448	159	51
3449	159	49
3450	168	24
3451	165	48
3452	152	49
3453	136	53
3454	161	49
3455	140	55
3456	137	60
3457	167	7

3458	137	64
3459	111,5	52
3460	113	60
3461	112	54
3462	114	64
3463	115,5	34
3464	115	38
3465	113	48
3466	98	43
3467	95	35
3468	144	22,5
3469	142	30
3470	146	26
3471	156	19
3472	157	20
3473	157	26
3474	154	20
3475	136	28
3476	183	5
3477	169	25
3478	167,5	32
3479	159	39
3480	157	47
3481	157	42
3482	148	33

I.12. Фреска з образом св. Марка

Подвижника

№	Відстань від давньої підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
3483	198	6
3484	86	42
3485	80	35
3486	77	37
3487	163	39
3488	168	43
3489	159	12
3490	155	15
3491	154	16
3492	156	5
3493	162	15
3494	145	16
3495	172	14
3496	140	58
3497	144	23
3498	142	23
3499	144,5	23
3500	142	20
3501	134	58
3502	136	26
3503	136	44
3504	138	23
3505	140	23
3506	100	40

3507	136	28
3508	115	56
3509	154	29
3510	116	53

**I.13. Фреска з зображенням Чесного
хреста під образом Богоматері**

Оранти

№	Відстань від давньої підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3511	177	96
3512	168	70
3513	160	78
3514	151	85
3515	148	85
3516	156	78
3517	150	77
3518	113	88
3519	161	87
3520	120	84
3521	152	77
3522	138	83
3523	96	101
3524	99	96
3525	114	104
3526	108	102
3527	109	93
3528	104	96,5
3529	116	96,5
3530	149	43
3531	140	50
3532	137	45
3533	110	34
3534	117	38
3535	98	34,5
3536	98,5	28
3537	123	91
3538	129	114
3539	163	36
3540	127	113

**I.14. Фреска з образом невідомого
святого**

№	Відстань від давньої підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3541	229	96
3542	138	6
3543	210	10

**I.15. Фреска з образом невідомого
святого**

№	Відстань від давньої підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3544	169	36

3545 158 30
3546 131 50

I.16. Фреска з образом невідомого святого

№	Відстань від давньої підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
3547	167	10,5

I.17. Фреска з образом св. Сисинія

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3548	151	7
3549	157	38
3550	183	37
3551	173	40,5
3552	155	19
3553	162	38
3554	178	37
3555	177	39
3556	160	75
3557	162	72
3558	164	96
3559	143	75
3560	141	80
3561	131	41
3562	162	17
3563	140	77
3564	133	77
3565	140	39
3566	137	41
3567	139,5	79
3568	135	97
3569	159	107,5

I.18. Фреска з образом св. Мокія

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3570	199	63
3571	156	35
3572	112	33
3573	120,5	39,5
3574	121	41,5

I.19. Фреска з образом св. Самсона

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
3575	171	10
3576	166	13
3577	118,5	78
3578	159	12
3579	154	12
3580	146	12

I.20. Фреска з образом св. Костянтина Великого

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
87	153	941
166/167	128	55
167a	118,5	68
3581	149,5	18,5
3582	168	98
3583	143	51
3584	144	103
3585	141	103
3586	117	30
3587	137	66
3588	120	102
3589	143	41,5
3590	141,5	90
3591	151	30
3592	142	29,5

I.21. Фреска з образом св. Андрія Стратилата

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3593	165	95
3594	166	17
3595	108	70

I.22. Фреска з зображенням Чесного хреста

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
3596	137	21,5
3597	134,5	24,5
3598	150	19,5
3599	143	54,5
3600	139	34
3601	130	29
3602	167	47
3603	168	7
3604	165	8,5
3605	166	14

I.23. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
3606	136	13

I.24. Фреска з образом св. Ніни

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
3607	180	40
3608	139	100

3609	182	79	3624	138	16
3610	138	15,5	3625	135	19
I.25. Фреска з образом св. Поліхронії			3626	134	36
	<i>Відстань від</i>	<i>Відстань від</i>	3627	139	34
<i>№</i>	<i>сучасної</i>	<i>лівого ребра</i>	3628	137	48
	<i>підлоги (см)</i>	<i>лопатки (см)</i>	3629	116	38
3611	170	12,5	3630	137	70
3612	135	19	3631	116	35
3613	141	19	3632	139,5	104,5
3614	139	55	3633	134,5	72,5
3615	136	54,5	3634	135	83
3616	132	53	3635	178	91
3617	152	3	3636	176	91
3618	147,5	18	3637	197	94
3619	168	37	3638	163	82
3620	152	52	3639	108	19
3621	174	26	3640	128	14
3622	123	40,5	3641	161,5	93,5

I.26. Фреска з образом св. Єлени

	<i>Відстань від</i>	<i>Відстань від</i>
<i>№</i>	<i>сучасної</i>	<i>лівого ребра</i>
	<i>підлоги (см)</i>	<i>лопатки (см)</i>
35	143	81
36	152	20
223	168	101
223a	163	100
271	154	103
3623	151	93

I.27. Фреска з образом св. Анастасії

	<i>Відстань від</i>	<i>Відстань від</i>
<i>№</i>	<i>сучасної</i>	<i>лівого ребра</i>
	<i>підлоги (см)</i>	<i>лопатки (см)</i>
45	156	105
3642	135	82
3643	102,5	77,5
3644	126	33
3645	146	15

Вказівник слів до графіті південної сторони приділа святих Іоакима та Анни

Укладаючи вказівник слів до графіті, ми спирались на основні принципи побудови словників [Словник 1977, с. 11]: кожне відмінюване слово, яке виступає в реєстрі, подається в його основній формі, тобто, іменники та займенники іменникового типу в називному однини, кількісні числівники в називному, прикметники, числівники, займенники прикметникової відміни в називному однини чоловічого роду, дієслова в інфінітиві однини. Вони визначались відповідно до давньоруських, грецьких та староукраїнських словників [Вейсман 2006; Словарь 1999; Словарь 1, 2, 3, 4; Словник 1977; Словник 1978]. Форми, в яких вживані ці слова авторами графіті, наводяться з вказівкою порядкового номеру. До „Вказівника слів” не включені дані написів, що відносяться нами до категорій абеток, складів та окремих літер, зображень хрестів, монограм та теонімограм, а також скорочені форми імен в записках обчислення кількості проведених поминальних служб.

А

а *цифр.*, 1 – № 3605: **сфла**; № 3280: **схпа**; № 3262: **{ах}ча**
авъгочъстъ ч. – № 3500: **а{прила}** / **а{үгүста}**
адъ ч. – № 166/167: **ада** № 166/167: **Ў ада**
азъ *займ.* – № 3168, № 3163: **азъ**; № 3144: **[а]з[ъ]**;
№ 166/167: **ми**; № 3604: **[м]**
Акеѳима особ., ч. – № 3023: **Акеѳима**
Алеѳини особ., ч. – № 3554: **Але[ѳ](и)**
аминь *вигук, букв.* 'нехай так буде' – № 3586: **аминь**;
№ 35: **аминь**
Анѳдревич особ., ч. – № 3626: **Василин Анѳдревич(ь)**
Анѳрѳини особ., ч. – № 3455: **Анѳд(р)ѳ(и)**
априль ч. – № 3500: **а{прила}** / **а{үгүста}**
Арсенин особ., ч. – № 3541: **Арс[ени]а**
ацѳ *спол.* – № 3552: **оцѳ**

Б

богатъ *прикм.* – № 3307: **богатомү**
Богъ ч. – № 3268: **Богоү**; № 140: **Б(о)же**
Божини *прикм.* – № 3471: **Б(о)жини**
выгги *недок.* – № 3588: **вѳ**

В

Василин особ., ч. – № 3626: **Василин Анѳдревич(ь)**;
№ 3262: **Василин(и)** **Сүполович(ь)**; № 3265: **Васи[ли](и)**;
№ 131: **Васиакви**
Васиаѳини геогр., ч. – № 3022: **[Васи]аѳа**
Варнава особ., ч. – № 255а: **[В]арнаве**
Васианъ особ., ч. – № 3457: **Васи[и]н[ъ]**
весело *нареч.* – № 3034: **вес(е)л(ь)це**
воинъ ч. – № 3588: **воюн[ъ]**
въ *прийм.* – № 3022, № 3418, № 3541: **въ**; № 3311,
№ 3605: **в(ъ)**
възроушати *недок.* – № 166/167: **възроушала**
вѣскъ *займ.* – № 3471: **по вѣсак[ъ]**
вѣчьнъ *прикм.* – № 3418: **вѣчьнаа**

Г

г *цифр.*, 3 – № 3174: **г**
генварь ч. – № 2930: **г[енва]ра**
Гавриилъ особ., ч. – № 3267: **Гаврило** **Сковорода**
Георгини особ., ч. – № 3645: **Гео[ргие]в[и]**; № 3253: **Ге[оргини]**
Господь ч. – № 3344: **[Г](ва)то(и)** **Г(оспо)д(ь)**; № 140,
№ 3614, № 3615, № 3629, № 3636, № 3637: **Г(оспо)ди**;
№ 2999: **Г(оспо)д[и]**; № 35, № 36, № 131, № 166/167,
№ 254г, № 255а, № 3059, № 3095, № 3148, № 3184,
№ 3245, № 3257, № 3261, № 3277, № 3307, № 3441,
№ 3456, № 3474, № 3482, № 3493, № 3494, № 3501,
№ 3502, № 3504, № 3505, № 3522, № 3540, № 3544,

№ 3553, № 3558, № 3564, № 3565, № 3586, № 3604,
№ 3606, № 3630, № 3633, № 3634, № 3645: **Г(оспо)д[и]**;
№ 131: **/Г/Г(оспо)д[и]**; № 3178, № 3183, № 3190,
№ 3438, № 3470, № 3518, № 3583: **[Г](оспо)д[и]**; №
3046: **[Г](оспо)д[и]**; № 166/167: **[Г(оспо)д[и]]**; № 3545:
Гъ(спо)дн
Гордило особ., ч. – № 3351: **Го/р/рдила**
градъ ч. – № 3552: **градъ**
грѣхъ ч. – № 3307: **грѣхы**; № 166/167: **грѣ[х]ов[ъ]**
грѣхъовнъ *прикм.* – № 166/167: **грѣ[х]ов[ъ]наго**
грѣшникъ ч. – № 3183: **греш[ъ]ника[ви]**; № 131:
грѣш[ъ]н[и]коү; № 3558: **г[рѣш[ъ]н[и]к[оү]**
грѣшнъ *прикм.* – № 3553: **гре[шн]омү**; № 3470:
гр[ѣшн]о[мж]; № 35: **грѣшн[омоү]**; № 3517:
г[рѣшн]о[ю]

Д

д *цифр.*, 4 – № 3541: **д**
дати *док.* – № 140: **дажъ**
диаволъ ч. – № 166/167: **диавола**
доуша *жс.* – № 3517: **д(оү)шоү**
днь ч. – № 3311: **днь**; № 3034: **д(ь)нь**; № 3418:
д(ь)[нь]

Є

Євѣстатини особ., ч. – № 3612: **Євѣстатини**
Ємелинъ особ., ч. – № 3502: **Ємѣл[аноү]**
Єфремъ особ., ч. – № 3482: **Є[фре]моү**

Ж

жизнь *жс.* – № 3588: **жизн[ь]**

З

з *цифр.*, 6000 – № 3605: **сфла**; № 3541: **сфѳ**; № 3280:
схпа

И

и *займ.* – № 3268: **и**
и *спол.* – № 166/167, № 2997, № 3588: **и**
игоумень., ч. – № 3541: **[игүмен]омъ**
иже *займ.* – № 35: **иже**
избавити *док.* – № 166/167: **изъбави**; № 3257:
зъ[бавъ]
икосъ ч. – № 3495: **икос[ъ]**
Илі *вигук, досл.* 'Боже мій' – № 3450, № 3451: **І(а)і**
Іоакимъ особ., ч. – № 3309: **Аки[мъ]**
Іродіонъ особ., ч. – № 3520: **Ірод[ионъ]**
Інаковъ особ., ч. – № 3501: **Ако[в]и**; № 3170:
Ако[въ]
Івко *особ.*, ч. – № 3564: **Івковини**
икрен ч. – № 3627: **іер(ен)** **Паїсін**
икромонахъ ч. – № 3554: **неромон[ах](ъ)**
июнь *особ.*, ч. – № 3022: **иъна**

I

і цифр., 10 – № 3351: {а-ѿ}і
 Іванъ особ., ч. – № 3565: Івано[у]; № 35: Ивано[у];
 № 166/167: Иоа[нови]; № 3555: Ио(анъ) Хованъскии;
 № 3243: Иванъ; № 3237: Иван(ъ); № 3544: Иванъкови.

K

канонъ ч. – № 2995: кан[он](ъ)
 Карскии особ., ч. – № 3530: {Ѡѡ}дор(ъ) К[а]рскии
 Клима особ., ч. – № 2999: Кл[има]
 Козма особ., ч. – № 3209: Козима
 кръсть ч. – № 3588: {к(ъ)р(с)т(о)}мъ
 крѣпъкъ прикм. – № 166/167: крѣп/ъ/ъкы(и)
 ктпрнотъ ч. – № 3022: Цѣпрнотъ стра[ны]

Л

л цифр., 30 – № 3605: ѡфла
 Лоука особ., ч. – № 3553: Л[у]ци
 лѣто с. – № 3541: лѣ[т](а)

М

ман ч. – № 3351 (двічі): маа
 Маноуна особ., ч. – № 3022: Манѡна[ъ] Монитгон[ъ]
 Матѡен особ., ч. – № 3440: Матѡе[н] Шкіікин
 Мина особ., ч. – № 3253: Мина; № 3255: М[н]но
 милоствѣ прикм. – № 166/167: ми[л]ос[т]ивъ
 миръ ч. – № 140: миръ
 митрополитъ ч. – № 3541: ми[т]р[опо]литъ
 Митан особ., ч. – № 3263: Мит[ан]
 Миханалъ особ., ч. – № 3629: Миханала
 Михаль особ., ч. – № 3493: Михалови
 мы займ. – № 140: намъ
 мѣрънъ прикм. – № 3552: меранъ
 мѣсаць ч. – № 3034, № 3351, № 3541: м(ѣса)ца; № 3179:
 м(ѣса)ц[а]; № 3022: м(ѣ)с(а)ца; № 3500: м(ѣса)ца

Н

нашъ займ. – № 140: наш[ъ]
 Нилъ особ., ч. – № 2998: Нил(ъ)
 Никола особ., ч. – № 3219: [Нн]кол[е]; № 3307:
 Ник[олє] / Ник[ону]; № 3493: Ни[колє] / Ни[кону]
 Никонъ особ., ч. – № 3307: Ник[ону] / Ник[олє];
 № 3493: Ни[колє] / Ни[кону]

О

о вигук – № 3604: о Г(осподи)
 овозлѣти недок. – № 3264: овозлѣ[т](ъ){н}
 октабрь ч. – № 3541: [окта]бра
 Олисеѣн особ., ч. – № 3564: Олисеѣви грекови
 Омеланъ особ., ч. – № 3615: Ом[елана]
 онъ займ. – № 131: /к/моу; № 166/167: км[оу]
 отъць ч. – № 3471: отче
 отъпоущенник ч. – № 166/167: {въ} [ѡ(поу)щ]еник
 отъ прийм. – № 166/167: ѡ

П

п цифр., 80 – № 3280: ѡпа
 Павль особ., ч. – № 2997: Павл[а]
 Паїсін ч. – № 3627: іер(ен) Паїсін
 памѣть жс. – № 3418: памѣть; № 2997: [па]мѣ(ъ)
 персъ ч. – № 3283: перс(ъ)
 Петрило особ., ч. – № 255а: Петрилови
 Петръ особ., ч. – № 3183, № 3634: Петрови; № 36:
 Петроу Ѡеодоулоу; № 254г: Пет[р]у
 по прийм. – № 3471: по въсѣк[ъ]
 помагати недок. – № 36, № 131, № 254г, № 255а, № 3005,

№ 3183, № 3190, № 3219, № 3307, № 3470, № 3472,
 № 3482, № 3486, № 3494, № 3501, № 3502, № 3504,
 № 3512, № 3518, № 3519, № 3540, № 3544, № 3545,
 № 3553, № 3558, № 3564, № 3565, № 3586: помози;
 № 3505: пом[о]зи; № 3634: помоз[и]; № 3306, № 3645:
 помоз[и]; № 3003, № 3604: [по]мози; № 35, № 3583:
 пом[о]зи; № 3514: пом[о]зи; № 3046, № 3095, № 3522:
 пом[о]зи; № 166/167: [пом]оз[и]; № 3450: помоз[и];
 № 3148: помоз[и]; № 3184, № 3630: пом[о]зи; № 3451:
 пом[о]зи; № 3245: по[м]ози; № 3606: п[омози];
 № 3261: п(о)мози; № 3174: по(мози); № 131: помози;
 № 3441: помъзи
 помиловати док. – № 3178: [пом]и[лоу]
 поминати недок. – № 3615: помин[и]; № 2999: [п]омини;
 № 3456, № 3477: помани; № 3017: поман(и); № 3471:
 пом[а]ни; № 3614, № 3615, № 3635, № 3636, № 3638:
 помани; № 3637: пом(ани); № 3629: поманы
 погръати док. – № 166/167: поправы
 прѣзърѣти док. – № 166/167: прѣзър[и]
 прѣставитисѣ док. – № 3351: пр(е)ставилсѣ
 пьсати недок. – № 35: п[и]са; № 3263: п(и)сал(ъ);
 № 3144: [ѡ]алъ; № 223, № 2998: ѡ(а)лъ
 пѣти недок. – № 3034: пою
 патъ числ. – № 2995: кан[он](ъ) пат(ъ)

P

раба жс. – № 3044: ра[ба]
 рабъ ч. – № 3178, № 3638: раба; № 166/167: раб[а];
 № 3614: ра[ба]; № 3636: [ра]ба; № 166/167: [ра]б[а];
 № 255а: равома; № 3553: рабови; № 36, № 131, № 254г,
 № 3005, № 3183, № 3482, № 3501, № 3502, № 3512,
 № 3558, № 3645: равоу; № 3540: ра[б]оу; № 166/167:
 р[а]воу; № 3219: [ра]ба[оу]; № 3307, № 3494, № 3505,
 № 3544, № 3564, № 3565: раву; № 3504: [ра]ву; № 3518:
 раб[у]; № 3583, № 3604: ра[б]у; № 3586: р[а]бу; № 35:
 рабъ; № 3519: [ра]бъ; № 3470: рабж; № 3486: равоу
 родъ ч. – № 166/167: родъ
 Романъ особ., ч. – № 3636: Ро[мана]
 рѣзана жс. – № 3022: семісот[ъ] рѣ[за]нь

G

Гава особ., ч. – № 3545: Гавку
 Гамоуна особ., ч. – № 3504: Гам[уна]
 свои займ. – № 3614: с[воего]; № 3638: свое[го]; № 3183:
 своемоу; № 166/167: [с]воемо; № 36, № 3482, № 3501:
 своемоу; № 3558: сво[е]моу; № 254г: сво[е]моу; № 3486,
 № 3634: сво[е]моу; № 3005: сво[е]моу; № 3307, № 3494,
 № 3505, № 3544, № 3553: сво[е]моу; № 3586: [с]во[е]моу;
 № 3645: с[во]е[моу]; № 3564: [сво]е[моу]; № 3565: сво[е]моу;
 № 35, № 3519: сво[е]моу; № 3470: сво[е]моу; № 255а: свонма;
 № 166/167: [с]во[е]моу; № 3512: свонм[оу]; № 3518:
 свонм[оу]; № 131: свонмоу
 свѣщенникъ ч. – № 3541: свѣще[ника]
 семісотъ числ. – № 3022: семісот[ъ] рѣ[за]нь;
 № 3490: сем[ъ]сот[ъ]
 свѣтъ прикм. – № 3174: аг(ность); № 3344: [Г](ва)го(и)
 Г(оспо)д(ъ); № 166/167 (тричі): с(ва)ты(и); № 3588:
 [с](ва)ты(и)
 се частка. – № 35: се
 Гемеонъ особ., ч. – № 223: Гемеонъ Феод[о]рѣ
 Гимонъ особ., ч. – № 2997: [Г]им[она]
 Гимоновичъ особ., ч. – № 3613: Тимофеа Гимоновича

Єковорода особ., ч. – № 3267: Гаврило Єковорода
Ємжтко особ., ч. – № 3301: Ємжтко
єстра́на ж. – № 3022: єѣпрнотъ стра[ны]
єтъгънъ числ. – № 3348: єотине
Єуполовичь особ., ч. – № 3262: Васи́лн(н) Єуполович(ь)
євълазати недок. – № 166/167: єѡ[ѡ] {завы}
єѡспасати недок. – № 3479: спа(єн); № 3517: єп(а)єн;
 № 3636: єп(а)[є](н); № 166/167: єѡп(а)[єн]
єѡпасти док. – № 166/167: єп(а)є/ы/ын

Т

тѡи займ. – № 140: тѡо[н]
тѡорити недок. – № 3588: тѡор[илъ]
тишина ж. – № 3217: тишина
Тимофеєн особ., ч. – № 3613: Тимофеєн Гимоновича;
 № 3266: Т[и]мофе[ѣн] Ва...ъ
трьгъ ч. – № 3022: тор[га]
ты займ. – № 3044: тоѡе

У

уѡѡгъ прикм. – № 3307: уѡѡгъмъ
уѡѡдъникъ ч. – № 3471: уѡѡдникъ

Ф

ф цифр., 500 – № 3605: ѡфла; № 3541: ѡфѡ

Х

х цифр., 600 – № 3280: ѡхпа
Харко особ., ч., скор. від Харитонъ – № 3620: Харко
Хованъскни особ., ч. – № 3555: Ио(анъ) Хованъскни

У

ч цифр., 90 – № 3262 {ахъ}ча
чловѣчъ прикм. – № 166/167: члѣ(ѡѣ)чъ

Ш

Шкіцкни особ., ч. – № 3440: Матфеє[и] Шкіцкни

Щ

щадити недок. – № 3268: щад[итъ]

Ѧ

Ѧрославъ особ., ч. – № 3179: Ѧросла[ѡѣ]; № 3519:
 Ѧр[о]сла[ѡѣ]

Ѧ

Ѧеодоръ особ., ч. – № 3316: Ѧеѡдорос; № 3252:
 Ѧеѡдор[ъ]; № 3530: [Ѧеѡ]дор(ъ) К[а]рскни; № 3243:
 Ѧеодоръ; № 223: Ѧеѡонъ Ѧеѡд[о]р[о]рь
Ѧеодоръчъ особ., ч. – № 36: Петроу Ѧеодор[о]рь
Ѧома особ., ч. – № 3198: Ѧома

Ѧ

Ѧ цифр., 60 – № 3541: ѡѦѡ

А

Антоній особ., ч. ‘Антоній’ – № 3419: Antoni[a
 m]a[I]zon[k]a
Awedycowna особ., ж. ‘Аведиківна’ – № 3420: Katar-
 zina Awedycowna

В

Bihocz особ., ч. ‘Бігоч’ – № 3549: Piotr Bihocz
Bogdan особ., ч. ‘Богдан’ – № 3511: Bo[gd]an Holubeck[i]

Г

Grzebsky особ., ч. ‘Гржебський’ – № 3410: Jan Grzebski

Н

Holubecky особ., ч. ‘Голубецький’ – № 3511: Bo[gd]an
 Holubeck[i]

І

Ian особ., ч. ‘Ян’ – № 3279, № 3550: Ian; № 3410: Jan

Grzebski; № 3415: Jan Kawecky; № 3559: Jakub Jan
 Kurowski; № 3557: Ian Narwoysz
Iakub особ., ч. ‘Яків’ – № 3559: Jakub Jan Kurowski
Ioannes особ., ч. ‘Іоанн’ – № 3315: Jo[a]nus K[ra]nskiy

Ј

Jedrzej особ., ч. ‘Андрій’ – № 3312: Jed(z)rei Szolowsky

К

Katarzyna особ., ж. ‘Катерина’ – № 3420: Katarzina
 Awedycowna
Kawecky особ., ч. ‘Кавецький’ – № 3415: Jan Kawecky
 Kurowsky особ., ч. ‘Куrowsький’ – № 3559: Jakub Jan
 Kurowski
Krasinsky особ., ч. ‘Красінський’ – № 3315: Jo[a]nus
 Krasinsky

Л

Lochansky особ., ч. ‘Лоханський’ – № 3487: Stanisł[au]s
 Lochansky

М

malżonka ‘дружина’ – № 3419: Antoni[a m]a[I]zon[k]a
Martin особ., ч. ‘Мартин’ – № 3539: Marti[n]
monitore ‘керівник, наставник’ – № 3022: монито[ре]

Н

Narwoysz особ., ч. ‘Нарвош’ – № 3557: Ian Narwoysz
 Nowogorsky особ., ч. ‘Новогорський’ – № 3563:
 Sebastyan Nowogorsky

Р

Piotr особ., ч. ‘Петро’ – № 3619: Petrus; № 3549: Piotr
 Bihocz
Porebsky особ., ч. ‘Поребський’ – № 3411: St[a]nyslaw
 Porebsky

Р

rok ‘року’ – № 3487: roku

С

Seminowna особ., ж. ‘Семенівна’ – № 3419: Zofia
 Seminowna
Sebastyan особ., ч. ‘Севастіян’ – № 3563: Sebastyan
 Nowogorsky
Simon особ., ч. ‘Симон’ – № 3618: Symon
Stanyslaw особ., ч. ‘Станіслав’ – № 3487: Stanisł[au]s
 Lochansky; № 3411: St[a]nyslaw Porebsky
Stenier особ., ч. ‘Стенієр’ – № 3556: Vavrziniac Stenier
Szolowsky особ., ч. ‘Шоловський’ – № 3312: Jedr(z)ei
 Szolowsky

W

Wawrzyniec особ., ч. ‘Вавринець’ – № 3556: Vavrziniac
 Stenier

Z

Zofia особ., ж. ‘Софія’ – № 3419: Zofia Seminowna

Α

ἄγιος ‘святий’ – № 3147: ο αγ[ι]ος Βαση[α]νος; № 3436:
 ο αγιος Θεοδωρος ο Στυδι[α]ν; № 131a: αγ(ιος); № 3594:
 ο α(γιος) Αν[δ]ρεας; Στρατηλατη[ς]; № 3483: ο α(γιος)
 Μαρκος; № 3548: α(γιος) Σι[σ]ινηας
ἄθεις ‘неподобный’ – № 3587: αθετην[η]
Ἀναστασία особ., ж. ‘Анастасія’ – № 45: Αναστασια
Ανδρέας особ., ч. ‘Андрей’ – № 3593: Ανδρεας
 Στρατηλατης; № 3594: ο α(γιος) Αν[δ]ρεας Στρατηλατη[ς]
 ἀμὴν ‘аминь’ – № 131a: αμ(η)ν
ἁστειος ‘градский’ – № 3580: α(σ)τει

αὐτός ‘самъ’ – № 3009: οὐτο[ς]

Β

βαρέως ‘тяжко’ – № 3240: βαρυ

Βασιανός *οσοβ., ч., ‘Васианъ’* – № 3147: ο αγ[ιος]
Βαση[νος]

Βασίλειος *οσοβ., ч., ‘Василин’* – № 3180: Βασιλ

Βλάσιος *οσοβ., ч., ‘Власин’* – № 3385: Βλασηος

βοηθεῖν ‘**помагати**’ – № 2994: βο[ο]ηθει; № 3491:
[βο]ηθει; № 3481, № 3542: βοηθη; № 3258: βο[η]θη;
№ 3224, № 3498: βοηθ[η]; № 3587: [βο]ο[η]θη; № 3225:
βοη[θη]; № 3181: βοηθι; № 3259: βοι[θη]; № 131a,
№ 1316: βουθ(ε)и

Δ

δοῦλος ‘**рабъ**’ – № 131a, № 1316: τον δουλ(ον); № 3587:
το[v] συν δ[υ]λ[ο]ν; № 3258: το[v] δ[υ]λ[ο]λ[ο]ν; № 3181: τ[ον]
δ[υ]λ[ο]ν; № 3579: τ(ο)ν δ[υ]λ(ο)ν; № 3580: τ(ο)ν δ[υ]λ(ο)ν;
№ 3182: Θεοδору ν δουλη

Ε

εἰμί ‘**бывати, быти**’ – № 3426: τον οντα

εἰς ‘**въ**’ – № 3182: ησ την κυρεку

Ἑρμυλος *οσοβ., ч., ‘Εрмилъ’* – № 3176: Ермυλος

Θ

Θεόδωρος *οσοβ., ч., ‘Θεодоръ’* – № 3258: Θεοδορον;
№ 3579: Θεόδωρ(ο)ν; № 3436: ο αγιος Θεοδορος ο Στυδη[τ];
№ 3182: Θεοδору ν δουλη

Θεός ‘**Богъ**’ – № 3275: Θεος; № 3580: ο Θ(εο)ς

θοῦρος ‘**бoгъ**’ – № 3327: θουρος

Κ

κἀλάμη ‘**сѣбѣло**’ – № 3587: καλαμην

Καλοπέδις ‘**Калопедисъ**’ – № 3197: Κλημυς Καλοп[ε]δι[ς]

καταγωγή ‘**присѣганице**’ – № 3580: κατα(γ)ογησι

Κλήμης *οσοβ., ч., ‘Климентин’* – № 3197: Κλημυς
Καλοп[ε]δι[ς]

κυριακή ‘**недѣѣла**’ – № 3182: ησ την κυρεку

Κύριος ‘**Господь**’ – № 131a, № 1316, № 2994, № 3180,
№ 3217, № 3224, № 3225, № 3258, № 3259, № 3270,
№ 3402, № 3481, № 3491, № 3542, № 3579, № 3580,
№ 3587: Κ(υρι)ε; № 3422: Κ(υρι)[ε]; № 3181: [Κ](υρι)ε
Κωνσταντίνος *οσοβ., ч., ‘Константинъ’* – № 3582:
[Κ]ονσταν[τ]ην(ος); № 3587: Κοστηνητην; № 3580:
Κο(νσ)τ(αντινον)

Λ

Λάζαρος *οσοβ., ч., ‘Лазаръ’* – № 3211: Λαζαρος

Μ

Μάρκος *οσοβ., ч., ‘Маркъкъ’* – № 3483: ο α(γιος) Μαρκος
Μιχαήλ *οσοβ., ч., ‘Михаилъ’* – № 3181: Μηχαηλ;
№ 1316: Μιχαήλ

Ν

Νικήφορος *οσοβ., ч., ‘Никифоръ’* – № 131a (двічі):
Νηκυφορος; № 131a: Νικυφορος; № 131a: [Νι]κυφορος;
№ 131a: Ν[υ]κυφορος/σ/; № 131a: [Ν]υκυφορος; № 131a:
Νικυφορισ; № 131a (тричі): Νυκυφορος; № 131a:
Νυκυφ(ο)ρος

Νικόλαος *οσοβ., ч., ‘Никола’* – № 3207: Νηκολ[α](ος)

Π

πίστις ‘**вѣра**’ – № 3009: τ[η]ν πη[στ]ην

Πέτρος *οσοβ., ч., ‘Петръ’* – № 3196: [Π]ετρος

Πολύχρονια *οσοβ., ж., ‘Полнхрония’* – № 3611:
Ποληχρονηα

Σ

Σαβέριος *οσοβ., ч., ‘Саверин’* – № 3282: Σωβερ[η]ος

Σισίνιος *οσοβ., ч., ‘Сисинин’* – № 3548: α(γιος) Σι[σ]ινηας
Στουδίτης ‘**Студитъ**’ – № 3436: ο αγιος Θεοδορος
ο Στυδη[τ]

σφῆζειν ‘**сѣпастн**’ – № 3579: σοσ(ο)ν; № 3580: σοστι
σός ‘**тѣон**’ – № 3587: сон; № 2994: [σο]ν; № 3258:
σο[v]; № 1316: σου; № 131a: [σ]ου; № 3180, № 3181,
№ 3580, № 3587: σς; № 3579: σ(ς)

Στρατηλάτης ‘**Стратилатъ**’ – № 3593: Ανδρεας Στρα-

τιλατης; № 3594: ο α(γιος) Αν[δ]ρεας Στρατηλατη[ς]

Στρατόνικος *οσοβ., ч., ‘Стратоникъ’* – № 3250:
Στρατ[ο]ν[ι]κος; № 3249: Στρα(τον)ικος

1 – № 3260: **1**; № 3487: **1611**

2 – № 3260: **2**

4 – № 3315: **1614**

6 – № 3511: **16**

10 – № 3511: **16**; № 3487: **1611**; № 3315: **1614**

20 – № 3511: **1620**

600 – № 3487: **1611**; № 3315: **1614**; № 3511: **1620**

1000 – № 3487: **1611**; № 3315: **1614**; № 3511: **1620**

AFTERWORD

In the fourth part of the “Corps graffiti of St. Sophia” presents 949 drawings and inscriptions found during the investigation of the northern Sts. Joachim and Anne chapel. The majority of epigraphic monuments is introduced into scientific circulation for the first time, since S. Vysotsky published only forty-two graffiti found in this architectural volume. In addition, the book includes two drawings made on the surface of raw facing of northeast pillar triple arcade (Saint George the Great chapel).

Most of the published in the book graffiti concentrated in the altar and this is a characteristic feature of Sophia epigraphy. These inscriptions are in most cases the counts conducted memorial services for the person who paid for this some monetary contribution - *Ruga* that was a consistent with the practice of the ancient church. About such a practice of XI century we know from the famous inscription on the southwestern under cupola cruciform pillar, which indicates the payment in commemoration of the soul of Prince Svyatoslav Yaroslavich.

The distinguishing feature of graffiti of the northern Sts. Joachim and Anne chapel is the presence of a series of commemorative inscriptions, which mention the date of death or burial of the Yaroslav Vladimirovich' (one of the founder of St. Sophia) family. So, on the mural with the image of St. Panteleimon, who was especially worshiped in the family of the prince Yaroslav, is found the inscription about Yaroslav's burial within the walls of Hagia Sophia on February 20, 1054. It is quite important to emphasize, because previous scholars interpreted this text as a record of the death of Yaroslav in contrary to written sources, most of which referred the prince's death to Saturday 19 February 1054. Integrated study chronicles' data and text of graffiti revealed that the walls of Hagia Sophia recorded the day when the prince's body laid in the sarcophagus, delivered in a specially constructed shrine in the eastern part of the northern interior gallery. In two other inscriptions authors reported the death of Yaroslav' son Vsevolod on Wednesday afternoon April 13 1093 and his grandson Vladimir Monomakh on April 19, 1125.

Unlike these graffiti made by unknown persons, in the northern chapels also are found inscriptions left by Yaroslav' s children themselves: Grand Prince of Kyiv Svyatoslav and Anna, the future French queen.

Equally important is a set of prayer inscriptions left on the walls of Sophia by Martin Semyunovych. Due to complex research of Kiev's epigraphy, we know some biographical facts of this man. It should be emphasized that this information is provided solely by graffiti. Martin came from a family of the priest who served in St. Sophia. His father was Semyun, mother - Anna. At the beginning of the twelfth century they had a son named Martin, apparently in honor of St. Martin the Confessor, Pope who was exiled to the Chersonese and died there. This saint was especially venerated in Russian Church; image of St. Martin was included in the painting of St. George the Great chapel of Sophia cathedral. Like many priest' children Martin Semyunovych followed his father and started service at the Metropolitan church. After erection of St. Cyril church it was moved there as evidenced by two graffiti prayers, left by Martin in sacristy of that church.

Thanks to identification of Martin Semyunovych's "autographs" we not only to get unique information about one of the first ministers of St. Cyril church, but also

confirm the Irina Margolina theory about early dating of the temple, according to which the church was built in 1139-1146, during the reign of Vsevolod II.

In the northern Sts. Joachim and Anne chapel were also found two earlier dated graffiti, which indicated direct dates: 1019 and 1028. These inscriptions are a strong argument for the Nadia Nikitenko theory that associates the church founder with Vladimir Svyatoslavich. These dates clearly indicate that mentioned in chronicles 1017 and 1037 can not be taken as dates of the cathedral founding. Already in 1019 the temple was not only built, but also decorated with fresco paintings.

We have repeatedly emphasized the importance of attracting graffiti data as a source for the study of mural paintings of St. Sophia Cathedral, in particular, to determine fresco images of saints. The majority of them don't include accompanying inscriptions (dipinti), so holy name in graffiti prayer request or simply inscriptions allow us to identify who is depicted on the mural. Through our studies we have identified the images of St. Yermionia, the daughter of St. Apostle Philip, St. Sabas, founder and abbot of the famous monastery near Jerusalem, St. Dimitri Skevofilaks, St. Pope Leo the Great, St. Meletius of Antioch, St. Karp, Tiatiry etc. It was also confirmed the iconographic images of St. Panteleimon the Healer, St. Nicholas, especially respected ancient saints.

No less important than the old, are the inscriptions of early modern times, which previously hardly been noticed by scientists. These inscriptions are a valuable resource for research in genealogy and biographical data of XVI - XVII centuries. In particular, the study of inscriptions of northern chapel revealed a number of texts made by representatives of prominent aristocratic and bourgeois families of Polish-Lithuanian Commonwealth and Kiev.

Thus, the result of new epigraphic studies in Sophia, in particular, the study of graffiti of northern Sts. Joachim and Anne chapel introduces to the scientific revolution the substantial complex of nearly a thousand authentic historical sources of XI - the end of the XVII century. This information allows to resolve a number of issues related to the architecture of St. Sophia Cathedral, the iconography of murals, to clarify some information of written sources of Middle Ages and Early Modern history.

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ I.	
Графіті південної сторони приділа святих Іоакима та Анни	8
Таблиці ілюстрацій	151
Розділ II.	
Коментарі та дослідження графіті південної сторони приділа святих Іоакима та Анни	380
Післямова	414
Бібліографія	416
Координати розташування графіті південної сторони приділа святих Іоакима та Анни	425
Вказівник слів до графіті південної сторони приділа святих Іоакима та Анни	433
Afterword	437

Наукове видання

Корнієнко Вячеслав Васильович

**КОРПУС ГРАФІТИ
СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ**
(XI - початок XVIII ст.)

**Частина V:
Приділ свв. Іоакима та Анни
(південна сторона)**

Технічне та літературне редагування - *Н. Корнієнко*
Дизайно обкладинки - *А. Кальченко*
Верстка, макет - *В. Корнієнко*

Підписано до друку 03.03.2015.
Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 35.75. Обл.-вид. арк. 33.41
Наклад 300 прим.